

Nordiska – på gång och på språng!

Vänbok till Gunilla Byrman

Huvudredaktör: Hans Hägerdal

Gästredaktörer: Ewa Bergh Nestlog, Astrid Skoglund, Peter Ström och
Ola Svensson

HumaNetten 44, Våren 2020

Nordiska – på gång och på språng!
Vänbok till Gunilla Byrman

HumaNetten 44, Våren 2020

Huvudredaktör: Hans Hägerdal

Gästredaktörer:
Ewa Bergh Nestlog
Astrid Skoglund
Peter Ström
Ola Svensson

**Nordiska – på gång och på språng!: Vänbok till Gunilla Byrman
HumaNetten 44, Våren 2020**
Linnaeus University Press, Växjö, 2020

Omslagsbildens tittskåp: Ola Svensson
ISBN: 978-91-89081-29-1 (tryck), 978-91-89081-30-7 (pdf)
ISSN: 1403-2279
© Respektive författare
Tryck: Copycenter, Linnéuniversitetet, Växjö 2020

HUMANETTEN

Nummer 44 Våren 2020

INNEHÅLL:

Redaktören har ordet	4
Förord	5
Ewa Bergh Nestlog, Kristina Danielsson och Ellen Krogh , Multimodala elevtexter i geografifämnet. En textstudie på mellanstadiet*	11
Ann-Catrin Edlund och Lars-Erik Edlund , ”Den 1 mars då dog och stran fredrika”. Ortografiska val och språklig identifikation i en folklig dagbok från 1890-talet*	45
Peter Forsgren , Kvinnors röster. Feministisk dialogicitet som berättarmetod och politisk strategi i Elin Wägners <i>Dialogen fortsätter</i> *	77
Thorstein Fretheim , Om betydningen og bruken av de norske modalpartiklene <i>da</i> og <i>a</i> *	97
Jana Holsanova , Att beskriva det som syns men inte hörs. Om syntolkning*	125
David Håkansson , ”Det är sällan att jag dricker kaffe”. Om utbrytningskonstruktionen från ett sydsvenskt perspektiv*	147
Karl G. Johansson , En medeltidsballad från medeltiden. Riddaren i fågelhamn i Linköping T 180*	163
Lena Lind Palicki och Susanna Karlsson , Till doms över dom. Och över dom andra. En språkideologisk analys av en språkvårdsdebatt*	175
Catharina Nyström Höög , Framåt och uppåt. Om bilder och bildmotiv i svenska myndigheters värdegrunder*	207
Shirley Näslund , Århundradets hundförvandling. Sex rekontextualiseringar av en berättelse på 1600-talet*	229
Astrid Skoglund , ”Prata med din barnmorska”. Språkhandlingar i ett kommunikationsstöd i mödrahälsovården*	249
Per Stille , Runstenen från Växjö domkyrka*	265
Peter Ström , Det uppmärksammade jämställdhetsperspektivet. Text- och genusanalys av tio barnvårdsutredningar*	273
Gudrun Svensson , Transspråkande som idé och praktik*	299

Bo-A. Wendt , Havandeskapet som väntan och förväntan. Semantik och syntax hos verbet vänta i graviditetsuttryck*	327
Jan Einarsson , Orden och åldrandet	335
Solveig Hammarbäck , Om korsord. I går, i dag och i morgon	341
Maria Lindgren , Jämställt på ytan. Tre analyser av protokoll från universitetsstyrelser	349
Tommy Olofsson , Seamus Heaney och familjen	363
Eva Sundgren , Berättelser från 1900-talets Eskilstuna	373

Asterisk (*) markerar refereegranskat bidrag

Om HumaNetten

HumaNetten tillkom hösten 1997 för att förverkliga ett av målen i den dåvarande humanistiska institutionen vid Högskolan i Växjö ”Verksamhets-plan och kvalitetsprogram för läsåret 1997/98”, nämligen att göra texter producerade vid institutionen tillgängliga för en större läsekrets. Redan från början bestämdes att detta skulle bli en helt och hållet elektronisk tidskrift, med utgivning vår och höst, vilket idag betyder att *HumaNetten* är universitetssveriges äldsta elektroniska tidskrift! Alltsedan starten har *HumaNetten*, förutom artiklar i skilda ämnen, innehållit recensioner av nyutkommen litteratur en debattavdelning.

Från och med vårnumret 2013, utges *HumaNetten* av Fakulteten för konst och humaniora vid Linnéuniversitetet.

HumaNetten tar emot såväl populärvetenskapliga bidrag som referee-granskade forskningsartiklar. Bidragsgivare bör ange till vilken kategori deras bidrag syftar. Forskningsartiklar anonymiseras och skickas till två anonyma granskare. Inskickade artiklar bör vara högst 12 000 ord och använda Harvardsystemet för referenser.

Bidrag till *HumaNetten* skickas som Word- eller RTF-dokument till redaktionen. Redaktionen förbehåller sig rätten att kvalitetsgranska och refusera insänt material.

© respektive författare. Det är tillåtet att kopiera och använda material ur *HumaNetten* för forskningsändamål om källan anges. För övriga ändamål kontakta respektive artikelförfattare.

HumaNettens redaktion utgörs för närvarande av: professor Hans Hägerdal, docent Karin Larsson Eriksson, lektor Per Sivefors och lektor Gunilla Söderberg.

Webb: <https://open.lnu.se/index.php/hn>

Kontakt med *HumaNetten*: Hans Hägerdal (hans.hagerdal@lnu.se).

Postadress och telefon: *HumaNetten*, c/o Hans Hägerdal, Fakulteten för konst och humaniora, Linnéuniversitetet, 351 95 VÄXJÖ

Tel 0772-28 80 00 (vx)

ISSN: 1403-2279

Redaktören har ordet

Linnéuniversitetet är en ny skapelse som samtidigt med detta *HumaNetten*-nummers publicering firar sitt tioårsjubileum. Det har varit ett decennium av spännande utmaningar och möjligheter, bland annat manifesterat av de internationellt drivkraftiga forskningsmiljöerna LNUC och ett stort utbud av distanskurser på svenska och engelska. Men det finns också exempel på kontinuiteter från de gamla högskolornas dagar i Växjö respektive Kalmar, människor och miljöer som har bidragit till att utveckla långsiktiga nätverk och forskningsinriktningar. Till dessa hör Gunilla Byrman, professor i svenska språket, som detta nummer är tillägnat. För minnesgoda läsare av *HumaNetten* klingar Gunillas namn bekant. När tidskriften startade upp 1997 blev hon dess första redaktör, en post som hon innehade med stor bravur till ett stycke in på 2000-talet. I denna festskrift, som går ut både elektroniskt och som fysisk bok, har inte mindre än 24 av Gunillas kollegor medverkat med bidrag som spänner över såväl språk som litteratur. Bidragsgivarnas geografiska spridning över Sverige och Skandinavien visar på Gunillas stora akademiska vänskapskrets. *HumaNetten* är skyldig gästredaktörerna Ewa Bergh Nestlog, Astrid Skoglund, Peter Ström och Ola Svensson ett stort tack för deras insats att ha dragit ihop detta projekt.

Växjö den 6 januari 2020
Hans Hägerdal
Redaktionskommitténs ordförande

Förord

Vi som har haft förmånen att få vara nära Gunilla Byrman som kollega, handledare och vän känner henne som en passionerad yrkesutövare med stor arbetskapacitet, en engagerad inspiratör och en hjärtlig och trofast person. Som forskare och lärare kännetecknas Gunilla av en allmänhumanistisk glöd och ett starkt samhällsengagemang. Denna energiska ”nordiska” har alltid nya forskningsprojekt på gång, nya kontakter att knyta och nya texter att skriva. Inte minst kan det finnas fler doktorander som ska handledas med värme och stort engagemang.

I Gunillas yrkesbana syns en stor spännvidd i forskningsintressen. Hon disputerade 1989 i Lund på en avhandling om svenska graviditetsuttryck. 2008 blev hon professor vid Linnéuniversitetet. Som forskare och lärare har hon ingått i olika forskningsmiljöer, ofta tvärvetenskapliga, och varit en central kraft i uppbyggnaden av forskarutbildningen i svenska språket. Under sin tid som professor har hon forskat om medeltida skämtballader, tidningsspråk, polisers skrivande, språkliga genuskonstruktioner i utlysningstexter och domar, multimodal kommunikation i mödrahälsovård för nyanlända och mycket annat. Hon har också energiskt värnat svenskämnet som en del av den bredare disciplinen nordiska språk. Gunillas betydelse för utvecklingen av svenska språket som disciplin vid högskolan i Växjö och Linnéuniversitetet måste framhållas. Inte minst har Gunilla varit drivande i att arrangera konferenser och locka internationella storheter till Växjö. Gunilla har alltid något på gång. Vi tvivlar på att hon någonsin kommer att ha tid att gå i pension, så med denna vänbok vill vi hylla henne mitt i språnget mot nya samarbeten, projekt och texter.

Förhoppningen är att artiklarna i detta temanummer av *HumaNetten* – en tidskrift som Gunilla själv var med och startade för över 20 år sedan – ska spegla både något av bredden i Gunillas forskargärning och bredden inom nordistiken.

Hälsningar från vänner via dina före detta doktorander

Astrid, Ewa, Ola och Peter

Tabula gratulatoria

Annika Andersson, Linnéuniversitetet

Sofia Ask, Linnéuniversitetet

Ewa Bergh Nestlog, Linnéuniversitetet

Daniel Bergman, Linnéuniversitetet

Astrid Byrman, Malmö

Ylva Byrman, Göteborgs universitet

Alan Crozier, Skatteberga

Kristina Danielsson, Linnéuniversitetet

Ulf Drugge, Kalmar

Nils Dverstorp, Karlstads universitet

Ann-Catrine Edlund, Mittuniversitetet

Lars-Erik Edlund, Umeå universitet

Helene Ehriander, Linnéuniversitetet

Jan Einarsson, Lund

Lena Ekberg, Lunds universitet

Ulla Ekvall, Täby

Lars Elleström, Linnéuniversitetet

Peter Forsgren, Linnéuniversitetet

Thorstein Fretheim, Trondheim

Desirée Fristedt, Linnéuniversitetet

Anders Frøjmark, Linnéuniversitetet

Gunlög Fur, Linnéuniversitetet

Solveig Hammarbäck, Linnéuniversitetet

Jon Helgason, Linnéuniversitetet

Britta Herder, Linnéuniversitetet

Lisa Holm, Lunds universitet

Jana Holsanova, Lunds universitet

David Håkansson, Uppsala universitet

Hans Hägerdal, Linnéuniversitetet

Anna Höglund, Linnéuniversitetet

Segej Ivanov, Linnéuniversitetet
Annelie Johansson, Linnéuniversitetet
Karl G. Johansson, Universitetet i Oslo
Gunlög Josefsson, Lund
Päivi Juvonen, Linnéuniversitetet
Susanna Karlsson, Göteborgs universitet
Ellen Krogh, Syddansk universitet
Johanna Ledin, Stockholm
Lena Lind Palicki, Stockholms universitet
Joacim Lindh, Linnéuniversitetet
Maria Lindgren, Linnéuniversitetet
Carl-Erik Lundbladh, Lund
Katarina Lundin, Lund
Manuela Lupsa, Malmö universitet
Björn Melander, Uppsala universitet
Andreas Nord, Uppsala universitet
Karin Nordberg och Bengt Lundberg, Simrishamn
Catharina Nyström Höög, Falun
Shirley Näslund, Linnéuniversitetet
Claes Ohlsson, Linnéuniversitetet
Tommy Olofsson, Linnéuniversitetet
Lars Olsson och Ulla Rosén, Linnéuniversitetet
Gunnel Persson, Linnéuniversitetet
Bodil Petersson, Linnéuniversitetet
Christer Platzack, Lunds universitet
Henrik Rahm, Lunds universitet
Karin Rehman, Linnéuniversitetet
Martin Ringmar, Lund
Johanna Salomonsson, Linnéuniversitetet
Beate Schirrmacher, Linnéuniversitetet
Astrid Skoglund, Linnéuniversitetet
Per Stille, Linnéuniversitetet
Peter Ström, Umeå universitet

Eva Sundgren, Eskilstuna
Gerd och Lars Svensson, Malmö
Gudrun Svensson, Linnéuniversitetet
Jan Svensson, Lunds universitet
Ola Svensson, Lund
Gunilla Söderberg, Linnéuniversitetet
Emma Tornborg, Linnéuniversitetet
Maria Valtonen, Linnéuniversitetet
Tuija Virtanen-Ulfhielm, Åbo Akademi, Finland
Anna W Gustafsson, Lunds universitet
Karin Wahlberg, Lund
Christian Waldmann, Linnéuniversitetet
Birgitta Waters, Linnéuniversitetet
Bo-A. Wendt, Hässleholm
Lars och Ulla Wollin, Stockholm
Elisabeth Zetterholm, Linköpings universitet

Multimodala elevtexter i geografiämnet

En textstudie på mellanstadiet

Ewa Bergh Nestlog, Kristina Danielsson & Ellen Krogh

Introduktion

Med den här fallstudien, som rör arbete med multimodala texter inom geografiämnet i årskurs 5 och 6, vill vi bidra med kunskap om elevers multimodala texter och textskapande. Studien har genomförts inom ramen för en lärars arbete med modulen Skriva i alla ämnen, åk 4–6¹ i Läslyftet (Skolverket 2018/2015). Läraren i studien ingår i ett arbetslag bestående av 10 lärare i 13 olika ämnen. Dessa lärare planerade undervisningsaktiviteter inom ramen för Läslyftsarbetet och den aktuella läraren bjöd in oss till att videofilma en geografilektion då hon skulle genomföra en undervisningsaktivitet i samband med ett temaarbete om Danmark. Vi fick genom henne tillgång till de insamlade elevtexterna som då producerades och vi fick även tillgång till elevtexter skrivna efterföljande läsår under ett projekt om koldioxid som genomfördes på likartat sätt.

Bakgrund

Skolverkets omfattande nationella fortbildningssatsning Läslyftet syftar till att lärare genom kollegialt arbete ska utveckla sina undervisningspraktiker ifråga om språk-, läs- och skrivdidaktik som stöder eleverna i deras litteracitetsutveckling i olika skolämnen. Sedan starten, 2014–2015, har ett mycket stort antal² lärare och deras elever involverats i denna satsning. Det fortbildningsmaterial som lärarna arbetar med i Läslyftet finns tillgängligt på Lärportalen (Skolverket u.å.: b) och omfattar i dag 42 moduler som riktar sig till lärare i förskolan, förskoleklassen, grundskolan, grundsärskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan. Modulerna, som har utarbetats i samarbete mellan Skolverket och olika lärosäten, bygger på en modell för kollegialt lärande. Modellen innebär att ett lärarlag under ett läsår arbetar med två moduler. De samarbetar genom att studera teori, planera undervisning och utvärdera den individuellt genomförda undervisningen.

I Läslyftsmodulen Skriva i alla ämnen (Skolverket 2018/2015) får lärarna läsa artiklar och se filmer som visar hur texter fungerar i olika skolämnen och hur skrivundervisning i alla ämnen kan byggas upp så att elevers kunskapsutveckling främjas. I den här studien är vi inriktade på elevtexter som skrivits i en undervisningspraktik där läraren inspirerats av

1 Skriva i alla ämnen har utarbetats under ledning av Institutionen för svenska språket vid Linnéuniversitetet.

2 T.o.m. läsåret 2017–2018 hade cirka 35 000 lärare haft möjlighet att följa Läslyftet med statsbidrag (Skolverket u.å.: a).

artikeln i del 5, ”Val av modalitet” (Danielsson & Hertzberg 2018/2015). På Lärportalen kan man bland annat läsa följande om denna del:

Som skribent väljer man alltid hur texten ska presenteras utifrån sådant som syfte, tänkt läsare och ämnesinnehåll. Den här delen handlar om hur lärare kan stötta eleverna att göra dessa val på ett medvetet sätt. Vi fokuserar då på multimodalitet: hur ord, bild, diagram och liknande väljs och kombineras till en helhet. (Skolverket 2018/2015: portalsidan)

Artikeln betonar att skribenter³ ställs inför val av strukturer och resurser när de skapar texter, och att skrivsyfte, tänkt läsare och ämnesinnehåll styr valen. Utifrån ett multimodalt perspektiv på text förs resonemang om att olika resurser i en text har olika potentialer för meningsskapande i textskapande och texttolkning.

I dagsläget finns inga systematiskt genomförda studier om det elevtextarbete som försiggår inom ramen för Läslyftet. Den här artikeln utgör en av tre artiklar skrivna med utgångspunkt i material som samlats in under den ovan nämnda lärarens och hennes arbetslags arbete med Läslyftsmodulen Skriva i alla ämnen.

En annan artikel är inriktad på samma elevtexter och elever som är fokuserade i den här studien. I anslutning till att eleverna skapat de texter som analyseras i föreliggande studie fick vi möjlighet att intervjuva eleverna för att fördjupa förståelsen av hur de förhåller sig till texterna. Den studien, där elevernas textrörlighet analyserades, visade att aspekter som rör textens form är av avgörande betydelse för eleverna. Framförallt framstår bilderna som centrala för dem i deras textskapande och meningsskapande i texterna (se Bergh Nestlog, manuskript).

I en tredje artikel undersöks dels lärarnas kollegiala samtal när de talar om artikeln ”Val av modalitet” som finns i ovan nämnda Läslyftsmodul, dels hur den teoretiskt baserade skrivdidaktiska kunskapen omsätts i den undervisningspraktik där eleverna skapar sina texter om Danmark. Den studien visade att både läraren och eleverna i stor utsträckning var inriktade på form, och i det här fallet bildernas centrala roll i texterna. Däremot betonades knappast texternas övergripande funktion eller vad olika resurser i texterna, så som bilderna och verbalspråket⁴, skulle kunna bidra med i relation till sådant som ämnesinnehåll, skrivsyfte och tänkt läsare (Danielsson, Bergh Nestlog & Krogh 2019).

Forskning om elevers multimodala texter

I den här studien intresserar vi oss alltså för elevtexter som skapats inom den ovan nämnda undervisningen. Elevtexterna är uppbyggda av modaliteterna

3 I den här artikeln används termer som skribent, skriva, läsare och läsa i bredare, multimodal betydelse.

4 Med verbalspråk menar vi de skrivna orden, till skillnad från andra resurser i texterna som exempelvis ämnesspecifikt symbolspråk i matematik och fysik et cetera.

skrivet verbalspråk och fotografiska bilder, och i texterna transformerar eleverna innehållet från en film och de muntliga klassamtal som genomförs i anslutning till filmvisningen.

Vårt ämnesdidaktiska intresse rör hur ett multimodalt perspektiv på textskapande aktualiseras i ett ämnesfält som har stark tradition av att använda ämnesrelevanta multimodala resurser, men inte av att explicit fokusera elevers multimodala textskapande. I nordisk forskning finns en ökad uppmärksamhet på ämnesskrivande i olika skolämnen, som ibland har inriktning på multimodala perspektiv. Som exempel kan nämnas de norska projekten *Skrivning som grundläggande ferdighet og utfordring* (SKRIV) (se t.ex. Smidt 2010), som inriktades på textskapande i alla ämnen i förskolan och skolan, och projektet *Multimodalitet, leseopplering og læremidler* (MULL) (se t.ex. Tønnessen 2010). Inom MULL var studierna i stor utsträckning inriktade på läsning, och ett centralt resultat var att i textsamtal uppmärksammas multimodala resurser i mindre utsträckning än det som uttrycks verbalspråkligt i texterna. Projektet SKRIV är i högre grad relevant för föreliggande studie, eftersom det var inriktat på elevers textskapande. SKRIV syftade till att undersöka vilka slags kunskaper om text och textskapande som lärare behöver för att kunna stötta elevers utveckling av skrivkompetenser och ämneskunskaper i olika skolämnen. Här argumenterar man för att multimodala kompetenser är nödvändiga och att syftet med textarbetet behöver kommuniceras med eleverna, liksom att eleverna behöver få insikt i vilken potential för meningsskapande som olika modaliteter bidrar med i textskapandet (Aasen 2010; Smidt 2010). I projektet undersöktes sådant som vilka genrer man arbetade med i olika ämnen, och hur ämnesdiskurser kom till uttryck i elevernas texter (Lykknes & Torvatn 2010; Overrein & Smidt 2010). Exempelvis visade Jon Smidt (2007) i en studie av elevers skrivande i årskurs 4 att ämnesskrivande i andra ämnen än norskämnat har en tendens att enbart lägga vikt vid och uppmärksamma innehållet, medan skrivande i norskämnat i stället är inriktat på språklig form, syfte och genre. Föreliggande explorativa studie relaterar till SKRIV-projektets forskningsresultat. I likhet med exempelvis Lykknes och Torvatn (2010) anlägger vi ett elevperspektiv, men vi gör mer detaljerade analyser av elevers multimodala texter.

I många studier framhålls just vikten av att i undervisningen uttryckligen fokusera på samspelet mellan alla ingående modaliteter i texter för att främja elevernas kunskapsutveckling (se t.ex. Danielsson 2019; Gallagher 2014; Håland 2013; Tønnessen 2011) så att de blir uppmärksamma på multimodala resursers olika möjligheter och begränsningar för att kunna skapa väl fungerande multimodala produktioner inom skolans och samhällets praktiker (Mills 2010). Men samtidigt har forskning visat att lärare lägger större vikt på verbalspråkliga aspekter av texter än andra modaliteter. Det är också främst verbalspråket som uppmärksammas i eventuella textsamtal (Danielsson 2011; Lyngfelt, Sofkova Hashemi &

Andersson 2017; Løvland 2010; Tønnessen 2017; Öman & Sofkova Hashemi 2015). Även om lärare erkänner och uppmuntrar användning av andra modaliteter (Løvland 2006) har verbalspråket i texter fortfarande högre prestige än exempelvis bilder, som ofta ses som estetiska tillägg (Tønnessen 2011, 2017). Elever kan vara tydligt inriktade på bilder i sina texter (Lyngfelt et al. 2017; Öman & Sofkova Hashemi 2015), men bildanvändningen ses av lärare ofta snarare som en brist på skrivförmåga, och de får knappast stöd i att utveckla multimodalitet i sina egna texter (Peled-Elhanan 2015: 275). En intressant iakttagelse är också att lärare är mer kritiska till att elever kopierar verbalspråk än bilder när de skapar multimodala texter (Hoem & Schwebs 2010). Generellt ägnas lite tid till multimodala aspekter av text, det vill säga annat än verbalspråket (Danielsson 2011; Løvland 2010), och som en förklaring brukar anges att lärare upplever att de saknar verktyg för andra modaliteter⁵ (Sjøhelle 2010). Liknande slutsatser drar även andra forskare som kommit fram till att lärare behöver samtala med eleverna både om bilders innehåll och genredrag (Öman & Sofkova Hashemi 2015) och om texters strukturer och hur strukturerna bidrar till meningsskapandet (Lyngfelt et al. 2017).

Forskning om elevers multimodala textarbete i ämnen som innehållsligt ligger nära geografiämnet (det ämne som alltså fokuseras i föreliggande studie) har dokumenterat såväl potentialer som utmaningar. Anne Håland har i sin avhandling (2013) särskilt fokus på elevers utveckling av ämnesskrivande och hon visar hur mellanstadieelever skapar text i olika ämnen utifrån modelltexter. Från ett multimodalt perspektiv är studien intressant i och med att den visar hur eleverna i sina egna texter inspireras såväl av hur modelltexterna är uppbyggda multimodalt, med tabeller, bilder och liknande, som av verbalspråket. Studien visar bland annat hur elever i sina texter positionerar sig som naturvetare och populärvetenskapliga fackboksförfattare på ett domänrelevant sätt, bland annat genom att de lånar drag av modelltexterna i det egna textskapandet. I en studie där läraren inriktade undervisningen på såväl ämnesinnehåll som elevernas multimodala textskapande visar Kristina Danielsson och Astrid Berg (2020) att elever redan i årskurs 3 kan utveckla kemikunskaper på avancerad nivå och att inte minst textskapandet fungerar som ett viktigt redskap för kunskapsutvecklingen och som utgångspunkt för kvalificerade samtal om ämnesinnehållet. I sina texter utnyttjade eleverna ibland spontant olika resursers potential för meningsskapande på så sätt att bild och ord fungerade utvidgande i relation till varandra. Exempelvis kunde en bild på ett statistiskt sätt visa molekyler medan verbalspråket tydliggjorde att de ”åkte åt olika

5 Detta är ett skäl att till att just de perspektiven är fokuserade i Läslyftsmodulerna Skriva i alla ämnen för årskurs 4–6 respektive årskurs 7–9 (Skolverket 2018/2015), bland annat i den artikel som lärarna arbetade med då vi följde deras kollegiala arbete och när eleverna skrev texter om Danmarks natur och miljö.

håll”. Studien visade samtidigt att det fanns en potential i att tydligt fokusera olika resursers potential för meningsskapande för att främja lärandet.

Sammanfattningsvis har tidigare forskning pekat på olika utmaningar, bland annat när det gäller lärares osäkerhet om hur de ska hantera multimodalitet i skolans textarbete och även att verbalspråket framstår som den modalitet som värderas av lärare. I delstudien där vi följde den undervisningsaktivitet som läraren genomförde i anslutning till Läslyftsmodulens del 5, ”Val av modalitet”, och som ledde till att eleverna skapade texter om Danmark, visar vi som nämnts bland annat att både läraren och eleverna i stor utsträckning var inriktade på form, och då främst bildernas centrala roll i texterna (Danielsson et al. 2019). Tidigare forskning har vidare visat på potentialer när det gäller multimodalt textskapande både generellt och mer specifikt i relation till ämnen som ligger nära geografiämnet på låg- och mellanstadiet. Genom föreliggande studie vill vi bidra till forskningen utifrån ett elevtextperspektiv, genom detaljerade analyser av hur multimodalt textskapande aktualiseras i elevtexter.

Forskningsfrågor

Syftet med studien är att undersöka hur geografiämnet framträder i elevernas texter. Det primära datamaterialet är två elevtexter som skapades inom geografiämnet i anslutning till en undervisningsaktivitet som genomfördes under lärarens arbete med Läslyftet. Den ena elevtexten handlar om Danmark och den andra har rubriken ”Koldioxid mot vatten”. Stoffet till den andra texten har eleverna samlat på liknande sätt som Danmarkstexten, nämligen från en film som de har sett och läraren har försett dem med bilder från filmen som de använder i sina texter.

Genom studien söker vi svar på följande frågor:

- Vilka erfarenheter av världen framstår som centrala i elevtexterna?
- Hur framställs innehållet i elevtexterna som en sammanhängande enhet?
- Hur framstår interaktionen i elevtexterna i relation till en potentiell läsare?

Teoretiskt ramverk

De överordnade teoretiska ramverken är dialogistiska, socialsemiotiska och diskursanalytiska perspektiv (Bakhtin 1986; Halliday, 1978; Fairclough 1992; Kress 2010).

Dialogisk kommunikationsteori i traditionen från Michail Bakhtin (1986) sätter ramen för såväl artikelns design som dess analysverktyg. Ett nyckelbegrepp är den så kallade ”dubbla dialogen” (Ajagán-Lester, Ledin & Rahm 2003) som bygger på grundförståelsen att kommunikation alltid försiggår i relation till å ena sidan den konkreta interaktionen mellan deltagarna i en given kommunikativ situation, å andra sidan dialogen med

genren och de konventioner som den aktualiserar. När vi i den här studien undersöker elevers textskapande, ser vi det som en process där eleverna skriver in sig i ämnesspecifika genrer. Deras kunskaper om sådana genrer formar i hög grad deras texter, men de drivs också av personliga intressen av att kommunicera. Samtidigt ryms den här studien inom en komplex dialogisk kedja på så sätt att Läslyftsmodulens texter och uppgifter transformeras i lärarnas kollegiala samtal och vidare i lärarnas design av den konkreta undervisningen, vilket i sin tur omsätts i elevernas meningsskapande och texter.

Sigmund Ongstad (2004) har vidareutvecklat Bakhtins dialogiska kommunikationsteori och den dubbla dialogen i en triadisk grundmodell för yttranden och genrer som aktualiserar de tre aspekterna innehåll, form och funktion. Varje yttrande bär på ett innehåll som framställs i en viss form. Valet av såväl innehåll som form görs utifrån textens funktion, det vill säga utifrån textens syfte och vem eller vilka som kan tänkas ta del av texten.

Det socialsemiotiska perspektivet bygger, liksom det av Bakhtin inspirerade perspektivet hos Ongstad, på en funktionell språksyn och en triadisk kommunikationsteori. Dessa perspektiv är således också centrala i analysen. Den systemisk-funktionella teorin bidrar med en högutvecklad funktionell analysapparat för textuell kommunikation (Halliday 1978; jfr Holmberg & Karlsson 2006) som vi använder i undersökningen av elevernas texter. De systemisk-funktionella analysverktygen kopplas i analyserna samman med ett socialsemiotiskt perspektiv på multimodal kommunikation (Kress 2010). Den teoretiska inriktningen har alltså sitt ursprung i Michael Hallidays teori, och begreppet ”modalitet” definieras utifrån ideationellt, textuellt och interpersonellt perspektiv (se Kress 2017), vilket innebär att oavsett hur ett innehåll kommuniceras (genom exempelvis bild, verbalspråk, gest, tabelluppställning) kan resurserna för meningsskapande analyseras utifrån dessa tre perspektiv. Hallidays grammatik har på olika sätt tillämpats på annat än verbalspråk, exempelvis bilder, gester, agerande och arkitektur (se Jewitt 2017).

Med utgångspunkt i kommunikativa handlingar kan de tre perspektiven förklaras på följande sätt: Det ideationella perspektivet rör innehållet och skribentens uttryck för sina erfarenheter av världen: Vad framställs i texterna? Det textuella perspektivet rör framställningsformen och hur texten hänger samman: Hur framställs innehållet? Slutligen rör det interpersonella perspektivet textens funktion i relation till skribenten och läsaren: Hur fungerar kommunikationen i texten? Dessa perspektiv samverkar så att varje text eller kommunikativ handling kan analyseras utifrån de tre perspektiven.

Studiens ämnesdidaktiska forskningsintresse inriktar sig på hur elevernas textuella val i bred bemärkelse konstruerar ämnesspecifikt kunnande i geografi, vilket deras textskapande kopplas till. Vilka textuella val träder fram som typiska och genomgående i elevernas texter? I vår undersökning stöder vi oss på Mary Schleppegrells analys av typiska drag i skolskrivande

(Schleppegrell 2004: 74). De centrala förväntningarna på elevers skrivande i skolan är enligt Schleppegrell: ”Display knowledge”, ”Be authoritative” och ”Structure text in expected ways”. Dessa tre förväntningar kopplar hon till ett språkligt register som beskrivs med socialsemiotikens tre perspektiv. *Display knowledge* aktualiserar det ideationella perspektivet. Kunskap framställs med en komplex, nominal syntax i ett specialiserat ämnesspråk, och det är en dominans av materiella och relationella processer (se nedan under Analytiska metoder). *Be authoritative* aktualiserar det interpersonella perspektivet på satsnivå genom skrivhandlingen *påstående* och genom modalitet i verbledet. *Structure text in expected ways* aktualiserar den textuella metafunktionen, och typiska drag i elevtexter är här täta, komplexa meningar där teman strukturerar textflödet, och där nominaliseringar är vanliga.

I den här studien relaterar vi också till Schleppegrells modell för ”genres of Schooling” (Schleppegrell 2004: 84–85, med hänvisning till Martin 1989), som rör hur skrivhandlingar i skoltexter kan kategoriseras i tre framställningstyper, nämligen personliga, informationbaserade och analytiska. I personliga framställningar tillämpas återberättande och berättande skrivhandlingar, medan informationsbaserade framställningar används för att informera om företeelser och förhållanden, beskriva stoff samt rapportera om procedurer och processer. I analytiska framställningar kan de skrivhandlingar som används bestå i att förklara, argumentera eller utreda exempelvis orsaksförhållanden.

Schleppegrells analyser och beskrivningar omfattar enbart verbalspråk. Eftersom vi i föreliggande studie intresserar oss för texters multimodalitet ser vi till texterna som helhet och aspekter som layout och hur bilder fungerar i texten blir en integrerad del av analysen (jfr Danielsson & Selander 2014). Vi intresserar oss därmed för hur olika semiotiska resurser samspelar och bidrar till att skapa betydelse i de multimodala texter som eleverna producerar.

Begreppet *multimodala texter* innehåller i strikt mening redundant information, eftersom alla texter är multimodala och byggs upp av olika semiotiska resurser i samspel (Danielsson & Selander 2014). I en text som enbart skapas med ord behöver skribenten exempelvis välja grafisk form och teckensnitt, vilket utgör semiotiska resurser som kan signalera betydelse och påverka meningsskapandet. I våra analyser fokuserar vi framför allt verbalspråk och bilder i elevtexterna, men kommenterar också bland annat övergripande layout.

Material och metod

Studien är en kvalitativ fallstudie (Bryman 2008), där vi tar avstamp i elevers textskapande och de multimodala texter de skapar inom ett skrivprojekt i årskurs 5. Vi har alltså genomfört ett fältarbete med etnografiska metoder i anslutning till lärarens arbete med Läslyftsmodulen i

årskurs 5 och specifikt fokuserat på multimodalt textarbete (se Danielsson et al. 2019). Det innebär att vi observerade undervisningen under den lektion då arbetet med texterna om Danmark påbörjades. På förfrågan till eleverna i klassen accepterade 17 elever och deras vårdnadshavare att delta i studien. Av dessa valdes tre fokuselever ut av läraren utifrån vår önskan om att få ta del av texter från tre elever som kommit olika långt i sin litteracitetsutveckling. Från dessa tre elever samlades data in, nämligen de elevtexter som skapades om Danmark i årskurs 5 och om koldioxid och vatten i årskurs 6. En första övergripande analys av samtliga elevtexter visade att alla texter har liknande centrala drag i fråga om struktur och layout och den därmed tätt sammanhängande konceptionen av ämnesinnehållet. I artikeln har vi av valt att presentera två elevtexter.⁶ Den första texten är skriven av Kim när klassen gick i årskurs 5 och läraren samtidigt deltog i Läslyftet. Den andra elevtexten, Vides text, skrevs ett år senare under årskurs 6. För att säkerställa deltagarnas anonymitet använder vi ”lärare” när denna nämns i studien, medan eleverna givits fiktiva namn.

Under en lektion i årskurs 5 kunde vi alltså studera det textarbete som då påbörjades utifrån inspiration från lärarens arbete med Läslyftet (Danielsson et al. 2019). Lärarens och elevernas erfarenheter från det textarbetet inspirerade dem att arbeta på liknande sätt i årskurs 6, när eleverna skapade texter om koldioxid och vatten. För att få bredare kunskaper om ämnestexter inom samma ämnesfält som skrivs av elever under mellanstadietiden, är det relevant för oss att analysera även dessa texter, vilka genomgått en liknande arbetsprocess som texterna från årskurs 5.

Analysmetoder

Analys av elevtexterna sker enligt nedanstående beskrivning.

Inledningsvis görs en övergripande analys av respektive elevtext som helhet, där övergripande innehåll, layout, val av resurser, grafiska val och liknande kommenteras (jfr ”anslag och sekvensering” i Danielsson & Selander 2014⁷). Därefter fördjupas analysen utifrån den systemisk-funktionella lingvistikens tre metafunktioner, eller perspektiv (Halliday 2014; Holmberg & Karlsson 2006), där verbalspråk och bilder i elevtexterna analyseras parallellt.

6 Som tidigare nämnts utgör den här studien utgör en av tre studier av arbetet i den här klassen. De övriga är Danielsson et al. (2019) och Bergh Nestlog (manuskript). I den sistnämnda analyseras elevernas textrörlighet utifrån material bestående av videofilmer av individuella intervjuer, som vi genomfört med tre elever om deras texter och textskapande. Eftersom intervjuerna med två av eleverna gav ett rikhaltigt material har vi valt att både i den studien och i den här, visa resultatet av analyserna från dessa två elever.

7 Kristina Danielsson och Staffan Selander (2014, 2016) presenterar en alternativ modell för multimodal textanalys, som med inspiration från didaktisk forskning i relation till *Design för lärande* (Selander & Kress 2010) inleds med en övergripande analys av ”anslag och sekvensering”, vilket delvis motsvarar en övergripande analys utifrån ideationellt och textuellt perspektiv.

Granskningen av ideationella perspektiv rör texternas innehåll, och då mer specifikt textens deltagare, processer och omständigheter som uttrycks i verbalspråk eller bilder. Analysen av verbalspråket inleder vi med analys av *processerna*, som uttrycks genom verben i meningarna. Processer kan vara exempelvis handlingar eller händelser (materiella processer), uttryck för känslor och tankar (mentala processer), uttryck som visar att någonting sägs (verbala processer) eller finns (relationella processer)⁸. Processerna är därmed centrala för att kunna beskriva sådant som vad som händer, utförs, uppfattas, upplevs, uttrycks eller existerar. Motsvarande analys av bilder utgår ifrån sådant som ifall bilderna är dynamiska och alltså visar skeenden eller aktiviteter, eller om de är statiska, eller kanske förmedlar någon form av känsla, vilket motsvarar olika processtyper. Vidare undersöker vi vad processerna är kopplade till, det vill säga vilka *deltagare* och *omständigheter* som förekommer. Deltagarna kan vara både mänskliga aktörer och ting eller andra fenomen, och omständigheterna visar hur processerna är relaterade till exempelvis tid och rum. När det gäller de perspektiven på analysen av bilderna i elevtexterna är en naturlig utgångspunkt att se just till vilka deltagare som förekommer i dem. Genom bilderna kan textens deltagare bli synliga på ett sätt som inte är möjligt att uttrycka med verbalspråk. Genom de ideationella valen i elevtexterna, avslöjas något om hur eleverna förstår världen, det vill säga vilka skeenden de ”sätter i centrum och vilka deltagare och omständigheter som därmed följer” (Holmberg & Karlsson 2006: 74).

Textuella perspektiv i elevtexterna granskar vi i första hand utifrån *skrivandets syfte* och *skrivhandlingar* (övergripande textnivå) i relation till prototypiska framställningar så som skrivhandlingar tar sig uttryck genom olika textsekvenser i olika genrer (jfr Adam 1992; Berge & Thygesen, 2014; Ledin, 2000). Vi fördjupar vidare analysen av skrivhandlingar dels med de övergripande kategorierna personliga, informationsbaserade och analytiska framställningar (Schlepppegrell 2004: 85), dels utifrån textsekvenser som prototypiskt ingår i skrivhandlingarna (Adam 1992; Ledin 2000). Dessutom undersöker vi texterna utifrån hur deltagarna bidrar till textbindningen genom granskning av hur deltagare bildar referenter som löper genom texten. I skrivhjulet (Berge & Thygesen 2014), varifrån skrivhandlingsbegreppet är hämtat, är en aspekt *skriftlig mediering*, vilket innefattar såväl val av verktyg för textskapandet som val av modalitet. Vad gäller multimodala aspekter av skrivhandlingar, som exempelvis användning av bilder, tabelluppställningar och liknande, saknas analytiska verktyg av typen textsekvenser och genrer, men samtidigt kan man som läsare förvänta sig att resurser som exempelvis tabeller förekommer inom vissa ämnesområden och i relation till resonerande skrivhandlingar medan mer illustrativa bilder

⁸ I linje med Holmberg och Karlsson (2006) inkluderas vad Halliday (2014) betecknar existentiella processer (t.ex. ”I Danmark finns inte så mycket barrskog”) med relationella processer.

förekommer i relation till beskrivande skrivhandlingar (se Bergh Nestlog & Danielsson manuskript). De elevtexter som skapades inom ramen för studien är uppbyggda av illustrativa fotografier och verbalspråk. Våra analyser relateras till hur tidigare studier har beskrivit bildanvändning i ämnestexter (Danielsson & Selander 2014; Unsworth 2001). Här analyseras hur bild och verbalspråk samverkar och koordineras, exempelvis om de olika resurserna är redundanta (uttrycker i stort sett samma sak), fördjupande (specificerar eller exemplifierar), utvidgande (bidrar med något utöver, så att de två modaliteterna kompletterar varandra) eller kontrasterande (ger motstridig information) (Christensen 2015; jfr t.ex. Danielsson & Selander 2014: 52ff; Unsworth 2007).

Det interpersonella perspektivet i elevtexterna belyser vi genom att analysera syftet så som det framstår i texten. Syftet är starkt kopplat till skrivhandlingar, som därför aktualiseras även i den här delen av analysen. För att förstå interaktionen som försiggår mellan skribent och läsare i texterna granskas också skrivhandlingar på satsnivå utifrån om skribenten ger eller kräver exempelvis information. Här använder vi kategorierna påstående, fråga, erbjudande eller uppmaning (Thompson 2014).⁹ Vidare granskar vi hur eleverna genom sina val av ord och uttryck positionerar sig själva och läsaren i texten, samt om och i så fall hur attityder och värderingar kommer till uttryck. Eftersom läraren har formulerat skrivuppgifterna är det också relevant att aktualisera hennes del i att positionera eleverna som skribenter. Läraren har också valt ut bilder åt eleverna: i textarbetet om Danmarks natur fick eleverna välja valfritt antal bilder från ett häfte som hon hade satt samman och i det andra arbetet valde läraren ut fyra bilder som alla elever skulle använda i sina texter. Ett sådant arbetssätt gör att eleverna framförallt behöver ta ställning till hur texten ska formuleras verbalspråkligt och kombineras med bilderna för att på lämpligt sätt få fram det innehåll de ville uttrycka genom sina texter. Även om läraren alltså har gjort ett bildurval för eleverna att utgå ifrån, kan elevernas sätt att hantera bilderna i sina texter också visa något om hur de positionerar sig som skribenter, exempelvis i hur de låter text och bild samverka, eller hur de hanterar layout-mässiga aspekter av textskapandet.

9 I den systemisk-funktionella lingvistikens används termen 'språkhandling' (t.ex. Holmberg & Karlsson 2006), men i föreliggande studie används 'skrivhandling' även på satsnivå.

Tabell 1. Sammanställning av analysverktygen.

Ideationella perspektiv	Textuella perspektiv	Interpersonella perspektiv
<ul style="list-style-type: none"> - Processer - Deltagare - Omständigheter 	<ul style="list-style-type: none"> - Skrivhandlingar och prototypiska textsekvenser (övergripande textnivå) - Textbindning - Ord och bilder 	<ul style="list-style-type: none"> - Syfte - Skrivhandlingar (övergripande textnivå och satsnivå) - Positioneringar av skribent och läsare

Tabell 1 utgör en översikt över analysverktygen och de tre kolumnerna svarar i tur och ordning för de tre forskningsfrågorna:

- De ideationella perspektiven svarar på frågan om vilka erfarenheter av världen som framstår som centrala i texterna.
- De textuella perspektiven svarar på frågan om hur innehållet i elevtexterna framställs som en sammanhängande enhet.
- De interpersonella perspektiven svarar på frågan om hur kommunikationen mellan skribent och läsare fungerar i elevtexterna.

Resultat

I resultatavsnittet redovisas analyserna av elevtexterna. Redovisningen är strukturerad utifrån den triadiska synen på språk och text med inriktning på ideationella, textuella och interpersonella perspektiv.

Elevernas geografitexter

I de texter som analyserats hade alltså eleverna utgått ifrån bilder som en grund för textarbetet, ett arbetssätt som inleddes med att eleverna i årskurs fem fick skapa egna ”faktatexter” om Danmarks natur och miljö. Det textarbetet ingick som en del av ett projekt om Danmark. Läraren instruerade eleverna att kombinera ord och bild i sina texter och de fick välja bilder ur ett bildhäfte som läraren hade sammanställt. Som en förberedelse för textskapandet tittade de på en film om Danmark med fokus på just natur och miljö. Under filmvisningen pausade läraren filmen vid flera tillfällen för att samtala om innehållet och ge eleverna möjlighet att skriva stödanteckningar. Innan de sedan började arbeta med sina texter gjorde läraren en tankekarta på tavlan som angav vilka källor eleverna kunde använda för sina texter, såsom de stödord de hade skrivit under filmvisningen, bildhäftet och en text som klassen tidigare hade skrivit om Danmark. Textarbetet genomfördes sedan individuellt och det påbörjades under samma lektion för att slutföras under påföljande lektioner då vi inte

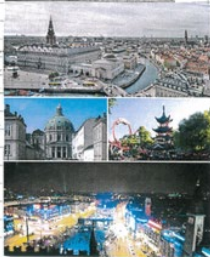

närvarade. Arbetet under den inledande lektionen beskrivs närmare i Danielsson, Bergh Nestlog och Krogh (2019).

Till att börja med kunde vi som nämnts ovan översiktligt konstatera att det finns relativt stora likheter mellan elevtexterna i klassen. Alla elever har valt ut bilder från bildhäftet och med ord beskrivit Danmarks natur och miljö i en struktur som passar till bilderna. Eftersom alla elever har sett samma film om Danmark och fört anteckningar i anslutning till de klassamtal som försiggick under filmvisningen, har också beskrivningarna liknande innehåll. Bildvalet var alltså dessutom begränsat till det bildhäfte som läraren skapat.

Ett liknande arbetssätt tillämpades när texten om koldioxid och vatten skapades efterföljande år. Även det arbetet bygger på en film som de tittade på i klassen och som eleverna skrev anteckningar till. Läraren hade gjort fyra skärmdumpar från filmen. Dessa bilder skulle eleverna använda i sina texter.

Kims text

I projektet om Danmark skapade Kim följande text.

Natur och Miljö	
<p>Skogen</p> <p>Danmark ytan är 10 procent skogs. Det mesta är lövskog. I Danmark finns det inte mycket barrskog. Om man jämför Danmark med Sverige så har Sverige betydligt större skog.</p>	<p>Vindkraftverk/vatten</p> <p>Nästan hela Danmark är av vatten. Danmark har vindkraftverk som Sverige. Det gör så att flygplan kan flyga och ge oss vind. Det gör det till en stad/aktivitet.</p>
<p>odling/jordbruk</p> <p>Danmark är känd för sin jordbruk. Nästan 90% består av jordbruk. De använder sig av skördetröska. På bilden finns det vete.</p>	<p>I Danmark har det ca 5,5 miljoner människor. Där finns många städer och det finns också ett stort rikligt. Det finns 5 städer och den största staden heter Köpenhamn.</p>
<p>Skagen och Öar</p> <p>Danmark har ca 400 öar. 80 stycken är vid Eoa. I Skagen som ligger på Jylland en halvö och där uppe på skagen möts två halvöar Skagerrak och Kattegatt.</p>	<p>grisar</p> <p>Danmark har ungefär 11 miljoner grisar. Nästan 3 gånger så mycket som Sverige. De använder grisarna till exportera till andra länder. Så det är fler grisar i landet än människor. Danmarks största bacon.</p>

Figur 1. Kims text i årskurs 5.

Kim har placerat ut sex bilder jämnt fördelade på två uppslag i sitt anteckningshäfte och i relation till dem har han skrivit orden för hand med blyertspenna. I enlighet med lärarens instruktioner använder han både den huvudrubrik som läraren angivit (Natur och Miljö) och ett antal underrubriker som anger olika teman för texten: Skogen¹⁰, Odling/jordbruk, Vindkraftverk/vatten, Städer/aktiviteter, Skagen och öar, respektive Grisar. Underrubrikerna tyder på att bilderna har fungerat som styrande för de teman som texten tar upp. Både huvudrubriken och underrubrikerna avviker

10 I följande analyser markeras citat från elevtexterna med understruken stil.

grafiskt från den övriga texten. Sammantaget finns en balans mellan bilder och verbalspråk, och det framstår som att lärarens instruktioner att använda bilder för textskapandet har påverkat textens utformning, både genom antalet bilder och genom deras framträdande roll såväl layout-mässig som innehållsligt.

Ideationellt perspektiv

Vi inleder med en närmare analys av verbalspråket i texten och kommenterar därefter bilderna och hanteringen av dessa mot bakgrund av den analysen. I analysen av verbalspråket undersöker vi hur innehållet representeras i Kims text genom att studera de *processer* som framträder i meningarnas verbalbed, och de *deltagare* och *omständigheter* som de relateras till.

Analysen visar en klar dominans av relationella processer, 22 stycken, så som är, finns och har. I tre meningar förekommer materiella processer: kan flyga, möts och exportera. En verbal process, pratar, och en mental, älskar, förekommer. Analysen pekar på att texten genom de många relationella processerna ger ett stillastående intryck, vilket också borde vara förväntat i en beskrivande text som denna. Deltagarna, som oftast inte är människor, består till stor del av ämnesspecifika ord vilka ger texten en substantiell karaktär och stöder beskrivningarna, som exempelvis yta, skog och jordbruk. De relationella processerna bär i sig inte på ett innehåll, utan markerar snarare en faktisk existens – något är, har eller finns. När relationella processer inte modereras genom verbala processer som exempelvis att någon hävdar eller genom mentala processer som exempelvis att någon tror, skapas bilder av världen att den faktiskt är på ett visst sätt. De relationella processerna bidrar också till att deltagarna spelar en mer framträdande roll eftersom processernas funktion primärt är att relatera deltagarna till varandra. Genom att deltagarna framträder får texten en nominal karaktär, vilket också bidrar till att göra texten relativt informationstät och anpassad efter konventioner för texter inom natur- och samhällsvetenskap.

Motsvarande analys av bilderna pekar i samma riktning. Även dessa är framför allt inriktade på icke mänskliga deltagare: skog, vindkraftverk, stadsbilder, en udde i ett omgivande hav och grisar. Genomgående saknas människor och bilderna framstår också som mer eller mindre genomgående statiska utan påtagliga skeenden eller aktiviteter. I enstaka bilder nyanseras detta i övrigt genomgående drag. Bilden under rubriken Odling/Jordbruk visar en skördetröska i full verksamhet, vilket ger en rörelse i bilden som skulle kunna representera en materiell process så som 'att skörda' eller 'att köra', där en mänsklig aktivitet i så fall kan tolkas in. Även i bilden med grisarna finns en tydlig rörelse som skulle kunna kopplas till en materiell process som exempelvis 'att buffas' eller 'att böka'.

Textuellt perspektiv

Genom det textuella perspektivet klarläggs hur texten bildar en sammanhängande enhet. På global textnivå framstår bilderna som dominerande, och både bilder och verbalspråk genomsyras av den övergripande skrivhandlingen *att beskriva*. Huvudtemat är Danmarks natur och miljö, och det presenteras i huvudrubriken som Natur och miljö. Prototypiskt kan beskrivande texter börja med en introduktion med allmänna upplysningar om huvudtemat och avslutas med att huvudtemat sammanfattas. I Kims text saknas sådana textsekvenser. Det skulle kunna bero på att Kim genom undervisningens fokus på bilderna (Danielsson et al. 2019) fått uppfattningen att bilderna är överordnade verbalspråket, det vill säga att bilderna är så dominerande att de därmed i någon mening introducerar texten. Skribenten kan också genom filmen ha fått uppfattningen att delteman introduceras löpande genom bildsekvenser utan en övergripande temaintroduktion. I Kims text följer ett prototypiskt mönster för beskrivande texter. Under ett antal underrubriker beskrivs varje deltema (jfr Adam 1992; Ledin 2000). Skrivhandlingen *att beskriva* bildar en textuell struktur på global nivå genom textsekvenserna *huvudtema* och *delteman* där bilderna ofta också fungerar som en tematisk utgångspunkt för den verbala texten. Särskilt deltemana framstår tydligt. Eftersom inledning och avslutning saknas är huvudtemat i viss utsträckning underförstått. Den övergripande beskrivande skrivhandlingen utgör i texten en tydlig informationsbaserad framställning (ett sätt att rapportera information), och genom att de textsekvenser som ingår också prototypiskt tillhör beskrivande texter, håller de tydligt samman texten.

Huvudtemat tydliggörs alltså inte explicit, däremot genom ett antal deltagare (referenter) som löper genom texten. Vi finner i alla stycken uttryck för *platser* så som: Danmark, Legoland, Köpenhamn, Skagen och Jylland. Andra deltagare refererar till *natur och växtlighet* (t.ex. yta, jordbruk och hav), *produkter* (t.ex. vete, vind, el och griskött) samt *redskap och ting* (t.ex. skördetröska, flygplan och Segway). Dessa referentbindningar bildar en struktur som framträder genom texten och visar på huvudtema och delteman. Ovanstående fyra referenter finns också representerade på bilderna, vilket binder samman verbalspråket med bilderna.

Information i texten skrivs verbalspråkligt fram i ett logiskt flöde, som inte har någon motsvarighet i bilderna. Samtliga bilder utgör beskrivningar av Danmark, och verbalspråket i texten utvidgar och fördjupar den information som bilderna bidrar med. I de flesta fall exemplifierar bilderna det som i texten uttrycks med ord (lövskog, jordbruk, vindkraftverk, vyer från Köpenhamn och Tivoli samt grisar). Oftast kommenteras inte bilderna verbalspråkligt i texten, med undantag för det som står om skördetröskan och vete. Stadsbilderna kan också sägas utvidga det som benämns verbalspråkligt eftersom beskrivningen av Köpenhamn blir rikare genom bilderna. På liknande sätt kan bilden med grisarna sägas utvidga den

verbalspråkliga delen av texten genom att den visar vad grisar kan syssla med. Bilden från Skagen kan sägas vara redundant i förhållande till det som också uttrycks med ord, nämligen att de två haven möts, men bilden utvidgar samtidigt med information om hur kusten kan se ut i Danmark. Som nämndes i den övergripande beskrivningen kan det tänkas att bilderna har funktionen av ”igångsättare”, och att texten byggts upp runt dessa. Bland annat rubrikvalen för deltemana tyder på detta, eftersom de står i nära samklang med vad som visas på bilden. Inte minst rubriken *grisar*, som sticker ut lite i relation till övriga teman, tyder på att bilder fått tjäna som utgångspunkt för delteman.

Interpersonellt perspektiv

En text är funktionellt uppbyggd om val av textuella resurser inklusive språkliga strukturer fungerar så att läsaren kan skapa mening i texten på lämpligt sätt.

I Kims text framstår det som skribentens överordnade syfte att organisera sina kunskaper, och att den överordnade skrivhandlingen *att beskriva* (se den textuella analysen ovan) har valts för att uppfylla syftet. Läsaren delges information genom skribentens val att genomgående skrivhandla genom påståenden, som ofta uttrycks med ämnesspecifika ord där inspiration bland annat hämtats i samband med filmvisningen. Det kan ses som en strävan hos skribenten att positionera sig som kunnig inom ämnesfältet. Även val av skrivhandlingar främjar en sådan positionering. Läsaren positioneras som passiv mottagare av information eftersom inga formuleringar visar på annan typ av interaktion med läsaren. Skribentens attityd synliggörs inte; han positionerar sig inte explicit, men implicit som en auktoritet i ämnet genom att faktiskt inte träda fram i texten. Texten framstår därmed som distanserad från både skribent och läsare.

Bildanalysen visar att bilderna i hög grad bidrar till att organisera informationen i texten. Till varje stycke, tillika deltema, kopplas en bild. I Kims fall har vi redan ovan konstaterat att bilderna framför allt utgör exempel på det som i texten uttrycks med ord. Genom lärarens urval av bilder som eleverna kunde välja mellan och som de skulle kombinera med ord, kan man säga att hon positionerar eleverna som skribenter av någon typ av facktext. Kombinationen av verbalspråk och illustrerande fotografier av den typ som Kim använder i texten ligger i linje med hur sådana resurser används i avsnitt som beskriver länder eller landskap i exempelvis geografiläromedel för mellanstadiet (se t.ex. Danielsson & Selander 2014, där bl.a. ett sådant läromedel granskats). Det opersonliga tilltalet i både bilder och ord passar också i sådana texter.

Vides text

Ett år efter att eleverna i klassen hade skapat texterna om Danmark arbetade de med ett tema om Kenya, där de bland annat skapade egna texter om koldioxid och vatten. Även i detta projekt hade de sett en film och fört

anteckningar innan de skapade texter individuellt, och läraren hade, som tidigare nämnts, valt de bilder som skulle användas. I det här fallet fick dock inte eleverna göra ett urval bland flera bilder, utan alla uppmanades att använda samma bilder i sina texter. Liksom i Danmarksprojektet finns stora likheter mellan de olika elevtexterna. Vide skapade följande text:

Koldioxid mot vatten

Flickan från Kenya berättar att hon är tvungen att bära ved färdigt på morgonen och om hon vägrar så slår hennes föräldrar henne och tvingar henne att göra det. På kort sikt alltså om man huggar ner ett träd och hon får bära ved en gång så är det lite som okej, mer på lång sikt alltså huggar ner massa träd och bär ved varje morgon så är det inte okej.

Om de ska hugga ner träd varje dag så kan det leda till att träden tar slut vilket leder till att det slutar regna vilket leder till att det blir torka och Kenya blir en öken.

Slagen dör mer och mer varje dag. Vi måste ta hand om dem!

Den 7:de April 1994 i Rwanda startades ett folkmord och nästan 1 miljon människor dog.

Det hela avslutades med ett blodbad där många av turisterna dog. Folkmordet handlade om just om naturresurser. Bakom konflikten låg en maktkamp mellan hutuer och tutsier, två stora folkgrupper. I efterhand blev FN hårt kritiserade för sitt passiva agerande under folkmordet.

Projektet "Koldioxid mot vatten" hjälpte många människor i Kenya. Vestbergspend Frandsen tillverkar vattenfilter till människor som behöver det. Den 26:e April 2012 delades Lifestraw vattenfilter ut till 2 miljon hushåll i Kenya. Syftet med kampanjen var att minska vattenburna sjukdomar som t.ex. tyfus, diarré och lunginflammation. Detta hjälpte Kenya med deras avsläpp av nu släpps färre koldioxid ut från Kenya. Kampanjen kompenserar ungefär 2 miljoner ton varje år, vilket innebär att företaget tjänar 2 miljoner utsläppsrätter som är värda mellan \$6 till \$12 per enhet.

Figur 2. Vides text i årskurs 6.

Vide har placerat en bild högst upp på varje sida i sin text. Utöver dessa tre bilder har Vide placerat en mindre bild som visar träd i nedre högra delen av den första sidan. Över den bilden har Vide placerat ett kryss. Huvudrubriken, Koldioxid mot vatten, som sannolikt är given av läraren, avviker grafiskt från den övriga texten med sin placering högst upp på första sidan, med ett avstånd från den första bilden. Två textsjok är placerade vid sidan av bilder och de framstår som bildtexter. Det gäller för den mindre bilden på första sidan, men det visar sig att så inte är fallet för texten bredvid bilden på sidan två. De tre bilderna högst upp på sidorna håller samman texten genom färgskala och motiv, men eftersom skrivytan inte utnyttjats fullt ut på andra sidan framstår de tre sidorna som delvis separata från varandra. Det kan tänkas att Vide har inlett textskapandet med att klistra in de tre bilderna högst upp på respektive sida men kanske sedan inte har haft tillräckligt att skriva på textens andra sida för att fylla ut pappret.

Ideationellt perspektiv

Processanalysen av verbalspråket visar att materiella och relationella processer totalt sett dominerar i Vides text, 25 respektive 14 stycken. De flesta materiella processer är placerade i början och i slutet av texten och de relationella är mer utspridda. En verbal process, berättar, står i första meningen i första stycket och den relaterar till den film som klassen har sett inför textarbetet. Genom den verbala processen explicitgörs att det finns en människas vittnesbörd bakom det som sedan följer i texten. Det förekommer ytterligare en verbal process, nämligen kritiserade. Efterföljande processer är till största delen materiella, slår, hugger ner och får bära. Vittnesbörden och de materiella processerna gör texten levande och konkret; läsaren kan se bilder inom sig. I efterföljande stycke dominerar relationella processer, kan det leda till, leder till och blir, vilka visar relationerna mellan olika led i en förklaring. I mitten av texten dominerar de materiella processerna, exempelvis dör, dog och startade som pekar på allvarliga händelser. I början av texten rör det sig om mentala processer hos en deltagare (flickan) och i mitten om att existera eller inte för deltagarna: både träd, skogar, landskapet och människor. Mot slutet av texten blir det återigen en dominans av relationella och materiella processer, när skribenten förklarar företeelser och konkretiserar förhållanden.

Genom att se hur de olika processtyperna dominerar framträder en dynamik som vågor i ett tydligt mönster i fem grupper genom texten: 1) verbala, 2) materiella och mentala, 3) relationella och materiella, 4) verbal och 5) relationella och materiella. Processerna kan ses som nav omgivna av deltagare och omständigheter.

I Vides text är deltagarna såväl människor (flickan, turister, hutuer och tutsier, folkgrupper) som naturresurser (ved, skogen, koldioxid) och företeelser i naturen och i samhället (torka, folkmord, blodbad, sjukdomar, maktkamp). Flera av dessa är nominaliseringar, exempelvis blodbad och maktkamp.

Ser vi till deltagare och processer i bilderna domineras tre av de fyra bilderna av människor och deras agerande. Med andra ord är mänskliga deltagare och materiella processer i fokus även i bilderna: en flicka som bär ved, en man som gör något i ett vattendrag och en man som troligen gör något med ett vattenfilter. Det finns således en samstämmighet mellan analysen av ideationella perspektiv i bilderna och i den verbalspråkliga delen av texten, på så sätt att mänskliga deltagare och materiella processer framstår genom båda modaliteterna. En bild föreställer en skog, som Vide har klistrat in ett stort kryss över. Den bilden kan ideationellt ses som en representation för att skogen *dör* om den huggs ner, vilket också konstateras i verbalspråkligt.

Omständigheterna bidrar framför allt till att specificera processerna. De flesta omständigheter rör tidsaspekter (på kort sikt, varje dag, Den 7:nde April 1994), men även plats och mängd (i Rwanda, ungefär 2 miljoner).

Textuellt perspektiv

I Vides text är den övergripande skrivhandlingen svår att fastställa. En rimlig tolkning borde vara att hon på global textnivå försöker förklara problemet som rör *koldioxid mot vatten* i Kenya. Prototypiskt brukar förklarande texter börja med en introduktion där ett problem presenteras, som därefter specificeras och eventuellt formuleras i varför- och hur-frågor. I efterföljande textsekvens presenteras förklaringen genom att sakhållanden reds ut och frågan eller frågorna besvaras. En förklarande skrivhandling brukar avrundas med en kommentar där en slutsats eller värdering presenteras (jfr Adam 1992; Ledin 2000). Vides text följer inte det prototypiska mönstret. För det första presenteras problemet inte tydligt, men som läsare kan vi tolka texten som att ett outtalat problem ligger till grund för framställningen, nämligen: Hur kommer det sig att det är problem med koldioxid och vatten i Kenya? För det andra används inte de prototypiska textsekvenserna för att förklara. Istället finner vi andra skrivhandlingar på mellanliggande textnivå. Texten inleds med att skribenten *återger* vad en flicka *berättar* om vad som sker tidigt på morgonen. Därefter *argumenterar* hon mot att hugga ner träd och *förklarar* orsaker och verkan. Under bild 2 *argumenterar* skribenten för att vi måste ta hand om den! [d.v.s. skogen]. Hon fortsätter sedan under bild 3 med att *berätta* om folkmordet och därefter *förklara* vad folkmordet handlade om. I resten av texten *förklaras* hur projektet koldioxid mot vatten har hjälpt människor i Kenya. Således visar analysen av verbalspråket att flera skrivhandlingar används för att i det stora hela förklara problemet med koldioxid och vatten i Kenya. Genom det övergripande försöket att genomföra en förklarande skrivhandling och försöken att på underliggande textnivå tillämpa olika skrivhandlingar för att förklara är det rimligt att kategorisera texten som en ansats till en analytisk framställning. Den bygger på information som ligger till grund för att förklara orsakssamband och företeelser. Dessutom ingår argumenterande och utredande resonemang.

Så långt kommen i analysen kan texten förefalla svagt sammanhållen. De olika skrivhandlingarna fogas till varandra utan tydligt utskrivna logik och riktning, vilket med andra ord innebär att textbindningen ur detta perspektiv är svag. Dessutom är texten i sin helhet svagt kopplad till rubriken "Koldioxid mot vatten". På tredje sidan framställer dock Vide explicit sin förståelse av ett projekt om koldioxid mot vatten. För övrigt är eventuella kopplingar implicita.

Den slutsatsen stöds, åtminstone delvis, av analysen av hur deltagarna framstår i grupper av ord som refererar till samma deltagare genom texten. Deltagare som är relaterade till *platserna Kenya* och *Rwanda* förekommer genom hela texten. Det gör också deltagare som refererar till *natur, växtlighet och miljöfrågor* (exv. *träd, naturresurser, utsläppsrikt*) och till *människor och andra agenter* (exv. *turisterna, hushåll, företaget*). Deltagare som refererar till *produkter (ved) konflikten* (exv. *folkmordet, blodbad, maktkamp*) och *sjukdom* (exv. *sjukdomar, tyfus*) är däremot samlade i varsin del av texten. Vi kan alltså konstatera att det finns några referenser som håller samman texten i sin helhet, medan andra enbart är knutna till ett avsnitt.

Bilderna består, som tidigare nämnts, av skärmdumpar från den film klassen har tittat på inför textarbetet. Bilderna på de två första sidorna består av flera semiotiska resurser: två av bilderna innehåller förutom fotografiet skrivna ord från filmens textremsa. Vide hämtar information från textremsan och infogar i sin egen text. På den lilla bilden på första sidan har Vide placerat ett stort rött kryss, alltså en kulturellt utvecklad visuell resurs som motsvarar *förbud*. Tre av bilderna utgör en form av ögonblicksbilder som illustrerar någonting av det som uttrycks verbalspråkligt i texten och där mänskliga deltagare är i fokus: flickan som bär ved, mannen som håller på med vatten (osäkert hur den bilden behandlas i den verbalspråkliga delen av texten) och mannen som troligen gör något med ett vattenfilter. På så sätt kan bilderna sägas ingå som en gestaltning och en visuell textsekvens i en berättande skrivhandling. Därmed fördjupar bilderna det som uttrycks verbalspråkligt genom att exemplifiera, specificera och konkretisera. Samtidigt finns en viss diskrepans mellan verbalspråk och bild. Bilden med flickan som bär ved illustrerar textens inledning, som tar sitt avstamp i flickans berättelse att hon tvingas bära ved varje dag, vilket också uttrycks i textremsan: Då slår de mig och tvingar mig att göra det varje dag. Här fyller Vide verbalspråkligt i luckor och explicitgör vad flickan tvingas göra. Läsaren får genom fotografiet en tydligare känsla för åldern på flickan och hur hon känner sig genom hennes ansiktsuttryck, där blicken ser direkt på betraktaren. Därefter övergår dock Vide verbalspråkligt direkt till att framförallt bli en argumentation om att skogen måste bevaras. Här fungerar den andra bilden på sidan, med ett stort kryss över fotografiet på en skog, som en del av argumentationen och den har placerats i relativt nära anslutning till argumentationen (jfr "visuell kongruens och närhet" mellan

resurser i modellen som presenteras av Danielsson & Selander 2014). Det överkryssade fotografiet av skogen fungerar som en visuell symbol som tillsammans med orden signalerar avsaknad. Genom krysset kan bilden ses som en gestaltning av att skogen dör och ett argument: Vi måste ta hand om den! som det står uttryckt med ord. När det gäller illustrationen på andra sidan kopplar Vide verbalspråkligt till orden på fotografiet: ”Folkmordet i Rwanda handlade om naturresurser”. Kopplingen mellan folkmord och en man som gör någonting i ett vattendrag är annars svag. Fotografiet och Vides verbalspråk på sista sidan anknyter dock tydligt till varandra då Vide i texten beskriver ett projekt som rörde vattenfilter, vilket också illustreras i fotografiet. Ingen av bilderna kommenteras explicit verbalspråkligt, utan dessa kopplingar får läsaren göra på egen hand.

Interpersonellt perspektiv

I Vides text är det överordnade syftet öppet för tolkningar. En rimlig tolkning är dock att syftet i första hand är att utforska kunskaper, i andra hand att organisera dem och i tredje hand att påverka andra att agera i frågan. För att kunna uppfylla ett sådant brett syfte har Vide valt att övergripande använda förklarande skrivhandling (se den textuella analysen ovan). Hon försöker sedan genom olika underordnade skrivhandlingar i texten att förklara problemet som rör koldioxid mot vatten i Kenya. Vide förefaller ha valt de ingående skrivhandlingarna för att möjliggöra ett meningsskapande hos läsaren som gör att denne finner informationen organiserad och framställd på ett sådant sätt att den är tillgänglig och begriplig. På satsnivå använder Vide genomgående skrivhandlingen att påstå för att delge läsaren informationen. Inledningsvis används en vardaglig vokabulär, och en vanlig flicka och hennes föräldrar presenteras. Det kan ses som ett sätt att fånga och engagera läsaren. Bild 2 skiljer sig från de övriga (se ovan). Det gör även texten under bilden genom att det är ett kort och kärnfullt stycke, där påståendet avslutas med ett utropstecken. Vi måste ta hand om skogen! kan ses som en uppmaning, ett krav på en tjänst. Det utgör också ett direkt tilltal till oss alla – vi, vilket inkluderar skribenten själv – att på något sätt agera. Så långt kommen i texten visar den interpersonella analysen alltså att skribenten förefaller ha haft tydlig inriktning på läsaren genom att först engagera med ett ömmande innehåll och ett vardagligt språk och sedan uttrycka en direkt uppmaning. Genom uppmaningen och uttryck som inte okej, men också genom ordval med konnotationer som har stor potential att väcka känslor (exv. tvunga, folkmord, blodbad), framträder skribentens attityder. Uttrycken för attityd stärks ytterligare i början av texten genom modalitetsmarkörer så som är tvungen, får, liksom och ska, och genom ordval som tar slut och dog framstår ett allvar, som också bidrar till att attityder ytterligare förstärks. Det gör också en del omständigheter (kursiverade i följande exempel) som rör tid och pekar på orimlig tidpunkt eller hög frekvens, som exempelvis tvungen att bära ved tidigt på morgonen, bära ved varje morgon och hugga ner träd varje dag.

Efter bild 3 följer redogörelser av delvis annan karaktär, nämligen med relativt många ämnesspecifika ord (exv. folkmord, blodbad, konflikt, maktkamp), vilket kan ses som en ambition hos Vide att informera läsaren om något så viktigt som folkmordet trots att det inte representeras på någon av bilderna. Det är således ett självständigt val av innehåll. På så sätt positionerar hon sig som väl påläst och kvalificerad inom ämnesfältet. I dessa avsnitt och fram till slutet av texten framstår inte interaktionen med läsaren explicit, utan läsaren positioneras snarare som mottagare av information.

I fråga om bilderna har ju Vide inte valt dem själv, men de är ändå en del av kommunikationen med läsaren. Genom den första bilden på första sidan skapas direkt kontakt med läsaren genom att flickan på fotot riktar blicken mot betraktaren. Hennes ansiktsuttryck är något ansträngt och tillsammans med bildtexten, Då slår de mig, och den starka färgen på henne huvudbonad fångas läsarens uppmärksamhet och intresse. På tre av fyra bilder finns människor och därmed skapas ett specifikt och personligt tilltal. Den andra bilden på första sidan fångar också läsarens uppmärksamhet på ett särskilt sätt, eftersom Vide har applicerat ett rött kryss över skogen på fotot. På så sätt har Vide själv tagit initiativ till att kommunicera ett delvis annat innehåll än bilden ursprungliga. Den röda färgen kan signalera fara, och krysset borde betyda att skribenten vill kommunicera att skogen är på väg att försvinna, vilket bekräftas verbalspråkligt i texten. Till signalen för fara kan även kopplas en vädjan till läsaren att agera, vilket läsaren får en indikation om genom utropet: Vi måste ta hand om den! [skogen]. Det modala hjälpverbet *måste* signalerar tydligt allvaret.

Sammanfattande jämförelse av elevtexterna

Layout-mässigt liknar de båda handskrivna texterna varandra i att de är uppbyggda av fotografiska bilder och ord som är kopplade till bilderna. En övergripande skillnad är att i Kims text finns underrubriker, vilket det inte gör i Vides, och dessa är tydligt relaterade till en bild och ett stycke med verbalspråklig text. På så sätt framstår textbindningen som klar på global textnivå.

Genom kombinationen av verbalspråk och bilder har elevtexterna i studien vissa likheter med lärobokstexter i ämnet (jfr Bezemer & Kress 2008). Exempelvis är geografiläromedel på mellanstadiet ofta uppbyggda av såväl verbalspråk som kartor, foton, rutor med teckenförklaringar och faktarutor. Basfakta som kan relateras till vetenskapsfältet kan också blandas med fakta som brukar finnas i turistbroschyrer (Danielsson & Selander 2014).

Utifrån ett ideationellt perspektiv framträder vissa skillnader mellan Kims och Vides texter. I Kims text dominerar relationella processer och deltagarna är oftast inte människor, utan utgörs snarare av natur- och kulturgeografiska klassifikationer. Både verbalspråkligt och i bilder framträder samma deltagare. De relationella processerna och de framträdande

deltagarna ger texten dels en auktoritativ röst, dels en statisk karaktär. I Vides text är däremot även materiella processer dominerande och deltagarna är ofta människor i både bilder och verbalspråk. Inledningsvis framträder en specifik flicka med sin vittnesbörd. På så sätt blir Vides text levande och konkret. Dessutom framhävs attityder både genom några mentala och materiella processer som pekar på allvarliga händelser och genom vissa ordval för naturresurser som deltagare. Vides text får genom de materiella processerna, de mänskliga deltagarna och de attityder som framträder en dynamisk karaktär.

Även textuellt är de två texterna olika. Kims text bygger i sin helhet på en beskrivande skrivhandling där huvudtemat framstår implicit. Textens delteman är tydligt utvecklade. Den övergripande skrivhandlingen i Vides text förefaller vara förklarande, även om textsekvenserna inte följer det prototypiska mönstret och problemet inte tydligt formuleras. Istället används ett antal olika typer av skrivhandlingar på underliggande textnivåer. Kims text är en informerande framställning, medan Vides har analytiska anspråk. På global textnivå är Kims text väl bunden även om den inte fullt ut använder prototypiska textsekvenser för att beskriva, medan Vides text har svagare global textbindning. Textbindningen för övrigt är tydlig i Kims text och omfattar ett samspel mellan verbalspråk och bilder. I Vides text förefaller textbindningen till viss del vara stark men i andra avseenden svag både inom den verbalspråkliga delen av texten och mellan verbalspråk och bilder. Det är exempelvis inte klarlagt hur läsaren ska koppla samman information från de båda länderna som nämns, Kenya och Rwanda, och det är inte tydligt hur bilden med mannen i vattendraget ska förstås i relation till det som uttrycks med ord. Bilderna i de båda texterna skiljer sig åt på så sätt att Kims bilder utgör beskrivningar som framför allt utvidgar och fördjupar, genom att specificera och exemplifiera det som står uttryckt med ord i texten. Vides bilder utgör ögonblicksbilder av händelser och kan därigenom ses som berättande skrivhandlingar med människor i fokus. Framför allt fördjupar bilderna det som uttrycks med ord i Vides text genom att exemplifiera, specificera och konkretisera. I någon mening kan bilderna i båda texterna sägas expandera det som sägs med ord och vice versa eftersom det delvis framkommer olika information i de olika modaliteterna. I bilderna visas exempelvis att Danmarks landskap framstår som platt och att flickan bär veden på huvudet, och genom ord får läsaren veta exempelvis att det finns 11 miljoner grisar i Danmark och faktauppgifter om folkmordet i Rwanda. Om man ser till samspelet mellan verbalspråk och bilder är båda texterna väl sammanhållna.

I fråga om interpersonella perspektiv har de båda texterna en gemensam utgångspunkt i att bilderna, och underrubrikerna i Kims text, strukturerar texten och därmed också pekar ut vägen för läsning. Genom att läraren har valt bilderna positionerar hon eleverna som kompetenta skribenter som kan transformera innehållet från film och klassamtal i anslutning till filmen, och

skapa en text med andra resurser, nämligen skrivet verbalspråk och de utvalda bilderna. För övrigt har texterna stora interpersonella olikheter. Kims syfte med texten verkar vara att organisera kunskaper, vilket han gör genom att beskriva med ett opersonligt tilltal. Den textbindning som finns på olika textnivåer borde stötta läsarens meningsskapande. Både genom formen på den beskrivande texten, de ämnesspecifika begreppen som genomsyrar texten och att skribenten inte själv synliggörs i texten positionerar Kim sig som en auktoritet i ämnet. Läsaren positioneras som en passiv mottagare. Hans text är därmed distanserad från både skribent och läsare, och har likheter med läroboksgenren. Syftet i Vides text verkar vara flerfaldigt och texten byggs upp av olika skrivhandlingar. Detta kan eventuellt förklaras av den diskrepans som finns mellan rubriken och bilderna i texten. I Vides text finns en närhet både till läsaren och skribenten, och på de flesta bilderna finns människor. Det finns en våg genom texten på så sätt att hon inledningsvis verkar kunna engagera läsaren genom att använda ett vardagligt språk för att framföra ett innehåll med ord och bild som väcker känslor. Attityder framstår på olika sätt och hon använder i en formulering ett vi-tilltal när hon riktar en indirekt uppmaning både till sig själv och till andra. Bilden vid de uppmanande orden i texten har Vide själv redigerat med ett handgjort kryss och därvid uppstår en tydlig koppling till orden bredvid och även till rubrikens ”koldioxid mot vatten” i och med att Vide också argumenterar för att träden bidrar till regn. Därefter går hon över till ett mer ämnesspecifikt språk och innehåll, och därigenom positionerar hon sig som trovärdig och kunnig i ämnet. I den här delen av texten positioneras läsare som mottagare av information.

Sett med perspektiv från Schleppegrell (2004) kan vi konstatera att Kims text på många sätt har prototypiska drag av skoltext. Han visar kunskaper genom att till stor del använda ämnesspecifika begrepp, och han har en ansats till att skapa en nominal karaktär på texten eftersom processerna till stor del är relationella, med funktionen att binda ihop deltagarna med varandra samt deltagare med omständigheter. Deltagarna, som till stor del utgörs av icke mänskliga ämnesspecifikationer, framträder därmed i förgrunden. I hans text framstår en auktoritativ röst; han informerar genomgående läsaren på satsnivå genom skrivhandlingen att påstå och texten har avsaknad av uttryck som signalerar attityder. På så sätt positionerar sig Kim som en auktoritet i ämnet och läsaren som en mottagare av information. Kims informationsrika text är genom bilder och verbalspråk strukturerad på ett sätt som kan förväntas av en skoltext, med den övergripande skrivhandlingen att beskriva och den mest centrala ingående textsekvensen delteman.

Om Vides text kan vi istället konstatera att den knappast har prototypiska drag av skoltext, och hon visar inte kunskaper på ett sammanhållet sätt. Hon har visserligen en del ämnesspecifika begrepp i vissa delar av texten, och en del av deltagarna i hennes text utgörs av nominaliseringar. Processerna är

till största delen materiella och relationella, men även andra processer sticker ut, som vi noterat ovan. I vissa delar av texten framstår deltagarna som ämnesrelevanta, medan de specifika människorna framstår som vardagliga exempel snarare än ämnesspecifika deltagare. Vardagligt språk framträder i synnerhet i början av texten. Rösten i texten framstår knappast heller genomgående som auktoritativ. På satsnivå genomsyras visserligen texten av skrivhandlingen påstående, men i kombination med att skribentens attityder framstår på olika sätt och att läsaren uppmanas att agera verkar texten snarare vara personligt argumenterande. Vide positionerar både sig själv och läsaren i vissa delar av texten som potentiella aktörer, och läsaren förväntas ta ställning. I andra delar framstår Vide som en auktoritet med relevanta kunskaper som läsaren får ta del av. På övergripande nivå förefaller texten ha en ansats till att förklara, en skrivhandling som kan karaktäriseras som analytisk. Sådana texter är visserligen förväntade i skolsammanhang, men strukturen är otydlig eftersom de förväntade textsekvenserna i en förklaring inte används. Kanske man kan påstå att Vide är en modig risktagare som genom att försöka sig på en analytisk framställning sätter ribban högt. Och även om hon inte fullt ut lyckas har hon ändå kommit en bit på väg.

Även om Kims text framstår som tydligare och mer funktionell som skoltext än Vides, är det ändå rimligt att betrakta Vides text som mer ambitiös. De svagheter som vi finner i hennes text kan snarare ses som uttryck för att hon är i en lärprocess med att skapa text i geografifämnet och att skrivuppgiften i sig kan ha varit utmanande.

Diskussion och didaktiska implikationer

Eleverna har som redan nämnts inte själva valt att skapa text där ord och bilder kombineras eftersom det ingick i lärarens uppgiftsinstruktion (Danielsson et al. 2019). Dessutom var det läraren som valde ut vilka bilder som kunde (Kims text) eller skulle (Vides text) användas. Med en annan uppgiftsinstruktion är det fullt möjligt att eleverna hade byggt sina texter på annat sätt. Med tanke på att elevernas lärare såg detta med att arbeta med bilder som någonting nytt (ibid.) kanske texterna i annat fall hade byggts av enbart av ord, men knappast av bara bilder.

I de erbjudanden som gavs i undervisningen framstår alltså bilderna som helt centrala i skapandet av dessa multimodala texter (se Danielsson et al. 2019). Undervisningen avspeglar sig också på olika sätt i de båda elevtexterna. I fråga om textens funktion tydliggjorde läraren i undervisningspraktiken att ”det viktigaste med denna text var just ’att använda bilder i SO:n’” (ibid.: 17). Läraren hade alltså därmed angett att syftet med att använda bilder i dessa elevtexter var att eleverna skulle arbeta med detta även fortsättningsvis. Hon framhäver alltså generellt *användandet* av bilder, utan att specificera närmare varför eller på vilket sätt.

Formen, att använda bilder tillsammans med ord, var alltså utgångspunkt för val av innehåll till texten. Föreliggande studie och den studie som bygger på elevintervjuer visar att eleverna såg detta som en möjlighet, och att bilderna hjälpte dem både att välja vad de skulle skriva om och hur de skulle strukturera texten (Bergh Nestlog manuskript). I texterna om Danmark, där en beskrivande skrivhandling kommer till uttryck, verkar bilderna ha varit ett viktigt stöd för eleverna. Bilderna i sig kan också karaktäriseras som beskrivande. Verbalspråket är i Kims text organiserat i delteman, det vill säga i textsekvenser som brukar förekomma i informationsbaserade beskrivande texter (jfr Schleppegrell 2004, se ovan), och varje bild kan relateras till respektive deltema. Detta tyder på att bilder på ett relativt enkelt sätt kan bidra till elevers möjligheter att skapa väl fungerande beskrivande texter.

Men en strategi där eleverna utgår från bilder när de skapar texter kan också vara begränsande för textskapandet. Om skribenten skulle vilja framställa information som kanske lämpar sig för syftet, men inte passar till någon av bilderna, finns det en risk att den informationen utelämnas. I Kims text verkar bildurvalet ha varit starkt styrande för textens delteman. Man kan tänka sig att Köpenhamns Tivoli och vad man kan göra där inte hade valts som deltema i en text med rubriken Danmarks natur och miljö om inte just en sådan bild funnits med i lärarens urval. I den andra elevtexten i studien är det inte lika självklart vilken roll bilderna spelade när de verbala delarna av texten skulle skapas. Bilderna kan ha utgjort en komplikation i skapandeprocessen. Vides text har en analytisk karaktär och textanalysen visar på förklarande och argumenterande skrivhandlingar. Men texten rymmer även narrativa skrivhandlingar, och den övergripande skrivhandlingen konstaterades vara svår att fastställa. I en analytisk text borde bildernas funktion skilja sig från den i en informationsbaserad beskrivande text. Analytiska texter rymmer ofta mer abstrakta resonemang, som inte på ett lika självklart sätt som i beskrivande texter låter sig relateras till fotografiska bilder av verkligheten. Det är därför lätt att föreställa sig att bilderna i Vides text inte på samma sätt som i Kims text underlättade skrivandet av de verbalspråkliga delarna av texten. I Vides text kan även lärarens val av rubrik ha utgjort en utmaning i relation till att kunna skapa en sammanhängande text med de givna bilderna och det analytiska innehållet som framstår i verbalspråket. Bilden med ett kryss över skogen i Vides text kan ses som ett ställningstagande från Vide på ett annat sätt än övriga bilder eftersom den är ett slags abstraktion om skogsdöd, och bilden kan kanske också kopplas till den verbalspråkliga uppmaningen i texten. Den bilden är den enda i studien som eleven själv har påverkat genom redigering; förändringen av bilden skulle kunna ses som ett försök från Vide att anpassa bilden efter skrivsyftet. Således kan det vara så att läraren genom sitt bildval och rubrikval har ställt eleverna inför onödiga utmaningar om bilder och rubrik inte fullt ut fungerar ihop med syftet med texten. Även om bilderna kan begränsa möjligheterna,

verkar ändå strategin att utgå från bilder vara ett sätt att stötta eleverna att hålla sig till syftet och ämnet. Detta blir särskilt tydligt i Kims text.

Den undervisningspraktik som elevtexterna skapats inom (Danielsson et al. 2019) la rörliga bilder i form av film till grund för det ämnesinnehåll som processas genom klassamtal där elever och lärare ger uttryck för sitt meningsskapande. Under klassamtalen skriver eleverna stödord, och därefter följer elevers individuella textskapande där bilder (från filmen eller andra källor) utgör grunden för texten. En kedja av texter i vid bemärkelse framträder i undervisningen: film – klassamtal – elevers stödord (ev. tankekarta) – lärarens skrivuppgift – bilder som läraren har valt ut – elevers textskapande (de klistrar in bilder i sin skrivbok och skapar lämpliga underrubriker och verbalspråklig text om textens tema).¹¹ Genom kedjan förhandlas och omtolkas innehåll och framställningsform, och språkbruket kan i olika grad anpassas till det specifika ämnesspråket. De val som görs i varje länk i kedjan reducerar komplexiteten i kommunikationssituationen, och ger såväl möjligheter som begränsningar för meningsskapande: Vad kan kommuniceras med valda semiotiska resurser och vad kan inte kommuniceras? Som det också framhävs i projektet SKRIV (Smidt 2010) är det nödvändigt att lärare i undervisningen aktualiserar kommunikation och textens funktion, det vill säga skrivsyfte och läsare, för att eleverna ska få en förståelse av textens funktion som något mer än syftet att texten ska bedömas av lärare. På samma sätt skulle läraren behöva aktualisera bildernas funktion i relation till skrivsyftet.

Resultatet av analyserna av texterna kan säga oss något om geografiämnet diskurs i den aktuella undervisningspraktiken. Genom de båda elevtexterna framträder inte bara en utan två delvis olika, ämnesdiskurser. Genom Kims text om Danmark framträder ämnet som sakinriktat och informationsbaserat. Deltagarna i texten är framför allt konkreta och faktiska fenomen. Processerna är relationella och pekar på faktiska relationer mellan deltagare och mellan deltagare och omständigheter. Skribenten framträder inte direkt i texten men positionerar sig som ämnesexpert och som kvalificerad textskapare genom att texten med sina bilder och verbala skrivhandlingar har drag som påminner om lärobokstext. Läsaren positioneras som mottagare av den information som skribenten ger genom påståenden. Ämnet framstår som informationsbaserat, inte som personligt och inte narrativt framställt (jfr Schleppegrell 2004). Kunskaper ses genom den här ämnesdiskursen som faktisk och eleverna förhåller sig till kunskap genom att rapportera information i ord och bild. Genom den uppgift de fick behöver eleverna varken förhålla sig undersökande eller analyserande. Eleverna arbetar utifrån ett formperspektiv med ett innehåll som är givet. Genom Kims text framträder den

¹¹ Till den kedjan kan vi foga de kollegiala samtalen mellan lärarna som föregick den första filmvisningen som i sin tur föregicks av Läsliftsartikeln "Val av modalitet" (Danielsson et al. 2019).

naturgeografiska inriktningen av skolans geografiämne (jfr Skolverket 2019).

I projektet om koldioxid och vatten är det rimligt att argumentera för att en delvis annan diskurs kommer till uttryck. I Vides text om Kenya framstår ämnet som inriktat på människor och deras levnadsförhållanden och relationer till naturen. Genom människor aktualiseras olika perspektiv och olika värderingar. Deltagarna är således människor och framför allt genom materiella processer kopplas de till andra typer av deltagare i naturen och samhället. Skribenten positionerar sig genom sitt perspektiv och sina värderingar. Läsaren positioneras dels som någon som kan behöva engageras i frågor som rör människor och natur, dels som mottagare av information. Ämnet framstår i första hand som analytiskt, men också som personligt genom de händelser som människor deltar i och drabbas av (jfr Schleppegrell 2004). Både bilderna och innehållet i Vides text härrör från filmen som de såg, och Vide griper tag i möjligheten att skriva med ett mer analytiskt förhållningssätt, som förmodligen även anlades i filmen. Genom den här elevtexten framstår det kultur- och samhällsorienterade perspektivet av skolans geografiämne (jfr Skolverket 2019). Här finns exempelvis textdrag som kan relateras till historieämnet, nämligen de omständigheter som specificerar aspekter som rör tid (på kort sikt, varje dag, Den 7:nde April 1994). Vide positionerar sig alltså som ämnesexpert och kvalificerad textskapare i ett mer analytiskt och samhällsorienterat geografiämne där skribenter förhåller sig till deltagare och omständigheter som pekar på platser, människor, mängder och tidsdimensioner och processer som visar på materiella händelser och handlingar, vilket är förväntat i typiska samhällsorienterade ämnestexter.

Gemensamt för dessa båda ämnesdiskurser är att de fokuserar på form genom att bilderna fungerar som utgångspunkt för texternas utformning. Tidigare forskning har visat att fokus på form är ovanligt i andra ämnen än svenska (norska i Norge) (Smidt 2007).

Utifrån ett ämnesdidaktiskt perspektiv kan vi alltså med koppling till Schleppegrell (2004) konstatera att undervisningsuppläggen har gjort det möjligt för eleverna att i viss mån visa ämneskunskaper (*display knowledge*, ideationellt perspektiv) med ett ämnesspråk som tillhör geografiämnet och med en dominans av materiella och relationella processer. I texterna visar eleverna också att de kan vara auktoritativa (*be authoritative*, interpersonellt perspektiv) genom att rikta sig till läsaren med påståenden. Det är svårare att slå fast om texterna är strukturerade på förväntat sätt (*structure text in expected ways*, textuellt perspektiv), åtminstone om vi ser till Vides text om Koldioxid. Trots utmaningen för Vide att strukturera texten, är det rimligt att påstå att de analytiska strukturdragen i texten borde främja hennes utveckling av ämneskunskaper och ämnesspråk. I Kims text om Danmark är det teman som strukturerar textflödet, vilket måste ses som förväntat.

Vi kan också konstatera att undervisningsuppläggen har stimulerat eleverna till att realisera olika aspekter av geografiämnet. Kims text fokuserar på *plats* och på objektiva sakförhållanden i Danmark som geografisk och kulturell plats, medan Vides text fokuserar på *problemställningar* i världen som utmanar till personliga ställningstaganden i samhällsfrågor, något som har direkt koppling till den aspekt av bland annat naturvetenskapliga ämnen som i engelsk terminologi benämns *socioscientific issues* (Zeidler 2014), vilket innebär att eleverna ska få möjlighet att ta ställning i naturvetenskapligt orienterade samhällsfrågor. Vi har således mött didaktiska projekt med potentialer att stötta eleverna i deras utveckling av både natur- och samhällsorienterad ämneslitteracitet. Dessa potentialer kan beskrivas som en *utvidgning* av den klassiska ämnesspecifika repertoaren på så sätt att geografiämnets "egna" ämnesspecifika, grafiska resurser här kompletteras av visuella uttryck som kan kopplas till textmodeller från läroböcker och från offentliga debatter. Som Håland har konstaterat (2013) skapar systematiskt didaktiskt arbete med ett spektrum av ämnesrelevanta textmodeller fruktbara ramar för elevernas möjligheter att positionera sig som ämneskompetenta författare. I den här studiens undervisningspraktik erbjöds inga modelltexter. Däremot har bilder introducerats som resurser för eleverna i arbetet med att transformera kunskaper genom en kedja av yttranden (jfr Bakhtin 1986). I slutet av den kedja studien omfattar har eleverna skapat egna ämnestexter i ord och bild, där de haft möjlighet att visa sig som ämnesexperter. Vi har sett hur lärarens nya, visuellt inspirerade intresse för textstruktur har skapat ramar för relativt omfattande textproduktion hos eleverna och, som det dokumenteras hos Bergh Nestlog (manuskript), också en relativt avancerad textrörlighet. Med Schleppegrells textdidaktiska blick ser vi vidare att elevernas textproduktion realiserar framställningstyper som den informationsbaserade hos Kim, och i Vides text en ansats till analytisk framställningstyp (jfr Schleppegrell 2004 och ovan). Vi finner inga narrativa skrivhandlingar eller personliga framställningar som brukar karaktärisera elevtexter från tidiga skolår (jfr t.ex. Vagle & Evensen 2005; Skoog 2012; Yassin Falk 2017), och det förefaller som om lärarens didaktiska strategi har varit att skapa ramar för mer ämnesspecifika framställningsformer, som genom den multimodala karaktären möjliggör ett rikare meningsskapande än om texterna bara hade bestått av antingen ord eller bilder (jfr Aasen 2010; Tønnessen 2010; Danielsson & Selander 2104).

Forskningslitteraturen belyser många utvecklade potentialer i multimodalt textskapande. Vi vet inte hur läraren vi träffat kommer att fortsätta arbeta med elevernas ämnesspecifika textproduktion och multimodalitet inom geografi. Själv anger hon att arbetet med att använda film och bilder i sin undervisning har varit ett första steg i multimodalt textskapande. Vi kan också se att Kim och Vide har fått viktiga erfarenheter av att skapa multimodala texter där de framstår som ämnesexperter. Här har

läraren genom att ha arbetat med film och bilder skapat nya textdidaktiska möjligheter som kan främja elevernas ämnesspecifika textkompetens och ämneslitteracitet.

Referenser

- Aasen, Arne Johannes (2010), "Multimodal skrivekompetense", i Jon Smidt (red.), *Skriving i alle fag – innsyn og utspill*. Trondheim: Tapir, s. 257–273.
- Adam, Jean-Michel (1992), *Les textes: types et prototypes. Récit, description, argumentation, explication et dialogue*. Paris: Nathan.
- Ajagán-Lester, Luis, Ledin, Per & Rahm, Henrik (2003), "Intertextualiteter", i Boel Englund & Per Ledin (red.), *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund: Studentlitteratur, s. 203–238.
- Bakhtin, Michail (1986), *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press.
- Berge, Kjell Lars & Thygesen, Ragnar (2014), "Skrivande som grundläggande färdighet: förståelse, bedömning och undervisning", i Gustaf Skar & Michael Tengberg (red.), *Bedömning i svenskämnet*. Stockholm: Natur & Kultur, s. 63–86.
- Bergh Nestlog, Ewa (manuskript), "Elevers textrörlighet i sina geografitexter" (prel. titel).
- Bergh Nestlog, Ewa & Danielsson, Kristina (manuskript), *Textskapande i grundskolan* (prel. titel). Lund: Studentlitteratur.
- Bezemer, Jeff & Kress, Gunther (2008), "Writing in multimodal texts. A social semiotic account of designs for learning", *Written Communication*, vol. 25(2), s. 166–195.
- Bryman, Alan (2008), *Social research methods*. 3. uppl. Oxford: Oxford University Press.
- Christensen, Vibeke (2015), *Nettekster fanger og fænger. Multimodale tekster, feedback og tekstkompetence i danskundervisningen i udskolingen*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Danielsson, Kristina (2011), "Att närma sig en naturvetenskaplig diskurs. Text och textanvändning i svenska och finlandssvenska kemiklassrum", i Inger Eriksson (red.), *Kemiundervisning, text och textbruk i finlandssvenska och svenska skolor: en komparativ tvärvetenskaplig studie*. Stockholm: Stockholms universitets förlag, s. 161–237.
- Danielsson, Kristina (2019), "Multimodala texter för lärande. Elevers textmöten och textskapande", i Caroline Liberg & Jon Smidt (red.), *Att bli lärare i svenska*. Stockholm: Liber, s. 117–131.
- Danielsson, Kristina & Berg, Astrid (2020), "'Molekylerna rör på sig snabbare och snabbare så balongen blir jättestor'. Lågstadiel elever förklarar observationer av luft genom digitala animationer", i Ylva Ståhle, Mimmi Waermö & Viveca Lindberg (red.), *Att utveckla forskningsbaserad undervisning. Analyser, utmaningar och exempel*. Stockholm: Natur och kultur, s. 175–215.

- Danielsson, Kristina, Bergh Nestlog, Ewa & Krogh, Ellen (2019), "Lärares rörlighet i text och praktik. En studie av kollegialt lärande", *HumaNetten*, vol. 43.
- Danielsson, Kristina & Hertzberg, Frøydis (2018/2015), "Del 5: Val av modalitet", i Ewa Bergh Nestlog & Kristina Danielsson (red.), *Skriva i alla ämnen, åk 4–5, Lärportalen: Moduler för språk-, läs- och skrivutveckling*. Stockholm: Skolverket.
- Danielsson, Kristina & Selander, Staffan (2014), *Se texten! Multimodala texter i ämnesdidaktiskt arbete*. 1. uppl. Malmö: Gleerups.
- Danielsson, Kristina & Selander, Staffan (2016). "Reading multimodal texts for learning: a model for cultivating multimodal literacy", *Designs for Learning* 8, s. 25–36.
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge & Oxford: Polity Press.
- Gallagher, Chris W. (2014), "Staging Encounters: Assessing the Performance of Context in Students' Multimodal Writing", *Computers and Composition* 31, s. 1–12.
- Halliday, Michael A.K. (1978), *Language as social semiotics. The social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Halliday, Michael A.K. (2014), *Halliday's introduction to functional grammar*. 4. uppl. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Hoem, Jon & Schewbs, Ture (2010), "Stedsframstilling i digitale rom", i Elise Seip Tønnessen (red.), *Sammensatte tekster: Barns tekstpraksis*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 242–256.
- Holmberg, Per & Karlsson, Anna-Malin (2006), *Grammatik med betydelse. En introduktion till funktionell grammatik*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Håland, Anne (2013), *Bruk av modelltekstar i sakprega skriving på mellomtrinnet. Ei undersøking av korleis modelltekstar set spor i elevtekstar og korleis elevar posisjonerer seg i ulike sakprega skrivesituasjonar*. Diss. Stavanger: Det humanistiske fakultetet, Universitetet i Stavanger.
- Jewitt, Carey (red.) (2017), *The Routledge handbook of multimodal analysis*, 2. uppl. London: Routledge.
- Kress, Gunther (2010), *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- Kress, Gunther (2017), "What is mode?", i Carey Jewitt (red.), *The Routledge handbook of multimodal analysis*, 2. uppl. London: Routledge, s. 60–75.
- Ledin, Per (2000), *Veckopressens historia – del II*. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Lyngfelt, Anna, Sofkova Hashemi, Sylvana & Andersson, Peter (2017), "Analys och textsamtal om multimodala digitala elevtekster", i Karin Helgesson, Hans Landqvist, Anna Lyngfelt, Andreas Nord & Åsa Wengelin (red.), *Text och kontext: perspektiv på textanalys*. 1. uppl. Malmö: Gleerups, s. 163–178.
- Lykknes, Annette & Torvatn, Anne Charlotte (2010), "Om austronauter, blandinger og skruketteroll. Skriving i naturfag på 4. og 5. Trinn", i Jon

- Smidt (red.), *Skriving i alle fag – innsyn og utspill*. Trondheim: Tapir, s. 163–182.
- Løvland, Anne (2006), *Samansette elevtekstar: Klasserommet som arena for multimodal tekstskapning*. Kristiansand: Fakultet for Humanistiske fag, Høgskolen i Agder.
- Løvland, Anne (2010), *På jakt etter svar og forståing. Samansette fagtekstar i skulen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Martin, Jim R. (1989), *Factual writing. Exploring and challenging social reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Mills, Kathy A. (2010), "Shrek meets Vygotsky: Rethinking adolescents' multimodal literacy practices in schools", *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 54(1), s. 35–45.
- Ongstad, Sigmund (2004), "Bakhtin's triadic epistemology and ideologies of dialogism", i Finn Bostad, Craig Brandist, Lars Sigfred Evensen & Hege Charlotte Faber (red.), *Bakhtinian perspectives on language and culture. Meaning in language, art and new media*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, s. 65–88.
- Overreing, Per & Smidt, Jon (2010), "Begrepp og makt – begrepslæring of samfunnsbilder i skriving i samfunnsfag", i Jon Smidt (red.), *Skriving i alle fag – innsyn og utspill*. Trondheim: Tapir, s. 231–254.
- Peled-Elhanan, Nurit (2015), "Children's writing as design. An examination of children's multimodal texts", i Arlene Archer & Ester Breuer (red.), *Multimodality in writing. The state of art in theory, methodology and pedagogy*. Leiden/Boston: Brill, s. 252–277.
- Schlepppegrell, Mary J. (2004), *The language of schooling. A functional linguistics perspektive*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Selander, Staffan & Kress, Gunther R. (2010), *Design för lärande: ett multimodalt perspektiv*. Stockholm: Norstedts.
- Sjøhelle, Dagrun Kibsgaard (2010), "Å vurdere sammensatte elevtekster", i Jon Smidt (red.), *Skriving i alle fag: innsyn og utspill*. Trondheim: Tapir akademisk forlag, s. 321–343.
- Skolverket (2018/2015), *Skriva i alla ämnen, åk 4–6* (2015), i Moduler för språk-, läs- och skrivutveckling, Lärportalen, Ewa Bergh Nestlog & Kristina Danielsson (red.). https://larportalen.skolverket.se/#/modul/5-las-skriv/Grundskola/010_skriva-i-alla-amnen-4-6
- Skolverket (2019), *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011. Reviderad 2019*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (u.å.: a), *Fler lärare i Läslyftet*. Stockholm: Skolverket. <https://www.skolverket.se/om-oss/press/pressmeddelanden/pressmeddelanden/2017-02-03-fler-larare-i-laslyftet>
- Skolverket (u.å.: b), *Lärportalen, Moduler för språk-, läs- och skrivutveckling (Läslyftet)*. Stockholm: Skolverket. <https://larportalen.skolverket.se/#/modul/5-las-skriv/alla/alla>
- Skoog, Marianne, *Skriftspråkande i förskoleklass och årskurs 1*, Örebro universitet, Diss. Örebro: Örebro universitet.

- Smidt, Jon (2007), ”Hva skriving brukes til. Ett års skriving på 4. trinn”, i Synnøve Matre & Torlaug Løkensgard Hoel (red.), *Skrive for nåtid og framtid. 1, Skriving i arbeidsliv og skole*. Trondheim: Tapir, s. 234–248.
- Smidt, Jon (red.) (2010), *Skriving i alle fag: innsyn og utspill*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Thompson, Geoff (2014), *Introducing functional grammar*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Tønnessen, Elise Seip (red.) (2010), *Sammensatte tekster. Barns tekstpraksis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tønnessen, Elise Seip (2011), ”Å lese og lære fra multimodal tekst”, i Jenny Magnusson, Anna Malmbjer & Daniel Wojahn, (red.), *Åttonde nationella konferensen i svenska med didaktisk inriktning, Södertörns högskola 25–26 november 2010. Språket, kroppen och rummet – multimodala och digitala perspektiv på lärande*. Stockholm: Nationella nätverket för svenska med didaktisk inriktning / Södertörns högskola, s. 117–132. <http://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:liu:diva-141966>
- Tønnessen, Elise Seip (2017), ”Multimodalitet i norsk skoles tekstpraksis. Erfaringer fra 10 år med sammensatte tekster”, *Viden om literacy*, nr 21, s. 14–19. <https://www.videnomlaesning.dk/tidsskrift/tidsskrift-nr-21-multimodale-tekster/>
- Unsworth, Len (2001), *Teaching across the curriculum. Changing contexts of text and image in the classroom practice*. Buckingham: Open University Press.
- Unsworth, Len (2007), *Image/text relations and intersemiosis: Towards multimodal text description for multiliteracies education*. Proceedings, 33rd International Systemic Functional Congress 2006. https://www.researchgate.net/publication/250029489_ImageText_Relations_and_Intersemiosis_Towards_Multimodal_Text_Description_for_Multiliteracies_Education
- Vagle, Wenche & Evensen, Lars Sigfred (2005), ”Studie 5: Oppgavesettene og elevenes oppgavevalg i KAL-årene”, i Kjell Lars Berge, Lars Sigfred Evensen, Frøydis Hertzberg and Wenche Vagle (red.), *Ungdommers skrivekompetanse. Bind I: Norsksensuren som kvalitetsvurdering*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Yassin Falk, Daroon (2017), *Skrivundervisning i grundskolans årskurs 3*. Diss. Örebro: Örebro universitet.
- Zeidler, D. L. (2014), ”Socioscientific issues as a curriculum emphasis: Theory, research, and practice”, i Norman G. Lederman & Sandra K. Abell (red.), *Handbook of research on science education*, Vol. 2. New York: Routledge, s. 697–726.
- Öman, Anne & Sofkova Hashemi, Sylvana (2015), ”Design and redesign of multimodal classroom task. Implications for teaching and learning”, *Journal of Information Technology Education*, Vol. 14(1), s. 139–159.

”Den 1 mars då dog och stran fredrika”

Ortografiska val och språklig identifikation i en folklig dagbok från 1890-talet

Ann-Catrine Edlund & Lars-Erik Edlund

Inledning

År 1891 kom den första höstfrosten redan mot slutet av augusti i byn Kågeträsk i norra Västerbotten. Den sista augusti noterar en av systrarna på gården Anten-Ors i dagboken att de skurit kornet på Långtegen och att jorden frusit på Kläppen där deras gård låg. Dagboksanteckningen återges här både direkt efter källans originallydelse (med originalets radfall) och sedan i översättning.

den siste agusti skuru vi
up lån tege in na svijan och det var så
kallt at det frös gola här i kläp pom
och potat rise blir svart och no var då kor
ne fruse de var då säkert och det var nat
ten mot den siste augusti (1:6)1

Den sista augusti skar vi upp
Långtegen inpå Svedjan och det var så
kallt att jorden frös här i Kläppen.
Och potatisriset blir svart och nog var då kor-
net fruset, det var då säkert och det var nat-
ten till den sista augusti.

Läsarens första intryck av dagbokscitatet är antagligen att texten framför allt har starka inslag av den talade dialekten, västerbottensdialekten. Och visst har dialekten genomslag i texten: morfologiskt t.ex. genom dativformen *i kläp pom*, syntaktiskt genom en konstruktion som *att det frös gola* (jfr Ivars 2010: 261ff.) och pragmatiskt genom attitydmarkerande talspråksdrag som *de var då säkert*. Här finns också exempel på att skribenterna gjort självständiga ortografiska val (se närmare nedan) både vad avser stavning och ordgränser: <korne> (’kornet’), <kläp> <pom> (dial. *kläppen* ’kullen’) och <in> <na> (dial. *in å*, alltså ’inpå’). Men citatet innehåller också riksspråkliga ordformer, t.ex. presensformen *blir* av hjälp verbet *bliva*.² I dialekten används annars verbet *varda*, alldeles som i äldre svenska.

1 Dagboks materialet har av oss delats in i fem separata delar. Den första siffran i källhänvisningen refererar till respektive del, den andra hänvisar till sidan.

2 Vi använder här i uppsatsen *riksspråk* för det standardiserade svenska skriftspråket.

Stavningen av vissa ord i citatet följer också normerad ortografi: <det>, <var>, <kallt>, <natten> och <svart>.

Dagboken, som täcker åren 1891–1901, är skriven av två hemmavarande döttrar på gården Anten-Ors i byn Storkågeträsk, Greta Dahlqvist (1859–1947) och Lovisa Dahlqvist (1862–1938), och kallas av oss *Kågeträskdagboken*. När dagboksanteckningarna skrivs består husfolket på gården av systrarnas föräldrar Anton Olofsson (1826–1913) och Greta Kajsa Johansdotter (1826–1926) samt de båda bröderna Olof Nils Dahlqvist (1853–1934) och Johannes Dahlqvist (1864–1933).

Bild 1. Syskonen Greta Dahlqvist (1859–1947) och Olof Nils Dahlqvist (1853–1934). Fotot sägs vara taget år 1929 av en ambulerande fotograf. När fotot togs är alltså Greta 70 år (SM DIG 04168).

I studier av folkligt skrivande har vanligen fokus legat på att identifiera talspråkliga drag i handskrivna texter i syfte att rekonstruera skribenternas talade dialekt. I denna studie av en dagbok riktas istället fokus mot skribenternas ortografiska val när de grafiskt ska representera både standardiserade ord i riksspråket och ord och namn som finns i dialekten.³

Syfte och frågeställningar

I det här arbetet utforskas den språkliga identifikation som skribenternas ortografiska val i dagboksskrivandet möjliggör. Av exemplet ovan är det uppenbart att skribenterna gör självständiga ortografiska val samtidigt som det finns inslag av normerad och standardiserad ortografi. Vi ställer här frågan vilka stavningsmönster som skribenterna tillämpar.

För det första undersöker vi i vilken utsträckning de båda dagboksskrivande systrarna tillämpar enskilda ortografiska normer. Här har vi valt att studera skribenternas användning av ett urval normerade ortografiska variabler. (En fördjupad presentation av begreppet *ortografi* ges nedan.)

För det andra undersöker vi vilka ortografiska val skribenterna gjort när de representerar dialektord och lokala ortnamn i skrift där normen är obefintlig respektive mindre känd eller okänd. Tillämpar de konstans eller variation i stavningen av enskilda dialektord och lokala ortnamn?

Uppsatsen är disponerad så att vi inledningsvis presenterar dagboks-materialet och de sociala och kulturella förutsättningarna för dagbokens skriftpraktik samt teoretiska utgångspunkter och studiens inplacering inom forskningsområdet skriftens sociala historia. Därefter redovisas de enskilda undersökningarna, varefter vi avslutningsvis diskuterar vilken språklig identifikation som skribenternas ortografiska val möjliggör.

Kågeträskdagboken och förutsättningar för dagboksskrivandet

Kågeträskdagboken omfattar totalt 200 sidor fördelade på fem separat sammanhängande häften och täcker alltså decenniet 1891–1901. Delar av materialet har återfunnits av en ren tillfällighet, och det är högst troligt att det funnits ytterligare anteckningar. Ett häfte med anteckningar återfanns bakom en tapet när boningshuset på gården revs medan de andra anteckningarna, mestadels på lösa blad, fanns vid ett gårdsarkiv i byn (Edlund L.-E. 2007). Det finns också tre visböcker bevarade som skrivits på gården som innehåller avskrifter av vistexter och gåtor. En kritisk utgåva av dagboken med kommentarer är under utgivning med artikelförfattarna och

3 Vi tackar de två anonyma granskarna för deras värdefulla och konstruktiva synpunkter. Vidare tackar vi fil. dr Ulf Lundström, Skellefteå museum, som ställt sina stora expertkunskaper om Skelleftebygdens språk till vårt förfogande under utarbetandet av denna artikel.

Ulf Lundström, Skellefteå museum, som redaktörer och utgåvan kommer att publiceras i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Acta-serie.

Bild 2. Kågeträskdagboken december 1899 – 3 januari 1900. Foto: Maria Sundström.

Skriftens sociala historia

Vår studie placerar sig vetenskapligt inom forskningsområdet skriftens sociala historia (*the social history of literacy*). I detta tvärvetenskapliga område ryms både sociolingvistik, lingvistisk antropologi, historia, litteraturvetenskap och etnologi. Inom området är det ”vanliga människors” (*ordinary people*) skriftbruk som studeras och oftast är det de vardagliga skriftpraktikerna som studeras, t.ex. brev eller dagböcker. Fokus inom området är hur skriftteknologin når ut och används av medborgarna samt de sociala möjligheter som tillgången till skriftteknologin erbjuder. De två övergripande frågorna inom området är hur ”vanliga människor” använt skrift, samt vilken social inverkan skriftbruket i sin tur får på människornas sociala liv. De mer specifika frågeställningarna inom området länkar framför allt till begreppen *identifikation*, *modernitet* och *skriftkompetens*. Inom en nordisk och europeisk språkkontext är forskningsområdet starkt utvecklat,⁴ medan studiet av skriftens sociala historia på svenskt område är under utveckling (Liljewall 1995, 2001, 2007, 2012; Edlund A.-C. 2007, 2008, 2012a, 2013, 2016, 2017a, 2017b).

4 För forskning om skriftens sociala historia i en europeisk och nordisk kontext, se t.ex. Sinor 2002; Howard 2012; Edlund A.-C. (red.) 2012c; Lyons 2013; Edlund A.-C. & Haugen (red.) 2013; Kuismän & Driscoll (red.) 2013; Edlund A.-C. et al. (red.) 2014; Edlund A.-C., Kuismän & Ashplant (red.) 2016.

Skriftnvändning är ett undanskymt område inom sociolingvistik, både samtida och historisk (Lillis 2013), där istället talspråk står i centrum. I språkhistoriska beskrivningar fokuseras vanligen endast det skriftspråk som användes av samhällets elit (Elspass 2012: 156), vilket naturligtvis förklaras av det befintliga källäget. Studier i historisk sociolingvistik har däremot ofta ett tydligt underifrånperspektiv (*from below*), med en uttalad ambition att ge en socialt mångfasetterad bild av språkhistorien.⁵ Här studeras t.ex. hur de standardiserade nationalspråken implementerats hos medborgarna som vanligen talade något regionalt eller lokalt talspråk (Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012). På så sätt vidgas förståelsen av språkhistoria från att enbart avse det tryckta skriftspråket till att även omfatta handskrivna dokument av "vanliga människor".

Förutsättningar för skriftpraktiken – språkliga resurser i Kågeträsk

Vilka var då de språkliga förutsättningarna för systrarnas dagboksskrivande i byn Kågeträsk under sent 1800-tal? Till att börja med kan man konstatera att deras talade nordvästerbottniska dialekt avviker kraftigt från det svenska standardiserade riksspråket både vad avser lexikon, syntax och morfologi; se beträffande den lokala dialekten Lindgren 1890; Larsson 1929; Lindgren 1940; Marklund 1976 m. fl. Man kan också anta att systrarna även talade någon form av så kallad *boksvenska*, vilket i realiteten var ett läsuttal av det standardiserade skriftspråket svenska – eller om man så vill ett mycket skriftspråksnära tal som var det talspråk som dominerade och eftersträvades i skolundervisningen under det sena 1800-talet (jfr Widmark 1991; Telemann 2003: 94 ff.). Man kan därmed påstå att de båda systrarna Dahlqvist – liksom flertalet av dåtidens svenskspråkiga språkbrukare – var tvåspråkiga, vilket självfallet var mer påtagligt inom de områden där människor talade en dialekt som starkt avvek från riksspråket. Systrarnas språkliga identifikation hade en stark förankring i förstaspråket, den talade lokala dialekten, medan deras andraspråk var svenskt riksspråk i form av både boksvenska och standardiserat skriftspråk – den talade respektive skrivna varieteten av svenskt riksspråk (Flodell 2002; Edlund L.-E. 2003).

Under det sena 1800-talet var kyrka och stat genom folkskolan betydelsefulla skriftsponsorer – alltså aktörer som tillhandahöll förutsättningar för att använda skrift och som samtidigt gynnades av sin sponsring⁶ – av medborgarnas läs- och skrivkompetens i de omfattande alfabetiseringsprocesser som genomfördes i hela Västvärlden, på engelska betecknat *mass literacy* (Vincent 2000).⁷ I Sverige var det i första hand en begränsad läs- och skrivkompetens som sponsrades av kyrkan och folkskolan, en kom-

5 På tyska *Sprachgeschichte von unten* (Elspass 2005).

6 Literacy-forskaren Deborah Brandt har lanserat begreppet *sponsors of literacy* som här översätts med *skriftsponsorer* (Brandt 2015: 5f.).

7 Deborah Brandt menar att vi nu befinner oss i en andra fas av mass literacy som inleddes mot slutet av 1900-talet i och med den digitala revolutionen (Brandt 2014: 15ff.; jfr Edlund A.-C. 2012b).

petens som också kan beskrivas som mekanisk i relation till en mer självständig eller kvalificerad kompetens.⁸ Den begränsade läskompetens som sponsrades redan i det tidiga kyrkliga undervisningsprogrammet, var en specifik läskompetens, nämligen utantilläsning. Målet med läsundervisningen var att lära sig de kristna texterna utantill. Utantilläsningen ansågs mer krävande och avancerad, och därmed värdefullare. Att läsa innantill i texter var bara ett redskap för att nå målet, nämligen att kunna läsa utantill (Liljewall 2001: 104). Denna syn på läskompetens kan bara förstås om man kopplar den till sitt religiösa sammanhang. Läsundervisningen syftade nämligen i första hand till att vara en förberedelse för konfirmationen, där konfirmanderna skulle redovisa sin utantillkunskap om kristna texter (Liljewall 2001: 92, 105). Förmågan till utantilläsning kontrollerades och betygsattes i husförhör som ägde rum en gång om året.

Den skrivkompetens som sponsrades i den framväxande folkskolan var också den en begränsad och mekanisk kompetens. Skrivundervisningen i folkskolan bedrevs nämligen inledningsvis genom övningar i avskrifter av givna texter där eleverna skulle tillägna sig en borgerligt definierad skriftspråksnorm (Andersson 1986: 66, 111; jfr Lindmark 1994: 52). Avskriftsövningarna gav också möjlighet att utöva ideologisk kontroll, eftersom det var texter med ett ideologiskt budskap i uppfostrande eller sedelärande syfte som användes som förskrifter (Lindmark 1994: 65ff.). Med begränsad eller mekanisk skrivkompetens kan skribenten kopiera befintliga texter medan en självständig eller kvalificerad skrivkompetens krävs för att kunna producera texter på egen hand (jfr Edlund L.-E. 2013).

Det svenska skriftspråket brukar betraktas som standardiserat redan med Leopolds stavningslära 1801 (Teleman 2003). Genom ett beslut av Kungl. Maj:t år 1889 blev Svenska Akademiens ordlista den officiella stavningsnormen för skolorna (Melander 1996: 23). Men i realiteten hade läroboken *Läsebok för folkskolan* fungerat som ortografisk norm alltsedan den utkom för första gången 1868. När läroboken tillkom var stavningsdebatten i Sverige livlig. Läseboken intog en konservativ hållning i stavningsfrågan och den tillämpar konsekvent Leopolds norm från 1801 (Melander 1998: 30).⁹

Då det gäller systrarna Dahlqvist vet vi inte närmare hur deras skolgång sett ut, vilka böcker de läste i skolan eller hur prästen betygsatte deras kompetens vid husförhören. Käll-läget är nämligen problematiskt eftersom dokumentation om skolgången är förkommen och husförhörlängderna från Skellefteå socken är skadade. Man kan ändå utgå från att systrarna haft någon form av skolgång i enlighet med 1842 års folkskolestadga.

8 Dessa kompetenser kan även betecknas med följande begreppspår: *formell-funktionell*, *mekanisk-självständig*, *begränsad-utvecklad* (se Liljewall 2001: 123, 468 n. 42).

9 I läroboken *Fosterländsk läsning* utgiven av Arthur Hazelius 1868, samma år som första upplagan av *Läsebok för folkskolan*, tillämpas däremot en moderniserad stavning (Melander 1996: 22).

Kyrkan har också sponsrat systrarnas skriftpraktik genom att tillhandahålla tryckta religiösa texter. Bibeln, postillan, psalmboken och katekesen fanns i många hem. Väckelserörelserna, i dessa trakter framför allt Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, bidrog med både utgivning av litteratur och distribution av skrifterna ut i bygderna genom kringresande kolportörer (Edlund A.-C. 2017a; Gelfgren 2003).

Den 1 april 1898 finns en anteckning i dagboken om att familjen köpt en inbunden volym av tidskriften *Den lutherske protestanten* år 1880–1882, vilket var "en kristlig månadstidskrift" som utgavs i Piteå.

Pit johansson kom hit till pär
ri hans den 1 april och så håll
han bön der och om lör dag
och om palmsömdag så var
han här och dagen efter
Så var han så i gren näst
om an an ant anton
och sa for han hem, och vi
tjofiti en bok som kallas prosen
stant som kostar 2,50 ören
och en stor kjuk som kostar 3 kr (4:28)

Pit-Johansson kom hit till Per-
Hans den 1 april och så höll
han bön där på lördag.
Och på palmsömdag så var
han här och dagen efter
så var han söderut i Gran
hos Ant Anton
och så for han hem. Och vi
köpte en bok som kallas *Prote-
stant* som kostar 2,50 ören
och en stor bjällra som kostar 3 kr.

Tack vare de tryckta religiösa texterna gavs systrarna Dahlqvist möjlighet att både bibehålla och vidareutveckla den mekaniska läskompetens som de antagligen tillägnat sig i skolan, samtidigt som de utvecklade sin kompetens i det svenska skriftspråket.

Det fanns också andra skriftsponsorer som medverkade till att människor både fick tillgång till skriftmediet under det sena 1800-talet och fick användning för sin läskompetens alternativt även sin skrivkompetens, t.ex. tidningspressen och producenter av skillingtryck och vykort. Man får anta att skillingtryck fungerat som förskrifter till de vistexter som återfinns i de visböcker som skrivits på Anten-Ors gård. En skriftsponsor som varit särskilt betydelsefull för dagbokspraktiken är Kungl. Vetenskapsakademien som 1747 fick privilegium på att ge ut almanackor – ett privilegium som bestod ända fram till 1972, alltså i hela 225 år. Almanackan fick snabbt en

stor spridning. Mot slutet av 1700-talet låg upplagan på 300 000 och upplagan fortsatte länge att expandera (Melander 1999). De årsvisa almanackorna inbjöd till att göra noteringar mellan raderna och i marginalen. Så småningom försågs almanackan med extra skrivblad för varje månadsuppslag där det fanns utrymme för egna anteckningar, vilket antagligen kunde ge inspiration till ett mer systematiskt dagboksskrivande. Vi känner dock inte till om Vetenskapsakademiens almanacka funnits hemma hos Anten-Ors i Kågeträsk.

För att sammanfatta. Greta och Lovisa Dahlqvist får betraktas som tvåspråkiga, med förstaspråkskompetens i den talade lokala dialekten, och andraspråkskompetens i talad boksvenska och i svenskt skriftspråk. I skolan har de antagligen tillägnat sig en mekanisk skrivkompetens genom praktiska övningar i att skriva av texter på svenska. De har sedan själva uppenbarligen utvecklat en självständig och kvalificerad skrivkompetens när de etablerat formerna för sin dagbokspraktik. Genom de religiösa texter som kyrkan och väckelserörelsen erbjöd har de fått ytterligare kontakt med svenskt skriftspråk.

Dagboksskrivande – en vardaglig skriftpraktik

Systrarna Greta och Lovisa Dahlqvist var långt ifrån ensamma om att skriva dagbok i Västerbotten under det sena 1800-talet. Den folkliga dagbokens skriftpraktik etablerar sig i Sverige under tidigt 1800-tal, expanderar mot mitten av 1800-talet och lever vidare under 1900-talet. Under 1800-talet tycks dock dagboksskrivande i jordbruksmiljö vara en aktivitet mestadels reserverad för jordägande män. Dagböckerna brukar därför kallas för *bondedagböcker*.¹⁰ Utifrån sitt innehåll kan de folkliga dagböckerna närmast beskrivas som väder- och arbetsböcker där den rådande väderleken och det utförda arbetet på gården noterades (jfr Hedegaard 1995). I dagböcker skrivna av män ryms vanligen nästan enbart noteringar om männens sysslor på gården. Om kvinnornas sysslor och arbetsuppgifter får läsaren inte veta särskilt mycket eftersom kvinnorna mestadels är frånvarande i anteckningarna (Myrdal 1991: 17; Liljewall 1995: 38; Storå 1985: 92). Dagböcker skrivna av kvinnor tycks vara förhållandevis sena (Liljewall 1995: 334 n. 5). Systrarna Dahlqvists dagboksanteckningar innehåller förvisso detaljerade uppgifter om arbete och väder, men deras anteckningar utgör därtill en detaljerad och intressant krönika med berättelser om det som sker på gården, i byn och t.o.m. i bygden.

Dagboksskrivande är bara en bland många vardagliga skriftpraktiker¹¹ som utvecklas och etableras i Sverige mot slutet av 1800-talet. Den dominerande vardagliga skriftpraktiken var det folkliga brevskrivandet. Historikern Britt Liljewall (2007: 186) menar att brevkulturen var en viktig

10 Se Edlund A.-C. 2007: 20ff. för en utförlig presentation av bondedagbokens skriftpraktik.

11 *Vardaglig skriftpraktik* är en direkt översättning av *vernacular literacies* (Barton & Lee 2013: 138).

väg till det moderna samhället. Skrifthanvändning blev ett framträdande inslag i människors dagliga sociala liv i och med att människor med nyvunnen skriftkompetens började skriva levnadsminnen, visböcker, vykort och inte minst dagböcker.¹² Att delta aktivt i skilda skriftpraktiker blev något som var utmärkande för den moderna samhällsmedborgaren (Edlund A.-C. 2016). Man kan alltså påstå att människors sociala verklighet blir allt mer skriftbunden under det sena 1800-talet.

Vardagliga skriftpraktiker karakteriseras av att de är förankrade i skribentens vardagliga erfarenheter och därmed har en tydlig koppling till just vardagslivet och dessutom fyller vardagliga syften. De är vanligen informellt inlärd, vilket innebär att inläring och användning av praktiken sker samtidigt. I och med att praktiken inte är formellt reglerad finns starka inslag av kreativitet. Det är också frivilligt att delta i praktiken, däremot kan deltagandet vara socialt förväntat. Sålunda förväntas exempelvis svar i en pågående brevväxling. De vardagliga skriftpraktikerna brukar också vara lågt värderade och rent av förbisedda när man talar om läsande och skrivande. Med *skriftpraktik* betonas den meningsskapande och sociala betydelse som skrifthändelserna får i människors vardag. Begreppet *praktik* markerar också att deltagarna utför en aktiv handling med skrift som språklig resurs (Barton & Hamilton 2012: 251 ff.).

Att skriva dagbok utmärker sig gentemot andra vardagliga skriftpraktiker vid samma tid eftersom dagboken inte i samma utsträckning ingår i ett socialt sammanhang, i och med att det ofta endast är skribenten själv som deltar i skriftpraktiken. Det finns emellertid flera exempel på att dagböcker faktiskt använts i ett socialt sammanhang där flera skribenter kunnat vara medskribenter i en och samma dagbok, precis som i systrarna Dahlqvists dagbok (se Edlund A.-C. 2007: 242 n. 10; Johansson 1996; Larsson 1992: 158, 160, 162). Den folkliga dagbokspraktiken kan alltså även vara semi-offentlig. Vetenskapsakademiens almanacka som ofta användes i dagbokspraktiken, kunde sålunda vara försedd med ett snöre för upphängning på väggen i köket, vilket stärker antagandet av dagbokspraktiken som semi-offentlig (Edlund A.-C. 2007: 24).

Ortografi som social handling

Ortografi har länge varit föremål för språkvetares intresse, men de sociala och kulturella aspekterna av ortografi har sällan beaktats (Sebba 2012: 1). Inom historisk sociolingvistik har t.ex. ortografiska studier vanligen genomförts i syfte att studera det talade språket genom de vittnesmål som avvikande ortografi kunnat ge om både dialektalt uttal och syntax (Rutkowska & Rössler 2012). *Ortografi* kan definieras som en stavningsnorm som består av de standardiserade och kodifierade grafiska representationerna av ett språk (Rutkowska & Rössler 2012: 214). Här ryms grafem och skilje-

12 För visbokens skriftpraktik se Edlund A.-C. 2008; för levnadsminnets skriftpraktik se Liljewall 2001; vykortets skriftpraktik se Edlund A.-C. 2012a.

tecken, men också grafisk representation av morfem(gränser), användandet av versaler, i förekommande fall avstavningsprinciper m.m.

Det ortografiska och normativa ideal som råder i standardiserade skriftspråk är konstans och enhetlighet. Ortografisk konsekvens i stavning i alfabetiskt skrivande är högst rankat när jämförelser görs mellan olika former av skrivande och kompetenser hos skribenter, medan avvikelser från rådande normer betraktas som underlägsna och en direkt felaktig form av skrivande, eller som Blommaert (2008: 117) uttrycker det:

Deviations of that normalcy (which is always *normative*) are transgressions into 'abnormalcy'. They can sometimes be perceived as forms of creativity, as deliberate deviations of norms based on thorough understanding of such norms, but more often than not they are seen as *inferior* or *wrong* forms of 'writing'.

Om man betraktar ortografi ur ett historiskt perspektiv, blir nationalspråkets standardiserade ortografi en politisk fråga som sammankopplas med nationsbyggandet (Teleman 2003: 38; jfr Galberg Jacobsen 2010).¹³ Som en konsekvens av detta har många länder etablerat ortografiska lagar som är giltiga för vissa kontexter, som skola och offentliga myndigheter (Rutkowska & Rössler 2012: 229). Att stavning ska vara normerad och enhetlig är närmast underförstått och framstår idag som ett självklart ideal och ifrågasätts knappast.

Men inom både samtida och historisk sociolingvistik har man sedan en tid problematiserat de ideologiska grundantaganden som ligger bakom det ortografiska ideal där konstans och likriktning är starkt normativt. Mark Sebba är en av de språkvetare som betonar vikten av att också betrakta ortografi som en kulturell och social praktik vilket sammanfattas tydligt i hans slutord i boken *Spelling and society* (2007):

Orthographies are not simply remarkable technological achievements, though they are that. They are also complex social and cultural achievements, best viewed as sets of practices – some highly conventionalised and others relatively unconstrained (2007: 167).

Ortografi är därmed ett område där språk som teknologiskt objekt och språket som socialt och kulturellt fenomen korsas. Det är också ett område där språkliga frågor om dialekt och standardspråk, norm och variation aktualiseras. Ortografi och stavning inverkar på och är samtidigt påverkade av både teknologiska och ekonomiska faktorer. I och med att ortografi är kulturellt och socialt laddat kan det knytas till både social identitet, nationell identitet, kulturpolitik och ”röst” (Sebba 2007: 6ff.). Sebba konstaterar också att ”[t]he tendency of orthography to become a marker of identity is

13 Se även Josephson 2018: 73 ff. för sambandet mellan språkliga rättigheter, nationalspråksideologi och demokrati.

beyond question" (2007: 160). Det är därför i högsta grad angeläget att tillämpa språksociologiska perspektiv i ortografiska studier.

Ortografiska variabler

I studier av ortografi inom historisk sociolingvistik är begreppet *ortografisk variabel* användbart. Vi ansluter oss till den tentativa definition av ortografisk variabel som ges av Rutkowska & Rössel, här i vår översättning (2012: 219):¹⁴

en ortografisk variabel är ett särdrag inom ett ortografiskt system i ett specifikt språk som är knutet till fonologisk, morfologisk eller lexikal nivå av det språksystemet och realiserad genom olika varianter under specifika extralingvistiska omständigheter.

Med extralingvistiska omständigheter avses alla de faktorer som kan knytas till textens tillblivelse: tidpunkt, geografisk plats, kön, ålder, social status, sociala nätverk, texttyp, genre, stil, register och medium. Skribenternas ortografiska val är därmed en social handling med relevans för både skribenternas sociala och språkliga identifikation. Beroende på skribentens sociala bakgrund och utbildningsnivå är dessa ortografiska val medvetna eller omedvetna. För att en ortografisk norm ska kunna efterlevas, alternativt medvetet utmanas, krävs naturligtvis ingående kunskap om den aktuella ortografiska normen. Begreppet *heterografi* används för att beteckna den användning av symboler som utmanar ortografiska normer – medvetet eller omedvetet. Heterografiska stavningsmönster avviker från standardiserade normer, men kan också utmana de standardiserade skriftspråkens ortografiska ideal som består av konstans, genom att istället tillämpa variation. Vi följer Jan Blommaerts definition av *hetero-graphy* som "the deployment of graphic symbols in ways that defy ortho-graphic norms" (2008: 7).

Vår teoretiska utgångspunkt är alltså att skribentens ortografiska val är en social handling med relevans för skribentens språkliga och sociala identitet. Vi anlägger inte normativa aspekter på skribenternas ortografiska val. Det har dock varit en utmaning att hitta en terminologi som beskriver sociolingvistisk variation i skrift på ett neutralt, icke-normativt sätt (jfr Lillis & McKinney 2013: 426). Vi väljer att använda begreppet *självständig* för att beteckna de ortografiska val som inte följer den aktuella standardiserade ortografiska normen, eller där skribenterna skapar nya stavningskonventioner där normer saknas eller är obekanta. Vi talar därför om att skribenterna gör *självständiga ortografiska* val, vare sig valen är medvetna eller omedvetna, något som i sin tur kan innebära att de etablerar ortografiska eller heterografiska stavningsmönster.

14 Någon konsensus kring definitionen av *ortografisk variabel* har ännu inte uppnåtts och det finns inte heller någon standardiserad klassifikation av ortografiska variabler (Rutkowska & Rössel 2012: 219).

<pajka>, <pokkar>, <påkkar> m.fl. former – exemplifiering av skribenternas självständiga ortografiska val

I dagbokstexten är det vanligt att skribenterna gör självständiga ortografiska val, både vad gäller stavning av enskilda ord, etablerande av morfemgränser och interpunktion. I stavningen av dialektord är skribenterna naturligtvis tvingade att göra självständiga ortografiska val för de enskilda dialektorden, men de gör också självständiga val i stavningen av standardiserade ord i riksspråket. Dessa självständiga ortografiska val leder många gånger till heterografiska stavningsmönster, alltså en rik variation av skriftformer för enskilda ord. Vi exemplifierar här med ordet *pojke*, ett ord i riksspråket som även finns i skribenternas dialekt.

Här presenteras förekomsten av ordet *pojke* i obestämd form plural och i bestämd form plural i anteckningarna, *pojkar(na)*, se Tabell 1. Skriftformerna varierar både vad gäller första stavelsen och böjningsmorfemen. Första stavelsen i *pojkar/pojkarerna* stavas på en mängd olika sätt <pak>, <påk>, <pakk>, <pack>, <pock>, <pockk>, <påck>, <påkk>, <pajk>, <påjk>. Vokalen representeras alltså av <a>, <å> och <o>, konsonanten representeras av <-k>, <-kk>, <-ck>, <-ckk>. I den talade dialekten reduceras andra stavelsen både i obestämd form och i bestämd form: [pajka] (Lindgren 1940: 106). *pojkar* används i dagboken tillsammans med namnet på pojkarernas fader <Päll paka>, <päll pajka>, <Antons pajka> och i en sammansättning som talar om att pojkarerna kommer från södra delen av byn: <sörpajka>. När det gäller återgivningen av pluralböjning av *pojkar* används nollmorfem vid några tillfällen i följande skriftformer: <pajka>, <pakka> och <pocka>. När den bestämda böjningsformen i plural återges varierar stavningen mellan <-a>, <-ar>, <-or>, <-ana> och <-arna>, se tabellen.

Tabell 1. Skriftformer av *pojkar(na)* i dagboken.

Ord	Skriftformer
pojkar/pojkarerna	mötes packar 'mötespojkar' (i samband med mönstring till militärtjänstgöring) (4:23), pajka (2:42), pajkar (2:59), pocka (2:46), pockana (1:4), pockar (2:51), pockarna (1:4), pockor (2:91), påckar (2:88), påckarna (2:85), påjkana (1:1), påjkarna (2:35), påkar (2:39), påkarna (2:36), påkkar (4:16), päll paka (1:18), päll pajka (2:42), päll pakka (2:36) 'Pelles pojkar', antons pajka 'Antons pojkar' (1:18), maf pockka (4:21), sörpajka (2:39)

Det finns totalt 18 olika varianter av skriftformer för *pojkar(na)*. De dagboksskrivande systrarna tillämpar alltså här ett heterografiskt stavningsmönster med en rik variation i stavningen för ett och samma ord. Trots det stora antalet skriftformer följer inte stavningen vid ett enda tillfälle den standardiserade ortografiska normen. Återgivningen av bestämd form plural, <-ana>, <-arna>, visar att det ändå funnits en viss ambition hos skribenterna att närma sig den normerade stavningen.

Användning av normerade ortografiska variabler: grafemkombinationerna <dt>, <fv>, <hv>, <qv> och <ck>

I syfte att undersöka huruvida dagboksskribenterna tillämpar normerad ortografi, har förekomsten av ett urval av normerade ortografiska variabler studerats, närmare bestämt grafemkombinationerna <dt>, <fv>, <hv>, <qv> och <ck>. Dessa har valts ut eftersom det kräver kunskap om befintlig norm för att använda dem.

Fyra av grafemkombinationerna utgör s.k. gammalstavning för /t/-ljud, /v/-ljud och /k/-ljud: <dt>, <fv>, <hv> och <qv>. Redan i den sjätte upplagan av SAOL utgiven år 1889, angavs <kv> som alternativ till <qv>, så att *kväll* kunde stavas både <qväll> och <kväll>. <qv> utgick helt i och med den sjunde upplagan av SAOL som utkom år 1900 (Teleman 2003: 84). I den stavningsreform som genomfördes 1906 förenklades stavningen av t-ljudet och v-ljudet. <dt> ersattes av <t> eller <tt> i ord som *ont* (*ondt*) och *rött* (*rödt*) medan <fv>, <f> och <hv> ersattes med <v> i ord som *hava* (*hafä*), *livlig* (*liflig*) och *vem* (*hvem*). Denna nystavning kom senare att införas i den åttonde upplagan av SAOL som utgavs år 1923 (Teleman 2003: 85). Det totala antalet förekomster av dessa fyra grafemkombinationer samt av <ck> har inventerats i dagbokstexten. Skriftformerna kan däremot i andra avseenden avvika från etablerad stavningsnorm.

Stavning med <dt>

Stavning med <dt> återfinns endast vid två tillfällen i dagboken, nämligen för supinumformen av verbet *göra*, alltså *gjort*, egentligen dialektens *bortgöra* i betydelsen 'undangöra, undanstöka' (jfr SAOB B 3989). I dagboken stavas ordet <gordt> respektive <jordt>.

Dagbokstext

[...] och om morgon
nen då han hade *gordt* bort sö at dåvar
han hita san och skulle se åt om han
skulle vara så göra halm (1:7)

[...] 'Och om morgo-
nen, då han hade gjort bort söderut, då var
han hit till Sanden och skulle se efter om han
skulle kunna köpa halm.'

[...] och så reste vi nå
gra får derra hålmom och der sat
vi potatis och så hade vi bort
jordt alt i hopa (D 2:49)

[...] 'Och så plöjde vi någ-
ra fåror på Holmen och där sat-
te vi potatis och så hade vi bort-
gjort alltihop.'

Stavning med <fv>

Stavning med <fv> används för drygt trettioåttio ord i dagboken, framför allt riksspråkliga ord. Exempelvis stavas *giva* med <fv> i redogörelsen för ett slagsmål mellan "Bön" och Nils Holmqvist vid dans på midsommarnatten 1892. Ett annat exempel är det inlånade ordet *lavemang* <lafvimång> som förekommer i redogörelsen för den betalning som de fått av kopparslagaren som bott hos familjen. Vi tillåter oss här ett lite längre citat.

Dagbokstext

an nat än nils hom qvist han lufvade
bön och så skulle han *gifva* honom
en smäll men han vak onna skall
satt det to ni di en sten (D 1:18)

den 24 då för koppar sagarren
han har vare här i 10 veku och
tredag gar och vi fing en liten
kopparpan och en sil och et tvätt-
fat och en trat och så tjöft en
kopparpan som kåstar 4 och 50
och för kost så är de 4 och 50 varje
veka, och så var deen lafvimång
den kostar en 1 krona (2:38)

'Annat än att Nils Holmqvist luggade
Bön och så skulle han ge honom
en smäll, men han vek undan skallen
så att det tog ner i en sten.'

'Den 24 då för kopparslagaren.
Han har varit här i 10 veckor och
tre dagar och vi fick en liten
kopparpanna, och en sil, och ett tvätt-
fat, och en tratt, och så köpte vi en
kopparpanna som kostar 4 och 50.
Och för kost så är det 4 och 50 varje
vecka, och så var det ett lavemang,
den kostar 1 krona.'

De tre ord som stavas mest frekvent med <fv> är prepositionen *över* <öfver> (16) och verben *hafva* <hafva> (9) respektive *skriva* <skrifva> (8). Övriga ord stavas med <fv> mellan 1–5 gånger. Se Tabell 3 för en redovisning av samtliga riksspråkliga ord som stavas med <fv>.

Tabell 3. <fv> tillämpat i enlighet med samtida ortografisk norm.¹⁵

blifva, gifva, gifvi(t), grufva, gålfvet ('golvet'), hafva, hafvande, halfva, kalfvar, kalfven, knifven, kokalfven, lafvimång ('lavemang'),¹⁶ lefva, låfvade ('lovade'), löfve ('lövet'), näfven, rifvit, rofve ('rovet'), skifva, skrifva, trifves, vafvi ('vävde'), väfva, väfven (med sammansättningar), öfver, öfversta

De dagboksskrivande systrarna har också valt att tillämpa <fv> som en ortografisk resurs för att återge /v/-ljudet i ett antal dialektord, och det gäller vid tre tillfällen också i personnamn, nämligen <dafvis Emma>, <lofva> och <anders gustafven>, samt i ett ortnamn, <klöfverfårs>. Samtliga förekomster redovisas i Tabell 4.

¹⁵ Standardiserad ordform anges inom parentes för de skriftformer som avviker från etablerad stavningsnorm.

¹⁶ Den normerade stavningen enligt SAOL 1889 av *lavemang* men stavning med <fv> förekom också.

Tabell 4. <fv> som ortografisk resurs i stavning av dialektord, personnamn och ortnamn.

Dagbokens skriftform		
grofva	grov s. 'dike' (Lindgren 1940: 53)	1:2, 1:4,
häfva	häva v. 'lägga, ställa, sätta' (Marklund 1976: 85)	2:51
lufvade	luva 'lugga' (Lundgren 1997:167)	1:18
rafvä	reva v. 'varpa' (Lundgren 1997: 211)	2:33
rufvänä	ruva v. 'se ut, verka som' (Lundgren 1997: 215); rufvänä 'verkade det'	2:92
räfve	reva v. 'varpa' (Lundgren 1997: 211)	2:34
slafva	slarva s. 'trasa' (Lindgren 1940: 125)	4:18
tajväfven	tesväv tillverkas av upprepad gammal väv som blandas med ny ull och som sedan skrubbas och kardas på nytt (Ågren 1974: 128)	2:32
dafvis Emma	Dauids Emma	2:31
lofva	Lovisa	4:2, 5:20
anders gustafven	Anders Gustav	2:28
klöfverfärs	Klöverfors (ortnamn)	2:38

Stavning med <hv>

Stavning med <hv> används, anmärkningsvärt nog, endast vid två tillfällen i dagboken, för ett och samma ord, pronomenet *vad* <hvad> (5:20; 5:32), i övrigt skrivs ordet <vad>. I berättelsen om Alma norrut i Strand som visade sig vara gravid tillämpas denna stavning <hvad>.

Dagbokstext

och *hvad* som hördes nit
så var d att och almma
noli stran var klen
[...] och
hon sade mitti öga hon
var hafvande och hon
runna de men hon hade
intet mer att göra
(5:20)

'Och vad som hördes nytt
så var det att Alma
norrut i Strand var klen.
[...] Och
hon sade rakt i ansiktet, hon
var havande och hon
rodnade men det fanns
inget mer att göra.'

I övrigt används <v> i stavningen av t.ex. <varje>, <vem> och <vit>. Att <hv> endast används för att representera *vad*, kan kanske förklaras med att systrarna kunde sin katekes där som bekant den basala frågan löd: "Hvad är det?"

Stavning med <qv>

Ett tiotal ord skrivs uddljudande /kv/ med <qv>, i enlighet med aktuell norm: <qvar>, <qvarn>, <qvart>, <qvarter> (längdmått), <qvastar>, <qvastris>, <qvick>, <qvigan>, <qvinfolk> (kvinfolk), <qvinner/qvinnor>, <qväl(l)en>, varav <qväl>, <qväll> och <qvällen> är högre frekventa och återfinns ett sjuttioal gånger. Grafemkombinationen <qv> används dessutom som ortografisk resurs i två dialektord: <qvammen av> 'svimma, kvävas' (Lindgren 1941: 83; Lundgren 1997: 149) och <qvä> (*kvad* se Rietz

1862–67: 373f.; jfr Lindgren 1940: 102). Ett antal släktnamn där huvudleden är *-qvist* stavas också med <qv>: <da(h)lqvist(t)>, <enqvist>, <homqvist>, <hålvqvist>, <linqvist> och <sunqvi(st)>.

Natten mot den 13 april 1901 dör Lovisa Vilhelmina Leandersdotter i en ålder av 24 år. Hennes dödskamp beskrivs i dagboken och där sägs att hon ”qvammen af”.

Dagbokstext

[...] och hon vart
så häftit sjuk att hon
nästan aldrig så prata
hon fick som och il
hon dog af och så skulle
hon qvammen af (5:34)

[...] 'Och hon blev
så häftigt sjuk så hon
nästan inte kunde prata.
Hon fick som ett anfall
hon dog av och så började
hon kvävas.'

Stavning med <ck>

Knappt trettioålet standardiserade ord som enligt etablerad norm stavas med grafemkombinationen <ck> stavas med <ck> också i dagbokstexten. Substantivet *klocka* och adverbet *mycket* är ytterst vanliga i anteckningarna (140 respektive 90 förekomster). Skribenterna redovisar ofta klockslaget för aktiviteter som de berättar om. Som här i beskrivningen av midsommarnattens firande år 1894 där det fanns mycket vänskap och dansen pågick till klockan 5 på morgonen.

Dagbokstext

[...] och nu ha
vi gort bort vaka mirsommarsnat
vi dansa de der ri nils brugstugan
och der var micket vänskap fast
brän vin var uttan plut
mån men då var det bara inbös
vi dansade tills klockan var 5 (2:83)

[...] 'Och nu har
vi gjort bort vaka midsommarnatten.
Vi dansade i Nils bryggstugan
och där var mycket vänskap fast
brännvin fanns utan prut-
mån,¹⁷ men då var det bara inbyssa.¹⁸
Vi dansade till klockan var 5.'

Tre andra ord stavas med <ck> ett tjugotal gånger, preteritumformerna av verben *gå* och *få*, alltså <jick/geck/gick> och <fick>, samt *flickor(na)* <flicko(r)(na)>. Övriga redovisade ord återges mellan 1–5 gånger med <ck>. I Tabell 5 redovisas samtliga ord där stavning med <ck> tillämpas i enlighet med samtida ortografisk norm.

Tabell 5. <ck> tillämpat i enlighet med samtida ortografisk norm.

bäcken, bäckar, dock, dricka v., dricka s., drickar ('drycker'), drucke ('druckit/drack'), fick, ficka, flicka(n), flicko(r)(na), fläcki ('fläckig'), gatingstucke ('getingstucken'), jick/gick/geck, icke, klock(k)an, micket/mecket ('mycket'), också, packa, plockade, qvick, räcker, snickaren, socker, sticke ('stycke'), sticken ('stycken'), tacka, tick(a) ('tycka'), tickte ('tyckte'), täck ('täcken'), täckväv, vackert, vecku ('veckor')

17 Att det fanns brännvin utan prutmån betyder här 'hur mycket brännvin som helst'.

18 Med *inbyssa* avses 'folk från byn' (Lindgren 1940: 69).

Grafemkombinationen <ck> används också som ortografisk resurs av skribenterna för att representera /k-/ljudet i ett antal ord som enligt normen stavas med enkelt <k>, t.ex. <ocktobber> istället för <oktober>, eller där den standardiserade skriftformen ser ut på annat sätt. Ordet *pojke* utmärker sig genom att återges grafiskt med <ck> i ett stort antal varierade skriftformer, i både singular, plural, bestämd och obestämd form (se ovan). Ordet *doktor* stavas vid tre tillfällen med <ck>, bland annat i redogörelsen för haltdoktors ankomst till Anten-Ors gård den 10 november 1893: "och den 10 då kom hallt docktorren och han låg här til den 13". I Tabell 6 redovisas dessa självständiga ortografiska val av <ck> i andra riksspråkliga ord där normen dock ser annorlunda ut, samtliga förekomster förutom *pojke(n)* och *pojkar(na)* där endast en förekomst redovisas av vardera skriftform.

Tabell 6. <ck> som ortografisk resurs i riksspråkliga ord.

Dagbokens skriftform		
hallt docktorren, docktor(ren)	haltdoktor, doktor(n)	2:65, 4:6, 5:9, 5:34
gockgot	gottgjorde	5:12
luckti	luktade	5:36
ock kalf	oxkalv	2:63
ocktobber	oktober	2:63
pack	pojke	4:20
packar	pojkar	4:23
pockka	pojkar	4:21
pock(en)	pojke(en)	5:16
pocka(r)na	pojkar	1:4
pockor	pojkar(na)	2:91
påckar(na)	pojkar(na)	2:94
rickttit	riktigt	2:6
qvicka	kviga	2:79
sckull	skulle	1:12
säckert	säkert	1:6

Grafemkombinationen <ck> används också som ortografisk resurs i stavningen av ett antal dialektord, några personnamn och i ortnamn. År 1894 hördes göken för första gången den 25 maj i Kågeträsk. I dialekten används verbet *gocka* för att beskriva gökens galande:

Dagbokstext

den 25 då sådde vi sommar råg
gen inna svijan, och då hörde vi
göken gocka förta gången (2:82)

'Den 25 då sådde vi sommarråg-
en på Svedjan, och då hörde vi
göken gocka första gången.'

I Tabell 7 redovisas samtliga exempel där <ck> används för dialektord och personnamn.

Tabell 7. <ck> som ortografisk resurs i stavning av dialektord och personnamn.

Dagbokens skriftform		
backa, backom	<i>bakom</i> prep.	1:3, 2:94, 5:29
blick	<i>blekt</i> s. 'en bräda, som fastsättes på liorvets [dvs. lieskäftets] nedre del för att, när säden skäres, böja den jämnt åt en led' (Lindgren 1940: 15)	2:51
blickt	<i>blickt</i> 'blixtrar', av <i>blixtra</i> v. (Lindgren 1940: 14)	2:92
gocka	<i>gocka</i> v. 'gala (om göken)' (Lindgren 1940: 52)	2:82
mock, måcka	<i>mocka</i> v. 'skotta'	1:14, 4:28
ock	prepropriell artikel <i>a</i> , se nedan	1:18
rack	<i>rack</i> 'räckte', av <i>räcka</i> v. (Lindgren 1940: 113)	1:7, 1:14, 2:45, 4:27
stuck, stucke	<i>stuck</i> 'stickade'; <i>stucke</i> 'stickat', av <i>sticka</i> v.	1:13, 4:11
tuckun	<i>tuckun</i> , best. f. av <i>tucka</i> s. 'dimma' (Lindgren 1940: 149)	2:92
lenastina necke	personnamnet <i>Lena-Stinas Nicke</i>	1:16
ocker	personnamnet <i>Oskar</i>	4:15, 5:37
vickor	personnamnet <i>Viktor</i>	2:93

Några samlade iakttagelser

Undersökningen av de normerade grafemkombinationerna visar att <dt> respektive <hv> sällan används av skribenterna. Däremot är både <ck>, <fv> och <qv> frekventa, framför allt <ck> och <fv>. Dessutom används <ck> och <fv> som ortografisk resurs i stavningen av ett antal dialektord och namn som i <grofva>, <tuckun> och <dafvis Emma>. Det finns alltså en uppenbar strävan hos skribenterna att anpassa stavningen till den normerade ortografin vad gäller <fv> och <ck>. Det är dock långt ifrån alltid som ordens ortografiska form uppfyller samtliga kriterier som ställs på det enskilda ordets stavning, t.ex. <gifvi> där ändelsen <t> fallit, respektive <gålfvet> där första stavelsens vokal återges med <å> istället för det normerade <o>. Skribenterna har här gjort självständiga ortografiska val samtidigt som de eftersträvat att närma sig normerad ortografi.

För dessa skriftformer där det finns en uppenbar avsikt att följa normerad ortografi, men där skriftformen inte uppfyller (samtliga) kriterier för standardspråket kan användas begreppet *avsedd standard*, en översättning av eng. *intended standard*, ty. *intendiertes Hochdeutsch* (Vandenbussche 2007: 30f.; Laitinen & Nordlund 2013; Östman & Mickwitz 2007: 285). Det finns alltså en klar avsikt hos skribenten att följa standardnormen, även om denna avsikt inte helt lever upp till standardnormens krav. Begreppet hänför sig till den enskilde skribentens förståelse av standardspråket, och

utformningen av det avsedda standardspråket kommer därmed att variera från skribent till skribent.

Stavningsmönster för ortnamn

Ortnamn är vanligt förekommande i dagbokstexten eftersom en stor del av redogörelserna och berättelserna i anteckningarna handlar om familjens förflyttningar mellan gården och utägorna, eller andra personers förflyttningar från och till byar i den närmsta omgivningen. Officiellt fanns bynamnen noterade i jordeböcker och i lantmåterihandlingar samt på en del tryckta kartor. På samtida lantmåterikartor och dokument i anslutning till dem återfanns också många gånger normerade skrivformer av smånamn som ägonamn, även om man i dokumenten ofta kan iakta variation i ägonamnens stavning (jfr Edlund L.-E. 1981: 95ff.).

Vi kan emellertid säkert utgå från antagandet att skribenterna mycket sällan mött de lokala ortnamnen i skriftlig form, vare sig det gäller bynamn eller ägonamn, och att de därför själva varit tvungna att skapa konventioner för att representera ortnamnen i skrift. Den fråga som ställs här är vilka stavningsmönster skribenterna tillämpar när de gör självständiga ortografiska val för ortnamn där de mestadels inte känner till någon norm. Eftersträvar de konstans i stavningen av ett och samma ortnamn, eller är variation i stavningen det överordnade stavningsmönstret? Med andra ord: tillämpas ortografiska eller heterografiska stavningsmönster för lokala ortnamn?

Totalt omnämns cirka 120 ortnamn i anteckningarna, inklusive gårdnamn. Här har samtliga ortnamn med fler än tre förekomster i dagboksanteckningarna tagits med i undersökningen, cirka 40 ortnamn.

Enhetliga skriftformer: *Lövtjärn*, *Svedjan* m.fl.

Ett fåtal ortnamn och ortnamnsleder stavas på ett i stort sett konsekvent och enhetligt sätt. De två vanligt förekommande ortnamnen *Lövtjärn* och *Svedjan* skrivs förhållandevis konsekvent, <löfkän> respektive <svijan>. I *Lövtjärn* låg familjens fåbod, medan *Svedjan* är namnet på en bydel i Kågeträsk. *Lövtjärn* förekommer också i två sammansättningar: *Lövtjärngården* och *Lövtjärnroddet*. Stavningen <löfkän-> är den vanligaste, i t.ex. <löfkänråde> (2:55), men en alternativ skrivning av ortnamnsförleden möter vid ett fåtal tillfällen <lökäl->, <löfkä-> respektive <löfkäl->: <lökälråde> (2:6), <löfkägåla> (2:7) <löfkälgåla> (1:3) och <löfkälråde> (1:3). *Svedjan* skrivs nästan alltid <svijan>, men vid ett tillfälle <svijen>. *Lövtjärn(-)* förekommer vid 25 tillfällen och *Svedjan* vid ett 40-tal tillfällen i anteckningarna. I Tabell 8 redovisas en förekomst vardera av respektive stavningsvariant av ortnamns-elementet *Lövtjärn(-)* och ortnamnet *Svedjan*.

Tabell 8. Stavningsvarianter av Lövtjärn(-) och Svedjan.

Standardiserad form	Skriftform i dagboken
Lövtjärn, Lövtjärngården, Lövtjärnroddet	löfkän (2:88), löfkägåla (2:7), löfkägåla (1:3), löfkälråde (1:3), löfkälråde (2:55), lökälråde (2:6)
Svedjan	svijen (4:24), svijan (1:2)

Tre ortnamnsleder skrivs också på ett förhållandevis enhetligt sätt: *Björkdal(-)*, *-myran* och *-teg*. *Björkdal* finns som simplex och såsom bestämningsled i tre ägonamn: *Björkdalsroddet*, *Björkdalsskiftet* och *Björkdalsängarna*. *Björkdal(-)* stavas genomgående <björdal->, både som simplex och som bestämningsled. Huvudleden *-teg* återfinns i fyra ortnamn: *Fintegen*, *Lilltegen*, *Långtegen* och *Sandtegen*. Huvudleden *-myran* finns i sex ortnamn: *Antonsmyran*, *Bränntjärnmyran*, *Hömyran*, *Janimyrans*, *Mörtjärnmyran* och *Olasmyran*. Huvudlederna skrivs vanligen <-teg(en)> respektive <-mira(n)>. ¹⁹ Vid ett tillfälle vardera varierar stavningen: *-teg* återges då med dubbelteckning <santeggen> och *-myra* återges <bränkär-mia>. I Tabell 9 redovisas en förekomst av respektive stavningsvariant.

Tabell 9. Stavningsvarianter av Björkdal(-), -teg och -myran.

Standardiserad form	Skriftformer i dagboken
Björkdal- Björkdalsroddet, Björkdalsskiftet, Björkdalsängarna	björdal (1:2), <i>björdal</i> rodde (2:5), <i>björdal</i> skjefte (2:53), <i>björdal</i> ängar (2:4)
-teg Fintegen, Lilltegen, Långtegen, Sandtegen	<i>finteg(en)</i> (2:91), (2:23), <i>liltegen</i> (1:6), <i>långtegen</i> (1:4), <i>santeg(g)en</i> (2:47), (2:22)
-myran Antonsmyran, Bränntjärnmyran, Hömyran, Janimyrans, Mörtjärnmyran, Olasmyran	<i>antonsmira</i> (2:51), <i>bränkär-mira</i> (2:84), <i>brankenmiran</i> (1:2), <i>bränkär-mia</i> (2:51), <i>hajmira</i> (2:73), <i>janimira(n)</i> (1:1, 2:5), <i>mäkänmira</i> (2:2), <i>olasmiran</i> (2:3)

Varierade skriftformer av lokala ortnamn

Övriga ortnamn som förekommer fler än tre gånger i dagböckerna har varierade skriftformer. Stavningsvariationen exemplifieras här med huvudlederna *-gårda*, inhägnad åker eller äng, och *-rodde*, ställe i skogen, där träd och buskar röjts bort och där det växer gräs (Lundström 2015: 229, 232f.). Både *-gårda* och *-rodde* förekommer mycket ofta i anteckningarna under sommarmånaderna då slåttern pågår. Elementet (-)gårdar förekommer både i simplex och i sammansättningarna *Antonsgården*, *Janigården*, *Kallgården*, *Lidgården*, *Lillgården*, *Lövtjäringården* och *Olasgården*. Den uddljudande konsonanten i *gårda*, [djääL], representeras vanligen med grafemet <g>, vid ett tillfälle används dock grafemet <j>, vokalen

¹⁹ Stavningen av *-myran* med <i> hänger samman med att dialekten har s.k. itacism, alltså delabialisering av /y/, således /y/ > /i/; se Larsson 1929: 12.

representeras konsekvent med grafemet <ä>. I dialekten uttalas ordet med kakuminalt /L/, som här både skrivs enkeltecknat och dubbeltecknat. Stavningen av namnets bestämda form återges med <-a>, <-an> och <-än>. Elementet (-)roddet förekommer i både simplex och i sammansättningarna *Antonsroddet*, *Atersroddet*, *Björkdalsroddet*, *Hedlundarroddet*, *Lidgårdroddet*, *Lill-Antonsroddet* och *Lövtjärnroddet*. Här finns stor variation i skriftformerna. Stamvokalen representeras med <o> eller <å>, konsonanten enkeltecknas eller dubbeltecknas med grafemen <d>, <dd> och ortnamnets bestämda form återges med <-e>, <-en> och <er> (se Tabell 10).

Tabell 10. Skriftformer av ortnamnelementen (-)gärda och (-)roddet.

Standardiserad ortnamnsled	Skriftformer i dagboken
(-)gärda Antongärdan, Gärdan, Janigärdan, Kallgärdan, Lidgärdan, Lillgärdan, Lövtjängärdan, Olasgärdan	antogäla (2:88), antongälan (2:22), gäla(n) (1:7), (4:4), gän (2:27), janigäl(l)an (2:9, 2:20), kagäla (2:83), kallgäl(l)ä(n) (1:2, 2:56, 2:47), kaljälän (1:4), källgälan (2:9), ligälan (3:4), lelgäla(n) (1:4, 2:20), löfkägäla (2:7), olasgäla(n) (2:88, 1:3)
(-)roddet Antonsroddet, Atersroddet, Björkdalsroddet, Hedlundarroddet, Lidgårdroddet, Lill-Antonsroddet, Lövtjärnroddet, Roddet	rodde hans anton (1:3), roden hans anton (2:54), råde(n) hans anton (2:88, 2:89), atersråde (2:85), björdalrod(d)e(r) (2:5, 2:53, 1:1), björdalrode (2:53), björdalrodde (1:1), hedlun(d)sråd(d)e (2:52, 2:86), hedlundrådde (2:52), hedlunsrodde (5:17), ligelrodde (1:2), lelantonsrodde (5:18), löfkälråde (2:5), löfkänråd(d)e (2:11, 2:12), löfkänrod(d)e (2:54, 2:57), lö(f)kälråd(d)e (2:5, 2:6), rod(d)e(n) (1:3, 2:6, 2:8), råd(d)e(n) (2:5, 2:88)

Några samlade iakttagelser

När skribenterna gör självständiga ortografiska val för att skapa skriftformer för ortnamn där standardnormen av allt att döma är obekant för dem, tillämpar de två olika stavningsmönster. Ett fåtal frekvent återkommande ortnamn och ortnamnelement som t.ex. *Lövtjärn(-)*, *Svedjan* och *Björkdal(-)*, stavas som vi ser på ett i stort sett enhetligt sätt. För dessa ortnamn tycks skribenterna ha valt att tillämpa enhetliga stavningsmönster och därmed eftersträva konstans i stavningen av enskilda ortnamn. Men skribenterna tillämpar framför allt heterografiska stavningsmönster i valet av skriftformer för ortnamnen. Skriftformerna av ett och samma ortnamn karakteriseras vanligen av variation, här exemplifierat med (-)gärda och (-)roddet.

<och> - en användbar ortografisk resurs

Konjunktionen *och* används flitigt i dagboksanteckningarna eftersom texten har en additiv komposition (Nyström 2001: 101). *och* används därmed som en semantiskt bleknad konnektiv som signalerar att berättelsen fortsätter. Denna användning av *och* är särskilt framträdande i berättande diskurs (jfr van der Wal & Rutten 2016: 207).

I dagboken inleds ofta redogörelsen för en ny händelse med *och*, exempelvis i anteckningen från Palmsöndagen i mars år 1893.

Dagbokstext	
[...] och i dag är de palm söndag och en kärll janni håll bön i skolbinan den här i bin och mamma och olof och johan vara i bön (2:40)	[...] 'Och idag är det palm-söndag och Käl-Jani ²⁰ håller bön i skolbyggnaden här i byn. Och mamma och Olof och Johan är på bönen.'

Grafemkombinationen <och> har vållat oss mycket huvudbry vid tolkningen av dagboksanteckningarna, eftersom <och> också har fungerat som ortografisk resurs för att grafiskt representera prepropriell artikel *a*, prepositionen *av*, hjälp verbet *ha* och pronomenet *något*. Skribenterna har tydligt tolkat dessa ordformer som till uttalet identiska med dialektens uttal av *och* [å]. Dagboksanteckningarna har dock inte excerperats i sin helhet beträffande den självständiga ortografiska användningen av <och>, varför man vid en heltäckande undersökning säkert kan förvänta sig att det finns ytterligare annan användning av <och>.

<och> använt för prepropriell artikel *a* vid kvinnonamn och vissa släktskapsord

En vanlig användning av grafemkombinationen <och> som ortografisk resurs är som s.k. prepropriell artikel för kvinnonamn, exempelvis det citat som återfinns i artikelns rubrik ”den 1 mars då dog och stran fredrika” (5:10). I nordsvenska dialekter föregås personnamn (och dessutom vissa släktskapsord) av *a* för kvinnor och *n* för män (Delsing 2003).²¹ I dialekten uttalas *a* som [a]. Tjugotalet användningar av grafemkombinationen <och> för prepropriell artikel *a* har hitintills identifierats. Nedan redovisas ett antal exempel i Tabell 11.²²

20 Käl-Jani är densamme som predikanten Johan Zackrisson (1866–1923) från Lövkålen i Jörns socken.

21 Prepropriell artikel används däremot inte i vokativ och predikativ (Delsing 2003: 65).

22 Grafemkombinationen <och> för prepropriell artikel används minst vid ytterligare ett femtontal tillfällen i dagboken: 1:7, 1:11, 1:18, 2:18, 2:20, 2:33, 2:44, 2:59, 2:93f., 4:4, 5:10, 5:20, 5:14, 5:15, 5:20.

Tabell 11. Prepropriell artikel *a* återgiven med grafemkombinationen <och>.

Dagbokstext		Sida
[...] och samma häli så körde <i>och</i> olas greta ut unkarana från sin piga och dem spelade en liten gran mä dragspel och hon velle intet höra det	[...] 'Och samma helg körde Olas Greta ut unkarlarna från sin piga De spelade lite grann på dragspel och hon ville inte höra det'	1:16
[...] då var <i>och</i> lovisa diti anders och hälsa på <i>och</i> hulda [...]	[...] 'då var Lovisa till Anders gård och hälsade på Hulda'	2:69f.
än anton ²³ har till läj folk ²⁴ till <i>och</i> tillda	'Anton har till arbetskraft Tilda'	4:9
än Anton han tog <i>och</i> alma och for fram ²⁵	'Anton han tog Alma och for till Skellefteå'	5:21

Prepropriell artikel *a* återges i dagboken emellertid också med grafemen <a> eller <å>. I Tabell 12 redovisas ett exempel vardera för denna stavning.²⁶

Tabell 12. Prepropriell artikel återgiven med *a* respektive *å*.

Dagbokstext		Sida
[...] och <i>a</i> mostter brit och en Johan kom hem	[...] 'och moster Britt och Johan kom hem'	1:11
[...] och vi vort in bjude och skulle få veta nit och det var att <i>å</i> gusta gret har fåt lelbar ²⁷	[...] 'Och vi blev inbjudna och skulle få höra nyheter. Och det var att Gustavs Greta har fått ett dött barn.'	2:13

<och> använt för *av*, *ha* samt *något*

Grafemkombinationen <och> används också som ortografisk resurs för att representera *av*, *ha* och *något*. Här är det dock en aning svårare att identifiera vilket ord som skribenterna avsett med <och>. Kontexten har här varit vägledande vid vår tolkning. I Tabell 13 redovisas tre exempel.

23 Här finns även ett exempel på att den prepropriella artikeln återges med <än> framför mansnamn.

24 I dagboken används ordet *legfolk* i betydelsen 'lejd arbetskraft' (Lindgren 1940: 87).

25 Om Skellefteå stad och området vid landsförsamlingens kyrka används i dagboken *fram* i betydelsen 'framåt, söderut, nedåt' (Lindgren 1940: 44).

26 Eftersom ingen total inventering har gjorts av återgivning av prepropriell artikel i dagboken går det inte att säga något om fördelningen mellan de olika stavningalternativen.

27 Här används ordet *lilbår* som antagligen betyder 'dött barn'. För *bår* finns upptecknat betydelsen 'bår för vedbärning, likbår m.m.' (Lindgren 1940: 24).

Tabell 13. av, ha, något återgiven med grafemkombinationen <och>.

Dagbokstext		sida
en pjäs oll han skulle köpa hö, och a moster brit, och anders	'Och Pjäs-Olle skulle köpa hö av moster Britt och Anders.'	1:16
[...] men det var så kallt at vi måt och fruse i häl	[...] 'Men det var så kallt att vi höll på att frysa ihjäl.'	2:22
Hustrun hans leanders alfre och Lovisa hon blif sjuk den 13, April och dog natten mot den 15, klockan 2 om natten och hon vart så häftit sjuk att hon nästan aldrig så prata hon fick som och il ²⁸	'Hustrun till Leanders Alfred, Lovisa, hon blev sjuk den 13 april och dog natten mot den 15 klockan 2 på natten. Hon blev så häftigt sjuk så hon nästan inte kunde prata. Hon fick som ett anfall.'	5:34

I det första exemplet kan man anta att <och> avser prepositionen *av* (1:16), alltså att Pjäs-Olle skulle köpa hö ”av moster Britt och Anders”. I det andra exemplet används hjälpverbet *måtte* (se Lindgren 1940:97), alltså ”att vi måtte ha frusit ihjäl”. I det tredje exemplet får Lovisa ”som nå(got) il”²⁸; av allt att döma är det *något*, i dialekten uttalat /nå/, som här avses med <och>.

Några samlade iakttagelser

Skribenterna har alltså använt grafemkombinationen <och> som ortografisk resurs och valt att grafiskt representera också andra ord med <och>. Grafemkombinationen/den ortografiska resursen har alltså här använts kreativt av skribenterna (jfr Blommaert 2008: 193). Skribenternas val av <och> kan också förstås såsom avsedd standard – att deras ortografiska val synliggör deras strävan att återge ett avsett standardspråk som de uppfattar det.

Sammanfattning

Stavningsmönster i dagbokspraktiken

I studien har vi velat undersöka vilka stavningsmönster som systererna Greta och Lovisa Dahlqvist tillämpar i sin gemensamma dagbokspraktik. Vi har här undersökt ett urval av normerade ortografiska variabler, dels de självständiga ortografiska val som skribenterna gjort när de representerat dialektord och lokala ortnamn. Analysen visar att skribenterna i viss mån strävar att tillämpa en normerad ortografi. Ett antal av de normerade grafemkombinationer som studerats används flitigt: <fv> och <ck>. Ibland sammanfaller det enskilda ordets skriftform helt med normen, t.ex. <hvad>, <gifva>, <qväll> och <bäckar>. Men ordets skriftform kan också på olika

28 Ett *il* avser 'ngt kortvarigt, hastigt påkommande', *sjukil* 'sjukanfall' (Marklund 1976:86).

sätt avvika från standardnormen t.ex. i <gålfvet> (*golfvet*), <qväl> (*qväll*) och <mecket> (*mycket*).

När skribenterna tvingas göra självständiga ortografiska val för att stava dialektord och lokala ortnamn karakteriseras däremot stavningsmönstret av variation, t.ex. i de 18 olika skriftformerna av *pojkar(na)*. Ett och samma ortnamn, eller ortnamnsled, återges vanligen i ett flertal olika skriftformer. Här tillämpas alltså ett heterografiskt stavningsmönster. Det finns dock ett antal undantag där stavningen av ortnamnsled eller ortnamn präglas av konstans och där skribenterna alltså även tillämpar enhetliga stavningsmönster, t.ex. *Lövtjärn(-)* <löfkän(-)> och *Svedjan* <svijan>.

Studien visar också att ett antal av de normerade grafemkombinationerna har kunnat användas som ortografiska resurser av skribenterna. Grafemkombinationerna <fv> och <ck> används sålunda även när skribenterna gör självständiga ortografiska val i stavningen av dialektord och personnamn. Grafemkombinationen <och> brukas också som ortografisk resurs för annat än konjunktionen *och* av skribenterna, vanligast är användningen för prepropriellt pronomen *a*. De tillgängliga ortografiska resurser som det normerade skriftspråket erbjuder används här både kreativt och självständigt av skribenterna (jfr Blommaert 2008: 193).

Skribenternas användning av dessa ortografiskt normerade grafemkombinationer visar naturligtvis att de är medvetna om att skriftspråket är reglerat av ortografiska normer, samtidigt som de till viss del strävar efter att efterleva dessa normer och upprätthålla ett enhetligt stavningsmönster. Användningen av grafemkombinationen <och> som ortografisk resurs är ett tydligt exempel på detta. Dessa skriftformer kan betraktas som avsedd standard där skribenterna alltså avser att följa standardnormen, men där ordens skriftform, alternativt användning, inte helt och hållet uppfyller den ortografiska normen. Dessa ortografiska val tydliggör att systrarna har ambitionen att återge det svenska skriftspråket såsom de uppfattar det. Resultatet blir en egen varietet av skriftspråk som här kan kallas för systrarnas avsedda standardspråk. Skribenterna tillämpar också heterografiska stavningsmönster, bland annat i de många varierade skriftformerna för lokala ortnamn.

Ortografiska val och språklig identifikation i dagbokspraktiken

Systrarnas språkliga resurser bestod dels av den talade dialekten, talad boksvenska och begränsad kompetens i svenskt skriftspråk, med begränsad tillgång till befintlig ortografisk norm för svenskt skriftspråk. Frågan om vilken språklig identifikation som systrarnas ortografiska val möjliggör, ska avslutningsvis diskuteras helt kort.

Skriftpraktiker formas av människor och formar samtidigt människors identifikation (Ivanič 1997: 67; Moje & Luke 2009: 416). Att skriva dagbok är ett exempel på ett vardagligt skrivande som kan beskrivas som ett kontinuerligt pågående identitetsarbete (jfr *identity work* Lillis 2013: 125; jfr

Edlund 2007) som antagligen för det mesta sker omedvetet. En aspekt av denna identifikationsprocess utgör den språkliga identifikation som dagbokspraktiken erbjuder (Lillis 2013: 125).

Studien visar att skribenternas ortografiska val möjliggör språklig identifikation med både det standardiserade svenska skriftspråket och den talade dialekten. I skribenternas strävan att efterleva vissa standardiserade ortografiska normer finns en identifikation med det svenska skriftspråket, ett skriftspråk som karakteriseras av konstans. Det är naturligtvis omöjligt att veta i vilken utsträckning systrarna gjort medvetna eller omedvetna ortografiska val, men oavsett vilken intention de haft, kan vi förutsätta att deras ortografiska val inverkat på deras språkliga identifikation med det nationella skriftspråket respektive den lokala dialekten.

Här vill vi ta fasta på två viktiga begrepp som lyfts fram av skriftforskaren Theresa Lillis i diskussioner av hur skrift såsom semiotisk resurs hänger samman med identifikation: *centripetala* och *centrifugala* krafter (2013). Här gäller det särskilt identifikation i förhållande till det Lillis kallar för ”centring institutions”, representerade av t.ex. nationalstaten och utbildningssystemet. De *centripetala* krafterna i skriftenvändning rör sig mot t.ex. den språkideologi som kräver konstans och enkelriktning i standardspråkets ortografi. De *centrifugala* krafterna i skriftenvändning rör sig däremot bort från institutionerna och bidrar till att destabilisera den aktuella språkideologin. De ortografiska val som Greta och Lovisa gör i sitt dagboksskrivande kan sägas representera både *centripetala* och *centrifugala* krafter. De ortografiska stavningsmönster som tillämpas utgör en *centripetal* kraft i och med att de närmar sig standardspråkets norm, medan de heterografiska stavningsmönstren istället utgör *centripetala* krafter.

Utifrån dessa begrepp kan studiet av systrarna Dahlqvists dagboksskrivande fördjupas till att avse ett fortsatt studium av sambandet mellan ortografiska val och språklig identifikation i den mångfasetterade Kågeträskdagboken.

Källor och litteratur

- Andersson, Inger M. (1986), *Läsning och skrivning. En analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842–1982*. Umeå: Umeå universitet.
- Barton, David & Hamilton, Mary (2012 (1998)). *Local Literacies. Reading and Writing in one Community*. London & New York: Routledge.
- Barton, David & Lee, Carmen (2013), *Language online*. Milton Park, Abingdon: Routledge.
- Blommaert, Jan (2008), *Grassroots Literacy. Writing, Identity and Voice in Central Africa*. London; New York: Routledge.
- Brandt, Deborah (2014), “Deep Writing. New Directions in Mass Literacy”, i Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund & Susanne Haugen (red.), *Vernacular Literacies – Past, Present and Future*. Umeå: Umeå universitet; Kungl. Skytteanska samfundet, s. 15–28.

- Brandt, Deborah (2015), *The Rise of Writing. Redefining Mass Literacy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delsing, Lars-Olof (2003), "Perifrastisk genitiv", i Øystein Alexander Vangsnes, Anders Holmberg & Lars-Olof Delsing (red.), *Dialekt-syntaktiska studier av den nordiska nominalfrasen*. Oslo: Novus, s. 65–83.
- Edlund, Ann-Catrine (2007), *Ett rum för dagen. En studie av två kvinnors dagboksskrivande i norrländsk jordbruksmiljö*. Umeå: Umeå universitet.
- Edlund, Ann-Catrine (2008), "Visboken – en deltagare i flera skriftpraktiker", i Gunnar Ternhag (red.), *Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker. Föredrag vid ett symposium på Svenskt visarkiv 6–7 februari 2008*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, s. 51–68.
- Edlund, Ann-Catrine (2012a), "Att skriva vykort. En vardaglig skriftpraktik i början av 1900-talet", i Ann-Catrine Edlund (red.), *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*. Umeå: Umeå universitet, s. 137–160.
- Edlund, Ann-Catrine (2012b), "Två vågor av vardagligt skriftbruk 1800–2000", i Ann-Catrine Edlund (red.), *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*. Umeå: Umeå universitet, s. 9–17.
- Edlund, Ann-Catrine (red.) (2012c), *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*. (Vardagligt skriftbruk.) Umeå: Umeå universitet.
- Edlund, Ann-Catrine (2013) "A Country Maid and her Diary. Methodological Reflections on Historical Literacy Practices", i Anna Kuismin & Matthew J. Driscoll (red.), *White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth century*. Helsinki: Finnish Literature Society 7, s. 89–100.
- Edlund, Ann-Catrine (2016), "The songbook and the peasant diary. As participants in the construction of the modern self", i Ann-Catrine Edlund, Timothy G. Ashplant & Anna Kuismin (red.), *Reading and Writing from Below. Exploring the Margins of Modernity*. Umeå: Umeå universitet, s. 77–96.
- Edlund, Ann-Catrine (2017a), "'Den 17 oktober hade vi två predikanter'. Dagboksskrivande och religiöst liv i Kågeträsk på 1890-talet", *Thule*: 137–170.
- Edlund, Ann-Catrine (2017b), "Att skriva fram ett modernt jag. Dagboken som vardaglig skriftpraktik under tidigt 1900-tal", i Lars-Erik Edlund & Elżbieta Strzelecka under medverkan av Thorsten Andersson (red.), *Mellannorrland i centrum. Språkliga och historiska studier tillägnade professor Eva Nyman*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet, s. 291–310.
- Edlund, Ann-Catrine & Haugen, Susanne (red.) (2013), *Människor som skriver. Perspektiv på vardagligt skriftbruk och identitet*. (Vardagligt skriftbruk.) Umeå: Umeå universitet, Institutionen för språkstudier.

- Edlund, Ann-Catrine et al. (red.) (2014), *Vernacular Literacies – Past, Present and Future*. Umeå: Umeå University.
- Edlund, Ann-Catrine, Kuismin, Anna & Ashplant, Timothy (red.) (2016), *Reading and Writing from Below. Exploring the Margins of Modernity*. Umeå: Umeå University and Royal Skyttean Society.
- Edlund, Lars-Erik (1981), ”Svenska naturnamn och ägonamn i Luleälvdalen. Några problem vid en intensivundersökning”, i Evert Baudou (red.), *Luleälvssymposiet 1–3 juni 1981. Skrifter från Luleälvprojektet 1*. Umeå: Umeå universitet, s. 95–110.
- Edlund, Lars-Erik (2003), ”Det svenska språklandskapet. De regionala språken och deras ställning i dag – och i morgon”, i Gunnstein Akselberg, Anne Marit Bødal & Helge Sandøy (red.), *Nordisk dialektologi*. Oslo, s. 11–49.
- Edlund, Lars-Erik (2007), ”’Jag får aldrig tid att skriva om veckorna ...’. Gretas dagbok från Storkågeträsk”. *Västerbotten*: 41–47.
- Edlund, Lars-Erik (2013), ”Från Håxåsen till Sapientia Duce. Nils Jönsson och hans skrivande 1877–82”, i Roger Jacobsson (red.), *Morfars karta visar vägen. Ett urval språkvetenskapliga texter 1979–2013 av Lars-Erik Edlund*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet, s. 445–460.
- Elspass, Stephan, (2005), *Sprachgeschichte from unten*. Berlin: De Gruyter.
- Elspass, Stephan, (2012), The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation, i Juan Manuel Hernández Campoy & Juan Camilo Conde Silvestre (red.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell, s. 156–169.
- Flodell, Gunvor (2002), ”De verkar te å gå bakåt”. *Språk, etnicitet och identitet belyst utifrån emigrant- och dialektmaterial*. Umeå: Umeå universitet, Kulturgräns norr.
- Galberg Jacobsen, Henrik (2010), *Ret og skrift: officiel dansk retskrivning 1739–2005*. 1–2. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Gelfgren, Stefan (2003), *Ett utvalt släkte. Väckelse och sekularisering. Evangeliska fosterlands-stiftelsen 1856–1910*. Skellefteå: Norma.
- Hedegaard, E. (1995), ”Change in Peasants’ Perception of Nature. The Role of the Diary”, i Bo Larsson & Janken Myrdal (red.), *Peasant Diaries as a Source for the History of Mentality*. (Report from the Third International Conference on Farmers’ Diaries 1992.) Stockholm: Nordiska museet, s. 74–79.
- Hernández Campoy, J. M. & J. C. Conde Silvestre (2012), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Malden, MA: Blackwell.
- Howard, Ursula (2012), *Literacy and the Practice of Writing in the 19th Century*. Leicester: National Institute of Adult Continuing Education.
- Ivanič, Roz (1997). *Writing and Identity: The Discoursing Construction of Identity in Academic Writing*. Philadelphia, Amsterdam: John Benjamins.
- Ivars, Anne-Marie 2010, *Sydösterbottnisk syntax*. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland
- Johansson, Ella (1996), ”’Imber och mamma gjorde lite av varje’. Kvinnor, män och tid i en bonde dagbok från 1920-talet”, i Roger Jacobsson & Britta

- Lundgren (red.), *Oväntat. Aspekter på etnologisk kulturforskning*. Stockholm: Carlsson, s. 111–123.
- Josephson, Olle (2018), *Språkpolitik*. Stockholm: Morfem.
- Kuismin, Anna & Matthew J. Driscoll (red.) (2013), *White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*. Helsinki: Studia Fennica Litteraria.
- Laitinen, Lea & Taru Nordlund (2013), "Indexing Identities in the Writings of Common People in 19th-Century Finland", i Anna Kuismin & Matthew J. Driscoll (red.), *White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*. Helsinki: Studia Fennica Litteraria, 7, s. 169–189.
- Larsson, Bo (1992), *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister*. (Nordiska museet/Bonedagboksprojektet.) Stockholm: Nordiska museet.
- Larsson, Seth (1929), *Substantivböjningen i Västerbottens folkmål jämte en excurs till ljudläran*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Liljewall, Britt (1995), *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*. Göteborg: Historiska Institutionen, Göteborgs universitet.
- Liljewall, Britt (2001), *Självskrivna liv. Studier i äldre folkliga levnadsminnen*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Liljewall, Britt (2007), *"Ack om du vore här". 1800-talets folkliga brevkultur*. Stockholm: Nordiska museet.
- Liljewall, Britt (2012), "Folkligt skriftbruk i Sverige under 1800-talet", i Ann-Catrine Edlund (red.), *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*. Umeå: Umeå Universitet & Kungl. Skytteanska Samfundet, s. 41–63.
- Lillis, Theresa M. (2013), *The Sociolinguistics of Writing*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lillis, Theresa & Carolyn McKinney (2013), "The sociolinguistics of writing in a global context: Objects, lenses, consequences". *Journal of Sociolinguistics* 17(4): 415–439.
- Lindgren, J. V. (1890), *Burträskmålets grammatik. Ljudfysiologisk översikt, aksentlagar, vokallagar*. Stockholm: Uppsala.
- Lindgren, J. V., (1940), *Ordbok över Burträskmålet. Utgiven av D.O. och Margareta Zetterholm*. Uppsala: Landsmålsarkivet i Uppsala.
- Lindmark, Daniel (1994), *Pennan, plikten, prestigen och plogen. Den folkliga skrivkunnighetens spridning och funktion före folkskolan*. Umeå: Umeå universitet.
- Moje, Elisabeth, Birr & Luke, Allan (2009), "Literacy and Identity. Examining the Metaphors in History and Contemporary Research", *Reading Research Quarterly* 44(4): 415–437.
- Lundgren, Astrid (1997), *Ordbok över Nysättramålet – en nordvästerbottensk dialekt*. Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- Lundström, Ulf (2015), *Bebyggelsenamnen i Bureå, Burträsk och Lövångers socknar i Skellefteå kommun jämte studier av huvudleder och nybyggesnamn*. Umeå: Umeå universitet & Kungl. Skytteanska Samfundet.

- Lyons, Martyn (2013), *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, 1860–1920*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marklund, Thorsten (1976), *Skelleftemålet – grammatik och ordlista. För lekmän – av lekman*. Boliden.
- Melander, Björn (1996), *Läsebok för folkskolan – bakåtsträvande eller framåtblickande?* Lund: Lunds universitet, Institutionen för nordiska språk.
- Melander, Björn (1998), *"Det är Husqvarna". Om språket i tre upplagor av Läsebok för folkskolan*. Lund: Lunds universitet, Institutionen för nordiska språk.
- Melander, Björn (1999), *Vetenskap och underhållning. Den allmännyttiga uppsatsen i den svenska almanackan från 1749 till 1990*. Lund: Lunds universitet, Institutionen för nordiska språk.
- Myrdal, Janken (red.) (1991), *Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet*. Stockholm: Nordiska museet.
- Nyström, Catharina (2001), *Hur hänger det ihop? En bok om textbindning*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Rietz, Johan Ernst (1862–67), *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund. Register och rättelser av Erik Abrahamson. 1955. Uppsala & København.
- Rutkowska, Hanna & Paul Rössler (2012), "Orthographic variables", i J. M. Hernández Campoy and J. C. Conde Silvestre (red.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, s. 213–252.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. 1898–. Lund. <http://www.saob.se/>
- SAOL 1889 = Svenska akademiens ordlista (1889), *Ordlista öfver svenska språket* (6. omarb. uppl.) Stockholm: Norstedt. <http://spraakdata.gu.se/saolhist/>
- Sebba, Mark (2007) *Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sebba, Mark (2012), "Orthography as social action: scripts, spelling, identity and power", i Alexandra Jaffe et al. (red), *Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, s. 1–19.
- Sinor, Jennifer (2002), *The Extraordinary Work of Ordinary Writing. Annie Ray's Diary*. Iowa City: University of Iowa Press.
- Storå, Nils (1985), "Bondedagböckerna och den finlandssvenska allmogens skrivkonst", i *De nordiske skriftspråkernes utvikling på 1800-tallet 2*. Oslo: Nordisk språksekretariat, s. 80–94.
- Teleman, Ulf (2003), *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*. Stockholm: Norstedts ordbok.
- van der Wal, Marijke & Gisbert Rutten, (2016) "At the Crossroads. Orality and Literacy in Early and Late Modern Dutch Private Letters", i Ann-Catrine Edlund, Anna Kuismin & Timothy G. Ashplant, *Reading and Writing*

- from Below. Exploring the Margins of Modernity.* Umeå: Umeå universitet, s. 197–214.
- Vandenbussche, Wim (2007), "Lower class language in 19th century Flanders". *Multilingua* 26(2–3): 279–290.
- Vincent, David (2000), *The Rise of Mass Literacy. Reading and Writing in Modern Europe*, Malden, MA: Polity press.
- Widmark, Gun (1991), "Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk". *Språk och stil* (N.F.): 157–198.
- Ågren, Katarina (1974), "Västerbottnisk textiltradition". *Västerbotten – Västerbottens läns hembygdsförenings årsskrift*: 121–173.
- Östman, Jan-Ola & Åsa Mickwitz, (2007), "Om den allmänna skriftkulturens framväxt i Svenskfinland på 1800-talet", i Lars Wollin (red.) et al., *Det moderna genombrottet – också en språkfråga? Studier i svensk språkhistoria. Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia i Åbo 19–20 maj 2006*. Åbo: Åbo akademi, s. 285–294.

Källor

Folkrörelsearkivet i Västerbotten: Filialen i Skellefteå

Kågeträskdagboken. Arkivbildare: Familjen Dahlgvist i Storkågeträsk. Dagboken refereras till genom den kritiska utgåva som är under utgivning i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Acta-serie.

SM = Skellefteå museum

Fotoarkivet.

Kvinnors röster

Feministisk dialogicitet som berättarmetod och politisk strategi i Elin Wägners *Dialogen fortsätter*

Peter Forsgren

Inledning

Då Elin Wägners roman *Dialogen fortsätter* utkom 1932 hade svenska kvinnor haft rösträtt i ganska exakt ett decennium. Kampen för kvinnlig rösträtt hade pågått under många år innan den till slut infördes genom ett par riksdagsbeslut 1919–1921 och i denna rösträttskamp hade Elin Wägner själv varit djupt engagerad och aktiv (Isaksson & Linder 1977: 138–170, Forsås-Scott 2009: 50–54). Kvinnorepresentationen i landets olika politiska församlingar var trots rösträttens införande mycket låg, något som gällde för hela mellankrigstiden i såväl riksdag som i landsting och kommuner. Under denna period utgjorde exempelvis andelen kvinnliga ledamöter i riksdagen endast ett par procent (Forsås-Scott 2009: 202, Östberg 1997: 9). Dessa och andra brister då det gäller kvinnornas representation och reella politiska inflytande utgör en viktig bakgrund till *Dialogen fortsätter*. Om *Pennskaftet* (1910) kan betraktas som Elin Wägners stora rösträttsroman, kan man se *Dialogen fortsätter* som författarens kanske viktigaste roman då det gäller frågan om kvinnornas möjligheter att använda sin nyvunna rösträtt och nå en verklig politisk makt och ett större samhällsinflytande.

Huvudhandlingen i *Dialogen fortsätter* utspelar sig under ett politiskt turbulent år i början av 1930-talet. På det lokala och regionala planet tar en grupp kvinnor upp kampen mot landstingets manliga ledamöter och dessas planer på att omorganisera förlossningsvården. *Dialogen fortsätter* kan i denna samtidspolitiska kontext ses som en feministisk idé- och bildningsroman där särskilt två kvinnor står i centrum, Märta Cronberger respektive Stina Ek, som är de ledande personerna i romanens projekt att dels kritiskt granska patriarkatet och dels konstruera en feministisk utopi.¹ Den unga Märta Cronberger är romanens mest medvetna feminist och den som uttalar den skarpaste kritiken mot det patriarkala samhället, och även

1 Eva Heggstad har undersökt ett tema i svensk kvinnohistoria från Fredrika Bremer och ett sekel framåt: drömmen om en annan verklighet. Denna dröm gäller särskilt kvinnans plats i samhället och relationerna mellan kvinnor och män och gestaltningen av den innehåller såväl dystopiska verklighetsskildringar som utopiska visioner, där de senare ofta har en starkt samhällskritisk potential. Se *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*, Stockholm/Stehag 2003, s. 11–27. Bibi Jonsson har i *Den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner* [Diss. Lund], Lund 2001, visat hur utopin hos Wägner är förankrad i vardagen. Den innehåller ett samhällskritiskt drag samtidigt som den vill gestalta ett alternativt samhälle, bland annat med avseende på relationen mellan kvinnor och män.

den som tillsammans med konstnären Johan Hallind utvecklar romanens feministiska utopi. Stina Ek är en medelålders, frånskild tvåbarnsmor, som av yttre omständigheter kommer in som ersättare i riksdagen under en kortare period. Där kommer hon särskilt att engagera sig i freds- och kvinnofrågor och på romanens slutsidor håller hon ett mycket kontroversiellt tal där hon hårt kritiserar den så kallade fosterfördrivningslagen. Till skillnad från Märta genomgår Stina under romanens gång en utveckling mot att bli en alltmer medveten och stridbar feminist. Här spelar inte bara Märta och Johan Hallind rollen som hennes mentorer. Så gör även hennes son Torkel och dennes kamrater som är engagerade i den internationella freds rörelsen. En viktig roll i Stinas utveckling spelar också de patriarkala män hon möter, alltifrån exmaken till olika manliga politiker. En ytterligare faktor är hennes allt större kunskap om kvinnors villkor i samhället, inte minst om de socialt mindre privilegierade kvinnornas särskilda utsatthet, en kunskap där som det kommer att visa sig såväl genus som klass spelar in.

Syftet med denna artikel är att analysera den feministiska dialogicitetens olika dimensioner i *Dialogen fortsätter*, främst ur narratologiskt och tematiskt perspektiv. Analysen gäller främst hur romanens olika röster är gestaltade, vilken funktion de har, hur dialogen mellan dem är organiserad och vilken roll detta har för romanens tematik, eller annorlunda uttryckt, hur går romanen i dialog med männen och samhället? Analysen kommer att fokusera på en av nyckelscenerna i romanen, där dialogen mellan olika röster är särskilt utarbetad,² och avslutas med att det intertextuella förhållandet mellan Elin Wägners roman och Fredrika Bremers *Hertha* utreds. Analysen kommer också att visa hur romanen anknyter till en kvinnlig ironitradition samt hur den också anlägger ett intersektionellt perspektiv genom att föra samman frågan om genus med de om klass och etnicitet. Som Lars Elleström visat har den kvinnliga ironitraditionen i svensk litteratur Anna Maria Lenngren som en av sina viktigaste utgångspunkter. Det är en tradition som i hennes efterföljd erbjuder en ironisk läsarstrategi som främst är kopplad till en kritisk och distanserad framställning av samhällets konventioner då det gäller synen på kvinnligt och manligt. Ironin, eller den ironiska tolkningen, blir ett sätt att förhålla sig till de kontraster, motsägelser och dubbelheter i synen på manligt och kvinnligt som lyfts fram (Elleström 2005: 11–13, 50). Elleström tar upp flera litteraturforskare som analyserat kvinnliga författares användning av ironi. En av dessa är Nancy Walker som i en undersökning av samtida kvinnliga romanförfattare pekat på hur användandet av ironi hos dessa

2 Denna dialogiska berättarteknik är särskilt tydlig på ett par andra ställen i romanen. Det gäller domstolsscenen i det fjortonde kapitlet, där en kvinna står anklagad för fosterfördrivning, liksom diskussionen kring Johan Hallinds förslag till riksdagsmålning i det sextonde kapitlet.

härstammar ur en insikt om att jaget är socialt konstruerat och att ironi blir ett sätt att negera etablerade konventioner genom att lyfta fram deras motsägelsefulla och absurda drag. I detta resonemang ryms ett slags ursituation för en särskild typ av kvinnlig ironi, nämligen att tydliggöra könsskillnader liksom deras förankring i sociala konventioner som både kan kritiseras och förändras (Elleström 2005: 64–65). Linda Hutcheon är en annan litteraturforskare som behandlat kvinnliga författares användning av ironi och kopplat samman den med kvinnors marginaliserade position i samhället historiskt sett. Hutcheon har tolkat denna form av kvinnlig ironi som ett sätt att hantera och motverka etablerade hierarkier i samhället (Elleström 2005: 235). *Dialogen fortsätter* är som analysen kommer att visa också i hög grad en roman om samtidigheter (concurrances)³, det vill säga en roman som gestaltar samtida och konkurrerande röster och anspråk på makt och verklighetsbeskrivning. Det är i detta sammanhang som dess dialogiska karaktär, såväl berättartekniskt som tematiskt, spelar en sådan central roll.

Som Anna Bohlin påpekat i sin avhandling om hur det politiska fick en röst i ett par kvinnliga författarskap under 1920-talet har det svenska ordet rösträtt en dubbel betydelse: det syftar både på den politiska rätten att rösta i val och på möjligheten att göra sin röst hörd. Det handlar i det senare fallet om kvinnors möjlighet att lyfta fram sina erfarenheter och perspektiv i samhällsdebatten, men också om att de blir lyssnade till och respekterade, båda viktiga för att de ska kunna få politisk makt. Dessa förhållanden var också något som låg bakom mycket av arbetet och tankarna kring den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad och dess tidskrift *Tidevarvet*, där Elin Wägner tillhörde centralgestalterna. Särskilt kurserna på Fogelstad lyfte fram dialogen som metod och tränade de kvinnliga kursdeltagarna att bruka sina röster i dubbel bemärkelse (Bohlin 2008: 9–17, 28).⁴ *Dialogen fortsätter* är i hög grad en roman om just kvinnors erfarenheter, röster och politiska krav. Den gestaltar också ett brett spektrum av kvinnor från olika generationer och samhällsskikt och med skilda livsvillkor. Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder har kallat den för Elin Wägners ”Tidevarvsroman” och

3 Gunlög Fur beskriver *samtidigheter* (concurrances) som en metod att analysera komplexa kulturmöten där olika maktstrukturer och makthierarkier uppmärksammas samtidigt med deras ofta inneboende motsägelser. En sådan analysmetod lyfter fram olika maktrelationer och deras konsekvenser utan att fastna i entydiga och låsta dikotomier mellan förtryckare och förtryckta. Fur resonerar främst kring kolonialt präglade kulturmöten, men metoden kan mer fördel även användas då maktrelationerna (också) inkluderar genus och klass liksom kombinationer av alla tre, såsom i *Dialogen fortsätter*. Se ”Concurrances as a methodology for discerning concurrent histories”, *Concurrent imaginaries, postcolonial worlds. Toward revised histories*, red. Brydon, D & Forsgren, P & Fur, G, Leiden/ Boston 2017, s 33-57.

4 Se även Isaksson & Linder 1980: 12, 69-79, *Elin Wägner 1922–1949. Dotter av moder jord*, Stockholm 1980, s 12, 69-79, samt Forsås-Scott 2009: 223–233. Elin Wägner har själv beskrivit kurserna på Fogelstad i ”Gruppens ande. På medborgarskolan vid Fogelstad” och i ”Komtemätta”, publicerade i *Tidevarvet* 1929 respektive 1930, omtryckta i Wägner 1999: 114–119, 133–135.

samtidigt pekat på hur den anknyter till flera dagsaktuella kvinnopolitiska frågor:

Den tecknar kvinnor som kunde vara framstigna ur Fogelstadkursen, den radar upp frågor som år ut och år in sysselsatte Ada [Nilsson], Andrea [Andreen] och Kerstin [Hesselgren]: moderskapsstöd (för att göra kvinnor oberoende), förlossningsvård på kvinnors villkor, reformering av lösdrivarlagen (så att även män fick skuld för prostitutionen) reform av kapitel fjorton i strafflagen (fosterfördrivning) – i Tidevarvet talade man om frivilligt moderskap (Isaksson & Linder 1980: 126).

Romanens tematik hör även samman med en vidare samtida politisk kontext. Som historikern Kjell Östberg visat var ifrågasättandet av såväl den kvinnliga rösträtten som av kvinnliga politiker, till och med av kvinnors förmåga att överhuvudtaget tänka eller engagera sig politiskt, starkt under hela mellankrigstiden. Han har även kartlagt en rad manliga strategier som användes för att utestänga kvinnor från politiken med syftet att bevara det manliga maktmonopolet (Östberg 1997: 9 ff, 77–91). Elin Wägner tillhörde, som Östberg påpekat, de inom kvinnorörelsen som oroade sig över utvecklingen och som arbetade för att öka kvinnornas inflytande i samhället (Östberg 1997: 11 f). Hon var dock långtifrån ensam om detta. Bilden av kvinnor som politiskt ointresserade eller okunniga utsattes kontinuerligt för kritik av kvinnor från hela det politiska fältet. Det var också fallet med de olika utestängningsmekanismer manliga politiker använde mot kvinnorna. Tvärpolitiska aktioner kvinnor emellan förekom ofta och i dessa samarbetade en rad olika kvinnoorganisationer (Östberg 1997: 93 ff). Östberg beskriver hur en kvinnlig motoffentlighet steg för steg växte fram och hur denna successivt flyttade fram sina positioner på det politiska fältet (Östberg 1997: 161–205). Ett av de främsta tecknen på detta var att frågor som tidigare främst betraktats som kvinnofrågor, såsom familjepolitik och socialpolitik, efterhand blev centrala frågor också i den allmänna politiska diskussionen (Östberg 1997: 97). Även detaljer i Elin Wagners *Dialogen fortsätter* kan relateras till denna politiska kontext. Det gäller till exempel det lite komplicerade förhållandet inom kvinnorörelsen mellan arbetarklassens kvinnor och medel- och överklassens. Det gäller också exemplet med kvinnan som kommer in i riksdagen som ersättare sedan den manlige ledamoten som egentligen blivit vald avlidit mitt under mandatperioden (Östberg 1997: 13, 91).

Dialogen fortsätter väckte mycket olika reaktioner bland kritikerna, vilket kan relateras till den kvinnopolitiska samtidskontexten. Som Gunilla Domellöf visat var det just romanens tydliga samtidskoppling som slog an bland såväl kvinnliga som manliga kritiker på vänsterkanten, medan ledande kritiker i den borgerliga pressen såsom Fredrik Böök, Anders Österling, Olle Holmberg och Holger Ahlenius var mer distanserade och beklagade att Elin Wägner återvänt till att använda romangenren för samhällsdebatt. Flera av

dem ifrågasatte också relevansen av feminism överhuvudtaget efter det att rösträtten hade införts (Domellöf 2001: 76–92), en hållning som gick rakt emot ett av romanens mest dominerande teman, nämligen kvinnors brist på reell politisk makt trots rösträtten. Den skarpaste kritiken mot romanens feminism kom från Holger Ahlenius, som bland annat skrev:

Finns det verkligen i nådens år 1932 vettigt folk, för vilket detta är en problemställning? Och finns det av alla uppkonstruerade motsättningar här i världen – och de är legio, ity de äro många – någon som är så falsk och omöjlig, så onaturlig och skev, så blottad på all reson, så rent ut sagt idiotisk som den mellan man och kvinna? (Domellöf 2001: 81)

Som huvudredaktör för *Valda skrifter*, som utgavs efter Elin Wägners död, valde också Holger Ahlenius att inte inkludera *Dialogen fortsätter*.

I sin grundläggande biografi om Elin Wägner pekade Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder på bredden vad gäller röster och perspektiv i *Dialogen fortsätter* och romanens dialogiska karaktär har även betonats av senare forskare som Gunilla Domellöf och Helena Forsås-Scott. Den senare har särskilt lyft fram hur kvinnornas olika röster inte bara kommer fram genom direkt dialog utan även genom fritt indirekt tal och genom de olika intertexter som aktualiseras (Isaksson & Linder 1980: 132 ff, Domellöf 2001: 217–221, Forsås-Scott 2009: 286–287). Någon mer detaljerad berättarteknisk studie av romanen har dock inte gjorts, ej heller har den intertextuella relationen till Bremers *Hertha* analyserats tidigare.

Intimt förbunden med romanens strävan att göra kvinnors röster hörda finns också en vilja att gå i dialog med männen, som i romanen framställs som samhällets verkliga makthavare och vars politiska beslut har stora konsekvenser för kvinnorna. Båda dessa sidor av *Dialogen fortsätter* är delar av ett politiskt projekt som har en uttalad feministisk idégrund och som går ut på att bryta männens maktmonopol i samhället. Målet är att skapa ett samhälle som i större utsträckning än hittills också formas efter kvinnors särskilda erfarenheter och behov. I romanen finns en grundläggande konflikt mellan denna kvinnliga strävan efter dialog med männen och männens kamp att behålla sitt maktmonopol, det vill säga att bevara ett samhälle där endast männens röster hörs och räknas. Detta gäller dock *inte* alla män i romanen – som så ofta hos Elin Wägner finns det även här exempel på män som kan tänka i nya och annorlunda banor än de traditionellt patriarkala, män som är öppna för såväl feministiska som pacifistiska idéer.⁵

5 Som Isaksson & Linder 1980: 64–66 och 125, påpekat är *Dialogen fortsätter* en roman där Elin Wägners feminism är tydligare än på länge och där dess koppling till fredsfrågan samtidigt understryks, en tematik som också den lyftes fram i *Tidevarvet*.

Frågan huruvida det förekommer en särskild form av feministisk narratologi, omfattar både frågan om kvinnliga författare har utvecklat egna berättartekniker och om dessa i så fall fordrar särskilda narratologiska analysmetoder. Som Ruth E. Page konstaterar har den varit livligt debatterad alltsedan Susan S. Lanser publicerade artikeln "Toward a feminist narratology" 1986 (Page 2006: 4). Page menar att det inte går att ge något generellt svar på den frågan, därför att feministisk narratologi är något som skiftar beroende på text och kontext.⁶ Trots de olika positioner som finns inom detta fält, så är frågan om hur röst är gestaltad liksom frågan om vilken auktoritet författaren, eller kanske snarare berättaren, gör anspråk på centrala inom feministisk narratologi Page 2006: 3–4). Som Marianne Cave påpekat finns det redan hos Lanser en tydlig anknytning till Michail Bachtins teori om heteroglossia och dialogicitet som ett sätt att knyta samman feminism och narratologi, en metod som fått en rad efterföljare (Cave 1992: 118). Ett annat skäl till att Bachtins dialogicitetsteori kommit att användas inom feministisk narratologi, är att det är en teori med vars hjälp gränserna mellan 'privat' och 'offentligt' språk kan rubbas. I förordet till *Feminism, Bakhtin and the dialogic* skriver Dale M. Bauer och Susan J. McKinstry: "A feminist dialogics would bring these two languages together in dialogue [...]Dialogism, Bakhtin's theory about encountering otherness through the potential of dialogue, is central to a feminist practice because it invites new possibilities of activism and change" (Dale & McKinstry 1991: 2). De betonar också att feministisk narratologi måste anlägga ett intersektionellt perspektiv, det vill säga att förutom genus också analysera vilken roll klass och etnicitet spelar, för att kunna undersöka de många olika former kvinnors röster kan ta:

Resistance is not always voiced in authoritative or public ways; what is crucial to a feminist dialogics is the idea that resistance can begin as private when women negotiate, manipulate, and often subvert systems of domination they encounter. Both private and public discourses are means of cultural resistance and intervention (Dale & McKinstry 1991: 3).

En feministisk narratologi måste också, poängterar de, förutom att analysera texters mångröstade dialogicitet även betona maktperspektivet (Dale & McKinstry 1991: 4). Maktperspektivet lyfts även fram av Diane Price Herndl och Josephine Donovan, som liksom en rad feministiska forskare understryker att kvinnor traditionellt sett tenderar att bli placerade utanför samhället (som knutna till hem och privatliv) och dess officiella språk. Det är en av orsakerna påpekar de till att just romangenren historiskt sett varit ett viktigt medium för kvinnor att föra ut sina röster i samhället och offentligheten. Inte minst har detta skett genom att särskilt de kvinnliga författarna satt hem och familjeliv i centrum och gestaltat dem på ett språk

⁶ Se särskilt kapitel 2, "The question of gender and form" och kapitel 3, "The question of gender and context".

som varit förankrat i vardagen (Dale & McKinstry 1991: 7–24, 85–94). Det är detta litteraturhistoriska förhållande som Bakhtin kallat ”the familiar zone of contact”. I svensk litteratur skedde detta särskilt tydligt då Fredrika Bremer på 1830-talet etablerade familjeromanen som genre för samhällsskildring och feministisk debatt.⁷

Det finns ett par aspekter av det bachtinska dialogicitetsbegreppet som är särskilt viktiga för den följande analysen av Elin Wägners *Dialogen fortsätter*. En av dessa är att romanens mångfald av röster och ord alltid är förankrade i en social och historisk kontext (Bakhtin 1981: 262–263, 326). En annan att romanens röster och ord är riktade mot ett tänkt svar, eller i sig själva ett svar på någon annans röst eller ord: ”The word in living conversation is directly, blatantly, oriented toward a future answer word: it provokes an answer, anticipates it and structures itself in the answer’s direction” (Bakhtin 1981: 280). En ytterligare viktig aspekt är att dialogicitet, för att realiseras fullt ut, kräver ett aktivt lyssnande, något som gäller såväl förhållandet mellan romankaraktärer som mellan text och läsare:

Responsive understanding is a fundamental force, one that participates in the formulation of discourse, and it is moreover an *active* understanding, one that discourse senses as resistance or support enriching the discourse (Bakhtin 1981: 280–281).

Ordet i en roman är heller aldrig ’rent’, det vill säga fullt ut någon enskild individs. I stället är varje ord och röst också fyllda av andras ord och intentioner (Bakhtin 1981: 293–294). Dialogicitet i en roman är till slut något som gestaltas genom flera samverkande faktorer: främst i spänningen mellan olika ord och röster och det dessa är riktade mot, men också genom sådant som genreblandningar och genom användandet av motton (Bakhtin 1981: 315–323).

Denna form av dialogicitet är något som i hög grad präglar Elin Wägners romaner, inte minst hennes så kallade smålandsromaner där *Åsa-Hanna* (1918) är ett mycket belysande exempel. I denna iscensätts en rad olika röster och livshållningar runt romanens kvinnliga huvudperson utan att dessa utmynnar i någon form av syntes eller lösning, vilket också kan avläsas på romanens genreplan, där den kristna provningsromanens mönster ideligen vävs samman med melodramens utan att någon av genrerna fullt ut realiseras, vilket blir särskilt tydligt i romanens slut. Här finns också en rad motton som aktualiserar en rad intertexter, främst bibliska, och Elin Wägners roman går också i intertextuell dialog med exempelvis Esaias Tegnér’s *Frithiofs saga* och Selma Lagerlöfs *Jerusalem* (Forsgren 2009: 46–100). Liknande mönster vad gäller användandet av genrer och intertexter går

⁷ Se särskilt Birgitta Holm, Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse, Stockholm 1981.

att finna i de övriga smålandsromanerna. Bland exemplen kan nämnas *Den namnlösa* (1922) och *Silverforsen* (1924), som på olika sätt aktualiserar Fredrika Bremers författarskap (Forsgren 2009: 138–144, 176–178).

Mötet med landstingspolitikerna

Romanens femte kapitel (s. 63–96) gestaltar hur ett kvinnligt subjekt, både som enskild individ och som grupp, stiger fram som ett *politiskt subjekt* som ställer krav och som utmanar och rubbar ett manligt maktmonopol. Just den kvinnliga politiska röstens problematik var som Anna Bohlin visat något Elin Wägner tematiserat redan i en tidigare roman som *Silverforsen* som utkom 1924, det vill säga kort efter den kvinnliga rösträttens införande (Bohlin 2008: 61–161) och det var som påpekats ovan också en central problematik i Fogelstadskretsen liksom inom en rad kvinnliga politiska grupper i samtiden.

Berättaren inleder kapitlet med ett slags analys av maktförhållanden mellan kvinnor och män, där berättaren också positionerar sig själv genom den ironiskt distanserade tonen:

Åtta kvinnor sutto och väntade på företräde hos fyra män. Väntrummet var kärlekslöst som sådana äro mest, ty endast de personer vilka själva låta vänta på sig få ordna väntrum. Fönstren voro stora och kala och möblerna hårda, ägnade att göra de väntande mjuka. Ingenting fanns där heller att vila ögonen på utom en rad porträtt av landshövdingar.⁸

Här är den manliga makten visuellt närvarande genom porträtten av landshövdingarna, men den är också närvarande som röst, då ljud från de sammanträdande männen bakom de lyckta dörrarna tränger ut i till kvinnorna: ”Man hörde oavbrutet sorlet av deras överläggningar ända ut i väntrummet, de skrattade också ibland, så man kunde förstå att de hade mycket roligt, såsom politiska motståndare kunna ha inom slutna dörrar mellan valen.” (s. 63–64) Här betonar berättaren, åter med ironin som grepp, den gemenskap mellan män som själva maktinnehavet ger dem och mot detta ställs relationerna mellan kvinnorna i väntrummet där inledningsvis en viss splittring och osäkerhet råder. Detta markeras på två sätt. För det första genom att den enda arbetarkvinnan i gruppen, textilarbeterskan Anna Nöjd, till att börja med markerar distans till de övriga kvinnorna. Hennes klassmässiga positionering gentemot dessa ges en viss ironisk belysning genom berättarens röst: ”Hon visste att borgerlighet kan vara lika smittsamt som lungsot och en lika ödesdiger sjukdom att få.” (s. 63) För det andra sker det genom att berättaren markerar att en av kvinnorna, den radikala feministen Märta Cronberger, uppträder annorlunda. I stället för att viska som de talar hon i ”vanlig ton” och blir uppmanad att dämpa den ”för att

8 Wägner (1932): 63. Sidhänvisningarna kommer fortsättningsvis att ske löpande i texten.

hon inte skulle störa herrarna på andra sidan dörren” (s. 63). Att Märta positionerar sig gentemot de andra kvinnorna tydliggör att hennes röst är den som redan från början intar den klaraste feministiska hållningen i romanen och som mer än någon annan tar avstånd från samhällets patriarkala normer. Det är även den röst som tillsammans med Stina Eks ligger närmast berättarens egen. Dessa korta exempel visar också på berättarens rörlighet och att dennas position inte ligger fast. Det framgår särskilt tydligt i det att berättarens ironi kan drabba både kvinnor och män. På så sätt tydliggörs spänningar såväl mellan dem som inom respektive grupp.

Innan kvinnornas möte med landstingspolitikerna äger rum ligger fokus i texten på kvinnornas relationer och dialog med varandra, en dialog där olika förhållningssätt aktualiseras. Kvinnogruppen framträder till att börja med som en kollektiv röst, förmedlad via berättaren genom fritt indirekt tal: ”Tänk om anslaget bleve nedprutat eftersom tiderna var så dåliga, vem skulle då få lida för det, och hur skulle man fördela det man fick?” (s 64). Samtidigt som kvinnornas oro på detta sätt kommer till uttryck, utsätts de för Märta Cronbergers kritiskt granskande blick. Med Märta som fokalisator lämnar berättaren här plats för Märtas tankar om de församlade kvinnornas brister, inte minst vad gäller politisk erfarenhet (s. 64–66). Perspektivet förflyttas kort därefter över till männen inne i sammanträdesrummet och övergången markeras i ett stycke som understryker den stora skillnaden mellan kvinnors och mäns villkor: ”I väntrummet fanns en klocka som med oändlig möda släpade sina visare runt. I det inre rummet fanns också en klocka men dess visare snurrade på med en väldig fart. Kuriöst nog slog båda klockorna dock sex på samma gång.” (s. 66) Männen framställs visserligen som olika socialt och politiskt, men i relation till den självutnämnda kvinnokommitté som förvånat dem genom att föreslå samarbete i förlossningsfrågan gör de gemensam front, något berättaren understryker:

de [hade] ändå en slags broderlig likhet, ty de utgjorde en liten avdelning av den mandatmakt som alltjämt är den största synliga makten i världen. De konstaterade det inte just nu, men deras verksamhet skulle inte ha varit dem så självklar, om de inte vilat i det trygga medvetandet att hundratusen andra små avdelningar arbetade samtidigt med den”(s 67).

På detta följer en längre analys av patriarkatet som berättaren gör där det nationella perspektivet successivt blir globalt samtidigt som patriarkat och kolonialism vävs samman. En förbindelselänk mellan dem är krig (s. 67–70). Det postkoloniala perspektiv⁹ berättaren här ger uttryck för aktualiseras

9 Termen postkolonial används här i den betydelse bland andra Elleke Boehmer givit den, det vill säga *inte* som ett epokalt begrepp utan om en samlingsterm för all erfarenhet av och kritiskt reflekterande över kolonialism. Se Elleke Boehmer, *Colonial and postcolonial literature*, Oxford 2005, s. 3.

även av Märta Cronberger vid flera tillfällen i romanen.¹⁰ Så sker även med pacifismen, både genom henne och genom flera andra av romangestalterna. Medan berättaren, bland annat genom att använda Märta som fokalisator, tidigare ställt kvinnorna i delvis kritisk belysning, har kritiken mot männen och patriarkatet i detta avsnitt getts en mer universell karaktär. Analysen av patriarkatet belyser såväl dess globala makt som dess inneboende motsägelsefullhet och destruktivitet: ”Men denna mandatmakt var icke så allenarådande och fullkomlig som den syns, ty den var söndrad inom sig själv” (s. 68). Patriarkatets motsägelsefullhet understryks ytterligare genom det postkoloniala perspektiv som läggs till genusperspektivet: ”Här sutto regeringskunniga och brydde sina huvuden över förslag till konstitution åt ett efterblivet och opålitligt kolonialfolk som skulle droppvis vänjas vid självstyre, sedan man först vant det av därmed under hundra år” (s. 69). Berättarens ironiska ord blir här dubbelröstade. Ett uttryck som ”ett efterblivet och opålitligt kolonialfolk” tydliggör en patriarkal röst med stark kolonial färgning samtidigt som det kritiska perspektivet framkommer i meningens avslutande bisats. Berättarens analys av patriarkatet utmynnar i en bild av det moderna industrisamhället med dess ekonomiska konkurrens mellan länder som ett slags potentiellt krigstillstånd där även vetenskapen hotar att bli en destruktiv kraft med dess förmåga att utveckla alltmer sofistikerade förstörelsevapen och med drömmar att kunna ”åstadkomma liv på kemisk väg” (s. 70). Paradoxalt nog tycks det vara just i denna destruktivitet som kvinnornas hopp står att finna: ”Allt detta vållade de förmyndade mycket lidande, men samtidigt var det deras enda hopp” (s. 70). Den underliggande tanken tycks vara att patriarkatet i sin destruktivitet bär på sin egen undergång. Det som berättaren i denna del av kapitlet ger uttryck för är en feministisk civilisationskritik som senare i författarskapet skulle kulminera i verk som debattboken *Väckarklocka* (1941) och i den sista romanen, *Vinden vände bladen* (1947). Den ironiska berättartonen bibehålls då perspektivet på nytt flyttas över till de fyra landstingsmännen. Den framträder inte minst i de två sista meningarna i följande citat:

10 Så sker i ett samtal Märta har med en svensk kvinna som skall återvända till Indien för att arbeta och där hon kommer att få ”bära en tagelskjorta för västerlänningarnas synder” (s. 369). Indien stod tillsammans med Irland i fokus för den anti-koloniala debatten internationellt under början av 1900-talet. Se Elleke Boehmer, *Empire, the national and postcolonial 1890-1920*, Oxford 2002, s. 1–33. Under samtalet aktualiseras Gandhi och genom honom kommer Indien också att bli en modell för hur motståndet mot kolonialism och patriarkat kan drivas. Som Birgitta Wistrand utrett så blev Gandhi vid sidan om kväkarna en viktig inspirationskälla för den radikalpacifism Elin Wägner utvecklade under mellankrigstiden och den icke-våldsmetod Gandhi tillämpade i Indien självständighetskamp såg hon som en möjlig väg att skapa fred i Europa. Wägners betoning av dialogen som kunskapsmetod och samhällsideal hade även det en av sina förebilder hos Gandhi. Se *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist* (diss. Uppsala), Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 42, Uppsala 2006, s. 13, 18, 131–142.

I dessa bestyr, dessa mödor och lekar deltog nu riksdagsman Andersson, förtroendeman Jansson, greve Moll och landstingsdirektören. De rörde sig visserligen bara inom ett litet område men i gengäld voro de tämligen allsmäktiga därinom. I dag till exempel rensade de upp själva livets källa. Det var krönet på den omvårdnad de ägnat invånarna i sitt mandatområde. (s. 70)

Innan själva mötet mellan kvinnorna och männen äger rum finns det ett kortare parti som på nytt fokuserar kvinnorna och deras väntan. Ett par av kvinnorna, särskilt en som är barnmorska, uttrycker tacksamhet mot att männen överhuvudtaget vill ta emot dem, något som berättaren kritiserar genom att ironiskt beskriva kvinnan och genom att en av romanens kvinnliga huvudpersoner, Stina Ek, ifrågasätter barnmorskans åsikt med orden ”Varför ska vi vara tacksamma?” (s. 71) Här uppstår en gemenskap mellan Stina Ek och Märta Cronberger och i ett kort dialogavsnitt vidareutvecklar de den feministiska kritik av patriarkatet som berättaren utvecklat tidigare:

Märta såg genast att en alldeles oväntad människa kom fram ur sin mörkbruna, hemsydd hamn [syftar på Stina Eks hemvävda kläder och lantliga framtoning]. Hon älskade sådana oväntade och förbryllande uppenbarelser och flyttade genast bort till den tomma stolen bredvid fru Ek.

- Tala om vad ni tänkte på?

- Å bara på att pojkar gärna tar på sig ett nummer i meccano,¹¹ sade hon.

- Är förlossningsvården förvaltningsutskottets nya nummer i meccano?

- Ja, jag trodde det. (s. 71–72)

Huvuddelen av kapitlet ägnas själva mötet mellan kvinnokommittén och de fyra landstingspolitikerna. Huvudtendensen i detta avsnitt är att kvinnorna, som provoceras av männens förslag att rationalisera förlossningsvården, får allt starkare och kritiskt ifrågasättande röster, något som kulminerar med att de slutligen talar med *en* gemensam röst. Männen å sin sida utvecklas åt motsatt håll, till att bli alltmer osäkra och splittrade. I slutet av mötet står ordföranden, riksdagsman Andersson, helt ensam och talar utan gehör från någon sedan han också övergivits av sina manliga politikerkollegor. Konflikten mellan männen och kvinnorna gäller som sagt hur förlossningsvården skall organiseras och mot männens rationella, av vetenskapen understödda syn på behovet av centralisering ställs kvinnornas erfarenhetsbaserade syn som ställer närhet och kvinnoperspektiv i centrum. Mötet blir en framgång för kvinnorna på så sätt att de lyckas göra sina röster hörda och även påverkar den fortsatta diskussionen av ämnet. Genom dialogen med männen här har de lyckats rubba männens tolkningsföreträdare och makt-

11 Meccano var en vanlig pojkleksak, bestående av ett slags byggsatser. I romanens kontext syftar den på den mekanisering som utmärker det patriarkala samhället och som Elin Wägner var starkt kritisk mot.

monopol. Mötet får också ett efterspel, då riksdagsman Andersson dör strax efteråt och Stina Ek tar hans plats som ersättare. Hans död tolkas symboliskt i texten som att en gammal, numera passerad liberal syn på samhället går i graven för att lämna plats för något nytt. Som nämnts ovan var det vanligen så att de få kvinnor som verkligen invaldes i riksdagen ofta just kom in som ersättare och inte genom ordinarie val.

Romanens gestaltning av mötet mellan kvinnokommittén och landstingspolitikerna är ett av de kapitel i *Dialogen fortsätter* där dialogiciteten drivits längst. Resultatet är ett slags kör av både samstämmiga och stridande röster där deras position och karaktär också skiftar under mötets gång. De olika personernas röster kommer dels till tals genom direkt dialog, dels genom att berättaren återger deras inre tankar och en ständig växling mellan dessa två berättarmetoder sker genomgående. Berättaren har tillgång till de flesta av personernas inre, men det är tre personer som särskilt lyfts fram. För det första riksdagsman Andersson, som är något av ett språkrör för männen och den av dem som utan jämförelse talar mest. För det andra är det Märta Cronberger och Stina Ek, romanens två kvinnliga huvudpersoner, som tillhör två olika generationer men som också står för två olika feministiska hållningar.

Konfrontationen mellan kvinnorna och männen inleds med att arbetarkvinnan Anna Nöjd på eget initiativ öppnar dörren och därigenom ger kvinnorna tillträde till mannens sammanträdesrum. Detta uppfattas visserligen som ett ”etiketsbrott” (s. 72) från kvinnornas sida, men det påverkar inte mannens självförtroende eller deras föreställningar om kvinnornas tacksamhet över deras förslag till omorganisering av förlossningsvården. Att så är fallet markeras genom berättarens ironiska beskrivning av ordförandens röst:

Ordföranden hade en underbar förmåga att nyansera sin röst. Den som han använde för damer i kommittéer var på en gång nådig och beskyddande och kryddades med en nypa galanteri och en knivsudd ironi. (s. 73)

Men det är just när han ”med sin parlamentariska röst, som gjorde allting oemotsägligt” (s. 74) börjar föredra sin plan för omorganisation som kvinnorna blir provocerade till att komma med kritiska invändningar och kommentarer. Mot Anderssons föredragande politikerröst ställs olika kvinnors motröster som gör att hans tal utsätts för ideliga avbrott, något som särskilt tydligt markeras i texten (s. 74–76). Detta moment kulminerar med att en av kvinnorna bryskt avbryter hans tal, varvid en animerad dialog mellan honom och kvinnorna tar vid. Denna betraktas lite på avstånd av Märta Cronberger, en distans som också markeras av att hon för anteckningar över vad som sägs på mötet. För Märta är vad som händer i rummet bara en del av en mycket större och sedan länge pågående dialog mellan män och kvinnor. Det är en dialog som enligt Märtas sätt att se länge präglats av stort avstånd och brist på förståelse mellan könen.

Hon betraktade, från det avstånd där det alltid var hennes lott att vara, dessa kärande och svarande i en evighetslång process.

Ack, ack, en dialog mellan dem har pågått sedan världens begynnelse och ändå känner de varann inte bättre än att en fullt följdriktigt replik från den ena parten försätter den andra i en sådan enorm förvåning.

Det här är ju gamla gifta män och kvinnor, och de borde inte ha några hemligheter för varann. Men ändå har de låtit totalt överrumpla sig. Ja, sannerligen här ser män och kvinnor på varandra lika obehagligt överraskade som två rekognosceringspatruller, vilka oväntat fått kännning med fienden. (s. 77–78)

Märtas konstaterande om förhållandet mellan kvinnor och män ska ses i relation till ett av romanens viktigaste teman, nämligen att dialog mellan dem är helt nödvändig för en samhällsutveckling där kvinnorna också ges inflytande. Det kommer särskilt tydligt till uttryck på romanens slutsidor, där Stina Ek håller sitt tal i riksdagen, och dess betydelse markeras också redan av romanens titel.

Medan kvinnornas röster blir allt starkare och djärvare under mötets gång, genomgår ordförandens röst en motsatt förändring i takt med att kvinnornas kritiska kommentarer och frågor haglar över honom. När dialogen med kvinnorna blir alltmer upprörd och kulminerar med att en av dem demonstrativt river sönder själva utredningen av förlossningsvården, förändras hans röst på ett sätt som visar att han är på väg att förlora kontrollen över situationen:

Ordföranden lade bort sin parlamentariska röst och fram kom en dialekt från längst försvunna dar. [---]

Om ente det här förslage e te pass, så ente vet ja hur de ska va för å va fruntimmera te lags – något som han dock uppenbarligen visste.

Han var alldeles blodröd i ansiktet, torkade svetten ur pannan och andades tungt. (s. 80–81)

Även landstingsdirektören påverkas och den självsäkra attityd männen intog i mötets början kommer alltmer att rubbas:

OND och svettig och under tysta förbannelser sökte landstingsdirektören i sitt sakkunnighetsutlåtande efter svar på dessa frågor. Utlåtandet var ett koncentrat som han själv gjort av många, många andra utlåtanden av in- och utländska auktoriteter, men ändå hittade han ej svar på allt som fruntimmerna frågade efter. (s. 79)

Efter mötet, då han tror sig vara ensam, men i själva verket betraktas av Märta, utbrister han: ”Det ska fan samarbeta med kvinnorna i befolkningsfrågan” (s. 88).

Mötet med landstingspolitikerna frigör särskilt Stina Eks politiska röst och vid mötets slut håller hon ett litet tal där hon gör sig till förespråkare för hela kvinnogruppen. Enigheten mellan kvinnorna markeras genom deras instämmande röster, med den markeras också genom en episod mellan

arbetarkvinnan Anna Nöjd och en av landstingspolitikerna, förtroendeman Jansson. Han anklagar henne för att svika klassolidariteten då hon gör gemensam sak med 'borgarkvinnorna', en anklagelse som inte får henne att ändra sig. Liknande tankar har ordföranden om Stina Ek, då hon talar för kvinnornas syn på förlossningsvården. Han tycker att hon sviker det politiska förtroende han tidigare visat henne genom att föra fram henne som sin ersättare till riksdagen. För hans del slutar mötet i kluvenhet och förvirring. In i det sista håller han visserligen fortfarande fast vid männens ursprungliga förslag och avvisar kvinnornas synpunkter, men i sitt inre hör han deras röster och påverkas trots sitt motstånd av deras synpunkter (s. 85ff.). Då kvinnorna oväntat får stöd för sina synpunkter av de andra männen, kommer hela hans tillvaro i gungning: "Ordföranden svalde. Hans hjärna arbetade, men den var yr, rummet dansade för honom, han visste varken ut eller in" (s. 87).

Kapitlet avslutas med en dialog mellan kvinnorna om vad som hänt vid mötet och den vidare innebörden av deras agerande. Samtalet kretsar till att börja med kring frågan "om de hade segrat eller inte" (s. 88), men genom Märta Cronberger kommer diskussionen att vidgas mot större perspektiv. Märta är den som även här tydligast uttrycket en radikal feministisk hållning. Det kommer bland annat till uttryck då hon anklagar de andra kvinnorna för att inte vara tillräckligt kvinnopolitiskt medvetna och för att ha saknat mod att ställa större krav för kvinnornas del. Då det står klart att Stina fått en plats i riksdagen, börjar Märta också genast att ta upp de kvinnopolitiska frågor hon anser att Stina skall driva där, något som får Stina att i sin tur markera sin självständighet. Hon gör då bland annat tydligt att hon inte delar Märtas syn på att mödrar bör göras helt ekonomiskt självständiga visavi männen och hävdar tvärt emot Märta att båda föräldrarna behövs.

Samtalet mellan kvinnorna avslutas med att Märta aktualiserar kvinnornas bortglömda historia. Hon är själv involverad i ett internationellt projekt ägnat att lyfta fram kvinnornas borttränga röster från historien och nu använder hon sina kunskaper därifrån för att också medvetandegöra de församlade kvinnorna om den. Hon berättar om Hypatia, drottningen av Palmyra, och om S:ta Hildegard. Hennes berättande har en emancipatorisk effekt på de andra och utmynnar i en upplevelse av stark gemenskap mellan kvinnorna liksom av styrka:

Barnmorskan glömde sin skräck för professorer och läkare, fru Cronberger sin skräck för teologie doktorerna Cronberger och Paulus, fru Ingberg sitt förlossningshem och sin vördnad för riksdagen, Anna Nöjd sin klassmedvetenhet och Stina Ek sin rädsla för riksdagen.

Alla hade lämnat sin vanliga tillvaro och sina särdrag och flöto ut som en enda gruppssjäl mot Märta, som en kort stund var så stimulerad därav, att hon kom ihåg namn i hundratals och detaljer som hon totalt glömt under de år som förlutit sedan hon jobbat med kvinnans historia. (s. 94)

Citatet ovan kan läsas som en metakommentar till romanen och det kan också kopplas samman med Elin Wägners kvinnopolitiska arbete på Fogelstads medborgarskola och i tidskriften *Tidevarvet*. Redan tidigare i kapitlet finns en vink om detta kvinnohistoriska och kvinnopolitiska perspektiv. När kvinnorna går in till männen i sammanträdesrummet lämnar de kvar en ung kvinna, Svarta Sara, i väntrummet där hon under tiden läser Fredrika Bremers *Hertha*. Då romanen utkom 1856 uppfattades den som mycket djärv i sin kvinnopolitiska hållning och den kom att bli en viktig utgångspunkt för en rad kvinnliga emancipationsromaner i svensk litteratur. Vilken intertextuell roll denna spelar i *Dialogen fortsätter* ska analyseras i nästa avsnitt.

Dialogen fortsätter och Bremers Hertha

Att Elin Wägner både som romanförfattare och som feministisk samhällsdebattör anknyter till Fredrika Bremer, har påpekats av en rad forskare. Sarah Death, som utfört en systematisk jämförelse mellan de två författarna, bland annat utifrån teman som familj, äktenskap och utbildning, har pekat på den nära relationen mellan dem inom en svensk kvinnolitterär tradition (Death 1985: 2). Som kritiker skrev Wägner om en rad nyutgåvor av Bremers verk där hon särskilt lyfte fram Bremers feminism och kamp för kvinnors rättigheter (Death 1985: 479). Under 1930- och 40-talen fördjupades hennes bild av Bremer då hon upptäckte de många sambanden mellan dem i frågor som fred, religion och kvinnornas särskilda uppgifter i samhället (Death 1985: 483). Då Elin Wägner gick bort 1949 efterlämnade hon en minnesteckning över Fredrika Bremer som hon skrev för Svenska Akademiens räkning.

Inflytandet från Fredrika Bremer märks tydligt i *Den namnlösa* (1922) och *Silverforsen* (1924), två romaner i den genre Fredrika Bremer etablerat i svensk litteratur ett sekel tidigare, nämligen familjeromanen. I *Den namnlösa* använder sig Wägner av en metod som hennes föregångare använt redan i debutromanen *Famillien H****, den förtrogna tjänarinnan eller husmamsellen som berättare. Det är som flera forskare påpekat denna gestalt som ger berättandet auktoritet och legitimering hos Bremer.¹² Jämför man Bremers husmamsell med motsvarande gestalt i Wägners roman, kan man konstatera att hennes roll på en gång är mera fri, hennes liv är inte på samma sätt som hos Bremer bunden till huset och familjen, och problematisk därför att hennes relationer till familjens medlemmar är mycket konfliktfyllda och hennes tolkningar av vad som sker också osäkra. I den andra romanen, *Silverforsen*, tar Wägner upp syskonmotivet, det vill säga berättelsen om en syster och bror som lever samman under äktenskapsliknande former, ett motiv som direkt anknyter till Bremers roman *Syskonlif* (1848). Bremers

12 Se exempelvis Arping 2002: 39–54.

roman är en feministisk samhällsutopi om samarbete inte bara mellan könen utan också mellan klasser. En sådan samhällsutopi saknas i Wagners roman, där konflikterna mellan klasser och än mer mellan kvinnor och män är själva drivkraften i handlingen. Syskonparet är också annorlunda framställt hos Wägner, därför att den kvinnliga huvudpersonen, med det symboliska namnet Virginie, både framställs som ett slags ideal samhällsmoder och som en kvinna som åtrår män sexuellt Forsgren 2009: 138–144, 176–178).

Det är som Sarah Death påpekat framför allt två teman hos Fredrika Bremer som Elin Wägner anknuter till och som också är centrala i *Dialogen fortsätter*. Det första gäller kritiken av de begränsningar av kvinnors rättigheter och möjligheter det patriarkala samhället innebär, det andra idén att samhällets problem endast kan lösas om kvinnorna och deras erfarenheter får påverka samhällsutvecklingen (Death 1985: 485). Utöver dessa finns det ytterligare teman och anknytningspunkter mellan Wagners roman och Bremers *Hertha*. Märta Cronbergers kvinnohistoriska projekt anknuter till det utbildningsprogram för flickor som presenteras i *Hertha* och diskussionen om kvinnliga präster finns föregripen redan i Bremers roman. Båda romanerna argumenterar för en socialt medveten familjepolitik och för nödvändigheten att samhället visar omsorg om ogifta mödrar och i båda ironiseras det över att männen tycks vara mer intresserade av krig och rustningsfrågor än av kvinnornas situation i samhället. Polariseringen mellan patriarkala män och progressiva har romanerna gemensamt liksom att jämföra kvinnans situation i patriarkatet med slavens och den koloniserades.¹³

Det är således ingen tillfällighet att Elin Wägner låter en av sina romanfigurer sitta och läsa *Hertha* under kvinnokommitténs möte med landstingspolitikerna, som ju också är en av romanens viktigaste och kvinnopolitiskt mest tydliga episoder. Inte heller att romanens ledande feminist, Märta Cronberger, vid ett tillfälle liknar en kvinnomöteslokal vid en bivack utanför murarna till en stängd stad. Det är en direkt hänvisning till kapitlet "Herthas dröm" i Bremers roman där den kvinnliga huvudpersonen riktar sin allra skarpaste kritik mot patriarkatet och det förtryck detta utsatt kvinnorna för genom historien. Överensstämmelserna mellan *Dialogen fortsätter* och *Hertha* är också många. Detta framgår också om man jämför relationen mellan Märta Cronberger och Johan Hallind i Wagners roman med den mellan Hertha och Yngve Nordin i Bremers, samtidigt som ett par viktiga skillnader mellan dem också framträder.

Redan i inledningskapitlet till *Hertha* framträder Yngve Nordin som en man som lyssnar till kvinnorna, deras erfarenheter och åsikter. Han kommer

13 I artikeln "En negerstat i staten", publicerad i *Tidevarvet* 1923, jämför Elin Wägner afroamerikanernas kamp mot slaveriet med kvinnornas kamp för rösträtt. Hon understryker att båda rörelserna stött på motstånd från patriarkatet och den vite mannen och konstaterar att lite egentligen förändrats trots att vissa formella rättigheter uppnåtts: "I båda fallen visar sig reformerna ha medfört långt mindre reella förändringar än man kunde ha väntat". Artikeln finns omtryckt i Wägner 1999: 94–100.

också snart i dialog med Hertha, vars kvinnoemancipatoriska idéer han stödjer. De två sluter ett vänskapsförbund som går ut på att de skall uppfostra varandra, något som efterhand utvecklas till en allt djupare kärlek mellan dem. Denna finns särskilt utförligt beskriven i kapitlet ”Kärlek” där den i första hand framstår som en arbetsgemenskap för kvinnosaken där Yngves främsta roll är att bistå Hertha i hennes stora bildnings- och samhällsprojekt, samtidigt som han avstår från äktenskap. Som Anna Bohlin påpekat representerar Yngve ett slags ideal manlighet där dialogen med kvinnorna utgör en viktig förutsättning för kvinnornas frigörelse (Bohlin 2013: 311–318). Hon sammanfattar: ”Manlighetens uppgift i emancipationsprojektet – att bilda och att bildas samt att älska och älskas – syftar också till det högre målet att försona Hertha med livet och Gud” (Bohlin 2013: 332). Det är i detta perspektiv som kristuslika drag skall förstås, då Kristusgestalten som offerar sig själv av kärlek, utgör en manlig idealgestalt i kontrast till maktfullkomliga patriarker.

Hur förhåller sig då relationen mellan Märta Cronberger och Johan Hallind i *Dialogen fortsätter* till den mellan Hertha och Yngve i Bremers roman? Då Johan Hallind förs in i handlingen är det hans oro för ett annalkande krig som står i fokus. Han har skrivit ett par böcker i detta ämne, men har också anklagat kvinnorna för att inte tillräckligt ha arbetat för freden, tankar som i hög grad upptog Elin Wägner själv under alltsedan första världskriget. Om dessa frågor kommer han omedelbart i intensiv dialog med inte bara Märta utan också Stina Ek. Båda kommer att påverkas av honom och av vad han skrivit, men var och en av dem reser också egna invändningar och söker alternativ till hans krigsdeterminism. För Stina, som blivit riksdagsledamot, kommer läsningen av Hallind att få henne att ta ställning i försvarsfrågan och mot upprustning. Den får henne också att söka djupare kontakt med sonen Torkel, som engagerat sig i en internationell pacifistisk ungdomsrörelse. Kärleken mellan mor och son blir en parallell till den som utvecklas mellan Märta och Johan och ges ett symboliskt uttryck i den scen där Stina betraktar Torkel då han i soluppgången står naken under ett äppleträd med frukterna regnande ner omkring sig i ett slags symbios med naturen. För Stina representerar han ett framtidshopp och en annorlunda och ny typ av man.¹⁴

Den tydligaste parallellen till Hertha och Yngve utgör dock kärleken mellan Märta och Johan och som Bibi Jonsson betonat utgör mötet med mannen en av den wagnerska kärleks- och samhällsutopins viktigaste områden. Det är skildringar som med utgångspunkt från en realistiskt

14 Wägner återkommer till motivet mor och son i *Vändkorset* (1935) och *Vinden vände bladet* (1947). Den förra romanen upprepar mönstret från *Dialogen fortsätter*, men i den senare, som i mycket vidareför den feministiska civilisationskritiken från *Väckarklocka*, är detta framtidshopp släckt och relationen mellan mor och son bruten.

beskriven patriarkal verklighet söker pröva andra möjligheter, både vad gäller kärleken mellan man och kvinna och samhällets utveckling.¹⁵ Kärleken mellan Märta och Johan utvecklas framför allt i romanens elfte kapitel. Det inleds med att Johan, som väntar på Märta, uppifrån sin ateljé blickar ut över Stockholm och hur människorna rör sig rastlöst genom staden. Han övergår till att lyssna på radio och hör då en predikan över Trettondagsevangeliet där Maria med Jesusbarnet sätts i centrum. Det är nu han får idén till sin riksdagsutsmyckning, som ska bli ”en symbol för livets stora kris på jorden” (s. 215). Motivet med madonnan och barnet placerar han in i ett modernt krigslandskap, där modern framställs som vanmäktig och döende och där de tre vise männen kommer med vapen, giftgas och gasmasker. Johans tavla är ett slags apokalypsscena, som han genast börjar diskutera med Märta då hon kommer, särskilt intensivt hur målningen ska avslutas. Under samtalsgången börjar de inta ”en kärleksmåltid” (s. 222) bestående av bröd och vin.

Som Bibi Jonsson visat är inte bara kärleken mellan kvinna och man utan även sexualiteten en viktig förutsättning för Elin Wägners kärleks- och samhällsutopi (Jonsson 2001: 212), något som skiljer henne från Fredrika Bremer som skrev sina emancipationsromaner i ett annat århundrade. Märta och Johan fortsätter sitt samtal men steg för steg blir deras kroppar mer närvarande genom beröringar, smekningar och omfamningar och de ser och förstår nya saker om sig själva och varandra. Medan vardagslivet pågår utanför ateljéfönstret företar de en inre resa tillsammans som kulminerar med att de når en punkt där deras jag sammansmälter:

Älskande börja sin stigning tillsammans med en barlast, en utrustning som himmel och jord samkat åt dem under millioner år. Så lång tid har det gått åt för att göra dig outgrundlig och fullkomlig för mig, min vän, och mig för dig. Människosläktet har levat en lång historia, för att vi av den skulle göra en brygd och berusa detta ögonblick med.

Vi äger denna historia nu. Vi vet allt om den och allt om varandra och håller kvar vårt vetande så länge vi vill.
Men när vi vill stiga ännu högre, då kastar vi barlasten.
Där kastar jag hundratusen år överbord.
Där kastar du hundra tusen år överbord.
Nu är vår historia borta.
Nu är våra millionåriga minnen borta.
Nu är världen borta och allt vad vi visste om dess början och slut.
Nu är bara vi kvar. Utan minnen. Utan gårdag. Utan morgondag. Utan ord.
Utan skillnad mellan jag och du. (s. 226–227)

15 Se exempelvis kapitlet ”Kärlek och mystik”, Jonsson 2001: 179–233.

På denna elevation och dess kulmen följer ”fallets ögonblick” – ”även det skönt” (s. 227). Som Bibi Jonsson påpekat ändrar berättartekniken form då upplevelser av detta slag skall gestaltas hos Elin Wägner och prosan blir mer lyrisk och fragmentarisk till sin form som i exemplet ovan (Jonsson 2001: 194).

Märta och Johan sitter på åhörarläktaren då Stina Ek håller sitt första och enda tal i riksdagen. Det är ett tal med stark kvinnopolitisk profil där det talas om behovet att skapa ett samhälle som sätter modern och barnet och deras behov i centrum och att detta borde vara grunden för all samhällsplanering. Stinas röst här blir en av de många kvinnliga röster i mellankrigstidens svenska samhällsdebatt som förde in ”kvinnofrågor” i den manligt dominerade politiken. Märta slås av djärvheten i Stinas tal och frågar sig hur hon kan tala så. Berättaren sufflerar:

Men Stina kunde därför att hennes eget jag med dess blyghet och feighet var fullkomligt borta. [---] Hon var en röst som talade till dessa män, och det var allt. En smärta vars väsen är stumhet någon som ett ögonblick var nog fri att tala åt den, mycket svagt, mycket klent, som en viskning där ett skri hade behövts men ändå... (s. 399–400).

Stina har här blivit en kollektiv och politisk kvinnoröst, och som just därför har förmågan att tala, på samma sätt som kvinnorna gjorde i mötet med landstingspolitikerna. Även här reagerar en del män med förvirring och rädsla, särskilt Stinas mycket patriarkale exmake Gustav som tidigare sökt förhindra henne att tala i riksdagen om kvinnornas situation i samhället. Stinas tal får honom att svettas ”av skräck” och undra: ”Vad var det för nya institutioner, med nya ämbetsmän och nya åtgärder hon ville ha? Var ville hon ta pengarna? [---] Hur långt skall man egentligen gå på den vägen? Full socialisering av barnen kanske?” (s 400–401)

Då Stina lämnar riksdagshuset får hon sällskap av Märta och Johan. Tillsammans stiger de ut i ”den uppstigande vårmorgongryningen” (s. 403) och ser affischer uppsatta på stan vilka talar om fortsatt kvinnokamp. ”Dialogen fortsätter” konstaterar Märta i romanens slut. Orden är onekligen riktade mot framtiden, men innehåller säkert också en hälsning till dem som gick före och beredde vägen, såsom Fredrika Bremer och *Hertha*.

Litteraturlista

- Arping, Åsa (2002), *Den anspråksfulla blygheten. Auktoritet och genus i 1830-talets romandebatt* (diss. Göteborg); Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bakhtin, Mikhail (1981), ”Discourse in the novel”, in *The dialogic imagination*. Austin: University of Texas Press, pp. 259–442.
- Bauer, Dale M. & McKinstry, Susan J. (1992), *Feminism, Bakhtin and the dialog*, Albany: State University of New York Press.
- Boehmer, Elleke (2005), *Colonial and postcolonial literature*, Oxford: Oxford University Press.

- Boehmer, Elleke (2002), *Empire, the national and the postcolonial 1890–1920*, Oxford: Oxford University Press.
- Bohlin, Anna (2013), ”Den manliga frimodigheten. Gud och andra män hos Fredrika Bremer”, in Kristina Fjelkestam, Helena Hill & David Tjeder (red.), *Kvinnorna gör mannen: Maskulinitetskonstruktioner i kvinnors text och bild 1500-2000*. Göteborg/ Stockholm: Makadam, s. 311–42.
- Bohlin, Anna (2008), *Röstens anatomi: Läsningar av politik i Elin Wägner Silverforsen, Selma Lagerlöfs Löwensköldstrilogi och Klara Johanssons Tidevarvskäserier* (diss. Umeå), Umeå: h:ström.
- Cave, Marianne (1992), ”Bakhtin and feminism: The cronotopic female imagination”, *Women studies*, 2/3: 117–127.
- Death, Sarah (1985), *The female perspective in the novels by Fredrika Bremer and Elin Wägner: A comparative study of some central themes* (diss. London), London: University College of London.
- Elleström, Lars (2005), *En ironisk historia: Från Lenngren till Lugn*, Stockholm: Norstedt.
- Forsgren, Peter (2009), *I vansklihetens land: Genus, genre och modernitet i Elin Wägners smålandsromaner*, Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Forsås-Scott, Helena (2009), *Re-writing the script: Gender and community in Elin Wägner*, London: Norvik Press.
- Fur, Gunlög (2017), ”Concurrences as a methodology for discerning concurrent histories”, in Diana Bryden, Peter Forsgren & Gunlög Fur, *Concurrent imaginaries, postcolonial worlds: Towards revised histories*. Leiden/Boston: Brill/Rodopi, s. 33–57.
- Heggestad, Eva (2003), *En bättre och lyckligare värld: Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*, Stockholm/Stehag: Symposion.
- Holm, Birgitta (1981), *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm: Norstedt.
- Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar (1977), *Elin Wägner 1882–1922: Amason med två bröst*, Stockholm: Bonnier.
- Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar (1980), *Elin Wägner 1922–1949: Dotter av moder jord*, Stockholm: Bonnier.
- Jonsson, Bibi (2001), *I den värld vi drömmer om: Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner* (diss. Lund), Löderup: Werstam.
- Page, Ruth E. (2006), *Literary and linguistic approaches to feminist narratology*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wistrand, Birgitta (2006), *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist*(diss. Uppsala), Uppsala: Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 42.
- Wägner, Elin (1932), *Dialogen fortsätter*, Stockholm: Bonnier.
- Wägner, Elin (1999), *Vad tänker du mänsklighet?: Texter om feminism, fred och miljö i urval av Helena Forsås-Scott*, Stockholm: Norstedt.
- Östberg, Kjell (1997), *Efter rösträtten: Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Eslöv: Symposion.

Om betydningen og bruken av de norske modalpartiklene *da* og *a*

Thorstein Fretheim

Innledning¹

Det norske pro-adverbet *da* i (1) viser at talehandlingen er en konklusjon som blant annet skyldes innholdet i det man identifiserer som diskurs-antesedenten til dette anaforiske ordet. *Da* representerer en sannhetsbetingelse som bidrar til identifisering av den proposisjonen produsenten av (1) kommuniserer.

(1) Da blir du ikke forkjøla.

Det indeksikalske uttrykket *da* i (1) refererer mest sannsynlig til noe produsenten presenterer som et tiltak for å unngå forkjølelse. Mindre sannsynlig av pragmatiske grunner er tanken at det refereres til et framtidig tidspunkt, men *da* fungerer både som kondisjonale og som temporal anafor, og kondisjonalfunksjonen kan forsterkes til en kausalfunksjon i passende diskurssammenhenger.

Den etterstilte, ubetonte utgaven av *da* i (2) er derimot en modalpartikkel som ikke uttrykker noen sannhetsbetingelse, men sier noe om produsentens epistemiske holdning («epistemic stance») overfor den uttrykte proposisjonen, heretter ofte benevnt den uttrykte tanken eller antagelsen (Fretheim 2014, 2015a; Fretheim, Boateng & Vaskó 2002; van Dommelen, Fretheim & Nilsen 1998; Borthen 2014).

(2) Du blir ikke forkjøla, da./?

«./?» markerer her at setningen er pragmatisk tvetydig, den kan brukes for å påstå at adressaten ikke kommer til å bli forkjøla, eller for å be adressaten bekrefte at det ikke kommer til å skje. Hvis produsentens intensjon er å påstå at innholdet i ytringen er sant, er talehandlingen av den korrigerende sorten. Adressaten må først må ha sagt noe som impliserer det motsatte av hva den negative polariteten i setningen gir beskjed om.

Det finnes også en tredje bruk av partikkelen *da* i (2). Den kjennetegnes ved at produsenten stiller seg tvilende til det kognitive innholdet i ytringen, og vil vite om adressaten virkelig tror på det. Denne bruksmåten gjør det

¹ Takk til redaktøren Peter Ström, til to anonyme fagfeller, til Wim van Dommelen og ikke minst en varm takk til Gunilla Byrman for godt vennskap gjennom førti år. Min takk går også til to ruvende skikkelser innenfor utforskningen av svensk intonasjon og ordprosodi som ikke lenger er med oss: Eva Gårding og Gösta Bruce.

mulig for en stor del av den østnorske befolkning å fritt erstatte *da* med den utpreget muntlige partikkelen *a*. Forholdet mellom semantikken til partikkelene *da* og *a* og de pragmatiske konsekvensene av valget mellom dem vil bli drøftet utførlig i denne artikkelen.

Mens anaforen *da* i (1) representerer én enkelt proposisjon som må være sann for at konklusjonen blir sann, står partikkelen *da* i (2) for den lille mengden av uspesifiserte tanker som utgjør den konteksten adressaten må trekke veksler på for å forstå hva produsenten har til hensikt å formidle.²

Det frontstilte, anaforiske adverbet *da* i (1) har vært utsatt for grammatikalisering. Som så ofte ellers når språklige uttrykk grammatikaliseres, går det sannhetsfunksjonelle semantiske elementet i uttrykket tapt, men hva slags semantiske trekk ved det anaforiske opphavet kan tenkes å være bevart i den grammatikaliserte partikkelen *da*? Konklusjonen i (1) forutsetter at tanken om at adressaten kan bli forkjøla, må være et diskurstema på det punktet i samtalen der (1) forekommer. Adressaten behøver ikke å erklære seg enig i konklusjonen til produsenten, men produsenten formoder nok at adressaten ikke vil forkaste den uten videre. I henhold til relevansteorien terminologi betyr dette at det kognitive innholdet i (1) antas å være GJENSIDIG MANIFEST, i det aktuelle tilfellet manifest i sterk grad for produsenten, men antatt manifest også for adressaten som skal vurdere om konklusjonen holder, gitt at man godtar den betingelsen som *da* setter.

For Sperber & Wilson (1986/1995) er en tanke manifest for et individ på et gitt tidspunkt i den grad hen er i stand til å representere den mentalt og å bedømme den som sann (eller muligens sann, for manifesthet i Sperber & Wilsons forstand er et graderbart fenomen). I dette perspektivet vil kommunikasjon essensielt gå ut på at språkbrukere i verbal interaksjon med andre tilstreber tilstander av konsensus, det vil si gjensidig manifesthet forbundet med tanker om hvordan verden er beskaften. Dette kan skje ved at produsenten av en ytring formår å gjøre en tanke manifest for adressaten eller å øke graden av manifesthet i adressatens sinn fra relativt lav til høy. Det kan også skje ved at produsenten klarer å svekke den graden av manifesthet som en bestemt tanke har for adressaten og i ytterste konsekvens får tanken eliminert fra adressatens kognitive omgivelser (Sperber & Wilsons «cognitive environment»), det vil si den totale mengden

2 Min oppfatning av hvordan begrepet kontekst bør forstås, bygger på følgende relevansteorietiske definisjon av begrepet: «A context is a psychological construct, a subset of the hearer's assumptions about the world. It is these assumptions, of course, rather than the actual state of the world, that affect the interpretation of an utterance. A context in this sense is not limited to information about the immediate physical environment or the immediately preceding utterances: expectations about the future, scientific hypotheses or religious beliefs, anecdotal memories, general cultural assumptions, beliefs about the mental state of the speaker, may all play a role in interpretation.» (Sperber & Wilson 1986/1995: 15–16).

av forestillinger om verden som er manifeste for et individ på et gitt tidspunkt.

Sperber & Wilson fant det nødvendig å introdusere begrepet gjensidig manifesthet («mutual manifestness») som et alternativ til det kjente begrepet «gjensidig viten» («mutual knowledge», Clark & Marshall 1981). Å tolke eller «lese» den andre partens tanker er et *sine qua non* i mellommenneskelig kommunikasjon, men å hevde at noe er gjensidig kjent for produsent og adressat, er i følge Sperber & Wilson å godta en kode-modell for produksjon og forståelse av språklige stimuli istedenfor en modell som tar hensyn til at kommunikasjon muliggjøres av samspillet mellom grammatikkbestemt koding (og avkoding) og vår evne til å trekke relevansdrevne slutninger. Sperber & Wilson sier:

By the very definition of mutual knowledge, people who share mutual knowledge *know* that they do. If you do not *know* that you have mutual knowledge (of some fact, with someone), then you do not have it. Mutual knowledge must be certain, or else it does not exist; and since it can never be certain it can never exist. (Sperber & Wilson 1986/1995: 19–20, forfatternes kursivering)

I pakt med sin relevanst teori³ fremmer Sperber & Wilson hva de anser for å være et mer edruelig grunnsyn, nemlig at kommunikasjon alltid er «risky business» fordi det bygger på slutninger om produsentens intensjon som kan synes rimelige, men som det normalt vil hefte en usikkerhet ved av den enkle grunn at slutninger om andres tanker er langt fra ufeilbarlige. Den konvensjonelle grammatikkbestemte betydningen som uttrykkes ved hjelp av en språklig stimulus, gir ikke adressaten noen mulighet for å avkode det kommuniserte innholdet direkte. Det semantikken til en setning tilbyr adressaten, er kun et nødvendig utgangspunkt for å foreta rette valg i gjennomføringen av den pragmatiske, altså slutningsbaserte tolkningen av en bestemt ytring av setningen innenfor rammen av en premissgivende kontekst. Valget av slutninger om hva produsenten mener med sin ytring, blir bestemt av setningens kontekstfrie semantiske struktur i kombinasjon med den konteksten som adressaten trekker veksler på, men man har ingen garanti for at de slutningene som trekkes i den pragmatiske fasen av det som trengs for å forstå innholdet, samsvarer med hva produsenten har til hensikt

3 For relevanst teoretikerne er relevans en egenskap ved stimuli, ikke-verbale så vel som verbale, men som lingvist er man opplagt nok mest opptatt av språklige stimuli, ytringer. En ytring er relevant for oss i den grad den gir oss en viss kognitiv effekt som resultat av at den informasjonen vi utleder fra det iboende innholdet i ytringen, samspiller med informasjon som allerede er lagret i vårt minne. Kognitive effekter består i at de (i) befester antagelser vi hadde fra før, (ii) motsier og dermed eliminerer tidligere antagelser, og viktigst (iii) fører til nye slutninger og dermed ny kunnskap gjennom å bli integrert i en delmengde av våre eksisterende antagelser om verden. Jo større de kognitive effektene av mental prosessering av en ytring, jo mer relevant er ytringen, og jo mer mental innsats som kreves for at et individ skal kunne oppnå slike effekter, jo mindre relevant er ytringen. Optimal relevans foreligger når det er god balanse mellom oppnådde kognitive effekter og mentale kostnader forbundet med å oppnå dem.

å kommunisere. At produsenten oppfatter en gitt tanke som gjensidig manifest, innebærer at det legges til grunn at begge parter kan se for seg at den uttrykte proposisjonen er sann, eller kan være sann – en mye mer beskjeden antagelse enn at begge parter vet hva den andre anser for å være sant. Jeg vil argumentere for at et grunnleggende semantisk trekk ved modalpartikkelen *da* som er nedarvet fra anaforen, er nettopp dette at innholdet i ytringen presenteres som antatt gjensidig manifest.⁴

Det er ingen grunn til å betvile at et av de viktigste språklige fenomenene som samspiller med modalpartikkelen, er det intonasjonsmønsteret som produsenten legger oppå den syntaktiske formen, i særdeleshet den bestemte inndelingen i prosodiske konstituenten som gir beskjed om den hierarkisk oppbygde intonasjonsstrukturen til ytringen (se følgende avsnitt), heretter omtalt som produsentens intonasjonsfraserings. Denne viser noe vesentlig om hvordan partikkelen *da* skal behandles av adressaten i den pragmatiske tolkingsprosessen. Intonasjonsfraseringen bidrar til å kontekstualisere ytringen og dermed sikre at den blir relevant for adressaten. Samspillet mellom ikke-verbale kontekstuelle premisser, intonasjonsmønsteret til produsenten og semantikken til partikkelen *da* gjør at innholdet av en talt ytring av (2) noen ganger vil bli oppfattet som sterkt manifest for produsenten og antatt svakere manifest for adressaten (påstander), andre ganger som antatt sterkt manifest for adressaten, men svakere manifest for produsenten (ledende spørsmål om bekreftelse).

Partikkelen *da* koder ikke et begrepsinnhold, det har i stedet en prosedural semantikk («procedural semantics»). At et språklig uttrykk har en prosedural semantikk (for litteratur om dette, se Blakemore 1987, 2002; Wilson 2011, 2016; Wilson & Sperber 1993; Escandell-Vidal & al 2011; Hall 2007; Ahern & Leonetti 2004; Fretheim 2000, 2011, 2014, 2015a, 2015b, 2017a, 2017b, 2018, 2019), betyr at uttrykket instruerer adressaten om hvordan det bør trekkes kontekstdrevne slutninger for å oppnå en tolkning av ytringen som gir optimal relevans, altså mest mulig kognitiv effekt for minst mulig prosesseringskostnad (Sperber & Wilson 1986/1995; se min fotnote 3).

For en stor del av Norges befolkning gjelder det at også modalpartikkelen *da* har gjennomgått en grammatikaliseringsprosess. Formelt sett har dette resultert i et systematisk bortfall av framlydskonsonanten. Partikkelen *da* reduseres til ett segment, vokalen *a*, gjennom en grammatikaliseringsprosess som gjerne omtales som sekundær (Givón 1991; Breban 2014) i og med at utgangspunktet for den diakrone prosessen i sin tur er et resultat av grammatikalisering. Mine tanker om hva denne

4 Men som jeg skal vise, er det ikke nødvendigvis slik at produsenten av en ytring som er modifisert av partikkelen *da*, framstiller innholdet som gjensidig manifest ut fra produsentens egen tolkning av tilgjengelig evidens. Produsenten kan innta samtalepartnerens ståsted og framstille innholdet som gjensidig manifest ut fra den personens perspektiv. I så fall kan utfallet bli at produsenten synliggjør en konflikt mellom eget syn og adressatens syn på verden. Mer om dette utover i artikkelen.

sekundære grammatikaliseringen har ført til på det semantiske planet, får en sentral plass i resten av denne artikkelen. Det vil framgå at tapet av konsonanten ikke har noe med slurvete uttale å gjøre. Endringen er av systematisk art, og den har ført til utvikling av en ny modalpartikkel i norsk talemål, funksjonelt beslektet med *da*, men med et mer restriktivt bruksområde.

Den leksikalske betydningen til partiklene *da* og *a* samspiller med produsentens intonasjonsfrasering

Semantikken til *da*

Mitt forslag til prosedural leksikalsk semantikk for partikkelen *da* er som følger:

- (3) Test for relevans antagelsen om at den tanken som ytringen uttrykker, er gjensidig manifest.⁵
Anta at *da* representerer en begrenset mengde av proposisjoner som samtalen har gjort tilgjengelig, og som støtter enten den uttrykte tanken eller den kontrære motsatsen.

Muligheten for at *da* forbindes med en tanke som direkte motsier den uttrykte tanken («den kontrære motsatsen»), skyldes den spesielle bruken av *da* som sammenfaller med bruken av *a*. Jeg vil understreke så sterkt jeg kan, at det ikke er partikkelen alene som formidler den prosedurale informasjonen man forbinder med ytringer som inneholder den. Adressatens oppgave blir å sammenholde den prosedurale semantikken til partikkelen *da* med ko-eksisterende fenomen med prosedural betydning, hvorav setnings-typen (deklarativ, interrogativ eller imperativ), produsentens intonasjonsmønster og semantikken til eventuelle andre modalpartikler i ytringen er blant de vesentligste. Det spiller dessuten en rolle om partikkelen er en trykklett appendiks til en vertskapssetning, eller om den er plassert i setningens midtfelt, umiddelbart etter det finite verbet i en hovedsetning, umiddelbart foran det i en leddsetning. Den setningsinterne plasseringen av *da* får lite oppmerksomhet i denne artikkelen. Jeg er primært interessert i forholdet mellom de to partiklene *da* og *a*, og *a* finnes utelukkende som ytringsfinal appendiks til en vertskapssetning (se Berthelin 2014; Fretheim 2010, 2014, for synspunkter på *da* i setningsintern posisjon).

5 I Fretheim (2015: 259) fikk den prosedurale semantikken til partikkelen *da* denne engelskspråklige formen: «Test for relevance the assumption that the expressed proposition *p* is mutually manifest.»

Semantikken til *a*

For partikkelen *a* gjelder i tillegg til (3) den begrensningen jeg formulerer i (4). Denne instruksjonen er ikke kodet som en del av den leksikalske semantikken til *da*, men som antydning ovenfor kan det foreligge kontekstuelle forhold som gjør at en gitt forekomst av *da* blir behandlet pragmatisk på samme måte som *a*.

- (4) Anta at det foreligger et misforhold mellom den tanken som setningen uttrykker, og de kontekstuelle forutsetningene som partikkelen representerer.

Siden det her pekes på en motsetning mellom den tanken som vertskapssetningen uttrykker, og det produsenten er villig til å underskrive på, får den testen som inngår i semantikken til *da* i (3) et negativt utfall når partikkelen er *a*. Intensjonen om å representere en tilstand av gjensidig manifesthet vil da ikke være knyttet til innholdet i setningen, men isteden til den kontrære motsatsen til den proposisjonen som kan utledes fra vertskapssetningen. Dette er det synspunktet som produsenten selv forfekter (om enn ikke nødvendigvis med total overbevisning). Denne motsetningen mellom setningens semantikk og produsentens epistemiske holdning gjelder uten unntak når partikkelen er *a* og vertskapssetningen er deklarativ. Jeg skal i hovedsak beskjefte meg med *da* og *a* etter deklarative setninger, hvor de pragmatiske virkningene av forskjellene mellom dem er tydeligst.⁶

Det misforholdet som nevnes i (4), oppstår bare dersom talehandlingen ikke er en påstand. Man må forutsette en motsetning mellom hva setningen uttrykker og hva språkbrukeren selv står for, og dette blir vanskelig hvis språkbrukeren påstår at den uttrykte proposisjonen er sann.

Eksempler på samspillet mellom intonasjon og etterstilt partikkel *da*

Trondheimsmodellen for norsk intonasjon (primært applisert på østnorsk tale) legger vekt på at det finnes hierarkisk konstituentstruktur i intonasjon så vel som i syntaks (Fretheim 1987, 1991, 1992a, 1992b, 2002, 2017c; Fretheim & van Dommelen 2012; Nilsen 1992). En intonasjonsytring (IY) består av minimum én, maksimum to fokale fraser (FF). En FF består av et ubestemt antall aksentenheter (AE), minimum én. En AE starter med den trykksterke stavelsen i en betont ordform (ordaksent 1 eller 2), og kan bestå utelukkende av den ordformen som innleder den, eller omfatte en rekke ubetonte ordformer etter den betonte.

De to kommunikativt viktigste tonene i en østnorsk IY er den terminale grensetonen som realiseres fonologisk i ytringens siste stavelse, og den fokale frasetonen som er et definerende trekk ved konstituenten FF, og som

⁶ Den tidligste beskrivelsen av kontrasten mellom partiklene *da* og *a* finnes i Fretheim 1989.

realiseres fonetisk i den siste stavelsen i en FF.⁷ Den terminale grensetonen har to verdier som står i fonologisk opposisjon til hverandre, en lav vs. en høy (L% vs. H%) ytringsfinal tone. Ethvert tilfelle av etterstilt partikkel blir uttalt enten med L% eller med H%, og valget beror delvis på hva grammatikken tillater for den enkelte partikkel, og delvis på produsentens intensjon om å gjøre ytringen mest mulig relevant for adressaten. Den fokale frasetonen som avslutter en FF, er en superhøy tone (H⁻) i østnorsk intonasjon. Den framhever den konstituenten som er den nærmeste før H⁻, men den avgrensende funksjonen i forhold til det som finnes på den andre siden av FF-grensen, er like viktig. Plasseringen(e) av H⁻ i en IY, korrelert med den syntaktiske frasestrukturen i setningen, legger sterke føringer på adressatens pragmatiske prosessering.

Det prosodiske fenomenet polaritetsfokus er av vesentlig informasjonsstrukturell interesse (Fretheim & Nilsen 1992). En ytring med uttrykt polaritetsfokus signaliserer at den nye informasjonen i ytringen er begrenset til en tro på at den proposisjonen som vertskapssetningen uttrykker, er sann. Dette kan være en kommunisert tro eller en tro som ikke er produsentens egen, men som metarepresenterer en antatt positiv holdning til den uttrykte proposisjonen som produsenten tillegger en annen, mest typisk adressaten.⁸ Hakeparentesene i de dataene jeg kommenterer i dette og senere avsnitt, gjengir den hierarkiske strukturen i en IY. Merkelappene AE, FF og IY er plassert i høyre kant av den gjeldende konstituenten.¹ og ² står for ordaksent, ofte kalt «akut» vs «grav» i svensk litteratur. Dataene i (5)–(8) er hentet fra Oslo-delen av talemålskorpuset NoTA fra Tekstlaboratoriet, Universitetet i Oslo. Det finnes ingen markering av intonasjonsstruktur i korpuset, så det er jeg selv ansvarlig for.

I (5) er *selvfølgelig* modal appendiks sammen med *da*.

- (5) [[det [¹ER]_{AE} H⁻]_{FF} [litt [¹mer]_{AE} [²SLITsomt]_{AE} H⁻]_{FF} *da*-selvfølgelig-L%]_{IY}⁹
(28 år gammel mann fra Majorstua, Oslo)

Liksom *da* presenterer også *selvfølgelig* innholdet i den modifiserte setningen som gjensidig manifest, men mens partikkelen *da* alene kunne ha representert et knippe kontekstuelle premisser som produsenten tillegger

7 Stigninger og fall i grunntoneverdi betrakter jeg som automatiske fonetiske overganger mellom fonologisk distinktive, statiske toner som realiseres i bestemte stavelser i den hierarkiske IY-strukturen.

8 En metarepresentasjon er en representasjon av en representasjon, f.eks. en skriftlig gjengivelse av en talt ytring eller et sitat fra en bok eller en samtale (Noh 2000; Sperber 2000).

9 I (5) er ordformene *det*, *litt* og sekvensen *da selvfølgelig* ekstrametriske elementer i IY'en, i den forstand at de ikke tilhører noen AE (Fretheim 2017c). De domineres direkte av en høyere kategori i det prosodiske hierarkiet, FF for *det* og *litt*, IY for *da selvfølgelig*.

adressaten, vil *selvfølgelig* alltid måtte forbindes med produsentens egne kontekstbestemte forutsetninger for at ytringen framstår som relevant.

I (6) opptrer de angitte fokale frasetonene innenfor et argument til et transitivt verb. (6) er en del av et opptak av fortellingen til en 27 år gammel kvinne fra Vestre Aker (en bydel i Oslo). Hun snakker om hva hun setter så stor pris på i sommersesongen. De to transkriberte IY'ene avsluttes med *da*. I tillegg finnes det to tilfeller av aksentuert anaforisk adverb *da*, med temporalt innhold i annen linje og kausalt innhold i fjerde linje. *Utrolig* fungerer her som gradsadverb, og norske gradsadverb som *veldig*, *svært*, *usedvanlig*, og altså *utrolig*, er like gode polaritetsfokusmarkører som en finitt verbform. I den siste av de transkriberte ytringene er det infinitiven *gå* som realiserer polaritetsfokus ved hjelp av frasetonen H^- .

- (6) [[ja jeg [¹syns-det-er-u]_{AE} [¹TROlig]_{AE} H⁻]_{FF} [[²morsomt-med]_{AE} [²BLOMster]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 og da er jo det å gå i skogen om sånn i juni og sånn utrolig fint.
 Men holdt på å si de siste årene så var jeg så utrolig allergisk,
 så da tenkte jeg at det kanskje var litt dumt,
 [[men [¹nå]_{AE} har jeg liksom .. ja .. be[¹gynt-å]_{AE} [¹GÅ-i]_{AE} H⁻]_{FF}
 [[¹skogen-om]_{AE}
 [²SOMMeren-igjen]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}

Både blomstene i den første ytringen og sommeren i den siste er diskursgitte, tematiske begreper på det punktet i diskursen hvor (6) ble produsert. I begge disse ytringene impliserer bruken av polaritetsfokus i første FF at innholdet i neste FF skal betraktes som gitt i samtalen. Kvinnen hadde allerede nevnt sin begeistring for blomster. Innledningen *men nå* i den siste ytringen forbereder adressaten på et utsagn som står i kontrast til den tidligere tanken om at det kan være fysisk utfordrende for en allergiker å tilbringe tid i skogen. At innholdet i ytringen skal betraktes som gjensidig manifest, understrekes av intonasjonsfraseringen i samspill med den finale partikkelen *da*. Det blir brukt en perfektumskonstruksjon med et infinitivskomplement, og innenfor dette komplementet til verbalet *har ... begynt* har produsenten to verbformer å velge mellom for å markere polaritetsfokus: partisippformen *begynt* eller infinitiven *gå*.

Det finnes ikke et eneste treff på partikkelen *a* etter en deklarativ vertskapssetning i NoTa-materialet. Derimot har jeg funnet eksempler på bruk av etterhengt *da* der *a* ville ha vært et mulig valg, et fullgodt alternativ som ikke endrer innholdet på noen måte, men som kanskje kunne redusere prosesseringstiden for adressaten. (7) er et typisk tilfelle, og et interessant tilfelle, for her skal ikke den negative polariteten forbindes med hva som er sant eller usant (epistemisk modalitet). Snarere reflekterer den negative polariteten i (7) produsentens forsøk på å påvirke adressaten til å overveie å

få med seg den konserten det refereres til, det motsatte av hva negasjonen i vertskapssetningen uttrykker.¹⁰

- (7) [[du [¹SKA'-'kke-på]_{AE} H⁻]_{FF} [²KONsert-i-morra]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 (26 år gammel mann fra småbyen Svelvik ved Drammensfjorden, bosatt i Oslo)

Den negative polariteten står i kontrast til produsentens egen preferanse. I henhold til definisjonen i (3) er det den kontrære motsatsen til den uttrykte tanken som formidles i (7). Mannen har tydeligvis positive forventninger til det som kommer til å skje på scenen, og oppfordrer på indirekte vis adressaten til å skaffe seg billett. Adressaten har ikke sagt eller gjort noe som kan tyde på at han har til hensikt å gå på konserten, så produsenten syns han trenger å bli minnet på den. Den konsonantløse partikkelen *a* kunne ikke erstatte *da* i (5) eller (6), men i (7) ville motsetningen mellom den negative proposisjonen og produsentens egne tanker om saksforholdet ha tillatt bruk av *a* som alternativ til *da*.

(7) viste en negativ setning med trykklett negasjonsoperator *'kke*, men i nektende setninger er det ofte ordet *ikke* som utheves for å markere polaritetsfokus, som i (8) fra NoTa. Hudiksvall som reisemål er et lokalt samtaletema, og det har vært sagt såpass mye om den svenske byen allerede i diskursen at utsagnet i (8) ikke kan komme som noen overraskelse på adressaten. Innholdet er antatt manifest for adressaten, men blir mer manifest gjennom (8).

- (8) [[nei vi jeg syns [²IKKe-vi-skal]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹dra-til-Hudiks]_{AE} [¹VALL]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 (30 år gammel kvinne, Søndre Nordstrand, Oslo)

Når en benektende setning bare består av subjekt, verb og *ikke*, i den rekkefølgen, vil en fokal frasetone på *ikke* i kombinasjon med en fokal frasetone på det foregående verbet kunne bety at produsenten påstår at den kontrære positive proposisjonen er usann. I så fall synliggjør *da* at (9a) nedenfor uttrykker en negativ proposisjon som presenteres som gjensidig manifest i den forstand at adressaten burde ha kunnet tenke seg det. En annen mulighet er at adressaten bes bekrefte at den negative proposisjonen er sann. I tillegg kan det være produsentens målsetting å kommunisere på indirekte vis at det er grunn til å tro at subjektreferenten faktisk angrer. Den uttrykte tanken om det motsatte, tillegges adressaten. Denne tolkningen blir enerådende dersom produsenten bruker *a* istedenfor *da*. Vidfokusintona-

¹⁰ Legg merke til at han som produserer (7), legger trykket på første stavelse av ordet *konser*t, en vanlig østlandsk og trøndersk behandling som lånord med det standardiserte leksikalske trykket på en senere stavelse kan utsettes for. Dette medfører normalt bruk av aksent 2 på stavelsen med primærtrykket, her ²KONsert.

sjonen i (9b), hvor verbalfrasen uttømmer ytringens eneste FF, gjør derimot talehandlingen til et entydig informasjonssøkende spørsmål. Innholdet i den negative setningen er resultatet av produsentens slutning, en verbal reaksjon på noe samtalepartneren har sagt.

- (9) a. [[han [²ANGrer]_{AE} H⁻]_{FF} [[²IKKe]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 b. [[han [²ANGrer-ikke]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}

Likheter og forskjeller mellom partiklene *jo* og *da*

Modalpartiklene *jo* og *da* har visse leksikalske egenskaper felles. (10), fra NoTa, handler om den amerikanske filmskaperen, samfunnskritikeren og komikeren Michael Moore. Ytringen fungerer som et forsøk fra produsentens side på å få adressaten til å innrømme at mannen har den påståtte egenskapen.

- (10) [[men han [¹ER-jo]_{AE} H⁻]_{FF} [[²veldig]_{AE} [²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 (uttalt av den samme mannen som var ansvarlig for (7))

At Michael Moore er veldig morsom, blir presentert av produsenten som en gjensidig manifest antagelse. Dette skyldes flere språklige fenomen som peker i samme retning som partikkelen *da*. Midtfeltspartikkelen *jo*, som er klitisert til det finite verbet, formidler den prosedurale informasjonen at produsenten anser det for sannsynlig at adressaten og han selv har den samme forutsetningen for å bedømme mannens talent som komiker, og har lik vurdering av ham på det punktet. Ifølge Borthen (2014) signaliserer partikkelen *jo* «at proposisjonen som modifiseres, er gjensidig manifest for taler og tilhører, samt at proposisjonen skal brukes som premiss for å trekke en slutning» (Borthen 2014: 271).

Når *jo* og *da* kombineres i en ytring (og det gjør de ofte), påvirker de vanligvis den pragmatiske prosesseringen på samme måte som om bare én av dem var blitt brukt, men det finnes semantiske forskjeller mellom dem. Når partikkelen er *jo*, kan det som gjør den uttrykte tanken gjensidig manifest, være en felles opplevelse av et sanseintrykk, men det kan også være noe produsenten betrakter som resultatet av et allmenngyldig resonnement som adressaten bør kunne gå med på. De kontekstuelle premissene som *da* representerer, er derimot alltid bundet til hva som har skjedd i den umiddelbart foregående delen av diskursen. De ulike typene informasjonskilde knyttet til *jo* og *da* ekskluderer likevel ikke hverandre gjensidig.

Den angitte intonasjonsfraseringen i (10) bygger på mitt auditive inntrykk av hvordan setningen ble uttalt. Denne intonasjonen fungerer like bra dersom (10) bare hadde inneholdt den ene av de to partiklene, enten *jo*

eller *da*. Den viser at ytringens informasjonsfokus er begrenset til produsentens tilordning av sannhetsverdien SANN til den uttrykte proposisjonen. Dette skyldes den høye fokale frasetonen H^- på tampen av den første av de to fokale frasene (FF), mens den neste fokale frasen som inneholder det prosodisk prominente predikativet *veldig morsom*, utgjør den tematiske delen av ytringen. Det diskursgitte temaet er den proposisjonelle formen, uten tilordnet sannhetsverdi, og fokus er påstanden om at det saksforholdet som beskrives, finnes i virkeligheten. Adressaten har tillatt seg å reise tvil om Michael Moores betydelighet. Den adversative konjunksjonen *men* som åpner (10), knytter seg til det produsenten oppfatter som adressatens reservasjon med hensyn til hvor viktig mannen er som filmskaper og samfunnsrefser. (10) fastslår at det er én ting man ikke kan frata Moore, nemlig hans talent som komiker, og partikkelen *da* viser at produsenten regner med at dette må være en felles oppfatning om Moore.

Som nevnt er de to partiklene *jo* og *da* semantisk forskjellige selv om dette kan være usynlig når begge forekommer i samme ytring. Når det gjelder *jo*, vektlegger Borthen (2014: 271) at den uttrykte tanken fungerer som gjensidig manifest premiss for å trekke en slutning. Jeg deler denne oppfatningen, men jeg vil tilføye at den formelle forskjellen mellom intonasjon med fokal frasetone på det finitte verbet og intonasjon med fokal frasetone bare i siste setningskonstituent (vidfokus), ikke legger de samme føringene på adressatens pragmatiske bearbeidelse av en ytring som inneholder *jo*. Det ligger et element av overraskelse i *jo*-modifiserte ytringer som produseres med vidfokusintonasjon, i (11) antagelig fordi produsenten ikke har forbundet subjektreferenten med den nevnte egenskapen og plutselig opplever noe som stemmer dårlig med den tidligere bedømmelsen av mannen.

(11) [[han er jo [²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} L%]_{IY}¹¹

En annen mulighet er at produsenten er overrasket over samtalepartnerens verbale utspill og betoner ved hjelp av *jo* det opplagte i det som sies i (11). Ytringen kan være en oppfordring til adressaten om å tenke seg om og justere sitt syn på subjektreferenten.

Intonasjonsmønsteret i (12), med to fokale frasetoner fordelt på samme måte som i de tidligere eksemplene på polaritetsfokus, kontekstualiserer annerledes enn vidfokusmønsteret i (11).

(12) [[han [¹ER-jo]_{AE} H⁻]_{FF} [²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} L%]_{IY}

11 Her realiseres begge tonene H^- og $L\%$ innenfor den ytringsfinale, trykklette stavelsen *som* i adjektivet *morsom*. Derfor høres det en kort stigende tone fulgt av en kort fallende tone innenfor den samme trykklette stavelsen.

(12) viser at ytringen enten er en innrømmelse overfor en adressat som har forsvart innholdet i ytringen, eller et forsøk på å få adressaten til å innrømme at mannen er morsom.¹²

En viktig forskjell mellom partiklene *da* og *jo* er at *jo*, i motsetning til *da*, KODER opplysningen om at produsenten holder den tanken som utsagnssetningen representerer, for å være sann. *Jo* hører ikke hjemme i interrogativer eller imperativer og kan ikke brukes dersom produsenten tolker den uttrykte tanken som noe en annen person (vanligvis adressaten) tror på, men ikke produsenten selv. I tillegg til at *jo* hører hjemme i påstander, i innrømmelser og i forsøk på å få adressaten til å innrømme at den uttrykte tanken er sann, vil et etterstilt eksemplar av *jo* dessuten kunne benyttes i et ledende spørsmål om bekreftelse, og da antyder partikkelen at den tanken som spørsmålet dreier seg om, allerede er manifest for produsenten, takket være annenhånds informasjon, som i (13), hvor den terminale grensetonen H% viser at produsenten ønsker en verbal reaksjon fra en som presumptivt har førstehånds kjennskap til værforholdene i den aktuelle situasjonen.

(13) [[det ble [²TORDenvær]_{AE} H⁻]_{FF} jo-H%]_{IY}

Hvis man erstatter *jo* med *da*, er bare den lave grensetonen *da*-L% tillatt etter utsagnssetningen. Talemålsgrammatikken for norsk tillater høytonevarianten *da*-H% bare etter imperativer, interrogativer og setningsfragment med spørsmålsfunksjon. (14) er resultatet av en slutning som bygger på tolkning av hva samtalepartneren sa umiddelbart før.

(14) [[det ble [²TORDenvær]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}

Jo, med H% eller L%, kan ikke brukes i en konklusjon som er basert utelukkende på innholdet i samtalepartnerens siste replikk, som i (14). Når partikkelen er *jo*, bygger ikke den uttrykte tanken om været på informasjon fra adressaten som produsenten har aktivert og gjør bruk av i sitt arbeidsminne. Erstatte vi *da* i (14) med *jo*-L%, blir ytringen et uttrykk for en erkjennelse som kan skyldes direkte persepsjon i ytringsøyeblikket.

Talehandlingspotensialet for en språklig stimulus som (15) med prosodisk polaritetsfokus på verbet kombinert med partikkelen *da* er rikere enn når ytringen inneholder kun én FF som uttømmer utsagnssetningen, som i (14).

¹² Når *jo* opptrer som etterstilt partikkel med grensetonen L% og ytringen er utstyrt med vidfokusintonasjon, er det nærliggende å slutte at produsenten er overrasket. Her skiller norsk og svensk tale lag. Jeg har observert i flere situasjoner at det svenske motstykket *ju* etter en utsagnssetning som blir uttalt med vidfokusintonasjon, kan brukes når produsenten innrømmer at proposisjonen er sann. I norsk talespråk er slik bruk av etterstilt *jo* umulig.

(15) [[det [¹BLE]_{AE} H⁻]_{FF} [[²TORdenvær]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}

(15) kan benyttes for å utføre en påstand når en slik forståelse ser ut til å gi best mening. Da er det produsentens egen tanke som formidles, en tanke som presumptivt er mer manifest for produsenten enn for adressaten, som kanskje trenger å bli eksplisitt opplyst om at det trakk opp til uvær. I en annen kontekst kan en ytring av (15) være et spørsmål om produsenten har trukket den rette slutningen. Da presenterer produsenten innholdet som klarest manifest for adressaten, og den metarepresenterte tanken er adressatens tanke, slik den oppfattes av produsenten. Bruken av prosodisk polaritetsfokus på verbet og i tillegg framheving av det diskursgitte nominalet *tordenvær* oppfatter jeg *da* som en konvensjonell form for imitasjon av et intonasjonsmønster produsenten ser for seg at adressaten kunne ha brukt på det aktuelle punktet i samtalen, den samme kombinasjonen av syntaktisk og prosodisk form som om adressaten selv hadde bekreftet at det ble *tordenvær*.

Til nå har ingen av de intonasjonstranskriberte ytringene i de tidligere avsnittene inneholdt et fokalt aksentuert subjekt i setningsinitial posisjon. Når intonasjonen er som vist i (16), kan det være et poeng for produsenten å trekke fram den mannlige referenten som et unntak blant andre, mindre morsomme folk, men produsenten forutsetter samtidig at adressaten er enig. Det siste skyldes begge partiklene *jo* og *da*, men med *jo* i midtfeltet i (16) blir det nok lettere å slutte at produsenten ønsker en innrømmelse fra adressaten, som i (10) fra NoTa-korpuset.

(16) [[[¹HAN]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹er-jo]_{AE} [²veldig]_{AE} [²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}

Da blokkerer ikke en forståelse av ytringen som spørsmål, men krever det heller ikke, så det foreligger ingen intern kontradiksjon i (16) mellom hva *jo* formidler og hva *da* formidler. På grunn av partikkelen *jo* plassert i midtfeltet blir en tolkning av (16) som informasjonssøkende spørsmål uaktuell.

Borthen (2014) hevder at hypotesen, i (3), om at *da* presenterer innholdet i en ytring som gjensidig manifest, er utilstrekkelig fordi det vil bety at semantikken til *da* settes lik semantikken til *jo*. Hun illustrerer den semantiske forskjellen mellom *da* og *jo* med dataene i (17), en replikkveksling mellom A og B, der B1–B3 er alternative svar på spørsmålet til A.

(17) [Kontekst: Tilhører er ikke oppmerksom på at han har smuler over hele gensen, men kan lett oppdage dette om han kikker ned på gensen sin.]

A: Synes du jeg spiser stygt?

- B1: Ja. ?Du har smuler over hele gensenen, da.
 B2: Ja. Du har smuler over hele gensenen.
 B3: Ja. Du har jo smuler over hele gensenen.
 (Borthen 2014: 271)

Ifølge Borthen er hennes utgave B3 med partikkelen *jo* relevant som reaksjon på spørsmålet til A. Den partikkelløse utgaven B2 blir og relevant, som angivelse av en premiss som grunnlag for det positive svaret *Ja*, men det vil være unaturlig å benytte den etterstilte partikkelen *da* i B1 for å besvare det samme spørsmålet, sier hun. I en sluttnote som angår hennes eksempel (17) B1 (note 9 på s. 302 i Borthen 2014), finnes følgende kommentar: «Jeg antar at alle ytringene i (17) uttales med fokal aksent på ‘gensenen’, og at dette er den eneste fokale aksenten i ytringen.»¹³ Hun stipulerer altså en intonasjonsstruktur med hele verbalfrasen som fokus. Med bruk av Trondheimsmodellens konvensjoner for annotering av den hierarkiske oppbygningen av østnorsk intonasjonsstruktur, blir intonasjonen i B1 som vist i (18), og dette er, som Borthen riktig bemerker, en form som passer dårlig i et svar på det spørsmålet A har stilt.

- (18) Ja. #[[du har [²smuler-over]_{AE} [²hele]_{AE} [²GENseren]_{AE} H⁻]_{FF} da-L⁰]_{IY}¹⁴

Når produsentens informasjonsfokus omfatter innholdet i sin helhet, som i (18), blir innholdet gjensidig manifest bare dersom vi antar at produsenten ønsker å få bekreftet at gensenen er full av smuler, men dette vil være et irrelevant svar på spørsmålet til A. Talehandlingen må være en påstand, en opplysning som støtter den positive responsen *Ja*. Dette er uproblematisk om man endrer litt på intonasjonsfraseringen i forhold til den lite passende strukturen i (18). Både (19) og (20) viser hensiktsmessige kombinasjoner av syntaks og prosodi i den diskursrammen som foreligger i (17).

- (19) Ja. [[du har [²SMUler-over]_{AE} H⁻]_{FF} [[²hele]_{AE} [²GENseren]_{AE} H⁻]_{FF} da-L⁰]_{IY}
 (20) Ja. [[du [¹HAR]_{AE} H⁻]_{FF} [[²smuler-over]_{AE}]_{FF} [²hele]_{AE} [²GENseren]_{AE} H⁻]_{FF} da-L⁰]_{IY}

(20) illustrerer regulær bruk av polaritetsfokus, formelt uttrykt som utheving av det finite verbet. Den uttrykte proposisjonen er ytringens tema og den fokale frasetonen på verbet skyldes at denne proposisjonen påstås å være sann, i pakt med det avgitte positive svaret *Ja*. Intonasjonsfraseringen i (19) er litt annerledes, men i likhet med (20) inneholder ytringen to fokale fraser

¹³ Eksempelet er tilfeldigvis (17) ikke bare i denne artikkelen, men også hos Borthen (2014).

¹⁴ # betyr at setningen ikke passer inn i diskurssammenheng.

(FF). Nominalet *smuler* er gjort prosodisk prominent i (19) og utgjør ytringens fokus, mens den neste prosodisk prominente frasen er nominalet *hele genseeren*. Adressaten A blir gjort oppmerksom på alle smulene på genseeren, et plagg som fungerer som informasjonsstrukturell bakgrunn, men som like fullt kan utstyres med den fokale frasetonen H⁻ på slutten av siste FF.

Konklusjonen blir at B1 i (17) avviker fra normal norsk tale bare dersom man lar ett bestemt intonasjonsmønster dekke syntagmet, nemlig vidfokusmønsteret i (18). Kanskje er det ikke partikkelen *da* det er noe galt med i (17), men snarere den stipulerte vidfokusintonasjonen. Det finnes uansett slående funksjonelle forskjeller mellom *jo* og *da*.

Den informasjonen som en intonasjonsstruktur formidler i interaksjon med andre prosedurale indikatorer («cues») er ikke en auditiv refleks av noe som har sitt semantiske innhold representert i en annen del av grammatikken. Borthen (2014: 272–274) foreslår en sammensatt leksikalsk semantikk for partikkelen *da* i ekstraponert posisjon. Hennes forslag tar hensyn til de fleste av de mulighetene som en produsent har for å nyansere sitt budskap ved hjelp av *da*, og som en adressat er nødt til å velge mellom i møtet med en ytring som modifiseres av denne modalpartikkelen. Jeg for min del vektlegger intonasjonens rolle som prosedural indikator i samspill med partikkelen. Det er ikke partikkelens leksikalske semantikk alene som gjør språkbrukeren i stand til å reagere adekvat på en gitt forekomst av *da* i en gitt samtalsituasjon. Partikkelens bidrag til økt relevans må betraktes i relasjon til andre indikatorer som forteller noe om hvordan dens pragmatiske rolle skal forstås i det enkelte tilfellet. Den språklige kombinasjonen av partikkel, intonasjon og deklarativ setningstype avgrenser adressatens søk innenfor rammen av tilgjengelige tanker om hvordan produsenten har hatt til hensikt å påvirke adressatens slutninger. Det er denne helheten som kan forventes å bidra til å øke ytringens relevans, primært gjennom kutt i prosesseringskostnadene for adressaten. Partikkelen *da* koder ikke på egen hånd informasjon som klargjør for adressaten om produsent og adressat er enige eller uenige om den tanken som setningen representerer, den koder ikke informasjon om hva slags talehandlingstype som utføres, og den forteller ikke om den uttrykte tanken befinner seg innenfor eller utenfor den mengden av forestillinger om verden som utgjør produsentens mentalt aktiverte kontekst.

***a* lar seg ikke kombinere med andre modalpartikler**

Nær beslektet med bruken av partikkelen *da* i spørsmål om bekreftelse er den bruksmåten som tillater at partikkelen *a* framstår som et adekvat alternativ. Dette er en partikkel med et bruksområde som gjør at *da* kunne ha gjort samme nytte i nøyaktig samme mentale kontekst, men *a* begrenser søket etter den intenderte tolkningen ved at adressaten bes se bort fra muligheten for at ytringen er ment å fungere som påstand eller som et helt

ordinært spørsmål om bekreftelse. Bortfallet av den konsonanten som finnes både i det anaforiske adverbet *da* og i den segmentalt identiske partikkelen, anser jeg for å være et ikonisk trekk som peker på det faktum at den kognitive sammenhengen mellom innholdet i vertskapssetningen og den mentale konteksten som partikkelen representerer, er brutt. Den utpreget muntlige partikkelen *a* som erstatning for *da* opplyser nettopp om misforholdet mellom den tanken som uttrykkes, og den mentale konteksten som produsenten baserer sine uttrykte tanker om samtaletemaet på. Fordi *a*, i motsetning til *da*, er en partikkel med entydige pragmatiske konsekvenser etter en utsagnssetning, vil denne konsonantløse utgaven kunne gjøre prosesseringen kortere for den som har en intuitiv kjensle for distinksjonen mellom *da* og *a*.

Det formelt poengterte skillet mellom den proposisjonen som uttrykkes, og produsentens forestilling om at den er usann og at adressatens oppfatning derfor ikke holder vann, er et kodet element i norske talemålskonstruksjoner der en utsagnssetning modifiseres av *a*. Når *a* er appendiks til en utsagnssetning, kreves både bruk av polaritetsfokus i IY's første FF og fokal aksentuering (H^-) for å angi temafrasen i neste FF. Det knytter seg følgelig sterkere restriksjoner til rett bruk av *a* enn til rett bruk av *da*, både semantisk og formelt.

(21)–(24') viser at bruk av *a* er inkompatibel med bruk av modalpartikler som *vel* og *jo*.

- (21) [[det [¹BLE]_{AE} H⁻]_{FF} [[²TORDenvær]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}
 (22) [[det [¹BLE-vel]_{AE} H⁻]_{FF} [[²TORDenvær]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 (22') *[[det [¹BLE-vel]_{AE} H⁻]_{FF} [[²TORDenvær]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}
 (23) [[han [¹ER]_{AE} H⁻]_{FF} [[²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}
 (24) [[han [¹ER-jo]_{AE} H⁻]_{FF} [[²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 (24') *[[han [¹ER-jo]_{AE} H⁻]_{FF} [[²MORSom]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}

Partikkelen *vel* i det syntaktiske midtfeltet i (22)/(22') røper en viss usikkerhet, men produsenten signaliserer likevel at den uttrykte tanken er svakt manifest og ber tilsynelatende adressaten bekrefte at det satte inn med tordenvær. Dette fungerer greit om partikkelen er *da*, som i (22), men det motsies av *a* i (22'), som viser at produsenten er innstilt på å få adressaten til å tenke over om det finnes noe bevis for at det oppsto tordenvær på det aktuelle stedet og tidspunktet. Den semantiske konflikten mellom de to partiklene *vel* og *a* gjør at (22') ikke bare blir inkoherent, men også ugrammatisk. I (21) er *a* eneste modalpartikkel, og med prosodisk polaritetsfokus på plass i vertskapssetningen ligger alt til rette for at adressaten vil forstå at produsenten mistenker at det ikke ble noe tordenvær, den motsatte oppfatningen av adressatens.

Partiklene *jo* og *a* ekskluderer hverandre gjensidig på samme måte som *vel* og *a*. *A* i (23) sår tvil om mannens evner som moromann. *Jo* i (24')

kommuniserer at produsenten framstiller det som gjensidig manifest at den det refereres til, er en morsom fyr, men partikkelen *a* innebærer en avvisning av den betraktningen. Ingen kontekst vil kunne rettferdiggjøre en kombinasjon av de to modalpartiklene *jo* og *a* i norsk tale, så i likhet med (23') er (24') en ugrammatisk språklig struktur. (24), med *da* som appendiks, uttrykker derimot en grammatisk velformet påstand, liksom (10) fra NoTa-korpuset.

Midtfeltspartikkelen *da* kan heller ikke opptre sammen med *a*. Takket være midtfeltspartikkelen *da* er (25) en entydig påstand som ser ut til å motsi adressatens oppfatning. (26) er ugrammatisk på grunn av inkompatible leksikalske trekk hos de to partiklene. *A* er ikke forenlig med talehandlingen påstand.

(25) $[[[\text{han } [{}^1\text{ER-da}]_{\text{AE}} \text{H}^-]_{\text{FF}} [[{}^2\text{MORsom}]_{\text{AE}} \text{H}^-]_{\text{FF}} \text{da-L}\%]_{\text{IY}}$

(26) $*[[[\text{han } [{}^1\text{ER-da}]_{\text{AE}} \text{H}^-]_{\text{FF}} [[{}^2\text{MORsom}]_{\text{AE}} \text{H}^-]_{\text{FF}} \text{a-L}\%]_{\text{IY}}$

Lista over modalpartikler som ikke lar seg kombinere med *a*, omfatter også *visst* og *nok*. Begge viser en usikkerhet hos produsenten som ikke hører hjemme i en metarepresentasjon av tanker som ikke passer med produsentens eget syn på verden.

(10), fra NoTa-korpuset, var en påstand og samtidig et forsøk på å få adressaten til å innrømme at det forholder seg sånn som produsenten sier. Som nevnt utelukker partikkelen *a* at talehandlingen kan være en påstand. Den tanken som uttrykkes ved hjelp av vertskapssetningen, står i kontrast til den mentale konteksten som *a* representerer, og som produsenten selv forholder seg til. Enhver forekomst av en utsagnssetning som modifiseres av *a*, er et uttrykk for at produsenten er uenig med adressaten, men diskrepansen kommuniseres på implisitt vis, som implikatur (Grice 1989; Carston 1988, 2002). På det eksplisitte planet fungerer utsagnssetninger etterfulgt av partikkelen *a* som ledende spørsmål, men hintet om manglende samsvar mellom de to partenes syn på den uttrykte proposisjonen, penser adressatens tanker inn på et spor som gjør det klart at produsenten vil noe annet enn å få en bekreftelse på at setningen beskriver et saksforhold som stemmer med virkeligheten.

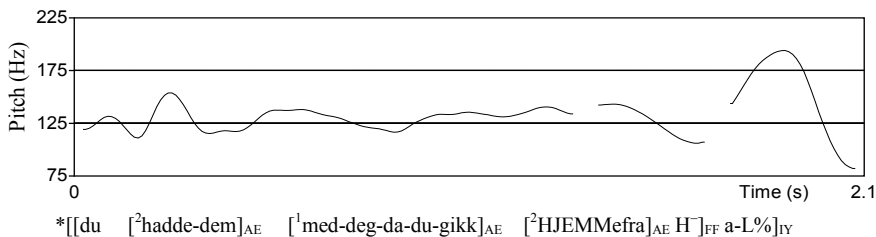
Pragmatisk analyse av *da* og *a* under varierende lingvistiske og kontekstuelle forhold

En liten akseptabilitetstest

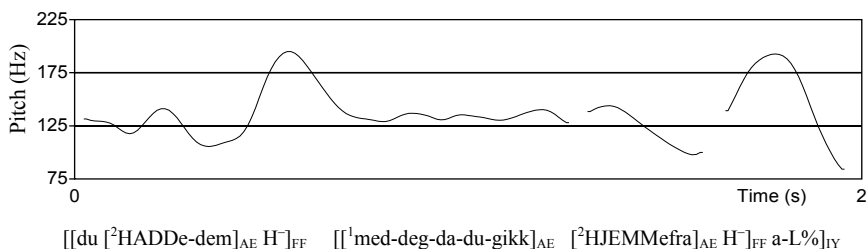
Som forberedelse til den analysen som presenteres i tidligere avsnitt, foretok jeg en akseptabilitetstest der to auditive stimuli inneholdt partikkelen *a* med den terminale grensetonen L%. Grunntanken var at ingen nordmann har problem med partikkelen *da* i samme posisjon, men *a* har både dialektale og sosiolektale begrensninger, og jeg ønsket å finne ut hvor godt integrert de

bruksvilkårene som gjelder for *a*, er i folks bevissthet. *A* tilhører ikke det svensker kaller «vårdat språk», så hos den som er preskriptivist, er det grunn til å tro at *a* ikke har særlig høy kurs. Ytringer av setningen *Du hadde dem med deg da du gikk hjemmefra, a?*, hvor partikkelen *a* indikerer at talehandlingen skal oppfattes som et adversativt spørsmål, ble produsert med to forskjellige intonasjonsfraseringer, her gjengitt visuelt i form av de to grunntonekonturene i henholdsvis Figur 1 og Figur 2 nedenfor. Jeg sikret meg samarbeid med 16 respondenter som jeg antok ville være fortrolige med partikkelen *a* fordi hverdagstalemålet deres har et umiskjennelig sørøstnorsk preg med typisk uformelle innslag. Halvparten, åtte personer, fikk høre ytringen med intonasjonskonturen i Figur 1 før den i Figur 2. Den andre halvparten fikk høre dem i motsatt rekkefølge.

Det viste seg at ingen av de 16 respondentene godtok kombinasjonen av morfosyntaks og vidfokusintonasjon i Figur 1, mens 15/16 godtok møtet mellom morfosyntaks og intonasjonsfrasering i Figur 2, hvor det er polaritetsfokus på verbformen *hadde* og en ny fokal frasetone som framhever det tematiske adverbialet *hjemmefra*. Dette resultatet støtter mitt intuitive inntrykk at partikkelen *a* etter en utsagnssetning ikke er forenlig med vidfokusintonasjon, og at en intonasjon med to FF, først én som gjør ytringens informasjonsfokus prosodisk prominent og deretter én som gjør ytringens temafrase prosodisk prominent, må til for å skape et velformet resultat.

Figur 1.

Figur 2.

Illustrasjon av hvordan de respektive semantiske betydningene til *da* og *a* får forskjellige grammatiske og pragmatiske konsekvenser

I dette avsnittet ser jeg nærmere på hvordan setningen og grunntonekonturene i Figur 1 og Figur 2 gir retningslinjer for adressatens pragmatiske prosessering av ytringer som produseres som respons på et utsagn fra samtalepartneren. Dessuten har jeg tilføyd en replikkveksling, i (28), der polariteten i setningen som B reagerer på, er endret fra positiv til negativ. Partikkelposisjonen er fylt med *da* i (27) og med *a* i (27'). Akseptabilitetsbedømmelsene er mine, men fordelingen av grammatisk og ugrammatisk møte mellom syntaks og intonasjon samsvarer med de vurderingene som forrige avsnitt handlet om. Der hvor B's verbale respons er markert med #, er strukturen grammatisk velformet, men ikke relevant som reaksjon på utsagnet til A (gjelder bare for (27') og (28)).

(27) A: Jeg må ha lagt igjen solbrillene et sted, kanskje på den kaféen.

- B1: [[du [²hadde-dem]_{AE} [¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 B2: [[du [²HADDe-dem]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 B3: [[du [²HADDe-dem-ikke]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}

Av de tre alternative svarene B1, B2 og B3 på utsagnet til A i (27), har vidfokusstrukturen i B1 det mest restriktive talehandlingspotensialet. (27) B1 viser at det i ytringsøyeblikket er manifest for B at A hadde solbrillene sine med seg da A forlot boligen sin. Det er ingen ting ved den ytringen som tilsier at B betviler dette. B ønsker likevel at A eksplisitt bekrefter at det forholder seg slik. B1 metarepresenterer A's syn på saken, slik B tolker A. Å påstå at A hadde brillene med seg hjemmefra, ville ha vært en irrelevant talehandling fra B's side, for det A sier, forutsetter dette. Vidfokusintonasjonen i B1, der én FF dekker hele den deklarative setningen, ville likevel ha gjort talehandlingen til en påstand dersom B hadde sløffet partikkelen *da*. At B anser den uttrykte tanken for å være gjensidig manifest, samsvarer med det metarepresenterte innholdet i setningen og det settet av kontekstuelle premisser som *da* representerer i (27), men ettersom svaret på B's spørsmål om bekreftelse allerede er gitt om man tar A's uttrykte tanker på alvor, blir konklusjonen at (27) B1 ikke er en utpreget relevant ytring.

I likhet med (27) B1 ber også (27) B2 adressaten teste idéen om at den tanken som er uttrykt i vertskapssetningen, er gjensidig manifest. Partikkelen viser dette. Kombinasjonen av deklarativ setning, *da* og B's intonasjonsfraserings kunne ha pekt i retning av at B utfører en påstand ved hjelp av B2. På den annen side viser innholdet i ytringen til A at en opplysning om at A tok med seg solbrillene hjemmefra, ville være totalt

irrelevant. Det finnes én eneste lesning som gjør B2 relevant. Talehandlingen i B2 er et spørsmål rettet til A, men det er en annen type spørsmål enn det som utføres i B1. Det som skjer i B2, er at B benytter en setning som uttrykker en tanke B selv ikke går god for. Her får testingen av hypotesen om at den uttrykte tanken er gjensidig manifest, et negativt utfall. B bruker et intonasjonsmønster i (27) B2 som må forstås som en imitasjon av et mønster A godt kunne ha brukt i en ytring som forsikrer om at solbrillene var med da A forlot boligen sin. B2 blir mer relevant enn B1 dersom B2 forstås som en metarepresentasjon av hvordan A tenker om saken, i motsetning til hvordan B tenker. Innholdet presenteres fra en synsvinkel som ikke er B's egen, men tvert imot samtalepartneren A's.

(27) B2 gjenspeiler A's oppfatning av de faktiske forhold i valget av konseptuelt innhold og i valget av intonasjonsstruktur, men interessant nok ikke i valget av modalpartikkelen *da*. Forutsetningen for at B2 framstår som en relevant verbal reaksjon på det A sier, er at partikkelen representerer en kontekst som B forholder seg til i ytringsøyeblikket, men som imøtegår den tolkningen av A's tanker som uttrykkes i vertskapssetningen, noe den leksikalske instruksjonen i (3) tar høyde for. Det foreligger altså et bevisst uttrykt epistemisk misforhold mellom den uttrykte tanken og de kontekstuelle premisene som partikkelen *da* representerer. B aksepterer ikke den konteksten som A legger til grunn. B2 fungerer følgelig som en oppfordring til A om å revurdere sin tro på at solbrillene kan være gjenglemt et sted utenfor hjemmet til A. Den eksplisitt utførte talehandlingen er et spørsmål, men det er et adversativt spørsmål som synliggjør en uenighet mellom de to samtalende partene.

(27) B3 uttrykker det negative motstykket til det kognitive innholdet i B1 og B2. Her er det åpenbart B's egen erindring om de faktiske forhold som beskrives i den negative vertskapssetningen til partikkelen. B mener å vite at A lot solbrillene ligge igjen hjemme. B3 blir derfor en påstand som avviser tanken om at de kan være lagt igjen et sted ute i byen. A og B har forskjellige oppfatninger om hvor solbrillene til A befinner seg. Setningen og intonasjonen har en form som ville ha fungert fint for et adversativt spørsmål à la det i (27) B2, men konteksten er ikke forenlig med en forestilling om at B utfører et adversativt spørsmål. Ingen implikatur som strider mot negasjonen, blir kommunisert her. B tror på innholdet i den negative vertskapssetningen og kommuniserer sin oppfatning i B3.

La oss nå sammenligne (27) og (27'). (27') er identisk med (27), med unntak av at partikkelen ikke er *da*, men *a*.

- (27') A: Jeg må ha lagt igjen solbrillene et sted, kanskje på den kaféen.
 B1: *[[du [²hadde-dem]_{AE} [¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}
 B2: [[du [²HADDe-dem]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}

B3: #[[du [²HADDe-dem-ikke]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}

Resultatet av den tidligere omtalte akseptabilitetstesten viser at vi trygt kan fastslå at valget av *a* på bekostning av *da* gjør (27') B1 ugrammatisk på grunn av kombinasjonen av vidfokusintonasjon og *a* (jf Figur 1). Den leksikalske semantikken til *a* innebærer at denne partikkelen ikke hører hjemme i et spørsmål om bekreftelse på noe adressaten antas å ha sikrere viten om enn spørsmålsstilleren. Partikkelen *a* indikerer at talehandlingen er et adversativt spørsmål, men vidfokusintonasjonen strider mot den tolkningen. Fordi *da* er erstattet med *a*, blir også (27') B3 en meningsløs ytring som reaksjon på talehandlingen til A, men språkstrukturen er ikke ugrammatisk sånn som i B1, for den vil være helt adekvat i noen kontekster. Den uttrykte tanken ser ut til å stride mot innholdet i ytringen til A, og ville ha kunnet fungere som en påstand som avviser oppfatningen til A, hvis det ikke hadde vært for at partikkelen er *a*, ikke *da* som i (27) B3. Partikkelen *a* gir beskjed om at B kommuniserer at A faktisk hadde med seg solbrillene. Problemet med den tolkningen av ytringen til B er at et slikt innhold i realiteten er i full overensstemmelse med hva A selv har sagt. Partikkelen *a* må gi ytringen et preg av at det foreligger et epistemisk misforhold mellom A's og B's respektive virkelighetsbeskrivelser. En slik uttrykt motsetning mangler i (27') B3.

Modalpartikkelen *a* representerer uten unntak en kontekst som er B's egen, og som strider mot B's tanker om innholdet i utsagnssetningen. Av de tre svarene i (27') er det bare B2 som tilfredsstillende dette kravet. Den ytringen illustrerer kontrasten mellom de respektive virkelighetsoppfatningene til A og B. (27') B2 er ekvivalent med (27) B2, der partikkelen var *da*. Forskjellen mellom dem består i at (27) B2 blir oppfattet som et adversativt spørsmål fordi dette synes å være den mest relevante tolkningen, mens (27') B2 er et adversativt spørsmål fordi den lingvistiske formen med partikkelen *a* ifølge den leksikalske tilleggsinstruksen i (4) ikke tillater noen annen tolkning. B2 er en oppfordring til A om å revurdere gyldigheten til den konteksten som ville ha gjort ytringen til A sann og relevant, både i (27) og i (27'). Med andre ord, den som ytrer B2 i (27)/(27'), ber A endre sine kontekstuelle premisser i samsvar med B's kommuniserte tvil, en tvil om hvorvidt A's hukommelse er til å stole på. Partikkelen *a* kontekstualiserer på en mer restriktiv måte enn den partikkelen som har samme segmentale form som det anaforiske adverbet *da*. Når *da* står som syntaktisk appendiks, er det pragmatiske slutninger som avgjør om talehandlingen er et adversativt spørsmål som setter adressatens oppfatning opp mot produsentens. Når partikkelen er *a*, stilles det derimot som kontekstuaavhengig semantisk krav at produsenten tror adressaten holder den uttrykte tanken for å være sann, mens produsenten resonnerer med utgangspunkt i en mental kontekst som ikke er forenlig med

adressatens. Et slikt resultat av den pragmatiske prosesseringen kan være det rette også dersom partikkelen er *da*. Forslaget til prosedural semantikk for *da* i (3) nevner nettopp muligheten for at det mest relevante resultatet av prosesseringen blir at den tanken vertskapssetningen uttrykker, ikke deles av produsenten. (27) B2 illustrerer dette.

I (28) har replikken til A et annet innhold enn i (27)/(27'). Den eneste relevante responsen er B2, som skiller seg fra B3 utelukkende i valget av partikkel.

- (28) A: Jeg tok ikke med meg solbriller i dag.
 B1: #[[du [²hadde-dem]_{AE} [¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 B2: [[du [²HADDe-dem]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%]_{IY}
 B3: #[[du [²HADDe-dem]_{AE} H⁻]_{FF} [[¹med-deg-da-du-gikk]_{AE} [²HJEMMefra]_{AE} H⁻]_{FF} a-L%]_{IY}

(28) B1 er en inkohærent reaksjon på utsagnet til A. B ønsker å få bekreftet at A tok med seg solbriller ut, men A har allerede fortalt at det motsatte gjelder. Talehandlingen i (27)/(27') B2 var et adversativt spørsmål i den forstand at B presenterer sin egen oppfatning av det beskrevne saksforholdet som annerledes enn hva A synes å huske. (28) B2 er strukturelt identisk med (27) B2, men innholdet i ytringen til A viser at talehandlingen til B i (28) B2 må være en påstand, mer nøyaktig en avvisning av A's påstand. Både setningen og partikkelen representerer produsentens eget syn.

Jeg har slått fast at partikkelen *a* er uforenlig med talehandlingstypen påstand. Den indikerer at B metarepresenterer en tanke som ikke er B's egen, men som reflekterer hvordan B tror at A tenker. Partikkelen forteller at B holder den negative motsatsen til den metarepresenterte proposisjonen for å være sann (inntil det motsatte er bevist), men denne negative proposisjonen er jo nettopp den som A påstår er sann. B synes dermed å motsi seg selv i (28) B3. Før det punktet hvor partikkelen blir lagt til utsagnssetningen, virker det som om B påstår at A tar feil. Dette fungerer greit i (28) B2 hvor partikkelen er *da*. Der er det samsvar mellom semantikken i utsagnssetningen og den konteksten som *da* representerer. Begge deler gjenspeiler B's eget syn. Partikkelen *a* i B3 forteller oss derimot at B ikke tror på den tanken som er uttrykt i utsagnssetningen, så ved B3 står vi overfor gjensidig motstridende oppfatninger om virkeligheten i en og samme ytring. Partikkelen *a* informerer på den ene siden om at B støtter det negative motstykket til den metarepresenterte positive proposisjonen, men på den andre siden indikerer den at produsenten er uenig med adressaten. *A* gjør dermed B3 til en meningsløs reaksjon på utsagnet til A.

***da* og *a* etter interrogativer**

Bruk av intonasjon som imiterer en tenkt bekreftelse fra adressaten, er like aktuell når vertskapssetningen til *da* eller *a* er interrogativ, som når den er deklarativ. Intonasjonen i (29) fungerer som imitasjon av noe produsenten antar at adressaten kunne ha sagt, med tone-topper (H^-) plassert akkurat som i Figur 2, bortsett fra at det finite verbet er i front, ikke i 2. posisjon.

- (29) $[[[{}^2\text{HADDe-du-dem}]_{\text{AE}} H^-]_{\text{FF}} [[{}^1\text{med-deg-da-du-gikk}]_{\text{AE}} [{}^2\text{HJEMM efra}]_{\text{AE}} H^-]_{\text{FF}} \text{da-L}\%]_{\text{IY}}$

En ytring av (29) kan oppfattes som et nøytralt spørsmål om å få bekreftet at den uttrykte tanken er sann, men når intonasjonen som er lagt oppå en interrogativ setning, inneholder polaritetsfokus på det finite verbet, går tankene lett i retning av en skeptisk holdning hos produsenten, selv når ytringen ikke inneholder noen etterstilt partikkel. Derfor er det heller ikke noen nevneverdig pragmatisk forskjell mellom (29) med *da* og (30) med *a*.

- (30) $[[[{}^2\text{HADDe-du-dem}]_{\text{AE}} H^-]_{\text{FF}} [[{}^1\text{med-deg-da-du-gikk}]_{\text{AE}} [{}^2\text{HJEMM efra}]_{\text{AE}} H^-]_{\text{FF}} \text{a-L}\%]_{\text{IY}}$

Likevel er det bare *a* som koder en mistro til den uttrykte tanken og blokkerer alle andre tenkelige tolkninger.

***da* og *a* etter imperativer**

Etter imperativsetninger kan man høre både *da* og *a*, men som i andre syntaktiske omgivelser er det strengere strukturelle restriksjoner på *a* enn på *da*. La oss tenke oss at to kamerater A og B er oppe på fjellet Preikestolen i Rogaland. A har en redsel for å bevege seg nær stupet, uttaler seg som vist i (31), og får ytringen til B som reaksjon. B oppfordrer A til å handle i samsvar med hva som kjennes trygt for A.

- (31) A: Jeg har virkelig ikke lyst til å gå ut på kanten.
 B: $[[[\text{ikke } [{}^1\text{GÅ}]_{\text{AE}} H^-]_{\text{FF}} [{}^1\text{ut-på}]_{\text{AE}} [{}^1\text{kanten}]_{\text{AE}} \text{da-L}\%/*\text{a-L}\%]_{\text{IY}}$

B kan presentere det faktum at A ikke har lyst til å nærme seg stupet, som en gjensidig manifest tanke i og med opplysningen til A. Den negative imperativen i (31) B uttrykker en naturlig konsekvens av A's følelse av ubehag. Fokus i responsen til B er på den negative polariteten, her uttrykt ved hjelp av fokal aksentuering av imperativformen *gå* etter negasjonen. Resten er bakgrunnsinformasjon som ikke trenger å bli uthevet med fokal aksentuering. Sammenhengen mellom partikkelen *da* og betingelsesanaforen *da* («Da går du ikke ut på kanten») er klar her, så den konsonantløse partikkelen *a* som betyr et totalt brudd med anaforen, kan ikke brukes i ytringen til B i (31).

I (32) er intonasjonen en annen, så ytringen kontekstualiserer på en annen måte enn i (31). (32) er en advarsel og en oppfordring til adressaten om å fjerne seg fra kanten. Produsenten har lagt merke til at adressaten beveger seg farlig nær stupet, og syns det er uforsvarlig.

(32) [[²ikke]_{AE} [¹gå]_{AE} [¹ut-på]_{AE} [¹KANten]_{AE} H⁻]_{FF} da-L%/a-L%]_{IY}

Det gir ikke mening å si at produsenten metarepresenterer en tanke som tillegges adressaten i et tilfelle som dette, men det kommuniseres at det foreligger en konflikt mellom adressatens adferd før ytringsøyeblikket og produsentens tanker om den, og det er rimelig å tro at dette i det minste delvis forklarer hvorfor *a* er et akseptabelt alternativ til *da* i (32). En minst like vesentlig rolle spiller nok det faktum at det ikke finnes noen forutgående kontekstskapende diskurs som partikkelen kan forbindes med. I (31) kan *da* derimot lett assosieres med innholdet i ytringen til *A*, og det setter bom for bruk av alternativet *a* der, en partikkel som forutsetter et avvik fra den mentale konteksten til adressaten, slik produsenten har tolket den.

Konklusjon

Modalpartikkelen *da* er resultatet av grammatikalisering av det anaforiske adverbet *da*, en diakron prosess som innebærer tap av den sannhetsbetingelsen som dette indeksikalske ordet får når det forbindes med en diskursantesedent i den pragmatiske delen av arbeidet med å forstå hva som kommuniseres. *A* som partikkel på slutten av en norsk ytring skyldes ytterligere en grammatikaliseringsspross, grammatikalisering av partikkelen *da*. *A* kan ikke brukes på noen måte som det ikke finnes dekning for innenfor brukspotensialet til *da*, men denne monosegmentale partikkelen innsnevrer det brukspotensialet som gjelder for *da*, og dermed gjør den det presumptivt lettere for adressaten å aktivere mentalt den konflikten, oftest av epistemisk art, mellom produsent og adressat som den prosedurale semantikken til partikkelen *a* legger opp til når vertskapssetningen er en utsagnssetning, en polær spørresetning eller en imperativsetning.

Jeg har vist at den sekundære grammatikaliseringen av partikkelen *da* som førte til utvikling av partikkelen *a*, er begrenset til én bruk av *da*. *Da*-modifiserte ytringer i påstander eller ledende spørsmål om bekreftelse ble ikke berørt. *Da* kan erstattes av *a* bare når produsenten tillegger adressaten troen på at den uttrykte proposisjonen er sann, men selv stiller seg tvilende til den. At nettopp denne bruksmåten ble utsatt for grammatikalisering med partikkelen *a* som resultat, støtter tanken om en leksikalsk polysemi-relasjon mellom den adversative bruken av *da* og de øvrige bruksmåtene hos den delen av den norske befolkningen som praktiserer veksling mellom *da* og *a*. Den bruksmåten som skiller seg klarest ut fra de øvrige i sin funksjon, vil naturlig nok være mest utsatt for en endring i partikkelens fonologiske

utseende, og den formelle endringen har åpnet for utvikling av en ny modalpartikkel i det norske talespråksleksikon.

Litteraturliste

- Allott, Nicholas (2017), “Metarepresentation”, i Anne Barron, Yuego Gu & Gerard Steen (red), *The Routledge Handbook of Pragmatics*. London: Routledge, 295–309.
- Ahern, Aoife & Leonetti, Manuel (2004), “The Spanish subjunctive: Procedural semantics and pragmatic inference”, i Rosina Márquez-Reiter & María Elena Placencia (red), *Current Trends in the Pragmatics of Spanish*. Amsterdam: John Benjamins, 35–56.
- Berthelin, Signe Rix (2018), “Midtstilt *da* – en semantisk-pragmatisk rede-gjørelse og en sammenlikning med etterstilt *da*”, *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 36(2), 353–402.
- Blakemore, Diane (1987), *Semantic Constraints on Relevance*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Blakemore, Diane (2002), *Relevance and Linguistic Meaning: The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Borthen, Kaja (2014), “Hva betyr ‘da’, da?”, *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 32(2), 257–306.
- Breban, Tine (2014), “What is secondary grammaticalization? Trying to see the wood for the trees in a confusion of interpretations”, *Folia Linguistica* 48(2), 469–502.
- Carston, Robyn (1988), “Implicature, explicature, and truth-theoretic semantics”, i Ruth Kempson (red), *Mental Representations: The Interface Between Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 155–181.
- Carston, Robyn (2002), *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Clark, Herbert H. & Catherine R. Marshall (1981), “Definite reference and mutual knowledge”, i Aravind Joshi, Bonnie Lynn Webber & Ivan Sag (red), *Elements of discourse understanding*. Cambridge: Cambridge University Press, 10–63.
- Escandell-Vidal, Victoria, Manuel Leonetti & Aoife Ahern (2011) (red), *Procedural Meaning: Problems and Perspectives*. Bingley UK: Emerald Group.
- Fretheim, Thorstein (1987), “Pragmatics and intonation”, i Jef Verschueren & Marcella Bertucelli-Papi (red), *The Pragmatic Perspective*. Amsterdam: John Benjamins, 395–420.
- Fretheim, Thorstein (1989), “The two faces of the Norwegian inference particle *da*”, i Harald Weydt (red), *Sprechen mit Partikeln*. Berlin: Walter de Gruyter, 403–415.
- Fretheim, Thorstein (1991), “Intonational phrases and syntactic focus domains”, i Jef Verschueren (red), *Levels of Linguistic Adaptation*. Amsterdam: John Benjamins, 81–112.

- Fretheim, Thorstein (1992a), “The effect of intonation on a type of scalar implicature”, *Journal of Pragmatics* 18(1), 1–30.
- Fretheim, Thorstein (1992b), “Themehood, rhemehood and Norwegian focus structure”, *Folia Linguistica* 28, 111–150.
- Fretheim, Thorstein (2000), “Procedural encoding of propositional attitude in Norwegian conditional clauses”, i Gisle Andersen & Thorstein Fretheim (red), *Pragmatic Markers and Propositional Attitude*. Amsterdam: John Benjamins, 53–84.
- Fretheim, Thorstein (2002), “Intonation as a constraint on inferential processing”, i Bernard Bel & Isabelle Marlien (red), *Speech Prosody 2002*. Aix-en-Provence: SProSIG, Université de Provence, 59–64.
- Fretheim, Thorstein (2010), “The metarepresentational use of main clause phenomena in embedded clauses”, *Linguistics* 48, 301–324.
- Fretheim, Thorstein (2011), “Description as indication: the use of conceptual meaning for a procedural purpose”, i Escandell-Vidal & al, 131–156.
- Fretheim, Thorstein (2014), “Et relevanstereotisk blikk på likheter og forskjeller mellom partiklene *da* og *altså*”, *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 32(2), 197–256.
- Fretheim, Thorstein (2015a), “A relevance-theoretic perspective on the Norwegian utterance-final particles *da* and *altså* compared to their English counterpart *then*”, i Sylvie Hancil, Alexander Haselow & Margje Post (red), *Final Particles*. Berlin: de Gruyter Mouton, 249–284.
- Fretheim, Thorstein (2015b), “Grammatikalisering av adverbet *gjerne* i ulike varieteter”, *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 33(1), 3–48.
- Fretheim, Thorstein (2017a), “The pragmatics of Yes and No”, i Stavros Assimakopoulos (red), *Pragmatics at Its Interfaces*. Berlin: de Gruyter, 175–200.
- Fretheim, Thorstein (2017b), “Instead”, i Agnieszka Piskorska & Ewa Walaszewska (red), *Applications of Relevance Theory: From Discourse to Morphemes*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 64–85.
- Fretheim, Thorstein (2017c), “The form and function of extrametrical, unaccented segments of East Norwegian utterances”, i Jardar Eggesbø Abrahamsen, Jacques Koreman & Wim A. van Dommelen (red), *Nordic Prosody: Proceedings of the XIIth Conference*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 9–28.
- Fretheim, Thorstein (2018), “*Vel* i spørresetninger: en pragmatisk analyse”, *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 36(1), 5–40.
- Fretheim, Thorstein (2019), “The polysemy of a Norwegian modal adverb”, i Kate Scott, Billy Clark & Robyn Carston (red), *Relevance, Pragmatics and Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 163–173.
- Fretheim, Thorstein, Stella Boateng & Ildikó Vaskó (2002), “*Then* – adverbial pro-form or inference particle? A comparative study of English, Ewe, Hungarian, and Norwegian”, i K.M. Jaszcolt & Ken Turner (red), *Meaning Through Language Contrast* Vol 2. Amsterdam: John Benjamins, 51–74.

- Fretheim, Thorstein & Randi Alice Nilsen (1992), "The Norwegian broad-focus avoidance strategy", i Björn Granström & Lennart Nord (red), *Nordic Prosody VI*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 49–64.
- Fretheim, Thorstein & Wim A. van Dommelen (2012), "A pragmatic perspective on the phonological values of utterance-final boundary tones in East Norwegian intonation", *The Linguistic Review* 29(4), 663–677.
- Givón, T. (1991), "Markedness in grammar: Distributional, communicative and cognitive correlates of syntactic structure", *Studies in Language* 15(2), 1–42.
- Grice, H. Paul (1989), *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hall, Alison (2007), "Do discourse connectives encode concepts or procedures?", *Lingua* 117: 14–174.
- Nilsen, Randi Alice (1992), *Intonasjon i interaksjon. Sentrale spørsmål i norsk intonologi*. Dr.art.-avhandling, Universitetet i Trondheim.
- Noh, Eun-Ju (2000), *Metarepresentation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Sperber, Dan (2000), *Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Sperber, Dan & Deirdre Wilson (1986/1995), *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell Publishing. (utvidet 1995-utgave)
- van Dommelen, Wim A., Thorstein Fretheim & Randi Alice Nilsen (1998), "The perception of boundary tone in East Norwegian", i Stefan Werner (red), *Nordic Prosody: Proceedings of the VIIth Conference, Joensuu 1996*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 76–86.
- Wilson, Deirdre (2011), "The conceptual-procedural distinction: Past, present and future", i Escandell-Vidal & al, 3–32.
- Wilson, Deirdre (2016), "Reassessing the conceptual – procedural distinction", *Lingua* 175/176, 5–19.
- Wilson, Deirdre & Dan Sperber (1993), "Linguistic form and relevance", *Lingua* 90, 1–25.

Att beskriva det som syns men inte hörs

Om syntolkning

Jana Holsanova

Mycket information i vardagen tar vi in visuellt, med hjälp av synen. Möjligheten att uppfatta visuella skeenden när man t.ex. tittar på en film är något som de flesta av oss tar för givet. Men för personer med synnedsättning och blindhet är inte detta möjligt. Man kan dock öka tillgängligheten av visuella skeenden genom syntolkning. Syntolkens främsta uppgift är att erbjuda personer med synnedsättningar och blindhet en rikare och mer detaljerad förståelse och upplevelse av film, teater eller ett annat evenemang genom att beskriva det som syns men inte hörs. Syntolkning handlar både om att förmedla *innehållet* så att personer med synnedsättning inte missar viktig information som bara är synlig och att förmedla *upplevelsen* genom att framkalla inre bilder och känslor hos målgruppen.

För att åstadkomma en effektiv syntolkning måste syntolken välja ut relevant information från den visuella scenen (miljön, händelser, personer, deras utseende, ålder, ansiktsuttryck, gester och kroppsrörelser) och uttrycka denna information språkligt med hjälp av målande beskrivningar på ett sätt som tillgodoser behoven hos den blinda och synskadade publiken (Holsanova 2016a,b). Syntolkens beskrivningar aktiverar inre bilder och föreställningar hos användare och gör det lättare att förstå och leva sig in i vad som händer (Johansson 2016). Syntolken måste även tidsanpassa informationen om det visuella skeendet, så att den på ett tillfredställande sätt synkroniseras med ljud- och talinformation från filmen. En mycket viktig princip är att syntolken inte pratar sönder dialogen utan beskriver helst i pauserna. På grund av tidspressen kan syntolken inte beskriva allt som syns utan måste fatta beslut om vad som behöver beskrivas och vad som är relevant för den fortsatta handlingen. Syntolken brottas hela tiden med frågan VAD som ska syntolkas, HUR det ska syntolkas, och NÄR det ska syntolkas (Holsanova 2016a).

Forskningsinitiativen kring syntolkning

Syntolkning är ett ungt forskningsfält. Internationellt finns så vitt vi vet inte mer än fyra doktorsavhandlingar, fem samlingsvolymmer och ett åttioatal publikationer som handlar om olika aspekter av syntolkning (Pedersen 2016). För bara några år sedan fanns ingen forskning alls om syntolkning i Sverige eller Skandinavien. De första svenska forskningsinitiativen startade för tio år sedan i form av workshops i syntolkning som anordnades av Jana Holsanova, Lunds universitet, och Cecilia Wadensjö, Stockholms

universitet, åren 2010–2014. Workshopen ledde fram till rapporten *Syntolkning: forskning och praktik* (2016) som publicerades som tryckt bok, talbok och i punktskrift och är den första boken av sitt slag i Skandinavien.

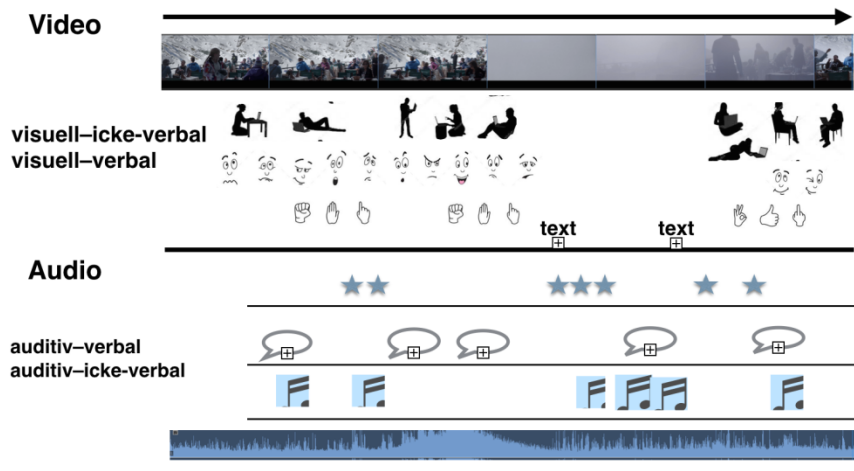
Bidraget fokuserar på syntolkning av film ur ett produktionsperspektiv (hur syntolkare gör) och ett receptions perspektiv (hur syntolkningen tas emot av användare). Meningsskapande i kontext illustreras med en syntolkad narrativ filmscen och kommenteras utifrån språkvetenskaplig och kognitiv forskning, i synnerhet teorier om relevans (Wilson & Sperber 2004; Forceville 2014), mentala bilder (Holsanova, Hedberg & Nilsson 1999; Holsanova 2008; Johansson et al. 2006, 2011; Johansson 2016) och multimodalitet (Kress & van Leeuwen 2006[1996]; Holsanova 2014a). Analysen fokuserar på vad, hur och när det syntolkas under tre faser i berättelsen: orientation, complication och resolution (Labov & Waletzky 1967).

Produktion och reception av komplexa multimodala texter

Inom multimodalitetsteori (Kress & van Leeuwen 2006[1996]) utgår forskare från ett vidgat textbegrepp (Gunnarsson & Karlsson 2007; Björkvall 2009; Holsanova 2010). Texter är inte enbart rent språkliga fenomen utan innehåller visuella element, t.ex. bilder, grafer, kartor, diagram och grafiska arrangemang, som skapar mening tillsammans med skriften. När man tillämpar multimodalitetsteori på film blir komplexiteten ännu större. Filmen består av olika uttrycksmodaliteter och innehållsliga spår som vävs samman för att berätta en historia. Som en komplex multimodal text består filmen av olika konfigurationer av fyra grundläggande uttrycksmodes (semiotic modes) (Zabalbescoa 2008): (1) visuellt – icke-verbalt (t ex bilder, gester och kropps rörelser), (2) visuellt – verbalt (t ex text på skärmen), (3) auditivt – verbalt (t ex dialog) och (4) auditivt – icke-verbalt (t ex musik och ljudeffekter).

För att kunna kartlägga vad syntolken gör framställer jag filmen schematiskt som ett partitur med flera spår där olika uttrycksmodes är tidskoordinerade och samspelar innehållsligt (Fig.1). För analys syften har jag delat in partituret i ett videospår och ett audiospår för att visa vad syntolken måste tillgängliggöra via syntolkning och vad den icke-seende publiken uppfattar från originalfilmen. Tiden går horisontellt, från vänster till höger. Videospåret i filmen har en stor betydelsepotential. Filmen innehåller visuella scener som visar miljöer, föremål och karaktärer. Karaktärerna har ett visst utseende, är involverade i olika aktiviteter och kommunicerar med varandra icke-verbalt via gester, blickar, ansiktsuttryck och kropps rörelser. Ibland visas även stillbilder och text i bild. Det första spåret representerar alltså det som syns i filmen (visuellt – icke-verbalt och visuellt – verbalt). Det auditiva spåret representerar det som hörs i filmen: dels bakgrundsljud, ljudeffekter (markerade med stjärnor), musik som stödjer handlingen (auditivt – icke-verbalt), dels dialoger där karaktärerna

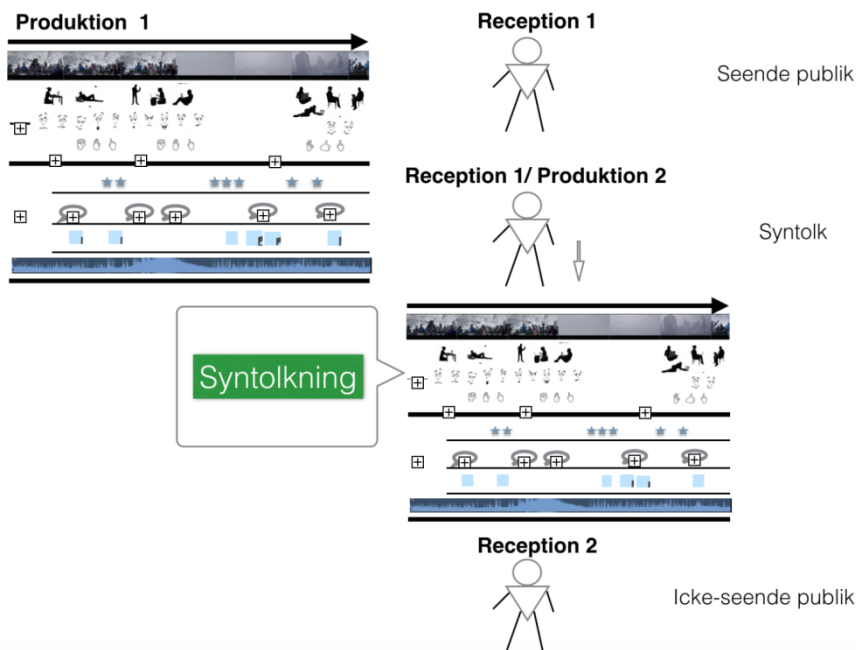
kommunicerar med varandra språkligt samt sång med text (auditivt – verbalt).

Figur 1. Schematisk bild över film som multimodal partitur.

I analysen av komplexa multimodala texter kan man utgå från produktions- eller receptionsperspektivet (Bucher 2010; Holsanova & Nord 2010; Holsanova 2014a). Produktionsperspektivet fokuserar på hur den komplexa multimodala texten presenteras med hjälp av olika uttrycksmodaliteter, såsom skrivet och talat språk, bilder och rörliga bilder, grafik, gester, ljud, musik, och hur dessa resurser samspelar för att bidra till en viss kommunikativ effekt (O'Halloran et al., 2012; Kress & Van Leeuwen 2006[1996]). Receptionsperspektivet fokuserar på hur den multimodala texten tas emot av användarna. Mottagandet är nära kopplat till användarnas förmåga att välja och sortera information, koppla samman information från olika källor och att fylla i information utifrån deras förkunskaper, erfarenheter och associationer (Holsanova 2014a,b).

Syntolkningen sker antingen live, direkt på plats i kontakt med användargruppen, eller är manusbaserad och förinspelad på en DVD-skiva eller i en app. I nästa steg kommer jag att visa hur produktions- och receptionsprocesser samverkar under live syntolkning och hur innehållet förmedlas till den seende och icke-seende publiken. Jag kommer att fokusera på syntolkning av film som sker offentligt på bio, där syntolken, via mikrofon och hörlurar, tolkar för en grupp av brukare som sitter i salongen tillsammans med den seende publiken.

Figur 2. Schematisk bild över produktions- och receptionsprocesser under syntolkning av film.

Resultatet av filmproduktionen (produktion 1, P1) presenteras för publiken i biosalongen. I biosalongen sitter både seende publik (inklusive den seende syntolken) som tar emot och tolkar budskapet (reception 1, R1), samt icke-seende publik som får syntolkning i hörlurar. Syntolken har i regel sett filmen en eller två gånger innan, antecknat ett antal nyckelord och producerar sedan en talad live syntolkning sittandes i biosalongen. Syntolkningen (produktion 2, P2) skräddarsys och anpassas till målgruppens behov och preferenser. Detta sker samtidigt med reception av originalfilmen (R1). Det innebär att syntolken utifrån det multimodala samspillet måste granska vilken information som förmedlas av ljuden, musiken och dialogerna (och kan uppfattas av den icke-seende publiken) och vilken information som enbart uttrycks visuellt (och således inte kan uppfattas av den icke-seende publiken). På basis av den bedömningen väljer syntolken vad som behöver syntolkas, hur och när. Det vore dock en förenkling att säga att syntolken enbart ersätter den visuella delen av partituret med den verbala. Man skulle snarare kunna påstå att syntolken kompletterar det som saknas i det multimodala samspillet för att uppnå en jämförbar förståelse och upplevelse hos den icke-seende publiken. Ibland behöver nämligen målgruppen även förklaring till vissa ljud som är svåra att tolka utifrån kontexten (t.ex. vad har hänt?, vems steg hörs?, vem öppnar dörren?, vem har skjutit vem?). Syntolkningen måste alltså tidsmässigt och innehållsligt

synkroniseras med de andra auditiva spåren. Syntolken skapar därmed en tillgänglig variant av produktionen (P2) som når den icke-seende publiken. Syntolkningen tas slutligen emot av den icke-seende publiken samtidigt med musiken, ljuden och dialogerna från originalfilmen (reception 2, R2).

I nästa steg kommer jag att analysera en narrativ filmscen i detalj med fokus på vad, hur och när det syntolkas. Jag kommer att synliggöra hur syntolken väljer ut relevant information, beskriver miljön, aktörer och händelser, synkroniserar beskrivningen med innehållet i film ljudet och skapar dramatik med hjälp av rösten.

Analys av en syntolkad filmscen: Vad gör syntolken?

Filmscenen som vi kommer att titta närmare på är ca 4 minuter lång och kommer från filmen *Turist* (2014) av Ruben Östlund¹. Vad gäller scenens uppbyggnad handlar det om en typisk berättelse med olika faser (Labov & Waletzky 1967). Den inleds med *orientation* där miljön, aktörerna och aktiviteterna introduceras (00:00–00:44), fortsätter med *complication* där en dramatisk händelse skildras som aktörerna reagerar på (00:44–01:51) och avslutas med *resolution* som visar hur problemet har lösts och hur den dramatiska händelsen påverkat aktörernas beteende (01:51–03:29). En explicit *coda*, dvs. generalisering eller moral, som ibland finns i slutet av berättelser formuleras inte utan moralen byggs upp stegvis under hela filmens lopp.

Vi ska nu närmare titta på hur syntolken gör för att skapa förståelse och inlevelse hos personer med synnedsättning och blindhet. För att kunna följa samspelet mellan alla innehållsspåren och syntolkningen har jag utformat en multimodal transkription (Figur 3). Tiden går vertikalt i transkriptionen. Horisontellt i transkriptionen visas de olika visuella och auditiva innehållsspåren. Längst till vänster finns ett videospår som representeras av en stillbild från filmen. Stillbilden är utvald så att den på bästa sätt fångar upp händelsen som beskrivs i syntolkningen. Sedan följer audiospåret med beskrivningen av de bakgrundsljud som hörs under tiden samt tidsangivelsen. Längre till höger syns dialogen som jag har transkriberat direkt från filmen. Repliker är försedda med namnförkortningar (T= pappa Tomas, E= mamma Ebba, H= son Harry, V= dotter Vera). Längst till höger följer transkriptionen av syntolkningen. Från relationen mellan syntolkningen i förhållande till dialogen (de sista två spalterna sedda uppifrån ner) kan det avläsas hur syntolken utnyttjat pauserna för att beskriva det visuella skeendet.

1 Syntolkningen som analyseras vann ett förstapris i tävlingen Guldtolken där elva syntolkningsföretag tävlade om att på bästa sätt tolka ett avsnitt ur Ruben Östlunds film *Turist*. Tävlingen organiserades av Tillgänglig bio på Svenska filminstitutet 2015. Stort tack till vinnaren Per Lagergren från Ljudlager som gav mig tillstånd att använda hans syntolkning för vetenskapliga syften.

	Videospår	Ljudspår	Dialog	Syntolkning
Orientation		restaurangljud buller från en helikopter 00:11		En fullsatt uteservering med panoramat över berget. Det är soligt och klart, gäster i skidkläder. Tomas, Vera, Ebba och Harry sitter vid ett bord.
		restaurangljud buller från en helikopter steg tallrikar 00:16	T to H: Ge mig mobilen	En servitris kommer med tre tallrikar.
		restaurangljud bestick tallrikar 00:25	E: Merci beaucoup T: Hm. Det ser bra ut. E: Det ser väldigt bra ut.	Hon serverar Harry, Vera and Ebba och går iväg.
		restaurangljud bestick tallrikar steg 00:36	T: Merci	De börjar äta. Servitrisen kommer tillbaka med Tomas tallrik.
		restaurangljud bestick tallrikar röster 00:55	E: Detta var jättegott. Smaka. T: Hmm. Jättegott. V: Finns det ingen parmesanost?	Ebba sträcker fram gaffeln. Föräldrarna söker med blicken på bordet.

Figur 3. Multimodal transkription (Orientation).

Som vi har konstaterat tidigare måste syntolken hela tiden fatta beslut om VAD som ska syntolkas, HUR det ska syntolkas och NÄR det ska syntolkas. Jag ska kommentera några av dessa beslut i de tre faser av berättelse, orientation, complication och resolution. Vi ska även titta på hur syntolken arbetar med rösten.

Orientation. Första fasen av miniberättelsen (00:00–00:58) inleds med en introduktion som skapar sammanhang och ramar in berättelsen. Introduktionen ska vara kort och kärnfull och snabbt fånga in miljö, tid, karaktärer och deras aktiviteter eftersom tiden är begränsad. Filmscenen inleds med följande innehållstät syntolkning som presenteras med en lugn röst:

En fullsatt uteservering med panoramat över berget.
Det är soligt och klart, gäster i skidkläder.
Tomas, Vera, Ebba och Harry sitter vid ett bord.

I originalfilmen samspelar flera innehållsspår som hjälper publiken att tolka händelser. För att kunna välja ut relevant information från scenen måste syntolken analysera det multimodala samspelet och besvara en rad frågor: Vad saknas det för information som uttrycks enbart visuellt men inte artikuleras i språk eller ljud? Vad förmedlar ljuden? Vilka ljud kan inte

förstås från sammanhanget och måste förklaras? Vilken visuell sceninformation är relevant att förmedla? Vad är viktigt för fortsatt utveckling av handlingen? Vilken information är oviktig i sammanhanget och kan sorteras bort? Vad gäller valet av relevant information i den valda filmscenen står familjen i fokus av beskrivningen medan de övriga personerna på serveringen utelämnas. Familjemedlemmarna beskrivs dock inte i detalj eftersom de är kända sedan tidigare. Syntolkningen samspelar i många fall med film ljuden. Exempelvis stärks syntolkens formulering ”fullsatt uteservering” av restaurangljuden som hörs från filmen och utomhusmiljön bekräftas av en surrande helikopter. Även matserveringen och ätandet stöds av bakgrundsljudet med bestick och tallrikar som skramlar.

Förutom valet av relevant information (VAD som ska syntolkas) måste syntolken även bedöma NÄR den språkliga beskrivningen av det visuella innehållet ska ges. Redan i första fasen av berättelsen hittar vi exempel på hur syntolkningen tidsanpassas så att den samspelar med vad som sägs i replikerna och vad som hörs i ljuden. Synkroniseringen sker vid syntolkning av icke-verbala handlingar som visas i filmen och beskrivningen formuleras i pauserna mellan dialogerna. Exempelvis efterföljs beskrivningen ”Hon serverar Harry, Vera och Ebba ... och går iväg” av ljudet av servitrisens fotsteg och beskrivningen ”Servitrisen kommer tillbaka med Tomas tallrik” synkroniseras med Tomas svar: ”Merci”. Mammans kommenterar ”Detta var jättegott. Smaka.” följs av beskrivning av hennes icke-verbala handling ”Ebba sträcker fram gaffeln” och ryms exakt i pausen före Tomas svarsreplik: ”Hmmm. Jättegott.” Slutligen beskrivs föräldrarnas icke-verbala reaktion på Veras fråga ”Finns det ingen parmesanost?” direkt efter Veras replik: ”Föräldrarna söker med blicken på bordet.”

Complication. I andra fasen av miniberättelsen (00:58–01:44) skildras en dramatisk händelse som aktörerna reagerar på. Här skapas dramatik och intensitet med både visuella och akustiska uttrycksmedel. Publiken får en känsla av en kommande fara, det dramatiska händelseförloppet trappas upp och spänningen växer. Vad gäller syntolkning ska vi titta närmare på HUR sceninnehållet beskrivs och hur syntolken arbetar med rösten. Följande frågor blir intressanta: Hur skapar syntolken levande beskrivningar som stimulerar föreställningsförmåga och inlevelse hos mottagaren? Hur fångas stämningar och känslor? Hur åstadkommer syntolken en kärnfull beskrivning när det är ont om tid och mycket ljud och skrik? Hur detaljerad är beskrivningen? Hur väljer syntolken begrepp med tanke på mottagarens tolkning? Först tittar vi på den multimodala transkriptionen (Fig 4).

Complication		Smäll! 01:03	E: Oj! T: Kolla här nu. Kolla här.	Alla vänder sig ut mot berget där ljudet kom ifrån.
		Röster i bakgrunden Wow! 01:09	E: Är det en lavin eller? T: Ja men den är kontrollerad.	Tomas tar upp mobilen och filmar.
		 01:15	T: Det är såna jäkla krafter! E: Är det säkert? T: De vet vad de gör.	Ett snömoln kommer farande ner för berget.
		Högt ljud av växande intensitet och volym 01:18	H: Pappa!	Det kommer närmare ...
		Högt ljud av växande intensitet och volym 01:20	H: Pappa!! T: Harry, Harry, det är lugnt. Det är lugnt.	... och närmare... ..
Complication		Högt ljud av växande intensitet och volym Människor skriker 01:25	H: Pappa! T: Harry!	Folk reser sig. Och flyr. I panik!
		Högt ljud av växande intensitet och volym Människor skriker Stolar faller omkull 01:33	H: Pappa!	Tomas knuffar skrikandes en bordsgranne framför sig och försvinner.
		Högt ljud av växande intensitet och volym Människor skriker! 01:44		Ebba och barnen blir kvar. Allt sveps in i den grå massiva snöröken.

Figur 4. Multimodal transkription (Complication).

Genom beskrivningen ”Alla vänder sig mot berget där ljudet kommer ifrån” uppmärksammar syntolken dels ljudet och dess ursprung, dels specificerar han restauranggästernas icke-verbala beteende. I dialogen nämns ”lavin” men syntolken använder begreppet ”snömoln” i den kärnfulla beskrivningen ”Ett snömoln kommer farande ner för berget.” för att fånga den annalkande faran. Tempot och volymen av hans röst ökar då lavinen kommer. Syntolken kan tygla sin röst men ändå behålla spänning. När volymen och intensiteten av filmjuden och människoskriken kulminerar håller syntolken tillbaka och låter ljuden och skriken bära dramatiken. Syntolken bidrar till stämningen och stegringen av spänningen genom att foga in mycket korta beskrivningar i de mikropauserna mellan människoskriken: ”Det kommer närmare ... och närmare. ... Folk reser sig. ... Och flyr. ... I panik!” Syntolken använder några sekunder av den tystare stunden som följer efter skriken till att i

efterhand beskriva den tumult som syntes i filmen men som inte kunde beskrivas under den mest högljudda, hysteriska delen av scenen: ”Tomas knuffar skrikandes en bordsgranne framför sig och försvinner. Ebba och barnen blir kvar. Allt sveps in i den grå massiva snöröken.” Valet av begreppen ”snömoln” och ”snörök” är intressant och viktigt. Dessa begrepp skapar andra associationer än *lavin* när personer med synnedbjudning och blindhet ska föreställa sig vad som försiggår. Ordvalet får konsekvenser för det scenario eller den inre bild som målgruppen bygger upp. Ordvalet påverkar också målgruppens förväntningar på vad som kommer att hända härnäst (t.ex. hur människor och miljön kommer att påverkas).

Resolution. Tredje fasen av miniberättelsen (01:44–03:29) skildrar hur den dramatiska händelsen har lösts och hur den påverkat miljön och karaktärernas agerande. Denna fas av berättelsen börjar med en lugnare passage då allting är vitt och inget syns i bilden under en lång tid (ca 20 sekunder). Man får höra några fotsteg och stolar som flyttas och spänningen kvarhålls. Vad gäller syntolkning ska vi titta närmare på HUR syntolken hanterar den långa tystnaden efter lavinen, hur han verbaliserar att man inte ser något på bild och hur han beskriver scenen när personer blir mer och mer synliga. Dessutom kommer vi in på hur det icke-verbala beteendet, karaktärernas blickar och känslor syntolkas. Vi utgår återigen från den multimodala transkriptionen (Fig 5).

		Tystnad Svagt tutande ljud 01:51		
		stolar flyttas steg 01:57		I diset. En gestalt. Något som ser ut som änglarvingar dyker upp.
Resolution		stolar flyttas 02:13	F: Sava? Vous bien? Are you ok? E: Är det bra? F: Safe to come up now.	Gestalten försvinner bort. Snöröken lättar.
		stolar flyttas steg 02:22	E: Är det ok? H: Hm.	Harry får hjälp att ställa sig upp.
		stolar flyttas steg bestick 02:36	E: Är det ok? H: Hm. E: Ja? ja? Det gick bra? H: Var är pappa?	Ebba och Vera reser sig från golvet.
		steg 02:46		Folk börjar komma tillbaka. Snöröken löser upp sig, fler och fler personer blir synliga.

Resolution		stolar flyttas steg bestick röster 02:50	T: Det var ...	De sätter sig vid sina bord. Tomas kommer tillbaka. Han skrattar generat till bordsgrannen ... och sätter sig.
		restaurangjud bestick röster stolar 03:01	T: Jäklar! Är det bra?!	Ebba borstar bort snön och sätter sig hon också. Ebba kastar en snabb blick på Tomas.
		restaurangjud röster tallrikar 03:27	T: ... Va fan! Det där var ... T: Där kommer solen.	Barnen tittar ner i bordet. Gestalt med änglarvingarna. En man med utlöst lavinrycksäck på ryggen.
Resolution		stolar flyttas steg bestick röster 02:50	T: Det var ...	De sätter sig vid sina bord. Tomas kommer tillbaka. Han skrattar generat till bordsgrannen ... och sätter sig.
		restaurangjud bestick röster stolar 03:01	T: Jäklar! Är det bra?!	Ebba borstar bort snön och sätter sig hon också. Ebba kastar en snabb blick på Tomas.
		restaurangjud röster tallrikar 03:27	T: ... Va fan! Det där var ... T: Där kommer solen.	Barnen tittar ner i bordet. Gestalt med änglarvingarna. En man med utlöst lavinrycksäck på ryggen.

Figur 5. Multimodal transkription (Resolution).

Skriken följs av tystnad och att inget syns i bilden. Hur beskriver man en sådan sekvens? Syntolken har redan i slutet av förra avsnittet sagt att ”*Allt sveps in i den grå massiva snöröken*” och markerat att inget syns i bilden. Därefter är han tyst och låter de låga bakgrundsljuden (tutande, fotstegen och stolar) spela sin roll och hålla kvar spänningen hos publiken som funderar på hur den dramatiska händelsen har slutat. Den seende publiken får en kontinuerlig visuell återkoppling om att inget syns medan den icke-seende publiken behöver påminnas om det då och då verbalt. Lite senare i pausen går därför syntolken in och uppdaterar den icke-seende publiken om att synligheten fortfarande inte är så bra: ”*I diset.*” I nästa steg beskriver han något som dyker upp: ”*En gestalt. Något som ser ut som änglarvingar.*” Lite senare återkommer han till gestalten igen och markerar på olika sätt synligheten blivit bättre: ”*Gestalten försvinner bort. Snöröken lättar. Folk börjar komma tillbaka. Snöröken löser upp sig, fler och fler personer blir synliga.*” Syntolken tar upp tråden igen i slutet av scenen med en förklaring av änglarvingarna: ”*Gestalt med änglarvingarna. En man med utlöst lavinrycksäck på ryggen.*” Syntolken har därmed inte bara beskrivit hur synligheten har förändras utan även indirekt förmedlat hur dynamiken i en

seendes perception fungerar: att man inte alltid känner igen alla objekt på en gång och att igenkänningen och kategoriseringen sker stegvis. Man börjar med en gissning eller hypotes, letar sedan efter kännetecknen som bekräftar den tolkningen och kan slutligen i bästa fall identifiera objekten. För personer som aldrig har sett kan detta vara intressant att veta.

Vad gäller hantering av den långa pausen kan vi konstatera att pausen blivit lite kortare för den icke-seende publiken. Början av pausen har fyllts, i efterhand, med en beskrivning av den tumult som syntes i bild men inte kunde beskrivas under den högljudda scenen och slutet av pausen har fyllts, på förhand, med beskrivningen av gestalten med änglarvingarna. Ibland behövs lite extra tid för att nämna viktiga händelser som man inte hunnit beskriva mellan dialogerna. Detta är dock en balansgång för syntolken. Pausen får å ena sidan inte vara för lång så att målgruppen tror att det är ett tekniskt fel när de under en lång tid inte hör någon syntolkning. Å andra sidan bör helst pausen inte fyllas helt då det hade kunnat förstöra den stämning som ljuden och musiken uppfyller.

Beskrivningen av scenen i denna tredje fas av berättelsen (resolution) står dels i relation till scenbeskrivningen i första fasen (orientation) och dels till skildringen av den dramatiska händelsen i andra fasen (complication). Medan stämningen i första fasen är lugn och trevlig – vilket också stöds av ljuden, dialogerna och syntolkningen – hörs i den andra, dramatiska fasen människoskrik och högt ljud av växande intensitet och volym som vanligtvis signalerar en stor fara. Det kan framkalla en (inre) bild full av rädsla, kaos och panik hos den icke-seende publiken. Utifrån syntolkningen i tredje avsnittet kan dock den icke-seende publiken dra slutsatsen att följderna efter den dramatiska händelsen inte blivit så allvarliga som befarat. Det var bara snörök och snödis och ingen stor katastrof har skett. Alla aktörer kunde återvända till sina platser: *"Folk börjar komma tillbaka. Snöröken löser upp sig, fler och fler personer blir synliga. De sätter sig vid sina bord."*

Under sista minuten sägs det mycket lite i dialogerna. I synnerhet Tomas repliker är korta och avbrutna: *"Det var ... Jäklar! Det där var ..."* Det mesta uttrycks implicit, genom skildring av karaktärernas agerande och icke-verbala beteende. Publiken har tidigare fått veta att Tomas har knuffat sig förbi bordsgrannen och försvunnit från serveringen medan Ebba och barnen stannat kvar. När allt lugnat ner sig frågar Harry: *"Var är pappa?"* Syntolken uppmärksammar barnens och Ebbas icke-verbala reaktion på Tomas återkomst: *"Tomas kommer tillbaka. Han skrattar generat till bordsgrannen...och sätter sig.... Ebba kastar en snabb blick på Tomas. Barnen tittar ner i bordet."* Det är en viktig markering för att beskriva hur spänd stämningen blivit mellan dem. Det som antyds genom blickar och med icke-verbalt beteende säger mycket om karaktärernas känslor och relationer och ska aktivt tolkas av publiken. I samband med formuleringen *"Han skrattar generat"* uppstår frågan: Ska syntolken uttrycka och värdera känslorna explicit? Ska syntolken berätta det som ska läsas mellan raderna

eller hörs känslor och sinnesstämningar alltid på karaktärernas röster? Det finns olika åsikter om det bland syntolkare. Det är ett område där syntolken måste använda sin fingertoppkänsla.

En annan klassisk frågeställning inom syntolkning är hur *objektiv* en bildbeskrivning ska vara respektive hur *subjektiv* den får vara. Idealet som formuleras i en del riktlinjer är ”beskriv bara det du ser”. Detta är dock inte realistiskt eftersom vi delvis ’ser’ olika saker. Vår perception färgas nämligen av den erfarenhet, kunskap och expertis som vi har förvärvat och samlat på oss (Holsanova 2014b). Det leder till att vi ’fyller i’ information på basis av våra förkunskaper, förväntningar och associationer. Det är alltså svårt att tala om en objektiv bildbeskrivning. Samtidigt får beskrivningen inte vara värderande eller dra över åt det spekulativa hållet. Det viktiga är att personer med synnedsättning och blindhet själva kan skapa mening i kontext, utifrån syntolkningen och andra uttrycksmodaliteter från originalfilmen.

Hur tas syntolkning emot av målgruppen?

Reception av filmberättelser är en mycket komplex och multimodal process där publiken måste hålla reda på vem som gjorde vad mot vem, var, när och varför för varje händelse i historien och ständigt uppdatera denna information i enlighet med hur berättelsen utvecklas (Vercauteren & Remael 2014; Zwaan & Radvansky 1998). Jag har inledningsvis nämnt att syntolkningen aktiverar inre bilder och föreställningar hos den blinda publiken vilket gör det lättare att leva sig in i handlingen. Frågan är hur personer med synnedsättning och blindhet förstår språkliga beskrivningar? Vilka beskrivningar föredrar de? Hur föreställer de sig miljöer, karaktärer, händelser? Vilka inre bilder skapar de?

Det finns i dag en hel del forskning som visar att även personer som är blinda från födseln skapar inre föreställningar och upplever en sorts mentala bilder. Forskningen visar dock att blindas mentala föreställningar har en annorlunda karaktär än de som seende har (Cattaneo & Vecchi 2011, Johansson 2016). De blindas inre föreställningar är ofta mer rumsligt orienterade och bygger på känsel. Vad gäller informationsbearbetning har seende möjlighet att bearbeta stora bitar av informationen samtidigt för att förstå större helheter, globala strukturer i en visuo-spatial miljö. Blinda kompenserar för den här typen av begränsningar genom att kombinera sina mentala bilder med abstrakt semantisk kunskap. De föredrar i stället en sekventiell metod för informationsbehandling och tar ett första-personersperspektiv när de förflyttar sig från en plats till en annan. Denna navigationsstrategi bygger på att identifiera hur viktiga landmärken längs vägen är placerade i förhållande till den egna kroppen och syftar till att knyta ihop hållpunkter till en meningsfull enhet. Alla dessa ovannämnda faktorer har implikationer för syntolkning. Kunskap om hur seende och blinda personer bearbetar visuell och rumslig information är avgörande för

kommunikation i allmänhet samt för produktion och mottagning av syntolkning i synnerhet (Johansson 2016; Holsanova 2016a,b).

Även rösten och bakgrundsljuden är viktiga i syntolkning och dess mottagande (Fryer 2010). Forskning visar att rösten och andra akustiska egenskaper av talet spelar en viktig roll för hur syntolkning tas emot. Talhastighet och pauser har exempelvis stor inverkan på kognitiv bearbetning och förståelse av talad information (Eklund, 2004, Haake et al. 2014, Lyberg Åhlander et al. 2015). Intonation, tempo och pauser hjälper mottagaren att känna igen när en viss informationsbit börjar och slutar och vilken information som är viktig. Rösten kan antingen underlätta kognitiv bearbetning av det talade budskapet eller försvåra den och göra budskapet mer ansträngande att lyssna på. Med röstens hjälp kan man förtydliga innehållet så att lyssnarens uppmärksamhet fångas upp. Rösten är betydelsebärande vilket får konsekvenser för mottagning av syntolkning. I den dramatiska scen som analyserats ovan får förmodligen inte rösten låta för neutralt. Det måste finnas spänning i rösten men det får inte bli skådespeleri. Dessa aspekter behöver testas och utvärderas av målgruppen.

I våra användarundersökningar om icke-verbalt beteende ansåg personer med synnedsättning och blindhet att ansiktsuttryck, blickar och känslor ska syntolkas (Strukelj 2016). I en studie där olika grupper av användare fick bedöma olika syntolkningsversioner ansåg såväl de som varit blinda från födseln som de som haft synrester eller förvärvat synskada att de bättre hängde med i handlingen om ansiktsuttryck, blickar, kroppsrörelser och känslor beskrivits. De får bättre grepp om sammanhang, bättre möjlighet till inlevelse och förstår relationer bättre (Holsanova et al. 2015). Det behövs dock en systematisk undersökning av hur gester och kroppsrörelser syntolkas (Andrén 2016). Informanter i våra studier har betonat att syntolken måste använda sin fingertoppkänsla för att förmedla tillräckligt mycket men inte för mycket information. Dessa frågor går tillbaka till konversationsmaximerna och relevansteorin (Grice 1975; Wilson & Sperber 2004; Forceville 2014).

Diskussion

Braun (2007) definierar syntolkning som en komplex kognitiv-språklig och intermodal medierande aktivitet där kreativa meningsskapande processer under produktion och reception sammanfaller. Vad menas med det? Vad kännetecknar syntolkning och vilka utmaningar står syntolkare inför? Vilka teoretiska frågeställningar väcks i samband med syntolkning?

Syntolkning kallas för *intermodal översättning* eftersom syntolken överför innehåll från bild till ord (Jakobson 1959; Reivers 2017). En viktig teoretisk fråga i det sammanhanget är hur det visuella från en filmscen ska överföras till det språkliga i syntolkning. Svårigheten beror delvis på att språk och bild är två betydelskapande system som fungerar olika (Holsanova 1996, 1999). Bilder är analoga, har en rumslig dimension och

innehåller mycket information samtidigt. En bild säger mer än tusen ord, enligt det gamla ordspråket. Språket är linjärt och innehållet formuleras sekventiellt, i en viss temporär följd. Det finns inga självklara vägar genom bilden som kan jämföras med raderna i den skrivna texten avsedda för linjär läsning eller med strömmen av språkliga formuleringar som produceras och tas emot sekventiellt. Språk och bild har olika inneboende styrkor och svagheter och är därmed lämpliga att uttrycka olika typer av innehåll. Språket lämpar sig att uttrycka abstrakta tillstånd, relationer och begrepp (*sanning, rättvisa*), villkor, hypotetiska tillstånd (*om...så*), temporala relationer (*samtidigt, alltid, tre dagar senare*) och kvantifiering (*de flesta, flera, några*) som är svåra att uttrycka visuellt (Bernsen 1994; Lu & Bernsen 1995; Maybury 1995; Mullet & Sano 1995, Telemann 1989, 1994). Medan det generiska begreppet *träd* med fördel kan uttryckas språkligt visar bilden/filmscenen alltid ett specifikt träd (*tall, ek, björk*). Bilder är bra på att uttrycka spatiala relationer, att ge överblick, och att åskådliggöra ett föremåls storlek, utseende och läge (Holsanova 2010). Därför är det mycket svårt att språkligt beskriva innehållet av ett spridningsdiagram eller en karta (Holsanova 2019). Bilder påkallar uppmärksamhet, är lätta att känna igen och komma ihåg och används därför med fördel för omedelbar perceptuell verkan och identifikation. Det är bl.a. därför polisen föredrar ett foto på en rånare framför en verbal beskrivning.

En annan utmaning med intermodal översättning består i att bilder tillåter tolkning på olika nivåer (Holsanova 2011; Remael et al. 2016). Beskrivningen kan bli mer eller mindre abstrakt eller mer eller mindre detaljerad. Detta blir tydligt vid jämförelse av den vinnande syntolkningen av Lavinscenen med de andra tävlingsbidragen. Det faktum att åskådare vid tolkning av bilder påverkas av bl.a. förkunskaper, tidigare erfarenheter, intressen, associationer, förväntningar och kontexten har konsekvenser för syntolkning (Holsanova 2014a,b, 2016). En och samma scen kan uppfattas, tolkas och beskrivas olika av olika åskådare. Om vi zoomar in på Lavinscenen i ögonblicket då Tomas kommer tillbaka (resolution, ca 2:50 in i scenen) ser vi att olika aspekter fångas i de olika syntolkningarna. Beskrivningen varierar från en kort neutral beskrivning av Tomas ankomst (*"Pappan dyker upp", "Och där kommer Tomas"*) till en mer utvecklad beskrivning av hans sätt att gå, hans ansiktsuttryck, känslor och skor (*"Med flackande blick släntrar Tomas tillbaka till sin familj vid bordet", "Tomas kommer stolpande tillbaka i sina slalompjäxor", "Tomas kommer tillbaka. Han skrattar generat till bordsgrannen och sätter sig"*). En del beskrivningar omfattar redan vid denna tidpunkt familjens reaktioner på hans ankomst (*"Tomas närmar sig. Ebba vänder genast bort blicken", "Pappan letar sig tillbaks ut igen. Ebba vänder honom ryggen"*). Även abstraktionsnivån varierar när vi tolkar bilder. Medan en syntolk exempelvis beskriver en scen som *storstadsmiljö*, kan en annan specificera den som *Stockholm* och en tredje känna igen miljön som *Östermalm*. Eller ta

syntolkning av blickar, ansiktsuttryck och kroppsrörelser som är lätta att känna igen för seende personer men svåra att beskriva. Hur beskriver man exempelvis en karaktärs ansiktsuttryck då han precis fått höra något som han inte tror på? *Han tittar misstroget? Han sneglar på henne och ler skeptiskt? Han kisar misstänksamt?* Eftersom en rad individuella faktorer påverkar tolkningen är det oundvikligt att beskrivningen är färgad av den aktuella syntolken och kan variera. Frågan kring en objektiv respektive subjektiv syntolkning har vi tagit upp tidigare. Det är viktigt att beskrivningen inte är värderande eller drar över åt det spekulativa hållet samt att det finns utrymme för användares egen tolkning.

Den tredje utmaningen hänger ihop med *anpassningen* till användare. Syntolkar har en *medierande roll* mellan producenten och användaren. De måste respektera det kommunikativa syftet med filmen som producenten avsett och översätta budskapet på ett adekvat sätt. Samtidigt måste de tillgodose de kommunikativa behoven hos mottagarna och anpassa syntolkning till det (Reviere 2017: 34). Det kan tyckas vara självklart att vi anpassar formen och innehållet av språkliga yttranden till mottagaren och kontexten. Det sker i många situationer: under talproduktion, under interaktion i samtal, under språktolkning. Det specifika med syntolkningen är att syntolken måste leva sig in i blindas situation och beskriva bild-/sceninnehållet med tanke på målgruppens behov och preferenser, så att de förstår och kan leva sig in i handlingen. Att förmedla bilder till någon som inte ser är ingen enkel uppgift. Vissa begrepp och sakförhållanden måste förklaras med hänsyn till blindas referensramar och konceptualiseringar. Metaforer och liknelser tycks stärka specificiteten hos språket och väcka inre föreställningar hos mottagaren. Beskrivningen *hon som ser ut som en pudel i håret* gör det exempelvis lätt att identifiera en viss person i en större grupp. Frågan är dock om denna bildliga beskrivning väcker samma associationer och inre bilder hos personer som aldrig har sett.

Nästa utmaning vid överföringen mellan ord och bild hänger ihop med *tidsbegränsning*. Bilden/scenen innehåller mycket information men syntolken hinner inte beskriva allt man kan se. Idealet är att beskrivningen ska infogas i naturliga pauser mellan dialogen så att den inte stör viktiga repliker, ljud- och musikeffekter (Benecke 2004; Remael et al. 2014). Denna begränsning påverkar syntolkars beslut om vad, när och hur ska syntolkas. Syntolken måste välja visuell information som är viktig för att förstå handlingen. Sker filmberättelsen i hög takt, med snabba scenbyten och mycket dialog, blir det extra svårt. Syntolkar måste då prioritera information och överväga noga vad de ska inkludera för att uppnå en effektiv syntolkning som samtidigt inte belastar användare kognitivt (Vercauteren 2016).

Ytterligare en utmaning är kopplad till det *multimodala samspelet* (cf Figur 1). De olika uttrycksmöjligheterna är tidskoordinerade och samspekar innehållsligt. De är orkestrerade på ett bestämt sätt för att åstadkomma en

viss kommunikativ effekt. Varje uttrycksmodalitet har en viss betydelse och en 'relativ vikt' i textens övergripande betydelse. Betydelsen skapas inte på basis av de individuella modaliteterna, utan genom deras samspel. Syntolken måste därför ställa frågan: Vad saknas för information som uttrycks enbart visuellt men inte artikuleras i språk eller ljud? Vad förmedlar ljuden? Vilka ljud kan inte förstås från sammanhanget och måste förklaras?

Syntolkning kallas ibland för *partiell översättning* eftersom den endast översätter delar av filmen, d.v.s. bilderna, medan delar av originalet, d.v.s. ljud, musik och dialoger, förblir tillgängliga för publiken i sin ursprungliga form (Reviere 2017). Jämfört med språktolkning är alltså resultatet av syntolkningssprocessen inte en fristående produkt utan syntolkningen tas emot och bearbetas av användare tillsammans med de verbala yttrandena och ljudeffekterna från originalet. En av konsekvenserna är att syntolkare måste vara medvetna om samspelet mellan de olika uttrycksmodaliteterna i originaltexten och måste ta hänsyn till innebörden i ljuden, musiken och dialogen när de bestämmer vad som behöver beskrivas och hur det behöver beskrivas. Syntolken engageras därmed i en *multimodal medierande aktivitet*.

En intressant fråga är om det sker meningsförluster och meningsförändringar i syntolkning. En möjlig förlust gäller *redundans*. Filmmediet använder ofta flera, överlappande uttrycksmodaliteter. Det bidrar till att publiken lättare kan ta till sig betydelsen av en scen, eftersom flera semiotiska resurser ger ledtrådar till dess tolkning. I den syntolkade, tillgängliga, versionen av filmen går dock en stor del av denna redundans förlorad. Å andra sidan måste syntolkare i vissa situationer komplettera med ytterligare information för att förhindra informationsförlust. Det gör de genom att skapa *relevanta innehållsliga länkar* mellan syntolkningen, ljudet och dialogen så att publiken ska kunna rekonstruera berättelsen korrekt och effektivt (Reviere 2017; Remael & Reviere 2015). Till exempel, efter repliken "Vad är det?", bör syntolkningen innehålla en beskrivning av objektet som karaktären hänvisar till och som syns i bild. Likaså bör repliken "Gör så här" följas av beskrivning av handlingar och rörelser som visas. Om repliken "Vilket härligt väder" avser en ironisk tolkning måste den följas av en beskrivning av karaktärens blick mot fönstret där man kan se ihållande regn utomhus. Ironi och överdrift kan visserligen ibland höras på rösten men beskrivningen ger den icke-seende publiken tydliga ledtrådar till kontexten som är självklara för de seende. Tack vare denna komplettering kan samma kommunikativa effekt uppnås. Innehållsliga länkar omfattar även förklaring av ljud som inte är uppenbara och som måste kompletteras med informationen om vem gör vad eller vad som förorsakat ljuden: "Hanna ger Olga en örfil". "Marcus har vält stolen".

Slutsatser

Syntolkning har definierats som en språklig-kognitiv intermodal medierande aktivitet där kreativa processer i produktion och reception sammanfaller (Braun 2007). Syntolkning har också – enligt Roman Jakobsons taxonomi (Jakobson 1959) – karakteriserats som en intersemiotisk översättning mellan två teckensystem (bilder och språk). En del forskare karakteriserar syntolkning som partiell översättning eftersom den är tänkt att bearbetas av mottagare tillsammans med de andra uttrycksmodaliteterna från originalfilmen (Reviere 2017). Med analysen av en syntolkad filmscen ville jag illustrera att syntolkning handlar om en komplex meningsskapande process som inte låter sig begränsas till att syntolken enbart ersätter den visuella delen med en verbal del. Syntolken kompletterar snarare det som saknas i det multimodala samspelet för att uppnå en jämförbar förståelse och upplevelse hos den icke-seende publiken. För att kunna göra det måste syntolken göra en rad bedömningar och fatta en rad beslut, bl.a. om informationens relevans, val av språkliga uttryck och begrepp, tidsanpassning av informationen samt mottagarens behov och preferenser.

Forskningen är både teoretiskt intressant och samhällsrelevant². Forskningen om syntolkning ger oss nya kunskaper om kopplingen mellan språk, tänkande och meningsskapande och kan berika modeller av kognition och kommunikation. Den berör frågan om hur vi tänker, hur vi tar in information via olika sinnen, hur vi översätter mellan olika sinnen, hur vi formulerar visuellt innehåll språkligt samt hur vi föreställer oss saker och händelser och skapar inre bilder. Forskningsresultaten kan dessutom direkt tillämpas i syntolkningspraktiken till att utbilda fler syntolkare och vidareutbilda erfarna syntolkare. Sist, och viktigast av allt, har forskningen om syntolkning direkta implikationer för användare. Den bidrar till att öka tillgänglighet för personer med synnedsättning och blindhet och möjliggör för dem att bättre förstå och uppleva omvärlden.

Det behövs dock mycket mer forskning på området syntolkning, ur både produktions- och receptionsperspektiv. Ett område som vi fortfarande vet för lite om är syntolkars förståelse och bearbetning av det multimodala originalet. Framtida forskning behöver därför kartlägga syntolkars meningsskapande och medierande aktiviteter i detalj. Hur förstår syntolkare meningspotentialen hos verbala, visuella och auditiva uttrycksmodaliteter samt deras samspel? Hur väljer syntolkare relevant information som inte hörs men som behövs för förståelse av helheten? Vilka bedömningar gör de i frågan när och hur denna information ska syntolkas, i synnerhet när det är ont om tid? Ett annat område som vi fortfarande vet för lite om är hur

2 Under de senaste tio åren har författaren byggt upp ett stort nätverk bestående av forskare, syntolkare, syntolksutbildare, personer med synnedsättning och blindhet och företrädare för statliga myndigheter och intresseorganisationer (MTM, SPSM, SRF, US) som engagerar sig i syntolkning. Författaren är också koordinator för samverkansinitiativet "Syntolkning och bildbeskrivning för tillgänglig kommunikation och social inkludering" som nyligen har fått medel från Lunds universitet.

syntolkningen tas emot av målgruppen. Framtida forskning behöver kartlägga användares behov, preferenser, associationer och föreställningar och systematiskt undersöka hur personer med synnedsättning och blindhet förstår och upplever syntolkning. Vilka beskrivningar föredrar de? Hur föreställer de sig miljöer, karaktärer och händelser? Vilka inre bilder skapar de? Dessa undersökningar behövs för att kunna formulera språkliga och kommunikativa strategier för en effektiv syntolkning. Ett viktigt steg i denna riktning görs inom ett pågående forskningsprojekt vid Lunds universitet³.

Referenser

- Andrén, Mats (2016), "Att beskriva gester och handlingar", i Jana Holsanova, Cecilia Wadensjö & Mats Andrén (2016) (red), *Syntolkning – forskning och praktik*. Lund University Cognitive Studies 166/Myndigheten för tillgängliga medier, rapport nr. 4, s. 39 – 45.
- Benecke, Bernd (2004), "Audio-Description", *Meta: Translators' Journal*, 49(1): 78–80.
- Bernsen, N.O. (1994), "Foundations of multimodal representations. A taxonomy of representational modalities", *Interacting with Computers* Vol. 6 No. 4/1994: 347–71.
- Björkvall, Anders (2009), *Den visuella texten - Multimodal analys i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Braun, Sabine (2007), "Audio description from a discourse perspective: a socially relevant framework for research and training", *Linguistica Antverpiensia* NS 6: 357–369.
- Bucher, Hans-Juergen (2010), "Multimodalität – eine Universalie des Medienwandels: Problemstellungen und Theorien der Multimodalitätsforschung", i Hans-Jürgen Bücher, Thomas Gloning, Kathrin Lehnen (red), *Neue Medien - Neue Formate. Ausdifferenzierung und Konvergenz in der Medienkommunikation*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag, s. 41–79.
- Cattaneo, Zaira & Vecchi, Tomaso (2011), *Blind vision. The Neuroscience of Visual Impairment*. Cambridge: MIT Press.
- Eklund, Robert (2004), *Disfluency in Swedish human-human and human-machine travel booking dialogues*. Doctoral dissertation. Linköping University Electronic Press.
- Forceville, Charles (2014), "Relevance theory as a model for analysing visual and multimodal communication", I David Machin (red), *Visual communication*, Mouton - De Gruyter, s. 51–70.
- Fryer, Louise (2010), "Audio Description as Audio Drama — a practitioner's point of view", *Perspectives: Studies in Translatology*, 18(3): 147–172.

³ Författaren har tillsammans med två forskarkollegor från Lunds universitet tilldelats medel från Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd (FORTE) för ett treårigt tvärvetenskapligt projekt "Hur den blinda publiken förstår och upplever syntolkning av visuella händelser" (2019-2021).

- Grice, Paul H. (1975), "Logic and Conversation", i Peter Cole & Jerry L.Morgan (red), *Syntax and Semantics* Vol. 3. Speech Acts. New York: Academic Press 1975, s. 41–58.
- Gunnarsson, Britt-Louise & Karlsson, Anna-Malin (red) (2007), *Ett vidgat textbegrepp*. TeFa rapport 46. Uppsala universitet: Uppsala.
- Haake, Magnus, Hansson Kerstin, Gulz Agneta, Schotz Susanne & Sahlen Birgitta (2014), "The slower the better? Does the speaker's speech rate influence children's performance on a language comprehension test?", *Int J Speech Lang Pathol*, 16(2): 181–90.
- Holsanova, Jana (2019), *Bildbeskrivning för tillgänglighet - riktlinjer, forskning och praktik*. Myndigheten för tillgängliga medier, rapport nr. 6.
- Holsanova, Jana (2016b), "Cognitive approach to audio description", i A. Matamala & P. Orero (red), *Researching audio description: New approaches*. London: Palgrave Macmillan, s. 49–73. ISBN 978-1-137-56916-5.
- Holsanova, Jana (2016a), "Kognitiva och kommunikativa aspekter av syntolkning", i Jana Holsanova, Cecilia Wadensjö & Mats André (red), *Syntolkning – forskning och praktik*. Lund University Cognitive Studies 166/Myndigheten för tillgängliga medier, rapport nr. 4, s. 17–27. ISBN:978-91-981060-9-1.
- Holsanova, Jana (2014a), "Reception of multimodality: Applying eye tracking methodology in multimodal research", i Jewitt Carey (red), *Routledge Handbook of Multimodal Analysis*. Second edition, s. 285–296.
- Holsanova, Jana (2014b), "In the mind of the beholder: Visual communication from a recipient perspective", i David Machin (red), *Visual communication*, Mouton - De Gruyter, s. 331–354.
- Holsanova, Jana (red) (2012), *Methodologies for multimodal research*, Special issue of Visual communication Vol. 11(3). Sage.
- Holsanova, Jana (2011), "How we focus attention in picture viewing, picture description, and during mental imagery", i Sachs-Hombach, K. & Totzke, R. (red), *Bilder, Sehen, Denken*. Herbert von Halem Verlag: Köln, s. 291–313.
- Holsanova, Jana (2010), *Myter och sanningar om läsning. Om samspelet mellan språk och bild i olika medier*. Norstedts/Språkrådet. ISBN 978-91-1-302841-5.
- Holsanova, Jana (2008), *Discourse, vision, and cognition*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia.
- Holsanova, Jana (2001), *Picture Viewing and Picture Description: Two Windows on the Mind*. Doctoral dissertation. Lund University Cognitive Studies 83.
- Holsanova Jana (1999), Olika perspektiv på språk, bild och deras samspel. Metodologiska reflektioner. i Inger Haskå & Carin Sandqvist (red), *Alla tiders språk*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 55. Lund University Press, Lund, s. 117–126.
- Holsanova, Jana (1996), "När säger en bild mer än tusen ord? Om samspelet mellan text och bild i gränssnitt", i Löwgren, J. (red.), *Teman i*

- människa-datorinteraktion*. Institution för Informatik, Lunds universitet, s. 65–76.
- Holsanova, Jana, Hedberg, Björn & Nilsson, Nils (1999), "Visual and Verbal Focus Patterns when Describing Pictures", i W. Becker, H. Deubel & T. Mergner (red), *Current Oculomotor Research: Physiological and Psychological Aspects*. Kluwer Academic & Plenum Publishers: New York.
- Holsanova, Jana, Hildén, Anita, Salmson, Maria, & Kesen Tundell, Veronika (2015), *Syntolkning och uppläst text*. En studie om hur användarna vill ha det med riktlinjer för audiovisuella medier. Stockholm: Tundell & Salmson.
- Holsanova, Jana & Nord, Andreas (2010), "Textens fragmentering och läsares meningsskapande", i Gunilla Byrman, Anna Gustafsson & Henrik Rahm (red), *Svensson och svenskan: med sinnen känsliga för språk*. Lund: Författarna, s. 110–123.
- Holsanova, Jana, Wadensjö, Cecilia & Andrén, Mats (2016) (red), *Syntolkning – forskning och praktik*. Lund University Cognitive Studies 166/Myndigheten för tillgängliga medier, rapport nr. 4.
- Jakobson, Roman (1959), "On linguistic aspects of translation". i R. Brower (red), *On translation*. Cambridge, MA: Harvard University Press, s. 232–239.
- Johansson, Roger (2016), "Mentala bilder hos seende och blinda", i Jana Holsanova, Cecilia Wadensjö & Mats Andrén (red), *Syntolkning – forskning och praktik*. Lund University Cognitive Studies 166/Myndigheten för tillgängliga medier. Rapport nr. 4, s. 29–38.
- Johansson, Roger, Holsanova, Jana & Holmqvist, Kenneth (2006), "Pictures and spoken descriptions elicit similar eye movements during mental imagery, both in light and in complete darkness", *Cognitive Science* 30(6): 1053–1079.
- Johansson, Roger, Holsanova, Jana, Dewhurst, Richard & Holmqvist, Kenneth (2011), "Eye Movements During Scene Recollection Have a Functional Role, but They Are Not Reinstatements of Those Produced During Encoding", *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 2012, Vol. 38, No. 5: 1289–1314.
- Johansson, Roger, Holsanova, Jana, & Holmqvist, Kenneth (2013), "Using Eye Movements and Spoken Discourse as Windows to Inner Space", i Carita Paradis, Jean Hudson, & Ulf Magnusson. (red), *The Construal of Spatial Meaning: Windows into Conceptual Space*, Oxford: Oxford University Press, s. 9–28.
- Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo (2006[1996]). *Reading images: The grammar of visual design*. London: Routledge.
- Kruger, Jan-Louise & Pilar Orero (2010), "Audio description, audio narration – a new era in AVT", *Perspectives: Studies in Translatology* 18(1): 141–142.
- Labov, William & Joshua Waletzky (1967), "Narrative analysis", i J. Helm (red), *Essays on the Verbal and Visual Arts*, Seattle: U. of Washington Press, p. 12–44.

- Lu, Shijian & Bernsen, Niels Ole (1995), "The taxonomy workbench. A multimedia database system for analysing representational modalities", *Proceedings of the 4th International Conference on Interface to Real and Virtual Worlds*, Montpellier, June 1995.
- Lyberg-Åhländer V., Brännström K. J. & Sahlén B. S. (2015), "On the interaction of speakers' voice quality, ambient noise and task complexity with children's listening comprehension and cognition", *Frontiers in Psychology* 6: 1–5.
- Maybury, M.T. (1995), "Research in Multimedia and Multimodal Parsing and Generation", i P. Mc Kevitt (red), *Integration of Natural Language and Vision Processing*. Springer: Dordrecht, s. 31–55.
- Mullet, Kevin & Sano, Darrell (1995), "Designing Visual Interfaces. Communication Oriented Techniques". Prentice-Hall: Upper Saddle River, NJ, USA.
- O'Halloran, K. L., A. Podlasov, A. Chua & Marissa K. L. E (2012), "Interactive Software for Multimodal Analysis", i Jana Holsanova (red), *Methodologies for multimodal research*. Special issue of Visual communication 11 (3). Sage, s. 363–381.
- Pedersen, Jan (2016), "Översättningsvetenskaplig forskning om syntolkning", i Holsanova, Jana Andrén, Mats & Wadensjö, Cecilia (red), *Syntolkning – forskning och praktik*. Lund University Cognitive Studies 166/Myndigheten för tillgängliga medier, rapport nr. 4, s. 53–59.
- Remael, Aline, Reviere, Nina & Vercauteren, Gert (2014), "Pictures painted in words: ADLAB audio description guidelines". Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Remael, Aline, Reviere, Nina & Vandekerckhove, R. (2016), "Audiovisual Translation. Theoretical and methodological challenges: some research trends", i Y. Gambier & S. Ramos Pinto (red), *Audiovisual Translation. Theoretical and methodological challenges* [Special Issue], *Target* 28(2): 248–260.
- Remael, Aline & Reviere, Nina (2015), "Recreating multimodal cohesion in audio-description: The case of audio-subtitling in Dutch multilingual films". *New Voices in Translation Studies* 13: 50–78.
- Reviere, Nina (2017), *Audio Description in Dutch. A corpus-based study into the linguistic features of a new, multimodal text type*. [PhD thesis]. University of Antwerp.
- Strukelj, Alexander (2016), "Praktiska erfarenheter av syntolkning - en intervjustudie", i: Jana Holsanova, Mats Andrén & Cecilia Wadensjö (red), *Syntolkning – forskning och praktik*. Lund University Cognitive Studies 166/Myndigheten för tillgängliga medier, rapport nr. 4, s. 47–51.
- Teleman, Ulf (1989), "The World of Words - and Pictures". i Sture Allén (red), *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences. Proceedings of Nobel symposium 65*. Walter de Gruyter: Berlin, New York, s. 199–208.
- Teleman, Ulf (1994), "Ordens och bildernas språk", *Svenska i skolan* 1994:1, s. 6-15.
- Vercauteren, Gert (2016), *A Narratological Approach to Content Selection in Audio Description* [PhD thesis]. University of Antwerp.

- Vercauteren, Gert, & Remael, Aline (2014), "Spatio-temporal Settings", i Anna Maszerowska, Anna Matamala, Pilar Orero (red), *Audio Description: New Perspectives Illustrated*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 61–80.
- Wilson, Deidre & Sperber, Dan D. (2004), "Relevance Theory", i L.R. Horn & G. Ward (red), *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell, s. 607–632.
- Zabalbeascoa, Patrick (2008), "The nature of the audiovisual text and its parameters", i J. Díaz Cintas (red), *The didactics of audiovisual translation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, s. 21–37.
- Zwaan, Rolf A., & Radvansky, Gabriel A. (1998), "Situation models in language comprehension and memory", *Psychological bulletin*, 123(2): 162–185.

”Det är sällan att jag dricker kaffe”

Om utbrytningskonstruktionen från ett sydsvenskt perspektiv

David Håkansson

Inledning

Under senare år har talspråket kommit att spela en viktig roll i beskrivningar av olika grammatiska fenomen. Inte minst har talspråksdata utnyttjats för att utöka den gängse beskrivningen av svenskan när det gäller olika företeelser utanför den egentliga satsens ram. Men även när det gäller syntaktiska fenomen i trängre mening kan det finnas skäl att vända blicken bort från det standardiserade skriftspråket och anlägga ett perspektiv som kan komplettera den vedertagna beskrivningen av svensk fras- och satsstruktur. Det gäller inte minst regionala skillnader.

Inom svensk dialektologi har emellertid syntaktiska företeelser ofta fått stå tillbaka till förmån för beskrivningar av ljud- och formlära, och det har fått till följd att vår kunskap om svenskans syntax i regel bygger närmast uteslutande på standardspråkliga förhållanden. Ett exempel i sammanhanget är beskrivningen av svenskans platshållartvång. I modernt svenskt standardspråk måste subjektlösa bisatser inledas av *som* (se exempel (1) nedan). Bjerre (1935) påpekar dock att *som* kan saknas i sydsvenskt talspråk; attributiva relativsatser kan då istället inledas av *där* eller *här*, så som illustreras i exempel (2) nedan. Senare har det också kunnat påvisas att relativsatsliknande konstruktioner i sydsvenskt talspråk helt kan sakna inledare, vilket exemplifieras i (3) nedan. Vad bisatserna anbelangar har därmed dialektologiska förhållanden kunnat bidra till att teckna en mer mångfacetterad bild av svenskans platshållartvång (se vidare Håkansson 2012):

- (1) De TV-program {som/*Ø} lockar mig mest sänds alltid så sent.
(SAG IV:43)
- (2) a. känner du den flickan där kommer
b. den mannen där står har jag bestämt sett förut
(Bjerre 1935:1)
- (3) a. de hade kakor i en korg stod innanför
(Ask, Onsjö hd)
b. där är ingen bor nuförtiden
(Vinslöv, V. Göinge hd)

Även i denna artikel står bisatserna i fokus, men här ska jag inte uppehålla mig vid platshållartvånget utan istället rikta sökarljuset mot bisatser som fungerar som komplement i utbrytningskonstruktioner. Syftet med artikeln är att belysa hur utbrytningskomplementet i sydsvenskt talspråk kan ha en vidare repertoar av inledare än i standardspråket. Med utgångspunkt i dessa empiriska resultat ska jag också föra en mer allmän diskussion om utbrytningskonstruktionens struktur.

Artikeln är disponerad på följande sätt. Jag inleder med en kort bakgrund där jag diskuterar utbrytningskonstruktionen i stort. Därefter går jag vidare med att behandla utbrytningskomplementets inledning från en sydsvensk utgångspunkt. Utifrån resultatet av denna utredning gör jag sedan två utblickar, dels mot de nordiska språken i ett jämförande perspektiv, dels mot svenskans historia. Avslutningsvis för jag därefter en mer övergripande diskussion om utbrytningskonstruktionens struktur, innan jag sammanfattar mina slutsatser.

Utbrytningskonstruktionen

Med *utbrytning* avses en konstruktion av typen ”det är X som Y”. I en matrissats med ett opersonligt *det* som subjekt står som bundet subjektspredikativ till ett kopulaverb – företrädesvis *vara* – ett led för vilket talaren uttömmande anger att ett visst sakförhållande gäller. Det bundna subjektspredikativet utgör det *utbrutna ledet* i konstruktionen medan den övriga informationen ingår i en underordnad sats, *utbrytningskomplementet*:

- (4)
- a. Det var min chef [som vann tävlingen].
 - b. Det var i höstas [som ett nytt giftflarm gick på BT-Kemiområdet].
 - c. Det är rocken [som drar in i Skärsåtra].
 - d. Jag trodde så bestämt att det var kvinnorna [som du ville få kunskap om]

(SAG IV:62)

Informationsstrukturellt antas normalt att utbrytningskomplementet anger ett sakförhållande som förutsätts vara bekant för lyssnaren, men däremot inte om vad eller vem som sakförhållandet gäller (jfr SAG I:235). Så är åtminstone fallet när utbrytningen används kontrastivt (jfr exempel (5) nedan) men däremot knappast i samma utsträckning när det utbrutna ledet representerar känd information (som i exempel (6)) eller när utbrytningskonstruktionen i sin helhet innehåller ny information och det utbrutna ledet utgörs av satsens maximala fokus (se exempel (7)). För en ingående diskussion av utbrytningskonstruktionens pragmatik i svenskan hänvisar jag till Huber 2002, varifrån nedanstående exempel också är hämtade:

- (5) Det är *Peter* som kommer. [I en kontext där man utgår från att Paul kommer.]
- (6) Peter är min bästa vän. Det var *han* som hjälpte mig när jag var sjuk.
- (7) Det var *för tre år sedan* som Sverige fick en ny statsminister.

Utbyteskomplementet utgörs i nusvenskt standardspråk normalt av en relativ bisats. SAG (IV:514 ff.) betraktar därför utbyteskonstruktionen som en särskild typ av relativ satsfogning. På samma sätt som i attributiv användning har relativsatsen i utbyteskonstruktion ett underförstått led med ett korrelat i matrissatsen. I utbyteskonstruktionen svarar detta korrelat mot det utbrutna leDET. Relativsatsens underförstådda led kan i utbyteskonstruktion fungera såväl nominalt, predikativt som adverbialt:

- (8) a. Det var hans bror som skulle komma.
- b. Det var ifrån Kalmar (som) han kom.
- c. Det är framför allt flitig (som) han är.
- d. Det är springa fort (som) han kan.
- e. Det var därför att storföretagen tryckte på som beslutet kom så snabbt.
- f. Det var sin bror han skrev till.
- g. Det var varandras mammor de tyckte mest illa om.
- h. Det var honom jag ville prata med.
- i. Det var av henne han absolut ville ha en bild.

(SAG IV:514)

Som framgår av exemplen ovan kan den relativa bisatsen inledas av *som* men kan också sakna inledare under förutsättning att det inte är satsens subjekt som är underförstått. Dessutom nämner SAG (IV:516) att vissa språkbrukare accepterar relativa satsbaser som inledare av utbyteskomplement:

- (9) a. Det var statsministern {som/vilken} hade lovat att förrätta akten.
- b. Är det din syster vars barn är på bild i tidningen?
- c. Är det (i) Solna där din arbetsplats ligger?
- d. Är det (till) den trädningen dit vi ska gå?

SAG (IV:517) nämner också att utbyteskomplementet kan inledas av *att*. Denna användning förekommer enligt SAG endast när det utbrutna leDET

svarar mot en adverbial funktion och är begränsad till sydsvenskt regionalt språkbruk:

- (10) Det är {inte så ofta/inte alltid/sällan} att jag dricker kaffe.

Eftersom utbrytningskomplement i sydsvenskt regionalt språkbruk förefaller skilja sig från standardnormen ska jag här låta dessa stå i centrum för mitt intresse, och jag ska därför i nästa avsnitt närma mig utbrytningskomplementen från en sydsvensk utgångspunkt.

Sydsvenska utbrytningskomplement

I sin studie ”Sydliga provinsialismer i det bildade svenska talspråket” nämner Bergman (1941) att utbrytningskomplement i sydsvenskt talspråk kan inledas av *att* och återger bl.a. ett exempel från Skåne där det utbrutna ledet svarar mot ett tidsadverbial: ”det är endast ytterst sällan att han kommer rusig hem” (s. 173). Bergman, som baserar sina slutsatser på frågelistvar till informanter från bl.a. Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Småland, Gotland, Västergötland och Östergötland, framhåller att de flesta sagespersonerna avvisar konstruktionen men påpekar att den har accepterats av informanter från trakterna av bl.a. Malmö, Lund, Ystad och Kristianstad. Till samma fråga återkommer senare Lombard (1945) som visar att en utbrytningskonstruktion i ett nyhetstelegram återges med ett utbrytningskomplement inlett av *som* i huvudstadstidningarna (*Dagens Nyheter* och *Stockholms-Tidningen*), medan samma telegram i den skånska pressen (*Helsingborgs Dagblad*, *Lunds Dagblad* och *Skånska Dagbladet*) innehåller ett utbrytningskomplement som inleds av *att*:

- (11) a. För oss och för er är det med evig skam som
vi måste som åskådare åse försvaret av Rom.
(DN 1944-02-01)
- b. För oss och för er är det med evig skam att vi måste som
åskådare åse försvaret av Rom.
(SkD 1944-01-31)

Lombard, som genomgående har en mer snäv sydvästsånsk horisont¹, anför även några ytterligare exempel som han noterat i regionalt språkbruk (*Det var idag att jag gjorde det; det är inte mycket att det läcker* [om en ledning ur vilken vatten droppvis sipprade]). Han kommer till slutsatsen att det sydsvenska språkbruket vad beträffar inledningen av utbrytningskomplement huvudsakligen överensstämmer med det uppsvenska med undantaget att sydsvenska utbrytningskomplement också kan inledas av *att*

¹ Lombard (1945:2) nämner inledningsvis att han utgår från ”några egna iakttagelser” av drag hos ”riksspråks- (dvs. icke folkmåls-)talande sydsvenskars tal, särskilt bildade skåningars från Lund (och Malmö)”.

"i vissa till adverbialsfallet hörande typer av meningar" – något som i övrigt "i våra dagar icke normaliter [är] brukligt i bildat språk" (Lombard 1945:64).

Innan jag fortsätter att vidare diskutera sydsvenska utbrytningskomplement som genom valet av inledare skiljer sig från standardnormen vill jag dock understryka att även i sydsvenskt regionalt språkbruk kan utbrytningskomplement – precis som i standardspråket – inledas av *som* eller sakna inledare:

- (12) a. de va l'ajf [Leif] såm p`asa dām
 b. de va d`å: di får-d`arva m`a:gana på saj
 (Landskrona stad; Åkerlund 1979:514, 519)

I *Ordbok över Sveriges dialekter* (OSD, ²att) framgår att *att* kan användas som inledare av utbrytningskomplement i svenska dialekter. När det utbrutna ledet svarar mot ett adverbliellt uttryck med betydelsen 'nästan inte', som t.ex. *knappt* eller *nätt och jämt*, ger OSD exempel på *att*-inledda utbrytningskomplement från Västergötland respektive Uppland, men det framhålls att konstruktionen är belagd på spridda ställen:

- (13) a. Dä va knappt at dilifanjsen (kom fram)
 (Vg; OSD:177)
 b. (När man lade ner den stora aspen) °så var e nära på ätt ela såga (hela sågen) ramla ikull
 (Ul; OSD:177)

SAG (IV:169) nämner också denna möjlighet men betecknar konstruktionen som en satsfogning som "liknar utbrytning". Mot en analys som utbrytning talar visserligen det faktum att *som* i detta fall knappast verkar accepteras av språkbrukare i någon högre utsträckning; vid sökningar i Språkbanken har jag endast funnit en handfull exempel på satsfogning med *som* efter *knappt* (se exempel (14)).² Eftersom konstruktionen svarar direkt mot en parafras utan utbrytning (jfr (15a) och (15b)) väljer jag dock i linje med OSD att betrakta denna satsfogning som ett exempel på utbrytningskonstruktion.

- (14) a. det är knappt som man vågar svälja
 (Bloggmix 2005)
 b. det är knappt som man hinner något alls
 (Bloggmix 2011)

- (15) a. Det är knappt att jag kan tro det.
 (SAG IV:169)

2 En sökning i Språkbankens korpus *Sociala medier* (2019-03-28) ger 32 träffar på satsfogning med *som* efter *knappt* mot 1 713 träffar på motsvarande satsfogning med *att*.

- b. Jag kan knappt tro det.

En mer begränsad geografisk utbredning har enligt OSD däremot *att*-inledda utbrytningskomplement när det utbrutna ledet motsvarar en annan adverbial betydelse än *knappt* eller *nätt och jämt* eller liknande. OSD anger att *att* i denna användning är begränsad till Götaland och ger här exempel från Skåne och Öland (s. 177):

- (16) a. De va titt (ofta) ad en pi`njje (pinne) jikk itu´
(Skåne)
b. °De va bärra fårr plase´r (för ro skull) ad ja skoja litta
(Skåne)
c. De va´ int alti att de to (vara på ålskinnet)
(Öland)

Kompletterande excerperingar som jag har gjort i samlingarna till *Ordbok över Sveriges dialekter* (OSDs)³ har givit några ytterligare exempel. Återigen är det fråga om utbrytningar av adverbiala led, precis som illustrerades i (16):

- (17) a. ja kan ente si viked aur [vilket år] de va ad de
brände (Hjärnarp, Bjäre hd)
b. de e tit [ofta] ad katana kryva in po [loftet]
(Vanstad, Färs hd)
c. de ä inte tiet [inte ofta] att de ä så skarpa
vinta när vinnen ä sönnan ...
(Jämshög, Listers hd)

Även Åkerlund (1979:517) ger exempel från Landskrona på ett utbryningsskomplement som inleds av *att* men noterar att det är fråga om ett ”specialfall”:

- (18) de va i g´år at de bl´e: li:te m`yke
(Landskrona stad)

Också i Åkerlunds exempel rör det sig om utbrytning av ett adverbialt led, och så är fallet även när det gäller de två exempel på *att*-inledda utbrytningskomplement som Jörgensen (1978:110) återger från Talsyntax’ inspelningar i Borås:

- (19) a. men de kan väl vara mycke / genom vänner å
bekanta att dom / tror att de e så lätt å komma
in här.

3 Exempel från OSDs och SVDD återger jag i (delvis) normaliserad form.

- b. de e väl mer om / de e nån som bor i samma hus liksom att man kan få / liksom / intryck utav andra

När det utbrutna satsledet har en annan ursprunglig funktion än adverbial förefaller emellertid bruket av *att*-inledda utbrytningskomplement vara mer geografiskt begränsat. OSD anför enbart ett exempel från Skåne och anger att konstruktionen där är sällsynt:

- (20) De e kånstia ho`ed (huvuden) ad di kan ha`
(Sk; OSD:177)

I den diskussion av utbrytningskomplementens inledning som Bergman (1941) och Lombard (1945) för nämns som utmärkande för sydsvenskt regionalt språkbruk endast växlingen mellan *att* och *som*. I Skåne förekommer det dock även att utbrytningskomplement inleds av *där*:⁴

- (21) a. de va h`on dä:r st`a:rtä af`ä:ren
b. nu: e: de ba:ra m`ides-jesten dä:r v`entar
c. de e vel j`östa dar ha:r färt`elt de
d. så var de j`a:, dar f`ik den
e. va de d`u: elär j`a: dar skole pasa sk`årpårna [yttrat skämsamt till en person som tycks glömma sitt uppdrag vid ugnen]
f. va de fl`ikan dar d`o:g
g. de va h`on dar s`a: de
(Landskrona stad; Åkerlund 1979:522 f.)

Som framgick av exempel (9c) ovan (*Är det (i) Solna där din arbetsplats ligger?*) förekommer det även i standardspråket att utbrytningskomplement inleds av *där*, men till skillnad från standardspråket fungerar *där* i sydsvenskt regionalt talspråk inte som satsbas med adverbial funktion i utbrytningskomplementet utan svarar istället närmast mot en subjunktion utan egentlig adverbial betydelse.⁵ Det ska också framhållas att i de fall då *där* är ett fullvärdigt rumsadverb som uppbar funktionen som satsbas i utbrytningskomplementet har bisatsen ett underförstått adverbialt led. När däremot *där* i skånemålen inleder ett utbrytningskomplement på det sätt som

4 Även *här* kan inleda utbrytningskomplement på ett liknande sätt:

(i) de e en r`ä:li m`asa l`ö:v har ha:r k`åmet (Landskrona stad; Åkerlund 1979:526)

5 Det finns en glidande skala mellan å ena sidan standardspråkets fullvärdiga adverbiala betydelse och å andra sidan den mer allmänna innebörden hos *där* i skånemålen. I exempel som (i) kan inte den adverbiala betydelsen sägas vara helt förlorad även om *där* samtidigt närmast svarar mot en subjunktion med mer allmän betydelse:

(i) a. e de fre:drik v`äg dar g`ä:r (Landskrona stad; Åkerlund 1979:523)
b. de e ju en student där går (Färingtofta, N. Åsbo hd; SVDD)

illustreras i (21) är bisatsen subjektlös; det finns med andra ord ett underförstått subjekt i bisatsen.

Variationen i utbrytningskomplementens inledning är inte på något sätt unik för de sydsvenska dialekterna. Enligt Ivars (2010:226) är det ”rätt vanligt” i Sydösterbotten att bisatser som inleds av *he* (motsvarande *det* i standardspråket) fungerar som utbrytningskomplement:

- (22) a. Nå he va oå: tappadreck he di laga tå
(Närpes)
'Nå, det var av tappat dricka [svagdricka] som de lagade (dricksvällingen) då'
- b. Så va e nu tå: tå he ja tjena (Lappfjärd)
'Så var det nu där då som jag tjänade.'

Återigen är det fråga om konstruktioner där de utbrutna leden svarar mot en adverbial funktion.

I detta avsnitt har jag behandlat utbrytningskomplementets inledning från ett regionalt perspektiv. Resonemanget kan sammanfattas enligt följande: utbrytningskomplement som inleds av *att* förekommer i första hand då det utbrutna ledet svarar mot en adverbial funktion. I satsfogningar av denna typ framstår konstruktionen inte alls som begränsad till de skånska dialekterna utan verkar tvärtom utöver Skåne kunna beläggas både i Blekinge och på Öland men också i Västergötland. Helt begränsad till utbrytningar av adverbiala satsled är emellertid inte heller de *att*-inledda utbrytningskomplementen. När det gäller utbrytningar av satsled som svarar mot andra funktioner än adverbiala förefaller däremot bruket vara strikt begränsat till skånemålen. En likande regional begränsning tycks gälla vad beträffar möjligheten att inleda utbrytningskomplement med ett *där* som har en svag adverbial betydelse och därigenom närmast erinrar om en subjunktion.

Nordisk utblick

Jag redogjorde inledningsvis för hur utbrytningskomplementen i svenskt standardspråk vanligen inleds av *som* eller saknar inledare. I detta avseende skiljer sig därmed svenskt standardspråk från de övriga nordiska fastlandsspråken. I både danskan och norskan kan nämligen utbrytningskomplementen också inledas av *at*. I norska gäller att relativsatsen kan inledas av *at* när det utbrutna ledet svarar mot ett adverbial (NRG:1090), medan *at* i danska kan användas som inledare när det utbrutna ledet inte är subjekt (GDS:1791):

- (23) a. Det var i går (at) du sa det.
b. Det var i Oslo (at) hun studerte jus.

- c. Er det på denne måten (at) du vil vi skal bli venner igjen?
(NRG:1090)

- (24) a. det er her (at) han bor for tiden
b. det er med beklagelse (at) vi må sende afbud
c. det er den cykel (at) du skal reparere
(GDS:1792)

Utöver *at* förekommer i danska även *der* som inledare av utbrytningskomplement. *Der* kan användas vid utbrytning av led som svarar mot subjekt och inleder därmed utbrytningskomplement bestående av subjektlösa bisatser:

- (25) a. det er min bil der er punkteret
b. det er jer der betaler gildet
(GDS:1790 f.)

Vad gäller de nordiska öspråken alternerar i färöiska *at* med subjunktionerna *sum* och *ið* som inledare av utbrytningskomplement, och precis som i norska är det vid utbrytning av adverbiala led som utbrytningskomplementet kan inledas av *at* (Sandqvist 1980:80):

- (26) a. Sára kendi, at tað var henni, ið alt hvíldi á ...
b. Tað er hin serligi William Heinesen, sum mær dámar.
(Sandqvist 1980:83)

- (27) a. Tað er bara við samráðingum, {sum/at} friður verður á Balkan.
b. Tað er, tá pínan herjar, {sum/at} hon heldur vil liggja.
c. Tað var fyri at fara {sum/at} eg fekk pengar.
(Petersen 1999:17)

I isländska förekommer däremot ingen variation på denna punkt utan utbrytningskomplement inleds genomgående av *sem* oavsett om det utbrutna ledet svarar mot ett satsled med adverbial funktion eller inte (Thráinsson 2007:359):

- (28) a. Það var lítið lamb sem María sá.
b. Það var í ruslafötunni sem nemendurnir fundu smjörið.

Efter denna korta utblick ska jag nu sätta in de sydsvenska utbrytningskonstruktionerna i ett nordiskt sammanhang. Det står då klart att möjligheten att inleda ett utbrytningskomplement med *att* vid utbrytning av adverbiala led inte är något unikt för sydsvenskt regionalt språkbruk utan tvärtom har en direkt parallell i motsvarande konstruktioner i norska, danska och färöiska. Skånemålen åtminstone sporadiska möjlighet att låta ett utbrytningskomplement inledas av *att* vid utbrytning också av andra satsled än adverbiala motsvarar vidare direkt det danska systemet. Precis som i danskan kan också skånemålen inleda utbrytningskomplement med *där* när det utbrutna ledet svarar mot ett subjekt.

I detta avsnitt har jag satt de sydsvenska utbrytningskonstruktionerna i relation till motsvarande konstruktioner i andra nordiska språk. I nästa avsnitt går jag vidare med en kort tillbakablick på utbrytningskomplementets inledning i tidigare skeden av svenskans historia.

Utbrytningskomplementet i äldre svenska

I äldre svenska kunde utbrytningskomplementet inledas på flera olika sätt. Utöver *som* (se exempel (29) nedan) förekom även *där* och *att* som inledare. När det gäller utbrytningskomplement som inleds av *där* kan det konstateras att dessa i äldre svenska kunde uppträda då det utbrutna ledet svarade mot en adverbial funktion (jfr SAOB D 2521), men också – precis som i nutida skånemål – kunde inleda en subjektlös bisats (se exempel (30) nedan). Vad beträffar utbrytningskomplement som inleds av *att* var det enligt SAOB (A 2621) tidigare möjligt när det utbrutna ledet svarade mot en adverbial bestämning (som i exempel (31) nedan) – något som vid förra sekelskiftet däremot ansågs mindre brukligt och i synnerhet vardagligt.

- (29) Nu æn þæt ær bondans son sum drap
(ÖgL: DB V)
- (30) thz war litith ther bleff obrwnnit
(EK:104)
- (31) a. Och war thå med stoor nöödh at han kunde komma til at predika i gen (c. 1540)
b. Det är med rätta at man nämner Genua för la Superba (1773)
c. Jag vet icke, om det är med flit att W. Scott nästan alltid låter det väsentliga intresset falla på bipersonerna. (1823)
(SAOB A 2621)

Sammantaget överensstämmer därmed användningen av *att*-inledda utbrytningskomplement i äldre svenska med de förhållanden som råder i dagens norska och färöiska: när det utbrutna ledet svarar mot en adverbial

funktion i bisatsen kunde *att* växla med *som*. Dessutom kunde utbrytningskomplement i äldre svenska inledas av *där* på samma sätt som i dagens skånska dialekter.

Utbrytningskonstruktionens struktur

I föregående avsnitt har jag uppehållit mig vid utbrytningskonstruktioner som inleds på ett för svenskt standardspråk främmande sätt. En central fråga är naturligtvis hur sådana satsfogningar ska analyseras. Mot bakgrund av att SAG (IV:514) betraktar utbrytningskonstruktionen som ett särskilt slag av relativ satsfogning är de bisatser som inleds av *att* då av särskilt intresse. I ljuset av SAG:s analys kan det förstås ifrågasättas om de satsfogningar som jag har behandlat i denna studie överhuvudtaget representerar utbrytningskonstruktioner. Jag vill då framhålla att det finns strukturer som erinrar om utbrytningskonstruktioner och där parafras med *som* är tänkbar men där det däremot inte går att konstruera någon direkt parafras utan utbrytning (se exempel (32c)):

- (32) a. Var det länge sedan att ni beställde bil?
(Lombard 1945:62)
- b. Var det länge sedan som ni beställde bil?
- c. *Beställde ni bil länge sedan?

Satsfogningar som (32a) har ibland inkluderats i diskussionen av de sydsvenska utbrytningskomplementen. De påminner visserligen om utbrytningar men är inte begränsade till sydsvenskt regionalt språkbruk utan förekommer även i standardspråket (jfr SAG IV:601ff.). Exempel som (32a) skiljer sig också från utbrytningskonstruktioner genom att bisatsen är renodlat temporal och inte innehåller något underförstått led.

Om vi bortser från exempel som (32a) vill jag dock hävda att de satsfogningar med *att* som jag har behandlat ovan representerar utbrytningskonstruktioner. Först vill jag peka på att *att* i sydsvenskt regionalt språkbruk genomgående kan parafraseras med standardspråkets *som*. Vidare vill jag framhålla att det också för de strukturer som jag har diskuterat här också är möjligt att parafrasera satsfogningarna utan utbrytning:

- (33) a. det var i går att det blev lite mycket → det var i går som det blev lite mycket
- b. det var i går att det blev lite mycket → det blev lite mycket i går

Min slutsats är därmed att de *att*-inledda bisatserna i de strukturer som jag diskuterat här representerar utbrytningskomplement. Frågan inställer sig då hur dessa utbrytningskomplement ska analyseras (jfr Sandqvist 1980:80f.).

Ett alternativ är att betrakta dem som relativsatser. Ett annat alternativ är att på grundval av bisatsinledarens form föra samman dem med andra bisatser inledda av *att* och betrakta dem som narrativa bisatser (*att*-satser).⁶ Med det förra alternativet måste man acceptera att relativsatser inte bara kan inledas av subjunktionen *som* (eller av en relativ satsbas) utan även av den basala subjunktionen *att*. Med det senare alternativet blir konsekvensen att utbrytningskonstruktionen inte alltid kan betraktas som en typ av relativ satsfogning. Dessutom kommer med det senare alternativet oinledda bisatser (se exempel (34) nedan) att vara formellt tvetydiga: de kan antingen betraktas som oinledda relativsatser eller som oinledda narrativa bisatser:

- (34) de va ju: `alri han j`emra saj
(Landskrona stad; Åkerlund 1979:514)

I sin diskussion av syntaktiska drag i sydösterbottniska dialekter väljer Ivars (2010) det senare alternativet och betraktar följaktligen utbrytningskomplement som inleds av *som* som relativa bisatser medan utbrytningskomplement som inleds av *he* (motsvarande standardspråkets *det*) betraktas som narrativa bisatser.

Jag vill dock här argumentera för att utbrytningskomplementet genomgående ska betraktas som en relativ bisats – oberoende av hur den inleds. Mitt huvudsakliga argument för detta ställningstagande är att *att* i skånska dialekter kan uppträda också i inledningen av andra relativa satser – då tillsammans med *som*:

- (35) a. Där såm ad Jansen bor nu
b. En gammal gobbe såm ad bodde här
(Sk; OSD:177)
- (36) a. där som ad Helena hon bodde
(Brunnby, Luggude hd; OSDs)
b. ente som ad ja ved
(Grevie, Bjäre hd; OSDs)
c. de lilla hused som ad smen han bygger
(Burlöv, Bara hd; OSDs)

Som Stroh-Wollin (2002) har diskuterat används även i vissa danska dialekter *som* i kombination med *at* i relativsatser. Det skånska bruket är dock inte direkt parallellt med det danska. I skånska dialekter kan – såsom

6 Ett tredje alternativ är att i linje med Jörgensen (1978) urskilja en särskild bisatstyp: *utbrytningsbisatser*. Denna bisatstyp kan då enbart fungera som utbrytningskomplement i utbrytningsatser.

illustreras i (35b) – både *som* och *att* förekomma tillsammans om bisatsen är subjektlös. I danska kan däremot pleonastiskt *at* inte användas tillsammans med *som* om bisatsen är subjektlös; i sådana fall måste istället *der* användas – antingen ensamt tillsammans med *som* eller i kombination med *som* och *at*.⁷

- (37) a. *den fyr som at traf hende
b. den fyr som der traf hende
c. den fyr som at der traf hende

(Stroh-Wollin 2002:71)

Avslutning

Syftet med denna artikel har varit att belysa hur utbrytningskomplementet i sydsvenskt talspråk kan ha en vidare repertoar av inledare än i standardspråket. Det har framgått av min diskussion att utbrytningskomplement kan inledas av *att* om det utbrutna ledet svarar mot ett adverbial i sydsvenskt regionalt talspråk – liksom i norska, färöiska och äldre svenska. När utbrytningskomplementet har ett underförstått led med annan ursprunglig funktion än adverbiell är däremot inledning med *att* mer snävt regionalt begränsad och förutom i danska helt begränsad till skånemålen. Så verkar för övrigt också vara fallet när utbrytningskomplementet inleds av ett *där* utan någon adverbiell funktion som satsbas i bisatsen. Även i detta fall finns dock en tydlig länk mellan dagens skånska dialekter och äldre svenskt skriftspråk.

Med utgångspunkt från de sydsvenska utbrytningskomplementen har jag avslutningsvis också fört en mer allmän diskussion om utbrytningskonstruktionens struktur, och jag har argumenterat för att utbrytningskonstruktionen ska betraktas som en särskild sorts relativ satsfögning oberoende av utbrytningskomplementets inledare.

Källor och litteratur

Bergman, Gösta (1941), "Sydliga provinsialismer i det bildade svenska talspråket". *Arkiv för nordisk filologi* 56, s. 125–250.

7 Kombinationen av *som* och *att* i skånemålen har däremot en direkt motsvarighet i isländskt talspråk där *sem* och *að* kan kombineras även om bisatsen är subjektlös (Stroh-Wollin 2002:74):

- (i) bókin sem að liggur á borðinu ...

- Bjerre, Birger (1935), "Tvåsetsordstäv och *het*-konstruktion". *Arkiv för nordisk filologi* 51, s. 1–68.
- EK = *Erikskrönikan*, utg. av Rolf Pipping (1963). (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 68.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- GDS = Erik Hansen & Lars Heltoft (2011), *Grammatik over det danske sprog*. København: Det danske Sprog- og Literaturselskab.
- Huber, Stefan (2002), *Es-clefts und det-cefis. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen*. (Lunder germanistische Forschungen 64.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Håkansson, David (2012), "Relativkomplex eller pseudosamordning? Om relativsatsliknande konstruktioner utan som i sydsvenskt talspråk". *Språk & stil* 22:2, s. 62–92.
- Ivars, Ann-Marie (2010), *Sydösterbottnisk syntax*. (Studier i nordisk filologi 84.) Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Jørgensen, Nils (1978), *Underordnade satser och fraser i talad svenska. Funktion och byggnad*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap C 10.) Lund: Ekstrand.
- Lombard, Alf (1945), "Sydsvenska och uppsvenska. Bidrag till en jämförelse mellan två former av svenskt riksspråk". *Arkiv för nordisk filologi* 60, s. 1–72.
- NRG = Jan Terje Faarlund, Sven Lie & Kjell Ivar Vannebo (1997), *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- OSD = *Ordbok över Sveriges dialekter*. Band 1. Häfte 3. ³Arsa–¹Back. Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet.
- OSDs = Samlingar till Ordbok över Sveriges dialekter. Tillgängliga via Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Petersen, Hjalmar P (1999), "Kloyvdir setningar". *Måltning* 26, s. 15–24.
- SAG = Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson (1999): *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Sandqvist, Carin (1980), *Studier över meningsbyggnaden i färöiskt skriftspråk*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 32.) Lund: Ekstrands.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (1898–). Lund: Gleerups.
- Stroh-Wollin, Ulla (2002), *Som-satser med och utan som*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 58.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- SVDD = Syd- och västsvensk dialektdatabas. Tillgänglig via www.sprakochfolkminnen.se.
- Thráinsson, Höskuldur (2007), *The Syntax of Icelandic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Åkerlund, Walter (1979), *Nutida svenskt talspråk. Försök med nytt material, nya synpunkter, nya metoder. Tillämpning här på verben "vara" (va) och "är" (e) med en individuellt stark begränsning. Duplicerat manuskript. Ingår i samlingarna från Dialekt- och ortnamnsarkivets tidigare bibliotek i Lund, tillgängligt via Institutet för språk och folkminnen. [S. I–XI, 1–243 i tryck. Lund: Ekstrands.]*

ÖgL = *Samling af Sweriges gamla lagar* II. *Östgöotalagen*, utg. av H. S. Collin & C. J. Schlyter (1830). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

En medeltidsballad från medeltiden

Riddaren i fågelhamn i Linköping T 180

Karl G. Johansson

Det är inte alltid så enkelt att avgöra om texter från 1400-talet är skrivna på danska eller svenska. Särskilt krångligt kan det bli om texten är skriven i Norge och troligen av en norsk skrivare. Detta har ibland fört med sig aningen komiska resonemang där förutfattade meningar ofta framstår som det avgörande för vad den enskilde forskaren kommer fram till. Den danske språkmannen Kaj Bom skrev 1973 en rapport rörande balladen *Riddaren i fågelhamn* i handskriften Linköping T 180 där han skämtsamt antydde svårigheten att avgöra språkformen i sin titel, *Danmarks norske folkeviser*. Den aktuella balladen som påträffats i en handskrift som kunde knytas till Telemark i Norge var förvisso ett textvittne till den danska balladen DgF 67 A,¹ men språkformen i nedskriften var svårare att fastslå med säkerhet. Men en sak kan forskningen enas om: textvittnet är det äldsta bevarade av en skandinavisk medeltidsballad, faktiskt den enda bevarade från medeltiden, därav titeln på min artikel (se t.ex. Preißler 2016: 21).

För några år sedan publicerade jag en artikel om hur *Eufemiavisorna* kunde ses som representanter för flyttningen av politisk makt och därmed också kulturell aktivitet från det norska hovet i Akershus/Oslo till östra delarna av Skandinavien innan den politiska makten försköts söderut mot slutet av 1300-talet (Johansson 2015). Min artikel var ett försök att nyansera den traditionella bilden av svanesången för den norska litterära blomstringen på grund av digerdöden som drabbade området hårt från 1348. Förvisso menar jag inte att pesten var oväsentlig för den kulturella nedgången, men det ser faktiskt ut som om processerna som ledde till att litterära ambitioner flyttas från norsk elit till den svenska eliten inleddes många decennier före pestens ankomst. Det ska emellertid tilläggas att Norge under 1400-talet, trots bristen på belagd litterär produktion, var ett område som relativt snabbt hade hämtat sig efter nedgången mot slutet av 1300-talet och där skriftbruket fortsatte med oförminskad aktivitet i form av administrativ prosa; Norge var snarare i ekonomiskt och administrativt avseende välmående och kyrkans organisation styrktes snabbt efter nedgången under 1300-talets andra hälft (se t.ex. Laugerud 2018).

Kanske är det därför dags att också återföra en del kulturellt kapital till de norska delarna av Skandinavien. Och då väljer jag att ta hjälp av birgittinerna och inspiration från Jonathan Adams avhandling om den birgittinorska handskriften E8902 (2016). Det ser nämligen ut som om bilden av den norska nedgångsperioden kunde nyanseras något ytterligare

1 I sin svenska motsvarighet har balladen fått numreringen TSB 43.

också på det litterära området. Dels föreligger de birgittinnorska handskrifterna som jag återkommer till, dels visar en närmare blick på marginalia i de bevarade norska medeltidshandskrifterna att dessa inte bara var vackra objekt som förvarades som klenoder utan snarare fortfarande var aktivt lästa och använda. Den här artikeln är avsedd att bli den första i en planerad serie där jag vill diskutera olika aspekter av textbruket i 1400-talets Norge som del i en större studie av textbruket i Norden under medeltiden.

Viktigt att nämna i sammanhanget som jag ser det är tre saker:

1. Synen på nationalspråken håller inte när vi skall se närmare på medeltidens språk (läs: skriftspråk)
2. Snarare än nationella avgränsningar kan det vara relevant att närmare granska sociala, politiska och kulturella spridningslinjer när vi skriver en nordisk texternas historia
3. Skrift- och textbruket i Norden är fortfarande tämligen outforskat ur ett modernt perspektiv

Det första som kräver en kort behandling i det här sammanhanget är avgränsningen av en period, *mellomnorsk*, som i många avseenden tycks vara baserad på en ideologiskt grundad idé om det norska rikets nedgång efter pestens härjningar och den efterföljande unionsbildningen mot slutet av 1300-talet i Kalmarunionens samordning av tre kungliga domäner med dansk dominans (se t.ex. Indrebø 1954: 154–155; se också Hagland 2005: 11–14). Jag undviker här i möjligaste mån att tala om Danmark, Norge och Sverige som nationer och vill hellre se de tre områdena som underlagda en kungamakt som har lite med modern statsmakt att göra. För det norska området skulle det dessutom kanske vara mer fruktbart att tala om kyrkoprovinsen under ärkebiskopen i Nidaros under 1400-talet; det var ju kyrkan som höll samman administrationen av den delen av unionen som tidigare styrts av en norsk kung och en nu försvagad adel (se t.ex. Laugerud 2018: 21–53). Avgränsningen av *mellomnorsk* till perioden 1350–1537 ser alltså faktiskt vid en närmare eftersyn närmast ut som baserad helt på ideologiska förutsättningar. Efter att ha varit ett viktigt europeiskt kungadöme under 1200-talet med avgörande makt som sträckte sig till Grönland och Isle of Man, flyttades mycket av makten under Magnus Erikssons regeringstid (1319–1364 (norsk kung 1319–1374)) österut för att senare främst ligga under den danska kungamakten. Pesten gjorde sitt för att försvaga den norska eliten och landet gick in i en lång nedgångsperiod samtidigt som man, med 1800-talets nationalromantiska syn, förlorade sitt självstyre.² Också tidpunkten för slutet av *mellomnorsk* period är politiskt

² Förvisso försvagades den norska unionsdelen politiskt och socialt under Kalmarunionen, men som t.ex. Laugerud (2018) har visat har denna nedgångsperiod troligen fått alltför stor betydelse i den nationalromantiska historieskrivningen vilket i viss mån fortfarande präglar vår syn på norsk senmedeltid.

motiverad snarare än språkligt; med reformationen 1537 anses medeltiden och därmed också språkperioden för avslutad.

Det är förvisso riktigt att den blomstrande litterära produktionen mer eller mindre avslutades i samband med unionen med den svenska kungamakten 1319, men de språkförändringar som sker och som leder fram till modern talad norska hade inletts betydligt tidigare, rentav parallellt med liknande språkförändringar i det som blir modern svenska. Det man ser i det bevarade materialet är att skriftspråket i det norska området efter hand alltmer domineras av skrivare från den danska kungamakten vilket snart också påverkar norska skrivare som försöker skriva enligt de skriftnormer som danska skrivare etablerat. Det sägs därför ofta att det finns ytterst begränsat material för studiet av *mellomnorsk*. Här kan man alltså invända att ingen egentligen tydligt har definierat vad som avses med *mellomnorsk* trots att avgränsningen definitivt varit diskuterad.³

Jan Ragnar Hagland visar i en studie av *literacy* i mellomnorsk tid att de bevarade diplomerna utformats väl i relation till utvecklingen av skriftbruket i övriga Skandinavien. De lokala skrivarna var helt uppdaterade och följde med i hur skriftbruket utvecklades (Hagland 2005). Hagland tar trots det som utgångspunkt den utbredda synen på perioden som en nedgångsperiod för norskt *skriftspråk*.

Det vil seia at vi vil freista halda den tradisjonelle oppfatninga om eit skriftspråk som normmessig var i ferd med å gå i oppløysing opp mot det vi måtte vera i stand til å augna med omsyn til kvantitative og kvalitative sider ved bruk av skriftspråk på norsk i offentleg og eventuelt privat samanheng. (Hagland 2005: 13)

Och det visar sig också i Haglands studie att det förvisso sker en nedgång i vissa genrer, men att det fortfarande finns en hög skriftspråkskompetens genom hela perioden i området.

Ett andra svårdefinierat begrepp är *birgittinnorska*. Ingen har väl egentligen, i likhet med *mellomnorsk*, klart avgränsat vad som avses med detta begrepp. Intressant att notera är att det faktiskt är främst i svensk forskning som det birgittinnorska materialet har behandlats. På samma sätt som de nationella utgångspunkterna satte hinder för ett mer markerat studium av den senmedeltida skriftkulturen i Norge under det som kallades *mellomnorsk* period, tycks birgittinnorsk ha varit av begränsat intresse för norsk språkhistorisk forskning, väl egentligen av samma skäl; det svenska inflytandet på skriftbruket var en del av de ödeläggande krafter som släpptes lösa efter att storhetstiden för norrön litteratur i Norge var över. Ett undantag härvidlag utgör Didrik Arup Seip som vid flera tillfällen behandlade

³ För en grundlig behandling av tidigare forskning omkring *mellomnorsk* och skriftspråkets status i Norge under perioden, se Adams (2016) med referenser.

birgittinorskt material (se t.ex. Seip 1934) I svensk forskning är Lennart Moberg den som skrivit mest om detta skriftspråk. Han konstaterar:

Det vi kallar birgittinorska är ett egendomligt svensk-norskt blandspråk, som säkerligen bara har funnits i skriven form. Det mest karakteristiska är bristen på konsekvens. Svenskt och norskt blandas till synes planlöst. En norsk diftongform och en svensk monoftongform av ett och samma ord kan t.ex. stå sida vid sida. Om man skall kalla detta för norska eller svenska, kan diskuteras. (Moberg 1998: 11)

Jon Gunnar Jørgensen är en av de senaste i Norge som sysslat med material som hör till kontexten för birgittinorska, främst i utgåvan av Aslak Bolts jordebok från 1997. Han skriver:

På Aslak Bolts tid gjorde det seg også gjeldende en viss innflytelse fra svensk gjennom birgittinerne, som fra ordenen ble opprettet i 1370 hadde sitt hovedsete i Vadstena. Enkelte norske tekster fra denne tiden har så tydelige svenske trekk at språket har fått karakteristikken birgittinernorsk. Aslak Bolt var selv vennlig innstilt til birgittinerne, og medvirket som Bergen-biskop til at ordenen i 1426 fikk overta Munkeliv kloster i Bergen. (Jørgensen 1997: xxvii)

Det är intressant att notera Aslak Bolts anknytning till de norska birgittinerna också i det följande. Här ytterligare ett citat från Jørgensen:

Betegnelsen “birgittinernorsk” er brukt om 1400-talls norsk skrift med innslag av svesismer. I Sverige stod birgittinerne for en viktig opprustning av morsmålet i skrift. De oversatte litteratur fra flere språk, faktisk også norrønt, till svensk, og tok i stor grad morsmålet i bruk på bekostning av latin. Den birgittinske innflytelsen i Norge har nok ført till innslag av svensk i norske skriftstykker, men på den annen side så har den sannsynligvis også støttet opp under bruken av nasjonalspråket her som i Sverige. I *AB* er også tekstens solide norskspråklige preg langt mer iøynefallende enn de enkelte svesismer. (Jørgensen 1997: xxix)

Det är kanske inte alldeles självklart att tala om svenska eller norska som “nationalspråk” för den här tiden, men det är relevant att notera att folkspråket också i Norge fortsatte att utvecklas i relation till mer litterära genrer, något som inte alltid uppmärksammas på grund av synen på tiden som en förfallsperiod. Det är också intressant att se hur en del norröna texter användes i översättningar som kan relateras till birgittinerna (se t.ex. Jørgensen 2012).

Men det kan hända att birgittinerna trots allt endast kan vara en delförklaring på svensk påverkan på norskt skriftspråk och -bruk under främst 1400-talet. Det finns mycket som tyder på att de flesta birgittinorska texterna tillkommit redan tidigt på 1400-talet, innan det egentligen går att spåra något direkt birgittinskt inflytande. Och det föreligger definitivt exempel på texter som inte producerats av birgittiner utan snarare pekar mot

att försök på att reformera (öst)norskt skriftspråk har haft representanter i flera miljöer.

Om vi söker språkliga förklaringar på varför man producerar texter i Norge för norska läsare med den här "blandformen" är det troligen åtminstone två viktiga faktorer som spelar in. Den första handlar om (öst)norsk språkutveckling och nämns av Jon Gunnar Jørgensen, nämligen att norskt talspråk i det aktuella området i hög grad har en liknande utveckling som talspråket i det svenska området. En andra delförklaring handlar om att söka modeller för att utveckla skriftspråket i en tid av social och politisk turbulens. Och här är det ju svensk skriftkultur som ligger närmast till hands i den tidigaste perioden (men politiskt också under stora delar av 1400-talet).

Jonathan Adams diskuterar både *mellomnorsk* och *birgittinnorska* i sin avhandling om handskriften E8902 (tidigare Skokloster 5 4to) och presenterar här en grundlig genomgång av diskussionen om dessa fenomen med utförliga referenser till tidigare forskning. En viktig iakttagelse i avhandlingen är att de två huvudskrivarna i denna handskrift å ena sidan förvisso skiljer sig åt i sitt birgittinnorska skriftspråk men att de båda å andra sidan uppvisar stor enhetlighet i sin individuella skrift. Detta tolkar Adams som att de båda förhåller sig till sina svenska förlagor utifrån en idé om att avskriften ska riktas mot norska läsare, alltså att de medvetet "förnorskar" texterna de skriver av. Adams konstaterar också att birgittinnorska ska betraktas som norskt skriftspråk (se t.ex. Adams 2016: 28; 168–198).

Ett ytterligare exempel på norsk skriftproduktion med svenska förebilder är avskriften av *Herr Ivan* i handskriften E8822 (tidigare Skokloster 156). Den norske historikern Bjørn Bandlien behandlar i en artikel denna birgittinnorska version av *Herr Ivan* ur historikerns perspektiv. Bandlien diskuterar hur texten har hamnat i en handskrift som tillhört en franciskanbroder från Trondheim, och kommer in på relationen mellan birgittinerna i Norge (Bergen) och de franciskanska bröderna (Bandlien 2013). Och här tror jag att Bandlien är inne på något viktigt, nämligen förhållandet mellan olika skriftproducerande miljöer i Norge under 1400-talet och hur birgittinnorska troligen ska ses som ett relativt medvetet försök att skapa ett skriftspråk för det talspråk som hade utvecklats i den riktning som främst präglade sydöstra delarna av Norge och området runt Trondheim. Skrivarna tycks sträva efter ett skriftspråk som också kunde fungera vid högläsning av texterna, något som var vanligt förekommande under perioden.

Med utgångspunkt i ovanstående kortfattade och absolut inte uttömmande presentation av diskussionen om mellomnorsk och birgittinnorsk är det nu dags att vända intresset mot Telemark och handskriften Linköping T 180 som åtminstone till vissa delar tillkommit i detta område under 1400-talets andra hälft. Handskriften består av vad som ursprungligen var tre

handskrifter (se Ståhle 1950: 135), men som någon gång under århundradenas lopp har bundits som en kodex, och omfattar totalt 194 sidor.

I. Fragment av postillan MP 6 skriven med fyra händer (T 180a; s. 1–110)

- 1) hand 1 (fol. 1r–36r)
- 2) hand 2 (fol. 36v–47v)
- 3) hand 3 (fol. 48r–52r)
- 4) hand 4 (fol. 52r–54v)

II. Diverse texter på skandinaviskt språk och latin (T 180b; s. 111–137 (139))

III. Fragment av postillan MP 7 (T 180c; s. (140) 141–194)

Postillefragmenten T 180a och T 180c har diskuterats ingående av Bertil Ejder (1974). Han är emellertid främst intresserad av postilletexterna och diskuterar inte fragmentet av en ballad som jag återkommer till inom kort. Ejder (1974) ger information angående skiften mellan skrivare i den utgivna texten. Han anger att det rör sig om tre skrivare i postillan MP 6 (T 180a) men i fotnoterna avgränsas fyra händer, vilket påvisas av Lindegård Hjorth (1976: 11). Han konstaterar om hand 2 och 3:

Måske bør det noteres, at skiftet mellem hånd 1 og hånd 2, henholdsvis mellem hånd 2 og hånd 3 sker ved sideskifte, men i begge tilfælde midt i en setning. Det taler for, at skriversne har haft ét og samme forlæg; det varierende sprogpræg i de enkelte partier kan da forklares ved, at skriversne har afskrevet med større eller mindre respekt for forlæggets sprogform. At denne har været svensk, er der ingen grund til at betvivle. (Hjorth 1976: 12–13)

Den första av de fyra skrivarna som samarbetat i T 180a har karakteriserats som svensk-norsk redan av Carl Ivar Ståhle (1950). En grundlig behandling av Linköping T 180 har presenterats av Roger Andersson (1993). Hans framställning ligger i hög grad till grund för min diskussion här. Fol. 55v innehåller den aktuella avskriften av balladen och dessutom kortare skriftavsnitt med ett antal händer. Poul Lindegård Hjorth har presenterat den senaste läsningen av hela fol. 55v i T 180 (1976: 15–16). Jag bygger i det följande på denna läsning.

På samma sida som balladen, 55v, finns det uppgifter om postillans tillkomst och proveniens. Skrivaren noterar: *Liber iste pertinere ecclesie soleem qui continet ewangelica dominicalica in norsken quem dedit mathias nicolai jn byørnetweth* 'Denna bok tillhör Solums kyrka, den innehåller söndagsevangelierna på norska och blev donerad av Mattis Nielsen på Bjørntveit'. Samme Mattis benämns också *nielsson* i direkt samband med balladen längre ned på sidan som enligt Lindegård Hjorth är skriven av vad som kan vara sju olika händer (Hjorth 1976: 16–17). Roger Andersson (1993: 51) har pekat på att del I (T 180a) i handskriften, fol. 1–55, med största sannolikhet har utgjort en egen handskrift som bundits i det separat

bevarade pergamentsband som i dag förvaras i anslutning till handskriften. På baksidan av bandet finns påskriften *maria mattis liber*, vilket torde anspela på ägaren Mattis Nielsen som omnämns också i samband med balladen på fol. 55v. Mycket talar därmed för att den första delen (T 180a) ska ses som en egen handskrift medan del II (T 180b) och III (T 180c) kan ha bundits samman med denna i ett betydligt senare skede, kanske rentav när handskrifterna samlades i Sverige. För ett resonemang om detta se Andersson (1993: 51–54) som kommer fram till att “[d]et mest sannolika är att de tre delarna bundits samman någon gång under 1500-talet” (1993: 54).⁴ Det är intressant att den som skriver denna donationsnotis tydligt markerar att den postilla som föreligger i handskriften (MP 6) i det här sammanhanget är skriven på “norska”. Som nämnt är det endast en av de fyra urskilda händerna som i dag anses vara skriven i det blandspråk som kallas *birgittinnorsk*. Men för skrivaren på 1400-talet var det tydligen så att språkformen i hela postillan var att uppfatta som “norsk”. Lindegård Hjorth skriver:

Bestemmelsen af sprogformen i MP 6 som norsk tager sig jo mærkeligt ud og frister næsten til forsøg på at variere vittigheder over temaet national selvoervurdering. Men sagen er vel den, at *norsk* her blot skal betyde “(nordisk) folkesprog, lingua vernacula”, uden smålig hensyntagen til, om den foreliggende tekst er præget af den ene eller den anden regionale skrifttradition. Ville man presse bestemmelsen yderligere, kunne man måske godt bruge den til at belyse, i hvilken grad fornemmelsen for norsk skrifttradition er vaklende i sen middelalderen. (Hjorth 1976: 20)

Möjligen kunde man gå ännu längre och säga att ett norskt skriftspråk vid den här tiden skulle påminna så mycket om svenskt skriftspråk att det blir svårt för vår tids forskare att avgöra vilket område språkformen representerar, något som torde framgå av de olika synpunkter på birgittinnorska som framkommit i forskningstraditionen.

Språkformen i balladen har diskuterats i tidigare forskning. Den grundligaste behandlingen presenteras av Kaj Bom i den inledningsvis omnämna artikeln “Danmarks norske Folkeviser” (Bom 1973) och i Lindegård Hjorths diskussion om balladen (1976). Boms lite skämtsamma titel kan sägas vara ganska träffande inte bara för behandlingen av just denna birgittinnorska text utan faktiskt för samtliga texter som inordnats under denna benämning. Svend Grundvigs beskrivning av språket i T 180a är ett gott exempel på osäkerheten:

4 Andersson diskuterar handskriftens proveniens och hur de tre delarna kommit att sammanbindas (1993: 174–178). Här föreslår han att de tre delarna (T 180a–c) kan ha varit i nära anslutning till varandra redan i utgångspunkten, men att de först senare bundits samman i en kodex. De två postillorna (MP 6 och MP 7) hör till samma tradition som knyts till Vadstena och texten i T 108b kan även den associeras till birgittinerna i Vadstena. Anderson argumenterar dessutom övertygande för att hela kodex till slut har hamnat i moderklostret i Vadstena.

Dets første Halvdel er norsk, den anden svensk: men midt inde i det, paa Bagsiden af Bl. 55, staar da detta Stykke af en dansk Folkevis. (DgF II: 226)

Poul Lindegård Hjorth pekar på hur svensk, dansk respektive norsk forskning om handskriften T 180 och balladen har styrts av olika intressen:

Hertil kommer så, at håndskriftet så at sige har haft forskellig status i de forskellige nordiske lande: for dansk videnskab har det kun haft interesse på grund af visefragmentet; i norsk videnskab måtte intressen i stedet samle sig om sprogform og palæografi i dele af håndskriftet; og i svensk videnskab spiller det vel især en rolle for belysningen af visse genrer inden for senmiddelalderens opbyggelige litteratur. (Hjorth 1976: 6)

Det är således inte självklart hur språket i balladen ska bedömas. De sju stroforna hör definitivt hemma i traderingen av *Ridderen i hjorteham* som förs till de danska balladerna som DgF 67A. Men språket är alltså svårt att definiera med våra nationella avgränsningar; Lindegård Hjorth spekulerar om en "fællesnordisk visesprogform" som "har opsuget en række oprindelige norvagsismer eller svecismer" (1976: 26) väl främst på grund av hypotesen om att balladformen först kom till Danmark.⁵ Lindegård Hjorths synpunkter på Boms behandling av språkfrågan är värd att citera in extenso:

For Boms konklusion (s. M57) spiller tanken om afskrivning og manglende fortrolighed med genre og sprogform en betydelig rolle. Det må, hvis jeg ellers har forstået pointen, være den tanke, der ligger bag hans afsluttende bemærkning: 'Man kan godt tænke sig at skrivende folk i Syd-Norge kunne have et skriftsprog som det vi ser afspejlet i (afskriften) A', altså i visefragmentet. Med 'afspejlet' må vistnok være tænkt på, at det er forlægget, der har haft en sprogform, som benyttedes af 'skrivende folk i Syd-Norge' (vel altså: nordmeænd?), idet det foreliggende fragments sprogform så er fremkommet ved brydning med afskriverens sprogform. Om afskriverens nationalitet udtaler Bom sig ikke bindende: 'En "nem" (men dubiøs) forklaring kunne gå ud på at det var en dansker .. el. evt. en svensker .. der af interesse for visen havde ført den i pennen efter bedste evne' (Hjorth 1976: 29).

Citatet är väl signifikativt för den osäkerhet som råder inom forskningen angående skriftspråkets status under 1400-talet. Lindegård Hjorth citerar också Aage Kabell som skriver att "Folkeviserne er jo kun ved overleveringens ugunst blevet fortrinsvis danske. Ved en approksimation til urformen maa det nordiske perspektiv genopfriskes" (Kabell 1965: 133).

Proveniensen för T 180a talar definitivt för att nedteckningen skett i Telemark i en handskrift ägd av Mattis Nielsen, och som det ser ut i anslutning till ägaren själv, innan den skänktes till kyrkan i Solum. Om vi accepterar proveniensen bör T 180a (men kanske inte T 180b och T 180c)

5 För diskussionen om balladtraditionens introduktion i Norden se senast Solberg (2011) med hänvisningar.

betraktas som en norsk handskrift och därmed ge indikationer om norskt skrift- och textbruk vid slutet av 1400-talet. Det blir därmed intressant att diskutera balladen närmare ur detta perspektiv.

Olav Solberg (2011) är den som senast diskuterat implikationerna av att vår äldsta bevarade nedskrift av en medeltida ballad återfinns i en handskrift med proveniens från Telemark. Solbergs huvudargument är att det finns flera tecken i det bevarade materialet som tyder på att det existerat en kontinuerlig skrifttradition i Norge för balladerna från medeltiden och fram till nedteckningar som gjordes på 1800-talet. Balladen i T 180a blir i detta sammanhang den fasta punkten i norsk medeltid, förutom att den redan har status av att vara det äldsta belägget på en medeltida ballad i Norden. En skriftburen tradition parallell med den muntliga traderingen framstår i Solbergs resonemang som plausibel; den norska traderingen av balladerna kan därmed ledas tillbaka till tiden före 1500 och till deras medeltida ursprung.

Men vad kan skriften på fol 55 säga oss om skrift- och textbruk vid 1400-talets slut? En första iakttagelse som inte har fått någon större uppmärksamhet tidigare är bladets tvåspråkighet. Den inledande donationstexten som anger Mattis Nielsen som givare av postillan till kyrkan i Solum är skriven på latin. Man kan förvisso invända att en givarnotis kan vara relativt formelartad och att den därmed kunde förstås som symbol även om man inte kunde förstå språket. Men samtidigt är det en markör av latinbruket som tyder på att man också i en kyrka i Telemark mot slutet av 1400-talet förväntade att någon kunde förhålla sig till kyrkans språk, latinet, trots att latinbruket troligen var begränsat bland präster runtom i landet. Det finns också ytterligare stöd för latinkunskaperna i den miljö där Mattis Nielsen vistades. På fol. 55r finner man en latinsk notis som tycks vara samtida:

Sancta ann
sua septe[m] a ... vixe[ra]t
cum viro suo - - uo defuncta
senilem etatem peruenerit
senectute sancta co[n]spectabat
Infantiam salu[a]toris

Denna latinska notis har, så vitt jag har kunnat finna, aldrig identifierats. Lindegård Hjorth har genomfört en noggrann läsning av det aktuella stället, men inte identifierat texten. Nu har jag lyckats finna lösningen, att texten är ett utdrag ur en predikan som tillskrivs St Augustinus som *Sermo* nr 370, *De nativitate Domini* (PL, vol. 39: 1657). Det visar sig att Lindegård Hjorths läsning ligger mycket nära den utgivna texten och att hans ödmjuka osäkerhet på läsningen nog ska ses som överdriven.

På fol. 55v finns ytterligare en latinsk notis, vad som ser ut som en kort bön. Återigen är naturligtvis en kort bön på latin inte det starkaste stödet för att konstatera latinkunskaper i Telemark vid 1400-talets slut. Sammantaget med donationsformeln och citatet från St Agustinus torde man emellertid kunna konstatera att latin var ett språk som var i bruk i tiden och som hade en viss status.

Det är alltså i denna direkta kontext som vi finner vad som ser ut att vara Mattis Nielsens omnämning av sitt eget namn, *Jek mattis nielsson*, följt av en enkel rad med omkvädet och därefter stroforna i balladen *Riddaren i hjorthamn*. Bengt R Jonsson argumenterar för att Mattis Nielsen själv har skrivit raden med omkvädet medan balladen har nedtecknats med samma hand som utförde donationstexten (Jonsson 1991: 84). Jonsson konstaterar:

Detta innebär att, efter det ms skänkts till Solums kyrka, någon (pastor loci?) inspirerats av Mattis Nielsens viscitat till att införa texten (nästan, men ej helt, så långt utrymmet räckte) av den ballad på vilken Mattis alluderat. (Jonsson 1991: 83).

Mycket pekar därmed på att Mattis och den som skrev donationstexten och balladen kände varandra och skrev mer eller mindre samtidigt. Vi har alltså på en enskild sida i en handskrift som varit i Solum i Telemark text på både folkspråket och latin, och dessutom en unik text i form av balladen. Som Solberg har argumenterat innebär det senare att balladen varit känd i Telemark mot slutet av 1400-talet och att den kan anses representera en skrifttradition för balladtexterna som annars saknar belägg i Norden. Och egentligen talar väl båda dessa iakttagelser mot att latin var något mer eller mindre okänt i Norge under senmedeltiden och att litterära texter inte producerades under den långa nedgångsperioden efter digerdöden. Förvisso är det uppenbart att den blomstrande skriftkultur som växte fram i det norska kungariket under Håkon Håkonarson, hans söner och sonsöner från första hälften av 1200-talet och fram till 1319 hade ebbat ut, men det är uppenbart att kyrkan fortfarande utbildade präster som kunde både hantera latin och utföra skriftliga uppgifter. Den norska eliten hade förlorat mycket av sin politiska ställning i unionen, men den hade fortfarande kontroll över kyrkans institutioner och det är i dessa kretsar och bland de mäktiga bönderna som skriftkulturen fortsätter att utvecklas. Det blir därmed relevant att utveckla Roger Anderssons resonemang (1993: 177–181) om balladens väg till Vadstena och vidare i en dansk birgittinsk kontext också till att se närmare på dess roll i Norge och i sammanhang med andra skriftalster som förs samman under benämningen *birgittinnorska*.

Linköpingshandskriftens första del, T 180a har med största sannolikhet tillkommit i Norge. Den visar hur en postilla i en tradition från Vadstena har producerats för bruk i Norge. Vi vet alltså i nuläget inte hur denna postilla kommit i Mattis Nielsens ägo och inte heller hur den därefter kommit till Sverige för till slut hamna i Linköping, men mycket tyder, som Roger

Andersson argumenterar, på att handskriften kommit från Solum till Vadstena ett stycke in på 1500-talet. Det mesta skulle väl dessutom peka mot att T 180b och T 180c bundits in tillsammans med T 180a sedan den sistnämnda kom till Sverige. Men balladen och de latinska notiserna, liksom två brevkast som jag inte kommit in på i det ovanstående, har skrivits ned i stormans- och kyrkomiljö i Telemark. Dessa fattiga rester av en skriftkultur i Norge under 1400-talets sista hälft är givetvis inte mycket att bygga några större slutsatser på. Men tillsammans med de övriga texter som knutits till det så kallade *birgittinnorska* skriftspråket visar de hur både religiös och världslig litteratur adapterades till norska förhållanden under en period som traditionellt har betraktats som helt utan litterära aktiviteter.

Litteratur

- Adams, Jonathan (2016), *The Revelations of St Birgitta. A Study and Edition of the Birgittine-Norwegian Texts, Swedish National Archives, E 8902*. Leiden: Brill.
- Andersson, Roger (1993), *Postillor och predikan. En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Bandlien, Bjørn (2013), "Yvain among Friars. A Late Medieval Franciscan Manuscript of Herr Ivan", *Journal of the International Arthurian Society* 1:1 (2013): 81–119.
- Bom, Kaj (1973), "Danmarks norske folkeviser", *Danske studier*, s. 185–223.
- DgF = *Danmarks gamle Folkeviser*, ed. Svend Grundtvig et al. København 1853–1976.
- Ejder, Bertil, ed. (1974), *Svenska medeltidspostillor. Delarna 6 och 7*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet, vol. 23: 6–7. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hagland, Jan Ragnar (2005), *Literacy i norsk seinmellomalder*. Oslo: Novus.
- Hjorth, Poul Lindegård (1976), "Linköping-handskriftet og 'Ridderen i hjorteham'", *Danske studier*, s. 5–35.
- Indrebø, Gustav (1951), *Norsk målsoga*. Bergen: Griegs.
- Johansson, Karl G. (2015), "Queen Eufemia, the Norwegian Élite and the Background of the *Eufemiavisor*", i Olle Ferm et al. (eds), *The Eufemiavisor and Courtly Culture. Time, Texts and Cultural Transfer. Papers from a Symposium in Stockholm 11–13 October 2012*, s. 136–161. Konferenser 88. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Jonsson, Bengt R. (1991), "Brävalla och Lena. Kring balladen SMB 56", *Sumlen* 1989: 49–166.
- Jørgensen, Jon Gunnar, ed. (1997), *Aslak Bolts jordebok*. Oslo: Riksarkivet.
- Jørgensen, Jon Gunnar (2012), "Didrik til hest – til øst fra vest", i Karl G. Johansson & Rune Flaten (eds), *Francia et Germania. Studies in Strengleikar and Piðreks saga af Bern*, s. 289–307. Bibliotheca nordica 5. Oslo: Novus.

- Kabell, Aage (1965), "To danske visestudier", *Danske Studier*, s. 131–134.
- Laugerud, Henning (2018), *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Oslo: St. Olav forlag.
- Moberg, Lennart (1998), "Heliga Birgitta på birgittinernorska. Några språkliga iakttagelser", i Börje Tjäder (red.), *Smärre texter och undersökningar*, s. 9–31. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 3. Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- PL = *Patrologiæ cursus completus. Series latina*, utg. J.P. Migne. 1– (Paris 1844–).
- Preißler, Katharina (2016), "Balladenspuren in mittelalterlichen Medien des Nordens", i Anngret Heitmann & Katarina Yngborn (red.), "*Rider ud saa vide*". *Balladenspuren in der skandinavischen Kultur*, s. 17–38. Freiburg: Rombach.
- Sandvei, Marius (1938), "Birgittinernorsk", *Maal og Minne*, s. 40–53.
- Seip, Didrik Arup (1934), *Studier i norsk språkhistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Solberg, Olav (2011), "Paa gammelt Maal og paa Pergament?. Har det funnest ein skriftleg norsk balladetradisjon?", *Maal og Minne* 2 (2011): 67–95.
- Ståhle, Carl Ivar (1950), "Recension av Grape, A. *Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitets bibliotek*. I. *Samlingens tillkomst och öden. Person- och lärdomshistoriska studier över dess innehåll*. XXIV + 797 s. II. *Kommenterande katalog*. VIII + 797 s. Uppsala 1949. (Acta Bibliothecæ R. universitatis Upsaliensis. Vol. VI–VII.)" *Arkiv för nordisk filologi* 65: 130–144.

Till doms över dom. Och över dom andra. En språkideologisk analys av en språkvårdsdebatt

Lena Lind Palicki och Susanna Karlsson

Introduktion

En av de språkvårdsfrågor som varit mest diskuterad och debatterad under senaste århundradet är troligen frågan om hur vi i den skrivna standardsvenskan ska behandla de små orden *de* och *dem*. Orden vållar många olika problem. Dels uttalar de flesta språkbrukare dem inte som de skrivs utan säger [dom] om båda formerna, dels krävs det ett visst mått av grammatisk analys – automatiserad eller ej – för att säkert avgöra vilken form som är korrekt i ett visst fall. I den här artikeln kommer vi att studera två perioder då debatten varit särskilt intensiv i dags- och fackpress. Den första perioden spänner över större delen av 1900-talet med en topp på 1970- och 80-talen, den andra pågår under hösten 2016.

Att det här är en av de språkvårdsfrågor som vållar mest huvudbry märks inte minst i Språkrådets språkrådgivningstjänst, där frågor om *de* och *dem* tillhör de allra mest frekventa.¹ Det är också – ur språkvårdssynpunkt – ”en genuint besvärlig språkriktighetsfråga, och har så varit under lång tid” (Josephson 2018: 202). Uttalsförändringar verkar här ha en avgörande betydelse. Ännu i mitten av förra seklet skilde många på [de:] och [dem] (eller [di:] och [dom]) i vardagligt tal. I högtidligt tal och uppläsningsspråk upprätthölls distinktionen ända in på 1970-talet (Bergman 1962). Numera gör allt färre skillnad i tal, även om en del dialekter fortfarande upprätthåller en distinktion (jfr dock Svahn & Nilsson 2015). Även i det svenskspråkiga Finland är skillnaden i vardagligt tal på väg att luckras upp (Leinonen 2015), vilket har den effekten att många språkbrukare har svårt att upprätthålla distinktionen i skrift. Det finns också en spridd uppfattning om att elever har fått allt svårare att skilja mellan *de* och *dem* och att detta skulle vara en förändring som ägt rum på senare tid. Uppfattningen kommer till uttryck i en enkät till svensklärare där över 60 % av lärarna framhåller just detta som den språkriktighetsfråga som de upplever som allra mest besvärlig i undervisningen (Karlsson & Lind Palicki 2017).

Debatten har skiftat fokus över tid. Under 1970-talet är debatten en del av en större rörelse för en ökad samstämmighet mellan uttal och skriftbild. Under 2000-talet har debatten i stället kommit att handla om elevernas påstådda oförmåga att välja mellan subjekts- och objektsform. Senare undersökningar (t.ex. Håkansson & Norrby 2003; Lind Palicki & Karlsson 2019) har också visat en osäkerhet i valet mellan *de/dem* och att placeringen

¹ Vi har båda varit anställda som språkvårdare i svenska vid Språkrådet, och har därför mycket god insyn i verksamheten.

före eller efter finita verbet verkar styra elevernas val mer än faktisk grammatisk funktion, men detta är undersökt i mycket liten utsträckning. Många kniviga fall har fått särskild uppmärksamhet. Det rör framförallt när [dom] föregås av en preposition och följs av en relativsats: *Jag lyssnar på dom som vill prata* (Språkriktighetsboken 2005: 209–210, Hellberg 1996). Den konstruktionen debatterades under 1970-talet, även om debatten avtog en del efter att Bertil Molde 1980 satt ner foten för språkvårdens räkning och konstaterat att i de fallen är valet fritt. Trots att det i skrivande stund har gått nästan 40 år sedan dess är det här fortfarande en av de absolut vanligaste frågorna till språkvården.

Språkriktighetsfrågor av den här typen är intressanta ur flera aspekter, och vi har i tidigare artiklar redogjort för resultaten från en enkät till svensklärare (Karlsson & Lind Palicki 2017) och för resultaten av en undersökning av elevers faktiska bruk av *de/dem/det/dom* i nationella prov (Lind Palicki & Karlsson 2019). Vi vet genom dessa studier 1) att detta tillhör en av de mest diskuterade frågorna jämfört med andra språkriktighetsfrågor och att det har förändrats över tid och 2) något om sanningshalten i påståenden om elevers bruk av *de/dem/det/dom* och hur det har förändrats över tid. I den här artikeln kommer vi i stället att fokusera på diskursen kring *de/dem* i de diskussioner och debatter som har förts.

Oavsett vad debatterna om *de/dem/dom* har gällt har det tydligt framgått att ämnet har väckt starka känslor och upprört många. Ibland är tonläget ganska högt. Sedan det som kommit att kallas *the sociolinguistic turn* (Teleman 2003) betraktas språklig variation åtminstone av språkvetare som självklart, och mångfald betraktas som inneboende i språket i bruk. Ändå accepterar många existensen och behovet av en standardnorm och ser avvikelser som problematiska. När språkliga avvikelser görs problematiska och tillskrivs negativa värden är det ett uttryck för den sociala status som talaren av den ”problematiska” varieteten har (Piller 2016). När det som avviker från standardnormen behandlas som stigmatiserande kan vi se mönster kring vems språk som diskursivt tillskrivs respektive fräntas status, vems språk som kan inkluderas i standarden och vilket som kan exkluderas (Hult & Hornberger 2016).

Det är de språkideologiska frågorna som står i fokus för den här studien. Det innebär att vi främst är intresserade av de attityder, antaganden och föreställningar om språk som kommer till uttryck i diskussioner och debatter som förs om den aktuella språkfrågan. En debatt eller diskussion om språk och variation bygger på föreställningar och värderingar om språk och språkliga uttryck (Piller 2016). Ofta finns en föreställning om vad som är det ”goda språket” och det ”rätta” (Norrby och Håkansson 2011). Genom sådana föreställningar kan man få syn på vems språk som tillskrivs högt respektive lågt värde, samt vems språk som betraktas som en tillgång eller som ett problem (Hult & Hornberger 2016). Det blir också tydligt vems

språk man försöker värna och från vilka diskurser debattörerna hämtar sina argument ifrån (Eira 1998; Johnson 2005, 2009).

Med den här studien vill vi bidra till förståelse för hur diskussionerna kring *de/dem/dom* har förändrats över tid. Genom att förstå vilka diskurser argumenten hämtas ifrån och vems språk som konstrueras som värdefullt eller problematiskt kan vi förhoppningsvis bidra till en diskussion om hur debatter om korpusvårdsfrågor är genomsyrade av ideologi, och alltså har koppling till sin samtid. Genom dessa ideologiska kopplingar tillskrivs vissa språkfrågor ett sådant signalvärde att de kan användas som ett socialt slagträ i mellanmänskliga relationer.

Syfte och disposition

I den här undersökningen har vi för avsikt att genom att analysera debatter och diskussioner om språkriktighetsfrågan *de/dem/dom* synliggöra de diskurser och språk- ideologier som diskussionerna bottnar i. Följande frågor ställs:

- Vilka är aktörerna i debatten?
- Från vilka diskurser hämtas argumenten?
- Vems språk värnas genom att konstrueras som *resurs* respektive *problem*?

Genom att analysera de diskurser som argumenten hämtas ifrån avser vi att belysa vilka värdesystem – ideologier – de olika lägren ger uttryck för. För att kunna göra detta analyserar vi texter ur två debattperioder, en som löper under större delen av 1900-talet, och en som ägde rum under hösten 2016.

Vi disponerar texten så att vi först ger en forskningsbakgrund för att därefter presentera teori och analysmodell. Därefter analyserar vi de två debattperioderna, först var för sig, för att därefter ställa dem bredvid varandra och diskutera resultaten.

Forskningsbakgrund

I det här avsnittet gör vi en översikt över den tidigare litteraturen, vilken kan delas in i fyra typer: 1) forskning som handlar om bruket av olika former, 2) forskning om attityder till språkbruket, 3) utredande texter som förespråkar vilken form som bör gälla i standardsvenskan, vanligtvis skrivna av språkvårdare, och 4) debatterande, tydligt argumenterande texter. De olika typerna av texter ligger nära varandra och är därför inte alltid helt lätta att skilja åt. I det här avsnittet redogör vi i huvudsak för kategorierna 1–2, men även en del av kategori 3. I materialavsnittet redogör vi för de artiklar som vi har betraktat som debatterande eller där språkvårdare tar ställning och som utgör vårt analyserade primärmaterial. Dessa ingår i kategori 4 och delvis i kategori 3 och beskrivs i analysdelen.

Bruket av olika former

Flera studier har intresserat sig för det faktiska bruket. I tidiga undersökningar ligger fokus ofta på valet mellan skriftspråksform och talspråksform (t.ex. Westman 1986), och på förhållandet mellan uttal och ortografi (t.ex. Cassirer 1976; Svahn & Nilsson 2014).

I början av 1900-talet uppmärksammas för första gången en svårighet med bruket av *de/dem* före relativsats i Beckmans *Språklära* (Beckman 1904). Men frågan får ingen större uppmärksamhet förrän på 1960-talet då förändringar i uttalet kopplas till radions tillkomst. Den tidigare sekreteraren för Svenska språknämnden, Gösta Bergman, hävdar att motsättningen mellan uttalsformerna *dom* och *di* för *de*, har blivit mer uppmärksammas efter radions tillkomst. Detta, menar Bergman, framgår av många insändare till tidningar och brev till Sveriges Radio. Det är alltså en fråga som rör det talade uppläsningsspråket. Han kommenterar dock att *dom* i skrift bara förekommer ”i lättare stilarter och i dialog som ska spegla talspråk, däremot icke i skriftspråkets huvudstilart, sakprosan” (Bergman 1962: 29). Bergman citerar också ett brev som Nämnden för svenska språkvård skrev till Tidningarnas Telegrambyrå 1954, där det framgår att nämnden avråder från *dom*-uttal vid uppläst text i radio, men att vid fri dialog kan man gott använda det som är naturligt för en.

De diskussioner som ägde rum under några decennier kring 1900-talets mitt kom att utgöra grunden för flera undersökningar av pronomen och bestämda artiklar under 1970-talet. Redan 1977 intresserade sig Hultman och Westman för hur bruket av definitiva pronomen relaterar till betyg i gymnasisters texter. De skiljer dock inte på *de/dem* och *dom* och bedömer heller inte om bruket varit normenligt, utan noterar bara att högre frekvens av definitiva pronomen korrelerar med högre betyg. En av de hittills mest omfattande studierna av elevers användning är gjord av Katarina Hallencreutz (1981) där hon undersöker *de/dem/det/dom* och annan variation mellan tal- och skriftspråksformer i elevtext. Dels undersöker hon bruket i förhållande till normer, dels utfallet av användningen i förhållande till sociala faktorer som kön, ålder och socialgrupp. Hon visar att många elever visserligen väljer att använda *dom* i stället för *de/dem*, men att den som använder *de/dem* som regel väljer den normenliga formen, utom i konstruktionen *prep+[dom]+relativsats*. Hon visar också att ordform och betyg samvarierar: Elever som följer skriftspråksnormen får högre betyg. I hennes undersökning klarar eleverna lucktester bra. Överlag visar resultatet att eleverna är träffsäkra när det gäller *de/dem*, men att många elever (57 %) väljer att använda talspråksformen *dom*. Hallencreutz förklarar den höga normenligheten med att elever vid undersökningstillfället har en god uppfattning om ords funktion i satsen, alltså en förståelse för grammatik och satslösning. Resultatet följs upp av Lind Palicki & Karlsson (2019) som visar att i skolans nationella prov kan eleverna i gymnasiet skilja på *de* och *dem* i de allra flesta fall, medan formrikiheten är mer utbredd på

högstadiet. Undersökningen visar också att bruket av *dom* har avtagit dramatiskt sedan Hallencreutz' studie, även om det fortfarande används framförallt på högstadiet. Samtidigt har lärares acceptans för *dom* ökat till det dubbla visar enkätstudier som jämför attityder 1976 och 2015 (Grünbaum 1976, 1982; Karlsson & Lind Palicki 2017).

Mönstret att *dom*-användningen är på nedåtgående känns igen från andra studier. Östlund-Stjärnegårdh visar att i de nationella proven ökar andelen elever som använder *de/dem* medan andelen som använder *dom* minskar. Hon uppmärksammar här att de verkligt problematiska fallen är när *de* används i stället för *det*, vilket hon beskriver som ett ökande fenomen (Östlund-Stjärnegård 2001: 16). Även i journalistiska texter minskar användningen av *dom*, vilket undersökningar av fyra stora Stockholmstidningar och fyra landsortstidningar visar (Ewerth 1978, 1992). Andelen *dom* av alla *de/dem/dom* utgjordes en dag 1977 2,4 %, medan en uppföljningsundersökning femton år senare visar att andelen *dom* minskat till 1,8 % (Ewerth 1992). Störst andel *dom* återfanns på insändarsidor och används främst som intimitetsmarkör i vissa texttyper och nästan uteslutande som pronomen, vilket är fallet även i den senare undersökningen (Ewerth 1978, 1992). Att göra skillnad mellan *dom* som informell, talspråklig markör och *de/dem* som skriftspråklig sådan verkar alltså ha avtagit under perioden.

När användningen av *dom* minskar verkar osäkerheten kring valet av *de/dem* öka. Många gör fel framförallt i form av användning av *dem* i subjektposition och i demonstrativt pronomen (*dem där*), visar Håkansson och Norrby 2003. En närmare analys visar att det finns systematik i felanvändningen och att positionen i satsen är den faktor som påverkar mest. Informanterna verkar uppfatta positionen efter det finita verbet som en objektposition och skriver därför *dem* – av 32 felaktiga belägg av *dem* i materialet uppträder 30 av dem efter det finita verbet, vilket belägger att även positionen spelar en avgörande roll (2003: 14). Detta slår igenom även för användningen av *dom*, som i studien används uteslutande efter verbet. Det rör sig alltså om en systematisk distinktion som informanterna gör mellan olika positioner i satsen och som påverkar valet (Håkansson & Norrby 2003). Vilka underliggande faktorer som utgör gynnsamma förhållanden för normenlighet respektive normbrott undersöktes av Christer Platzack redan 1976, när han ur ett generativistiskt perspektiv undersökte vilka faktorer som påverkar när en *dom*-sägare ska transponera till *de/dem*. Platzack finner att även högutbildade, språkutbildade och skriftvana vuxna gjorde fel på vart fjärde exempel i testet, vilket visar att många av de testade sannolikt saknar såväl intuition om regeln som tumregler att hålla sig till (Platzack 1976).

För att undersöka ifall argumentet att vissa dialekter fortfarande gör en åtskillnad på [di:] och [dom] hade empiriskt stöd genomförde Peter Cassirer (1976) en enkätstudie om lärares uppfattning om sydsvenska elevers

pronomenuttal. Lärarna rapporterar en vikande trend för uttalen [di:] och [de:]. I stället är det [dom] som rapporteras sprida sig.

Attityder till språkbruket

De/dem-frågan har länge diskuterats som en attitydfråga som handlar om talspråksformer respektive skriftspråksformer. Det visar Catharina Grünbaum i en enkätstudie på uppdrag av Svenska språknämnden (Grünbaum 1976, 1982), som ville ha underlag till en kommande skrivregelsamling riktad till skolan (Punkt, komma, frågetecken 1979). Landets svensklärare tillfrågades om olika språkliga konstruktioner och om besvärliga språkriktighetsfrågor i undervisningen. Resultatet visade att *de/dem* visserligen diskuterades i skolan, men då som en talspråksform och inom samma kluster som andra talspråksformer som *nån*, *mej*, *nåra* etc. Problematiken med felaktig användning av *de/dem* syns nästan inte alls. I den upprepning av enkätstudien som vi genomförde 2015 ansåg 63 % av lärarna att *de/dem*-problematiken var den mest besvärliga språkriktighetsfrågan i undervisningen (Karlsson & Lind Palicki 2017).

Nyström 1979 följer i stället elevernas attityder i en uppföljning av Grünbaums studie, och visar att attityderna skiljer sig åt mellan olika grupper. Elever på de mer teoretiska linjerna anser att det som ligger närmast skriftspråksnormen är att föredra och pojkar verkar i någon mån också föredra skriftspråksnormen. En annan tendens, bland både lärare och elever, är också att de äldre i större utsträckning föredrog de skriftspråkliga varianterna och att språklärarna var mer toleranta mot talspråksformerna än icke-språklärarna (Nyström 1979).

Material och urval

Vårt material kan sammanfattas som debatterande texter om *de/dem*-frågan, med reservationen att vi använder oss av en bred och tillåtande definition av termen *debatt*. Vi har excerperat en rad texter som förhåller sig i ett intertextuellt förhållande till varandra och som behandlar språkriktighetsfrågor om *de/dem/dom*. Inte alla är att betrakta som regelrätta debattinlägg på så vis att de primärt är åsiktsförmedlande eller argumenterande texter som publiceras på t.ex. dagstidningars debattsidor. Det finns visserligen gott om sådana texter i materialet, men en stor del utgörs av språkvetenskapliga artiklar och språkvårdslitteratur, eller är texter som befinner sig i gränslandet mellan dessa. Den gemensamma nämnaren som kvalificerar texterna som debattinlägg är att författarna explicit skrivit texterna som en reaktion på tidigare texter i en textkedja och förmedlar en ståndpunkt om hur och varför en språkvårdsintervention i frågan om *de/dem/dom* bör eller inte bör ske. I vissa texter utreds om ett argument av en skribent längre tillbaka i textkedjans historia håller för vetenskaplig granskning, och ibland går författaren i direkt svaromål mot ett påstående eller argument. Texter där

författaren inte tar ställning i någon av aspekterna av problemklustret *de/dem/dom/det* har inte inkluderats.²

Materialet från den äldre perioden har i huvudsak samlats in genom Språkrådets arkiv. Sedan många år tillbaka samlar medarbetare in, taggar och systematiserar språkspalter och språkvårdslitteratur i ett omfattande digitalt kartotek med tillhörande klipparkiv. I det kartoteket har vi sökt ut noteringar om texter som behandlar varianter av *de*, *dem*, *dom* och *de som*. I ett första steg har vi använt oss av de texter vi har funnit genom arkivinformation. Dessa har sedan kompletterats genom att vi har spårat texter som skrivs fram som tillhöriga textkedjan av de texter vi efter hand har samlat in. På så vis har vi kunnat sammanställa ett tämligen omfattande material. Vi är medvetna om att det mycket väl kan finnas fler texter som skulle kunna ingå i materialet. Särskilt insändare och texter som uttrycker privatpersoners tyckanden har flugit under vår radar med den metod vi har använt. Av de texter vi har kunnat lokalisera förekommer merparten i publikationer som utges med längre intervall och med mer ställtid än debatten 2016. Det är frågan om *Svensklärarens årskrift*, tidskriften *Språkvård* och kapitel i språkvårdslitteratur, alltså periodika och böcker. En del inlägg återfinns förstås i dagspressen. Utöver de texter som analyseras här finns under perioden också en mängd språkspalter som besvarar läsarfrågor om *de/dem/dom*. Dessa är som regel kortfattade och ger handfasta råd för stunden snarare än att argumentera för eller emot mer grundläggande principer, varför de inte har kommit att inkluderas i den här undersökningen.

I det nyare materialet från 2016, som bara delvis finns registrerat i Språkrådets arkiv, har vi i stället följt debatten och samlat in materialet i takt med att det har publicerats. För att försäkra oss om att nutida tidningstexter skulle bli tillräckligt representerade använde vi oss dessutom av mediearkivet Retriever. Vi vet att diskussionen under 2016 även fördes på många andra håll – dels i andra medier som tv och radio (bland annat gavs frågan stort utrymme i Aktuellt samma kväll som debattperiodens utlösande artikel publicerades), dels i sociala medier som Twitter och Facebook. Vi har dock valt att i huvudsak avgränsa materialet till det som publicerats offentligt i skrift i dagstidningar, vilket i första hand är ett sätt att göra materialet hanterligt, men också att avgränsa till den vad man kan anta mer seriösa debatt som har genomgått någon form av redaktionell granskning. I några fall har vi dock valt att kommentera även andra texter från t.ex. Facebooktrådar och nyhetsartiklar där t.ex. språkvetare får uttala sig. Det går inte att veta hur heltäckande materialet från de olika perioderna är, men

2 Det har förstås förekommit texter som har tagit ställning i *de/dem/dom*-frågan mellan de båda debattperioderna. Särskilt tänker vi då på Olle Josephsons språkspalt i Svenska Dagbladet 29/11 2010 och Lisa Holms språkspalt i samma tidning 24/8 2014. Eftersom de inte utlöser eller tydligt ingår i någon (explicitjord) debattkedja ingår de emellertid inte i det undersökta materialet.

troligen utgör de en försvarlig andel av de texter som varit i omlopp genom åren, och är tillräckligt representativa för samtalet för att utgöra en rimlig grund för analys.

Det analyserade materialet omfattar 43 texter. Texterna fördelar sig naturligt i två sektioner: en textkedja som löper främst under 1970-talet och avslutas i mitten av 1980-talet, och en textkedja som produceras under en intensiv period hösten 2016. En översikt över materialet, texternas upphovspersoner, publiceringskanal och skribentens roll återges i tabell 1. En fullständig bibliografisk sammanställning av materialet återfinns längst bak i artikeln.

Tabell 1. *Material.*

Upphovsperson	År/datum	Publicering	Roll
Nathanael Beckman	1904/1916/ 1935 med flera utgåvor	<i>Svensk språklära för den högre elementarundervisningen</i>	professor i svenska språket
Gösta Bergman	1962	<i>Rätt och fel i språket</i>	språkvårdare
Nils Uthorn	1970	Svenskläraryrskriftens årsskrift	svensklärare
Bertil Molde	1971	Språkvård	språkvårdare
Sven Pihlström	1972	Svenskläraryrskriftens årsskrift	gymnasielektor i svenska
Alvar Ellegård	1972	Dagens Nyheter	professor i engelska
Björn Collinder	1973	Dagens Nyheter	professor i finskugriska språk
Alvar Ellegård	1973	Dagens Nyheter	professor i engelska
Erik Wellander	1973	<i>Riktig svenska</i>	professor i tyska
Carl-Ivar Ståhle	1976	<i>Vad händer i svenska språket</i>	professor i nordiska språk
Lennart Elmevik	1977	MINS 2	professor i nordiska språk
Bertil Molde	1980	Språkvård	språkvårdare
Gunnel Persson & Thore Pettersson	1984	Svenskläraren	svensklärare
Lars Conon	1985	Svenskläraren	svensklärare
Gun Widmark & Catharina Grünbaum	1985	Svenskläraren	professor i svenska; språkvårdare
Katharina Hallencreutz	1985	Svenskläraren	forskare
Nils Uthorn	1985	Svenskläraren	svensklärare
Staffan Hellberg	1985	Svenskläraren	forskare
Håkan Franck	1985	Svenskläraren	<i>okänt</i>
Mikael Reuter	1985	Svenskläraren	språkvårdare
Henrik Birkebo	22 okt 2016	Svenska Dagbladet	gymnasielärare i svenska och engelska
Maria Ludvigsson	23 okt 2016	Svenska Dagbladet	ledarskribent
Peter Alestig	24 okt 2016	Svenska Dagbladet	nyhetsartikel
”Henrik”	25 okt 2016	Metro	insändarskribent

Jesper Ericson	25 okt 2016	Barometern	nyhetschef
Anders Q Björkman	26 okt 2016	Svenska Dagbladet	biträdande kulturchef
Henrik Bredberg	27 okt 2016	Nordvästra Skånes Tidningar	ledarskribent
Björn Svensson	28 okt 2016	Smålandsposten	insändarskribent
Malte Persson	28 okt 2016	Expressen	kulturskribent
Peter Kadhammar	29 okt 2016	Aftonbladet	journalist
Olle Josephson	29 okt 2016	Svenska Dagbladet	professor i nordiska språk
Lars-Gunnar Andersson	29 okt 2016	Göteborgsposten	professor i modern svenska
Aleksandra Boscanin	30 okt 2016	Göteborgsposten	ledarskribent
Maria Näslund	30 okt 2016	Göteborgsposten	kulturskribent
Patrik Hadenius	30 okt 2016	Dagens Nyheter	chefredaktör Språktidningen
Henrik Bredberg	1 nov 2016	Helsingborgs dagblad, Landskronaposten	ledarskribent
Olle Josephson	6 nov 2016	Svenska Dagbladet	professor i nordiska språk
Claes Thulin	6 nov 2016	Kvällsposten	insändarskribent
Bo Löfvendahl	13 nov 2016	Svenska Dagbladet	språkspaltsskribent
Patrik Hadenius	16 nov 2016	Språktidningen	chefredaktör Språktidningen
Henrik Scheutz	16 nov 2016	Landskronaposten, Aftonbladet, Helsingborgs Dagblad	insändarskribent
Ingrid H Fredriksson	24 nov 2016	Sydsvenskan	mediespråkvårdare
Olle Josephson	29 nov 2016	Svenska Dagbladet	professor i nordiska språk

Teori och analysmodell

Begreppet språkideologi fäster fokus på föreställningar om språk ("vi kan identifiera något sådant som gotländska") och de känslor som språk väcker ("gotländska är gulligt"). Begreppet förser oss med en länk mellan språket och sociala former och strukturer, vilket även t.ex. den kritiska diskursanalysen eller språksociologin gör (Piller 2015: 2f.). Skillnaden är att språkideologier tydligare kopplar ihop föreställningar om språk med föreställningar om de personer som använder språket på ett visst sätt. Språkliga skillnader tas då som intäkt för att upprätthålla sociala skillnader. På så sätt kan språkideologier utnyttjas av grupper med högre status för att motivera social ojämlikhet (Piller 2015: 7). Det handlar alltså om att genom att ha en ideologi för språkets distribution också upprätthålla en distribution för sociala kategoriseringar, där frågor om makt, privilegier, samt över- och underordning kommer till uttryck. Språkideologier är således inte bara intressanta i sig själva, utan också för att synliggöra olika former av social organisation (Silverstein 1979; Piller 2016). Språkideologi är ett begrepp som i Sverige framförallt använts i studier om språkpolitiska statusvårdsdiskussioner (Milani 2007, 2008, 2010; Stroud 2004; Karlander 2017; Karlsson & Karlsson 2019). Diskussioner om ord- och grammatikrelaterade språkvårdsfrågor har undersökts i mindre utsträckning och sällan kopplats till språkideologi som fenomen (men se t.ex. Lind Palicki 2015).

Det studier av språkideologi sätter fingret på är således de länkar som beskriver en viss språklig varietet som underordnad eller mindre gångbar än en annan. Underordningen kan bara förstås i relation till de människor som har tillägnat sig den varietet och den status de människorna har (jfr Piller 2015: 5). Att standardsvenska ses som den varietet som ger mest framgång i samhället om man mäter i pengar och makt, är alltså kopplat till de privilegier som de människor som behärskar den varietet har nu och har haft historiskt. Det är förstås inte självklart att det även i framtiden är denna varietet som bäst lämpar sig för skolan, det offentliga samtalet, media, rättsväsendet eller anställningar. Värderingarna som omger standardsvenskan kan förstås genom det som inom språkplanerings- och språkideologiforskningen kallas *språket som problem*, *språket som rättighet* och *språket som resurs* (Hult & Hornberger 2016). När standardsvenskan sätts upp som den varietet som anses ge tillgång till såväl skolframgång som samhällets resurser blir variation ett *problem* som behöver elimineras. Målet blir en standard som bara har en röst, utan tydliga inslag från varieteter som associeras med språkliga minoriteter som andraspråkstalare, dialektalare eller, för den delen, unga. En del i den strävan är att uppnå en standard som inte innehåller parallella formsystem. Å andra sidan kan standardspråket då också konstrueras som något som är vars och ens rättighet; eftersom standardspråket är det som ger en nyckel till samhällets viktigare funktioner kan språklig ojämlikhet leda till samhällslig ojämlikhet. Vars och ens rätt att tillägna sig ett språk som är gångbart i samhället kommer i förgrunden. I debatter om språkfrågor blir språkliga repertoarer symboler för vem som *inkluderas* i en språklig gemenskap och vem som *exkluderas*, vems språk som tillskrivs *legitimitet* och vems som tillskrivs *illegitimitet* (Hult & Hornberger 2016; Piller 2016: 62). Språk kan lätt komma att framställas som ett neutralt sätt att klassificera individer: ”Language is ideally suited as a marker of distinction because unlike most other key bases for social stratification (e.g. class, gender, race) it is relatively fluid and – seemingly – not inscribed in the body” (Piller 2016: 62).

Ett sätt att komma åt vilka ideologier som ligger bakom diskussionerna kring en viss språkfråga är att granska de diskurser som aktualiseras i texter och samtal i ämnet och de aktörer som deltar. Ett ramverk för att förstå diskurser kring just frågor som har med stavning, ortografi och liknande att göra har föreslagits av Christina Eira (1998). Eiras ramverk är dels konceptuellt, dels testat på de ortografidebatter hon studerat. Ramverket har också använts för att analysera den nystavningsdebatt som försiggick i det tysktalande området under 1990-talet (Johnson 2005, 2009) och framväxande stavningsnormer i ursprungsspråk i Alaska (Stebbins 2001). Eira identifierar ett antal diskurser som tenderar att återfinnas i debatter kring ortografi och stavning:

1. Den *vetenskapliga diskursen*, som kännetecknas av argument utifrån språkvetenskaplig analys och förhållandet fonem–grafem.
2. Den *politiska diskursen*, som är fokuserad på enhet, fortlevnad och att definiera den egna gruppens särart genom inkludering och exkludering i förhållande till andra grupper.
3. Den *historiska diskursen*, som argumenterar för kulturell kontinuitet genom stavning.
4. Den *pedagogiska diskursen*, som prioriterar att ett skrivsätt ska vara lätt att tillägna sig.
5. Den *teknologiska diskursen*, som tar sig an ett skrivsätts lämplighet i förhållande till de rådande teknologiska förutsättningarna för skriftmedierad kommunikation.

Den vetenskapliga diskursen används ofta av professionella språkvetare och språkvårdare och karakteriseras av det som ibland benämns som systemargument. Traditionellt har den haft en privilegierad och dominant status i västvärldens debatter, så pass att den har setts som den ”naturliga”. Den politiska diskursen har sina rötter i tanken att social inkludering och exkludering av grupper eller individer kan indexerats av ortografiska praktiker och värden på så sätt att nationella och kulturella gränser konstrueras och upprätthålls. En debattör kan också ha en huvudtes om att språklig förändring är något icke önskvärt, och sällar sig då till den historiska diskursen. Det kan i sig betyda att debattören till stor del fokuserar på de argument som handlar om att bevara språkliga former för att det ska finnas kontinuitet och stabilitet i språket eller att hen fäster vikt vid att äldre litteratur ska vara tillgänglig. Ibland finns argumenten på en mer subtil nivå där det tas för givet att den gällande ordningen är den som är den rätta och att förändring därför per se förknippas med försämring. Typiska argument i den historiska diskursen är t.ex. att en övergång till *dom* innebär ett stort ingrepp i skriftbilden. Den pedagogiska diskursen kretsar primärt kring hur ett skrivsätt är lätt att lära, och förekommer därför ofta i debatter om litteracitet och skola mer generellt. Förespråkare i den diskursen (i typfallet lärare) hävdar ofta att konsekvens och enhetlighet i ortografin är en förutsättning för att tillägnet ska gå lätt. Variation ses alltså som en börda för dem som ska lära sig språket. Den teknologiska diskursen rör sig ofta kring alfabetiseringsfrågor, som vilka teckensystem som lämpar sig för ett visst språks stavningsbehov men som också ska göra teknologier som tryckning, datorer och sociala medier tillgängliga för språket i fråga.

Även andra diskurser förekommer men är ofta inte lika framträdande. En sådan är den *religiösa diskursen*, som behandlar framförallt skriftsystem som kommit att betraktas som heliga och därmed rena och högtstående; ”religiös” kan vara såväl bokstavligt som bildligt. Vi behandlar inte den religiösa diskursen här, eftersom inget i den svenska debatten motsvarar Eiras definition. Däremot skulle man kunna se upphöjandet av den litterära

kanon, och särskilt av vissa författarskap, som en kvasireligiös diskurs. Legitimering av variation genom hänvisning till upphöjda författare är inte helt ovanligt för språkvården. August Strindbergs författarskap ett exempel på detta. Kan en variation återfinnas hos Strindberg tar det ofta udden av en kritisk diskussion. *Att*-strykning efter kommer är ett sådant exempel. I en anglosaxisk språkvårdskurs tillskrivs gärna William Shakespeare en sådan status, men även Jane Austen. I den här studien har vi emellertid valt att behandla hänvisningar till litterära förebilder som historisk diskurs, eftersom texternas och läsarnas relativa förhållande på en tidslinje är vad som är centralt.

Beroende på vilken diskurs man representerar kommer olika grupper att legitimera och rationalisera frågan om ortografi. Johnson (2005, 2009) tar upp den tyska harmonieringen av ortografin som har en vetenskaplig diskurs och som kommer från de lingvister som har arbetat med den. Motståndarnas argument kommer däremot från den historiska diskursen med fokus på ortografins värde för den kulturella kontinuiteten kombinerat med sekulära dimensioner från en religiös diskurs, där t.ex. vissa författarskap kan ges en status som närmast är att likställa med religiösa texters. Oenighet och hätsk debatt, menar Eira, uppstår när debattörerna hämtar sina argument från olika diskurser; den som argumenterar utifrån en politisk diskurs accepterar inte självklart ett motargument ur den vetenskapliga diskursen som giltigt, osv. (1998: 174). I verkligheten är det inte alldeles vattentäta skott mellan de olika diskurserna.

Men konflikten behöver inte vara bara *mellan* olika diskurser, utan förekommer även *inom* en diskurs där oenigheter råder, t.ex. om sättet som en förändring ska ske på. Ingen av grupperingarna behöver ifrågasätta behovet av en standardiserad form per se, utan båda sidor kan upprätthålla den standardiserade ortografins status som ett normalt, naturligt och ofrånkomligt språkligt faktum.

Analys

Vi diskuterar i det följande debattperioderna tematiserade efter de huvudsakliga diskurser som presenterats ovan (Eira 1998; Johnsson 2005, 2009).

Vi kommenterar även de aktörer som deltagit och hur de positionerar sig. Även de textinterna aktörerna – de grupper av människor som omtalas i texterna – är av vikt för analysen. Det är de referenter som i texten görs ansvariga för problem och lösningar, eller vars språk skribenten uttalar sig om. Här framträder grupper som lärare, elever och journalister men också en del andra. Eftersom de textinterna aktörerna är så tätt kopplade till diskurserna, kommer vi att löpande kommentera vilka dessa är i texterna.

Debatten fram till 1986

Aktörerna

Den tidiga debatten har inget tydligt startskott. Snarare är det ett par olika startpunkter som efterhand vävs samman och kommer att utgöra olika inriktningar i en gemensam debatt. I vårt material har vi samlat in 20 texter från den äldre perioden.

Av de 19 skribenterna är 5 lärare och resten språkforskare och språkvårdare. Av dessa är 15 män och 4 kvinnor. Den debatt som går att spåra drivs alltså i första hand utifrån lärares och språkvetares perspektiv.

Under den här perioden är det flera aspekter av valet mellan *de/dem/dom* som står i fokus. Dels finns det en långdragen diskussion om valet av *de* och *dem* i den syntaktiska kontexten *preposition+[dom]+relativsats*, en problematik som uppmärksammas redan av Beckman 1904. Dels pågår under 1960- och 1970-talet en diskussion kring om man möjligen bör arbeta för ett mer omfattande närmande mellan talspråk och skriftspråk. Till den här diskussionen hör också variation av typen *nån/någon*, *ska/skall* och *mej/mig*. Men under den här perioden hör också det standardiserade talspråket, framförallt i formellare talararter, till det som diskuteras av språkvårdsintresserade. Att det lilla ordet [dom] omfattas av flera olika språkvårdsfrågor som är aktuella under perioden leder till att vad som skulle ha kunnat vara flera helt separata diskussioner överlappar, vilket i sig bidrar till de tämligen omfattande diskussionerna.

Diskurserna

Den vetenskapliga diskursen

I den vetenskapliga diskursen intresserar sig debattörerna framförallt för vad som är rätt och riktigt för språket i sig. Man intresserar sig för grammatik-
alitätsanalyser och förhållandet fonem–grafem. Även argument som rör den regionala utbredningen av en variabel kan höra hit, men är då nära förbundet med politiska argument kring vilken grupp-gemenskap som byggs upp och värnas: den lokala identiteten, den nationella eller den supranationella.

Argument som rör förhållandet fonem–grafem är centrala för stavningsdebatter (Eira 1998; Johnson 2005). Vi känner igen från debatten som föregick stavningsreformen 1906 att argument från en språkvetenskaplig gren (t.ex. fonetik) kan ställas mot argument från andra språkvetenskapliga grenar (t.ex. morfologi, etymologi, språkhistoria). Det är alltså inte självklart i svensk stavningsdebatt historiskt att ett nära samband mellan fonem och grafem är att föredra (Teleman 2003). När *dom* som skriftform vägs mot *de* och *dem* är det framförallt *de* som vållar problem: Vems uttal är det som ska bli vägledande? Om man låter det mellansvenska regionaluttal sätta agendan för skriften, marginaliseras då inte andra regioners uttal, framförallt syd- och västsvenscars samt finlandssvenscars (Uthorn 1970; Molde 1971)?

Vad som är uttalet är alltså inte så lätt att avgöra, menar de debattörer som försvarar *de/dem*. De som argumenterar för ett närmande mellan tal och skrift anför argument som att svenskans stora formrikedom (*di, de, dem, dom*) motverkar snarare än gynnar språkets funktionalitet (Pihlström 1972).

En annan typ av argument ur den vetenskapliga diskursen förs in i debatten med professorn i engelska Alvar Ellegård i en artikel i DN 1972. Han argumenterar för en fullständig övergång till *dom*. Inte eftersom det är svårt att skilja på *de* och *dem*, utan eftersom *dom* är den enda form som finns i svenskarnas inre grammatik. *De* och *dem*, menar han, har de flesta fått lära in som vore det ett främmande språk. När motståndaren, professorn i finskugriska språk Björn Collinder (1973), i en motskrift anför att vissa landsdelars språk faktiskt ännu ger stöd åt distinkta subjekts- och objektsformer invänder Ellegård (1973) att majoritetens språk nog ändå är ett *dom*-språk. Men, fortsätter han, det är inte det som är poängen. Poängen är att den generativa grammatikens språksyn har möjliggjort en förståelse för skillnaden mellan inte bara grammatiken i bruket och den kodifierade grammatiken, utan också en förståelse för den inre grammatiken. Och den, menar Ellegård, gör inte skillnad på subjektsform och objektsform i tredje personens pronomen i plural.

I den vetenskapliga diskursen förs också vad som närmast är att beteckna som en grammatisk fäktningsmatch, där deltagarna framkastar exempel på mer eller mindre svåranalyserade fall av *preposition+[dom]+relativsats*, gärna med kommentarer om hur lätt respektive svårt det är att avgöra att *de* eller *dem* är det självklart riktiga valet. Reformförespråkarna (Ellegård 1973; Pihlström 1972) har en förkärlek för att lyfta fram motståndarnas egna texter eller analyser och visa hur dessa är felaktiga enligt vederbörandes egen modell. Sättet att argumentera har två delar. Dels är det en övning i grammatisk analys som till slut mynnar ut i att Bertil Molde i en artikel i Språkvård (Molde 1980) drar streck i debatten och avgör att såväl *preposition+de+relativsats* som *preposition+dem+relativsats* går att argumentera för men med olika grammatiska analyser. Dels finns det inslag av ad hominem-argumentation och det som Piller (2015) kallar *language shaming*, dvs. att man attackerar motståndarens språkbruk (och analysförmåga) för att delegitimera vederbörande.

Den pedagogiska diskursen

Det tidigaste bidraget till att problematisera [dom] som vi har kunnat spåra uppstår i en pedagogisk läroboksdiskurs, såtillvida att Natanael Beckman verkar vara den första att uppmärksamma att det överhuvudtaget kan finnas ett problem att tala om. Han skriver att "[e]nligt huvudregeln måste det heta t.ex. *Jag måste klandra dem, som göra sitt arbete försumligt*. Häremot felas ofta bl. a. i tidningar" (Beckman 1916: 85, äv. 1935). När Beckman skriver om detta gör han det i en lärobok för den högre elementarundervisningen. Genom att lyfta fram vad han uppfattar som en vanlig felkälla i publika skribenters produktion lyfter han samtidigt ett varnande finger inför de

elever han skriver för. Den som studerar utifrån en lärobok med en sådan skrivning torde uppfatta att tidningarnas språk är ett bristande språk, och att läsaren själv bör anstränga sig för att inte hamna i den kategori som felar. Någon hetsig debatt startar emellertid inte med Beckman.

När skolans praktiker kring förmedling av skriftlig och stilistisk kompetens diskuteras ställs lärares öppning för förändring diskursivt mot elevers rätt till och möjlighet att tillägna sig det språk de förväntas behärska efter skoltiden. Molde (1971) noterar att lärare förhör sig hos språkvårdsauktoriteter om ifall det kanske är dags att bedöma *dom* som korrekt i elevernas texter. Skolans uppgift, menar Molde, är att lära ut ”det svenska skriftspråkets normala ordförråd” (1971: 15), och han menar att det inte är hjälpsamt mot eleverna att acceptera *dom* – tvärtom.

På motsatt sätt argumenterar *dom*-förespråkarna. Gymnasielektorn Sven Pihlström argumenterar för en demokratisering av formfloran i form av införandet av ett enhets-*dom*: ”Erfarenheten visar att ett språkbruk utan förankring i talspråket inte behärskas av mer än de verkligt skrivkunniga – och knappast ens av dem. Svenska folket kommer aldrig att lära sig den rätta användningen av *de*, *dem* så länge man fortsätter att säga *di*, *dom*” (1972: 145). Här finns en underliggande idé om att språkvården skulle kunna – och vilja – påverka inte bara skriftbilden utan även variationen i det talade språket. Till den synen ansluter sig till viss del även Uthorn (1970), Molde (1971) och Ståhle (1976), med den skillnaden att där Pihlström vill försöka påverka uttalsvariationen hos befolkningen i stort stannar de övriga i att vilja kontrollera det vårdade uppläsningssuttalet i teater, predikan och nyhetsuppläsning.

När Ellegård och Collinder går i clinch i DN 1972–1973 gör de det med skoleleverna i fokus. Collinder menar att det finns tämligen behändiga regler för när det ska vara *de* respektive *dem*, och att de flesta borde kunna lära sig *dem* ganska lätt. Ellegård menar att det är just det som är poängen – den som är svensktalande ska inte behöva lära sig regler för sitt eget språk, som vore det ett främmande språk. Med en sådan metod kommer grammatikstudiet att bli destruktivt i stället för att utgöra ett stöd för den egna språkproduktionen. Grammatiken i skolan kan aldrig bli ett stöd, menar Ellegård, ”om ’grammatik’, som alltför ofta i det förflutna, mest ägnas åt att bryta ned ungdomens naturliga grammatik på varje punkt där den råkar komma i konflikt med ett av skolan sanktionerat språkbruk” (1973). Skolan ska inte ersätta den inre, naturliga grammatiken med en konstprodukt som bara de mest bildade hanterar, menar han.

Ungefär samtidigt med Ellegårds och Collinders debatt kommer Erik Wellanders *Riktig svenska* ut i sin fjärde och sista reviderade utgåva. Även han noterar att det verkar finnas en yngre generation som inte säger [di:] och [dom], och som har svårigheter att transponera talets [dom] till *de* och *dem*. Hellre än att se texter fulla av normbrott föreslår Wellander försiktigt att det kanske vore bättre med *dom*, och inte bara i romaner, eftersom många yngre

står ”handfallna” (1973: 34) inför den här utmaningen. Här finns visserligen en bild av en yngre generation som saknar verktygen för att hantera den rådande skriftspråksnormen, men i stället för att framhärda i att försöka förmedla normen till språkbrukare som inte har ett talspråk som stödjer den, väljer han att föreslå att det hellre är normen som bör ändras för att passa språkbrukarna, i enlighet med en princip om vilken sorts variation som är minst störande för läsaren.

Några år senare diskuterar språkprofessorn Carl-Ivar Ståhle talspråksformers existensberättigande i skrift (1976). Han anknyter implicit till Ellegård genom att argumentera att avskaffandet av pluralböjningen av verb gjorde det möjligt för många att skriva lättare eftersom ”man slapp att vid varje predikatsform aktualisera en regel som inte var fast förankrad i språkmedvetandet” (1976: 206). Han motsätter sig emellertid å det bestämdaste en systemförenkling genom att införa *dom*. Det är, menar han, inga problem att lära sig att hålla isär *de* och *dem*, utom i de fall då det är frågan om att pronomenet följs av en relativsats. Han avstår emellertid från att fullständigt reda ut problemet. Samma inställning har Molde (1980) när han avgör att såväl *de* som *dem* kan väljas när ordet följs av relativsats. Att acceptera att båda formerna är riktiga borde, menar Molde, lösa hela problemet och man borde inte behöva fundera mer på om talspråksformen bör accepteras. Moldes ställningstagande brukar räknas som en brytpunkt i *de/dem/dom*-debatten: det var då språkvården *tillät* såväl *de* som *dem* före relativsats.

Den pedagogiska diskursen aktualiseras ånyo i en argumenterande artikel i *Svenskläraren* 1984. Här anklagar lärarna Gunnel Persson och Thore Pettersson dåvarande Svenska språknämnden för navelskådande och tandlöshet, och vill genom *Svensklärarens* läsekrets påverka vilken norm som lärs ut till skolelever. De avhandlar större delen av den tidigare debatten och avfärdar argumenten som irrelevanta och verklighetsfrämmande. I själva verket, menar de, är den norm som lärs ut i skolan så avlägsen från elevernas eget språk att den är närmast omöjlig att lära sig för merparten av svenskarna. De kräver en reform, nämligen att man ersätter *de/dem* som pronomen med *dom*, men behåller *de* som bestämd artikel. Den här texten publiceras bredvid en artikel om vikten av språkvård i skolan och blir startskottet på vad som kommer att bli ett intensivt sista år i den här debattperioden. Redan i nästföljande nummer publiceras en replik av gymnasielektorn Lars Conon, där vi ser en första antydning till ett försök att undergräva vissa lärares önskan att etablera en *dom*-norm: ”Visst vore det roligt att som svensklärare få släppa taget och låta *dom* passera, och eleverna skulle kanske bli nöjda och glada, åtminstone så länge de gick i skolan” (1985: 28). Conon tar avstånd från argumenten om att *de/dem* inte finns i ungdomarnas egen grammatik: målet är, menar han, att skolan bör sträva efter att bibringa eleverna yrkeslivets krav på att behärska bruksprosans språk. I numret därpå replikerar Gun Widmark och Catharina Grünbaum

(1984) på Persson och Pettersson. De motsätter sig att ungdomars och vad Persson och Pettersson kallar okunniga skribenters språk ska utgöra mall i fråga om utformningen av skriftspråket. Att eleverna inte skulle klara av att reproducera normen motsätter de sig också bestämt, med stöd i bl.a. Katharina Hallencreutz undersökning (1977). Såväl Conon som Widmark och Grünbaum antyder med andra ord att det är lärarnas bekvämlighet det är frågan om när en *dom*-reform kommer på tal, snarare än elevernas förutsättningar eller förmåga.

Debatten intensifieras under 1985. I årets tredje nummer upplåts fem sidor åt repliker, motrepliker och tyckanden. Lärare och namnkunniga språkvetare bidrar och känslorna rasar (Hallenkreutz 1985; Uthorn 1985; Hellberg 1985; Reuter 1985), men mycket lite handlar egentligen om sakfrågan, utan inlagorna präglas av ad hominem-angrepp på tidigare debattörers kunskaper och trovärdighet. Ett explicit streck dras i debatten i det fjärde numret 1985, där årets debatt sammanfattas. Konklusionen blir att det är nog mest en attitydfråga; ville både lärare och elever behålla *de/dem* ginge det nog.

Den politiska diskursen

Under den här perioden är den politiska diskursen tämligen central. När Nils Uthorn 1970 argumenterar för en restriktiv hållning gentemot *dom* i tal och skrift anför han visserligen såväl vetenskapliga som teknologiska argument, men det han skriver fram som det mest centrala är gruppstillhörighet. I själva verket argumenterar han inte för en omvårdnad om det svenska språket. Den gemenskap som är central för Uthorn är i stället den nordiska. Han anför att ett fjärmande i uttal och skriftbild mellan danskan, norskan och finlandssvenskan (där *de* vid den tiden uttalas [de:] eller [di:], ibland [dej], men aldrig [dom], enligt Uthorn) å ena sidan och svenskan å andra sidan, kommer att leda till ett splittrande av det gemensamma nordiska modersmålet, och därmed av den nordiska gemenskapen. Ett motstånd mot en spridning av *dom* i såväl uttal som skrift blir alltså ett sätt för Uthorn att vara maximalt inkluderande, och den grupp som värnas är en supranationell gemenskap. Uthorn intresserar sig samtidigt för dialekternas kontinuitet (vilket också knyter an till den historiska diskursen), och värnar därmed också den lokalt avgränsade grupperingen dialekttalare.

Dialekter och skandinavism återkommer som nära sammankopplade argument. I någon mån kan även det som framställs som äldre dialekters [di:]/[dom]-uttal i förhållande till Stockholmsområdets *dom*-uttal sägas anknyta till en politisk diskurs. Många (Uthorn 1970; Collinder 1973; Elmevik 1977 m.fl.) framhåller att [di:]/[dom]-uttalet vid den här tiden är vanligt förekommande i många dialekter. Stockholmsområdet framställs som centrum för spridningen av [dom] (Stähle 1976; Elmevik 1977 m.fl.). Här verkar pågå ett försök att motverka ett osynliggörande av ett dialektalt uttal genom att man motsätter sig påståenden om att alla eller de flesta numera säger [dom] (t.ex. Ellegård 1972). Ett lager i den här

argumentationen är att de regioner som ligger bortanför maktens domäner inkluderas diskursivt i vad ett standardspråk kan omfatta. Ett andra lager är att det framgår av exemplen att det inte är vilken stockholmska som helst som man motsätter sig inflytande ifrån; [dom] verkar framförallt ha hört hemma i den stockholmska som talades i de lägre samhällsskikten, och bland unga (Elmevik 1977: 37). Det är alltså inte så enkelt att man försöker skydda dialektskatten från en Stockholmsnovation. Man försöker skydda den från en *vulgär* Stockholmsnovation.

Den historiska diskursen

Ur den historiska diskursen kommer argument som framförallt handlar om läsarens förhållande till skönlitteraturen. Möjligheten att alls tillgodogöra sig äldre litteratur på rätt sätt för en läsare som inte fått vänja sig vid att se *de/dem* ifrågasätts (Stähle 1976).

Även den rätta upplevelsen av teater, predikan och deklamation som använder sig av texter med *de/dem* diskuteras med argument ur en historisk diskurs. I princip finns här bara argument mot *dom*-uttal. Det blir, menar debattörerna, ett kontinuitetsbrott så väl som ett stilistiskt brott att låta Strindbergs Julie och Jean säga [dom], eller återge bibeltexter med *dom* (Uthorn 1970; Molde 1971). Andra debattörer avfärdar argumentet med att det framförallt är en fråga om vana (Pihlström 1972). Ett mer nyanserat resonemang om stil ur den historiska diskursen står Stähle (1976) för när han resonerar om att hans samtids läsare av litteratur där författaren använt pluralböjning eller en stavning från före 1906, upplever en effekt av högstämndhet som inte var avsedd av författaren. En liknande effekt, menar Stähle, skulle troligen inträda om man gick över till det mer vardagliga *dom* och övergav *de/dem*.

Den teknologiska diskursen

Till skillnad från i den senare debattperioden är den teknologiska diskursen en produktiv plats att hämta sina argument från. Det gäller särskilt i frågor om uttal och tryckekonomi. Uthorn anför att eftersom förenklingar av språket som regel också innebär förkortningar är det märkligt att ordet *de* som historiskt uttalats [di:] ska genomgå en förändringsprocess som leder till det både tyngre och längre uttalet [dom]. En sådan förlängning har också konsekvenser för pressen: "I tryck – framförallt i rubriksvenskan, där varje millimeter är dyrbar – upptar *dom* ett otillbörligt stort utrymme" (1970:149). Motståndaren Pihlström (1972) använder *Nusvensk frekvensordbok* (Allén 1971) för att räkna ut att en omställning till *dom* skulle leda till en ökning med ett tecken per hundra ord, och tillstår att detta möjligen i förlängningen skulle kunna få konsekvenser.

När [dom]-uttal för *de* debatteras är det ofta utifrån en idé om massmediernas behov av störningsfrihet. Tv och radio, och då särskilt nyhetsrapportering och liknande, behöver präglas av att formen inte drar uppmärksamheten från innehållet, menar debattörer som Uthorn (1970) och

Molde (1971). De menar att sändningar som primärt utgörs av upplästa manus, som nyheter, väder, gudstjänster, poesi och radioteater, gynnas av att inte bära drag av talspråkighet, eftersom det just inte är frågan om spontant talspråk. Här anförs att fler torde reagera mot [dom] än mot [de:] eller [di:].

Debatten 2016

Aktörerna

Debattens startskott var en debattartikel i Svenska Dagbladet den 22 oktober 2016, skriven av gymnasieläraren Henrik Birkebo. Alla som agerar efter det, gör det som svar på hans utspel, och på de artiklar som publiceras efter den. I vårt material har vi samlat 23 texter som alla tydligt deltar i samma debatt och som är publicerade i dagstidningar under den månad som följde.

Av de 23 texter som vi har studerat närmare är bara den inledande skriven av en lärare, 4 är insändare, 13 är skrivna av journalister, ledar- eller kulturskribenter och 6 är skrivna av språkvetare eller språkvårdare. 19 texter är skrivna av män, 4 av kvinnor och en under anonym (manlig) signatur. Värt att notera är alltså att det vanligaste är att den som uttalar sig är en man som gör det i egenskap av tidningsskribent med spaltutrymme att tillgå.

Diskurserna

Den pedagogiska diskursen

Debatten 2016 startar i en huvudsakligen pedagogisk diskurs. Aktören som agerar startskott är svensk- och engelsklärare som handlar på en medial arena, i en av Sveriges största dagstidningar: *Svenska Dagbladet*. Han tar tydligt en pedagogisk position i texten, som en del av ett lärarkollektiv som han framhåller har gemensamma drag. Genom ett generiskt *man* karaktäriseras svensklärare som ett språkligt nyfiket kollektiv: ”Jobbar man som svensklärare på gymnasiet ingår det gärna i ens dna att vara nyfiken på språkliga nybildningar”. Även de aktörer som Birkebo skriver om är en del av den pedagogiska diskursen, nämligen eleverna. Det är deras språkutveckling som ska värnas genom ett skrivsätt som är lätt att tillägna sig.

Argumenten är komna ur den pedagogiska diskursen. Birkebo menar att numera är det för svårt för eleverna att lära sig distinktionen, trots återkommande undervisning i ämnet:

Själv har jag hela tiden tänkt att det måste gå att lära barn och ungdomar hur de ska skriva. För, i ärlighetens namn, hur svårt kan det vara? Nu tycks dock motvinden för stark, och backen för brant. Man kan tycka om det vad man vill (och själv har jag tyckt väldigt mycket!), men faktum återstår. Det känns som ett förlorat slag.

Han menar att man därför bör agera pragmatiskt och ”inte göra det svårare i onödan för så många som möjligt att kunna uttrycka sig enkelt och begripligt”.

Reaktionerna låter inte vänta på sig, varken från läsare eller andra skribenter. Svaren präglas både av samma och av andra diskurser. Den pedagogiska diskursen kommer till uttryck i de aktörer som finns i texterna, men också i argumenten.

Den tydligaste interna aktören är eleven medan den vanligaste skribenten är journalist eller annan tidningsskribent. I många texter är det alltså skribenter som inte själva kommer från en pedagogisk verksamhet, som uttalar sig om den pedagogiska verksamheten och vad elever *kan*, *vill* och *förmår* – eller kanske främst vad de *inte* vill eller kan. Bredberg tycker att det är en fråga om elever ”vill klara sig någorlunda i livet” (2016a) och den intervjuade språkvetaren Lars Melin uttalar sig tvärsäkert om att det bara är ”dumheter” att eleverna inte kan lära sig. Frågan, menar han, är om de *vill*: ”Och jag kan föreställa mig att elever har väldigt låg motivation kring detta” (Alestig 2016).

Många avfärdar Birkebos argument med att det är att ge upp för lätt, och att det är ett uttryck för – någon annans – lättja. I *Barometern* avfärdar nyhetschefen Jesper Ericson Birkebos åsikt som ”ren och skär kapitulation” (Ericson 2016). Han rör sig inom en pedagogisk arena genom att vända sig direkt till ”dig som fortfarande går i skolan” men hämtar argumenten och omvärldsanalysen från en politisk diskurs när han definierar den egna gruppens – journalistens – särart genom att lyfta fram vikten av att skriva korrekt med hänsyn till journalistisk trovärdighet: ”Om skribenten inte ens bemödar sig med att skriva rätt, hur är det då med faktakollen?” Han menar att det är symptomatiskt för hur vi hanterar svårigheter i dag – ”i stället för att öka ansträngningarna, ändrar vi reglerna. När det blir tufft och motigt, sjunker kraven” (Bredberg 2016). Vilka som ingår i *vi*, eller vems krav på vem som sjunker förblir oklart. Även läsare fokuserar på andras påstådda lättja. Läsare reagerar mot de pedagogiska argument som Birkebo målar upp och argumenterar tillbaka inom samma pedagogiska diskurs. En läsare skriver: ”Jag personligen har skitsvårt för åttans tabell. Jag tycker att vi slopar den också” (Alestig 2016).

Men även de som är för en reform värnar elever i första hand och rör sig inom den pedagogiska arenan. Olle Josephson ser bredare än bara till skolans elever och ser även andra språkbrukare. ”Svensklärare, journalister, förlagsredaktörer och utredare ska inte behöva belastas med satslösning och formgrubbel inför ett så högfrekvent ord. De har viktigare saker att tänka på” (Josephson 2016a). Han anknyter till den pedagogiska språkvårdsdiskurs som säger att svenskan ska vara ”lätt att använda, lätt att lära och lätt att förstå”.

Det allra största ansvaret för att problemet ska lösas läggs alltså på eleverna, som inte vill eller kan lära sig, som inte har tillräckliga ambitioner

eller förmågor. Men även lärare är en viktig aktör i texterna. Ansvar läggs ibland på lärare på ett explicit vis: ”Det är verkligen beklämmande att det gått så långt att lärare börjar ge upp” (Scheutz 2016). Lärarnas insats förpackas ofta i ordalag om att de har *förlorat slaget, gett upp, kapitulerat*, och att förslaget *andas uppgivenhet*. Ibland förekommer skolan explicit som aktör, samtidigt som ett vagt *vi* görs ansvariga för att lära ut grammatiska regler: ”Det är möjligtvis inte skolans uppgift att då lägga extra krut på just detta? [...] Bra idé! Vi lär ut de grammatiska reglerna i vårt språk” (Näslund 2016). Vanligt förekommande är också en bedömning av de krav som finns: ”Men slaget är inte förlorat förrän kraven på eleverna *sänks*. För vad får vi för skola – och för samhälle – om lärarna drar sig för att lära ut sådant som är ’svårt’? Om inte ens lärarna tror på elevernas förmåga att tillägna sig en viss kunskap, hur ska ungdomarna själva göra det?” (Boscanin 2016). Men ofta läggs ansvaret på lärarna på ett mer implicit sätt, inlindat i aktörslösa nominaliseringar, infinitivfraser och passiveringar: ”Det är tydligen omöjligt att lära eleverna skillnaden i betydelse. *Överseende* med kunskapsbrist är inte rätt lösning. Om en nödvändig färdighet, som att behärska sitt språk, *bedöms* vara för svår att ta till sig löses det inte genom *överseende* med felaktigheter” (Svensson 2016, vår kursiv).

Den pedagogiska diskursen synliggörs på båda sidor i debatten, och lärares bild av elevers kunskap och kapacitet ställs mot aktörer som uttalar sig om elevers vilja och förmåga, utan att – vad man kan anta – ha någon djupare inblick i lärares vardag, kunskap och erfarenhet. Symptomatiskt är också att samtliga skribenter uttalar sig om någon annans språk, samtidigt som ansvaret för att forma denna andras språk också läggs någon annanstans. Skribenter uttalar sig aldrig om sitt eget språk, och ingen som själv har svårighet med att skilja på *de* och *dem* uttalar sig.

Den historiska diskursen

Debattstartaren Birkebo positionerar sig även inom den historiska diskursen genom medvetenhet om vad som omgärdar problemet: ”På samma gång är man dock också en fanbärare åt den klassiska bildningen och de överenskomna språkliga konventionerna”. Birkebo skriver in sig i en historiskt medveten diskurs, även genom att ställa det egna *dom-reformförslaget* i relation till andra historiska förändringar: *hens* införande och de plurala verbformernas avskaffande.

Många av de skribenter som reagerar positionerar sig inom en i huvudsak historisk diskurs. Skribenterna hävdar att språket *förenklas, förfaller, blir fattigare* och det finns något som *försvinner* eller *tas bort* eller *avskaffas*. Svenska Dagbladets journalist Anders Q Björkman argumenterar: ”Jag vill hävda att språket – rent objektivt – faktiskt kan bli fattigare när det förenklas genom att grammatiska finesser avskaffas. I sådana bortrationaliseringar försvinner trots allt nyanser och alternativa möjligheter att uttrycka sig på” (Björkman 2016). Det är en vanlig bild även i andra texter: ”Det språkliga

förfallet har accelererat” (Kadhammar 2016), ”På sikt kommer då språket att urholkas genom fler förenklingar” (Svensson 2016) osv.

Även de som är för en reform talar om språkets förändring men gör en annan analys. Förändringen i skriftbilden analyseras: ”Konsekvent dombruk vore enkelt för skribenterna men ett stort ingrepp. Alla texter tillkomna före reformen bleve patinerade” (Josephson 2016c). I stället lyfts fram att det blir alltmer förlegat att upprätthålla skillnaden (Josephson 2016b)

Den historiska diskursen gör sig även gällande som en medvetenhet om språkets föränderlighet: ”jag förstår att språket ständigt utvecklas och förändras. Det är en naturlig process, och om en generation eller två tittar man säkert fascinerat tillbaka på gamla texter med de (häpp!) gammalmodiga formerna ’de’ och ’dem’” (Näslund 2016: 56), och Bredberg skriver att ”Jag är inte emot språkliberalister och älskar att språket utvecklas” samtidigt som just *denna* förändring *just nu* inte är önskvärd: ”Men just de och dem har fortfarande en stor betydelse när det gäller klarhet och tydlighet i språket” (Ericson 2016).

Ett återkommande förgivettagande, som korrelerar med den historiska diskursen, är tidsaspekten, oavsett vilken hållning man i övrigt har. Det här är en variation som har *seglat upp*, *kommit nu*, *dykt upp nu* etc. Genom uttryck som *i dag*, *numera*, *nuförtiden*, ”stympta inte svenskan ytterligare”, målas en bild upp av att det rör sig om ett tidigare enhetligt bruk som nu (alltid efter det att man själv gick i skolan) börjat förändras. Att anlägga en tidsaspekt som målar upp en bild av något enhetligt som börjat förändras är återkommande i flera språkvårdsfrågor, som t.ex. den om adjektivens sexusböjning (Bylin 2016), och stämmer bara delvis med verkligheten. Utmärkande för den typen av språkriktighetsfrågor är oftast att de präglats av mycket lång tid av variationstillstånd.

Den historiska diskursen synliggörs också i de argument där det anges *vad* som anses gå förlorat vid en reform. Få skribenter tar upp det explicit men de som gör det nämner framförallt *precision*, *nyanser*, *funktion* och *struktur*. ”Ord och grammatiska regler ger precision och struktur åt språket. Förenklar inläringen. Därför borde Sverige inte överge ’de’ och ’dem’. [...] Språket behöver sina nyanser” (Ericson 2016). ”I sådana bortrationaliseringar försvinner trots allt nyanser och alternativa möjligheter att uttrycka sig på” (Björkman 2016). ”Kom ihåg att ord och språkregler har en funktion. De ger språket precision och struktur” (Bredberg 2016a). Att en *dom*-reform på intet sätt tar bort varken regler eller struktur utan enbart ändrar till en annan struktur verkar faktiskt inte ha föresvävat någon av skribenterna, till skillnad från i den äldre debatten.

Den politiska diskursen

Den politiska diskursen märks främst i valet av de aktörer som omtalas i texterna och hur det skrivs om dem. Mer eller mindre explicit görs grupperingar av textinterna aktörer, där grupper tillskrivs en viss typ av

språk, språkliga problem eller där språkliga former används som proxy för mänskliga egenskaper.

Upprätthållandet av den egna gruppens språk görs märkbart ofta genom att värna om andra gruppers tillgång till den egna gruppens språk. ”Den andra gruppen”, vars språk ska utvecklas och omdanas till den egna gruppens språk, är i typfallet eleverna, som ofta nämns explicit. Det är en positionering som påfallande ofta konstrueras genom att själva problemet förläggs i skolan, hos både lärare och elever, men den språkliga normen och måttstocken hämtas från den egna gruppens förutsättningar vars språk får stå som mall för den norm och enhetlighet skribenterna vill upprätthålla. Den egna gruppens särart – och status – ska alltså upprätthållas genom det språkliga normsystem som den egna gruppen använder. Genom ett påstående som ”För läsare med normkrav är ett felaktigt pronomenväl en detalj som försvagar uttrycket och stör läsningen” (Fredriksson 2016) är det normen hos den läsare som har ”normkrav” som andra bör förhålla sig till för att inte ”störa”. Just att störa den med en viss norm finns i flera texter från de som vill upprätthålla *de/dem*-distinktionen. När man skriver ”På sikt kommer då språket att urholkas genom förenklingar, så att såväl skriftliga som muntliga meddelanden uppfattas annorlunda av mottagaren” (Svensson 2016), så explicit görs inte vilken mottagare som kommer att få svårigheter att uppfatta vems språk, men man kan ana att det rör sig om att det är den egna gruppen som kommer att få svårigheter med en för dem icke önskvärd norm.

Föreställningen att de som vill ha en *dom*-reform förespråkar *ingen norm alls* är stark och ofta förgivettagen hos dem som vill behålla ett *de/dem*-system. Ledarskribenten Boscanin skriver ”Det är inte regler som är exkluderande, utan avsaknaden av dem” (Boscanin 2016). Flera citerar Kallifatides som ”talar inte minst för alla de invandrare som *fullt ut* vill tillägna sig ett främmande språk” (Bredberg 2016b). Kallifatides har i sin tur positionerat de vars språk värnas om *de/dem*-systemet slopas: ”Ett språk utan regler är inte ett språk utan ett signalsystem för de invigda”. Att *dom*-reformförespråkarna visst förespråkar regler – men andra regler – är inget som diskuteras.

De som ska värnas när reglerna antas försvinna är de ”som står långt utanför samhället och som behöver språket för att ta sig in” (Boscanin 2016) eller elever med svårigheter: ”Skolan bör inte uppmuntra till nya klassmarkörer genom att A-elever tillägnar sig språkriktighet och B-elever itutas att ett gör-som-du-vill-språk duger” (Bredberg 2016a). I andra fall är de vars språk ska värnas eller de som ska hållas ansvariga, ofta underförstådda i t.ex. passivsatser: ”Svårigheter i att lära sig språk ska övervinnas genom hårt arbete” (Bredberg 2016b).

Den påstådda lättjan hos elever och lärare syns tydligt när problemet läggs hos skolan. Ibland uttrycks den explicit som i ”Låt inte latheten och kortsiktigheten vinna” (Bredberg 2016a) men också i relation till hur det

tidigare har varit: ”Tidigare har man fortsatt att traggla. Har vi ett slappare förhållande till språkregler? Eller är detta en form av samhällscurling?” (”Tyko” 2016).

Bland de som är positiva till en reform görs också grupperingar men de ser delvis annorlunda ut. Josephson tydliggör aktörerna vid två tillfällen i två olika texter: ”Men vi vill befria svensklärare och skribenter från de-dem-grubblrier” (Josephson 2016c). I den andra texten pekas ”Svensklärare, journalister, förlagsredaktörer och utredare” ut som de som inte ska behöva belastas med ”satslösning och formgrubbel” när de ”har viktigare saker att tänka på” (Josephson 2016a).

Bland de textinterna aktörer som pekas ut som de som ska, eller inte ska, starta reformen, märks positioneringar som skapar grupperingar mellan olika typer av språkbrukare. Hadenius är en av de som tydligast pekar ut de aktörer som bör gå i bräsch:

Det behövs bara att någon auktoritet inför *dom*, så kommer fördämningarna att brista. Det blir som när Bror Rexed, generaldirektör på Medicinalstyrelsen, sa *du* år 1967. Han katalyserade det sedan länge uppdämda behovet av att lägga bort titlarna. Folket följde snabbt efter. Om någon vi litar på, en morgontidning till exempel, skulle byta till *dom*, ja, då är dom gamla *de* och *dem* dömda. (Hadenius 2016b)

Lars-Gunnars Andersson tar i sitt resonemang ställning till vem som ska börja förändra sitt språk i en eventuell reform. Särskiljandet av grupperna går mellan ”journalister och författare” och ”etablerade skribenter” å ena sidan, och ”eleverna” å andra sidan. Det är heller inte vilken typ av elev som helst som värnas utan ”De elever som i första hand drabbas är naturligtvis de som inte har välutbildade svenskspråkiga föräldrar som kan bistå med erforderlig assistans”. Han menar att det är en grupp som riskerar ”att bli kanonmat på den språkliga arbetsmarknaden” (Andersson 2016).

Oavsett vilka grupperingar som görs av skribenterna så upprätthålls en gräns mellan den egna gruppens särart och språkliga normer och andra grupper, vilkas språk är det som diskuteras. De språkliga formerna indexerar egenskaper – i typfallet lättja och bristande vilja – hos ”de andra”. På så sätt upprätthålls den egna normens enhetlighet och fortlevnad och den egna gruppens särart och status bevaras. Det är också värt att lägga märke till att nästan ingen av de skribenter som förespråkar en reform själva använder den reform som de förespråkar – inte Birkebo, inte Hadenius³. Ett undantag finns i Olle Josephson som använder formen *de* genomgående genom artikeln.

Den vetenskapliga diskursen

Den vetenskapliga diskursen är inte särskilt framträdande i materialet från 2016. Det är sällan som aktörerna argumenterar utifrån språkvetenskaplig

3 Utom i artikelns allra sista mening, som återges ovan.

analys och förhållandet mellan morfem och grafem. Några undantag finns dock. Det är främst de språkvetare som deltar i debatten som ibland enbart konstaterar att det finns en diskrepans mellan tal och skrift: ”alla säger *dom*, medan det offentliga skriftspråket skiljer på *de* och *dem*” (Andersson 2016), och som ibland återger andra undersökningar som analyserat grammatiska distinktioner. Josephson återger Leinonens (2015) studie som fokuserar på dialekterna i Finland i syfte att visa att hänsyn till finlandssvenskt talspråk inte längre är ett argument för att upprätthålla distinktionen mellan *de* och *dem* i skrift. I en längre text tar Josephson också upp konstruktionen *de/m som*, relationen till talspråkets *de* och potentiella alternativformer.

Vanligare är det att analys av språkliga former kopplas till egenskaper hos de språkbrukare som sägs använda dem. Ibland görs detta explicit, som när Josephson slår fast att ”Samhällsklass, ålder och kultursyn” är styrande för olika språkbrukares preferenser, eller när Hadenius kopplar det fortsatta bruket av *de* och *dem* till att ”vi vill visa att vi är bildade” och att använda *dom* är som ”att ha vita tubsockor i sandalerna” (Hadenius 2016a, 2016b). Det finns alltså hos främst språkvetare en språksociologisk medvetenhet, som bygger argument utifrån en vetenskaplig diskurs. Dessa är mer eller mindre uttalat argument för en reform. Det verkar alltså som att de vetenskapliga argumenten aldrig används för att bevara *de/dem*.

Den teknologiska diskursen

En mer undanskymd diskurs som enbart gör sig gällande när det handlar om skälen till att vissa människors språk har förändrats och att en påstådd försämring av språkkänslan har ägt rum är den teknologiska diskursen. Inte sällan ställs tekniken som ansvarig för denna förändring, i kombination med vad tekniken sägs ha konkurrerat ut, t.ex. bokläsande.

Anledningarna som anges till varför förändringen har kommit just nu andas visserligen av den historiska diskursen, där en tydlig förändring har ägt rum i nära tid. Det spekuleras i att det rör sig om ”utrensningen av korrekturläsare och petiga och griniga redaktörer på mellannivå” (Kadhammar 2016) och att det är ”ytterst få som läser böcker” (Scheutz 2016) men framförallt ses digitaliseringen som anledning till försämring. Den beror framförallt på ”en samhällskultur som allt mer cirklar kring internet, emojis, rörliga bilder och allt mindre kring det skrivna ordet” (Kadhammar 2016) och ”förenklandet av språket i kommunikation i sms och på internet” (”Henrik” 2016). Man menar att ”Unga läser så mycket talspråk i skrift i sociala medier att de blir vana vid detta och får svårt när de sedan ska skriva andra texter” (Näslund 2016). Tekniken pekas alltså ut som en tydlig anledning till språklig förändring, men ingenstans görs gällande att språket skulle anpassas efter rådande teknologiska förutsättningar.

Sammanfattning och jämförelse

I den långdragna äldre debatten präglas debattklimatet av att åtminstone de flesta debattörer håller sig med argument från flera diskurser och rankar och värderar dessa sinsemellan. Reformvänliga skribenter accepterar att motståndarnas argument ur den historiska diskursen är riktiga – de värderar bara inte dessa lika högt som ett lätt tillägnat skriftspråk. På samma sätt går reformmotståndarna med på att skriftspråkskonventionen inte erövrats intuitivt utan måste nötas in via regler, men de värderar den insatsen som försumbar jämfört med förlusten av en kontakt med den klassiska litteraturen och dialektalarna. Den äldre debatten präglas också av en uppdelning mellan ett nordistiskt bildningsideal, där den som genomgått svensk skola har en levande relation med såväl grannländerna som den svenska språk- och litteraturhistorien å ena sidan, och å andra sidan en syn på skolan som en plats där elever ska utbildas till att i första hand vara producenter av sakprosatext, inte konsumenter av kulturbärande text. Den pedagogiska diskursen är i någon mån i centrum, för om det inte varit skolans uppgift att förmedla skriftspråksnormen skulle debatten knappast ha varit så livaktig. Men den vetenskapliga och historiska diskursen är också starka under den här perioden. Det är också flera olika grupper som blir föremål för diskussioner om inkludering och exkludering. Dialektalare och finlandssvenskar ställs mot talare av mälardalsk standardsvenska och stadsbor, skolelever ställs mot etablerade skribenter.

I 2016 års debatt är den mest framträdande diskursen den politiska och i viss mån den pedagogiska. Utmärkande för den politiska är att många gränser konstrueras mellan språkbrukare, och att värden tillskrivs de grupperna. En stor del av debatten handlar alltså om inkludering och exkludering. Det som är utmärkande för den pedagogiska diskursen i det här sammanhanget är att aktörerna främst kommer från ett annat sammanhang, men uttalar sig om den pedagogiska diskursen. Den vetenskapliga diskursen är inte särskilt framträdande, vilket är en viktig skillnad jämfört med den tidigare debatten. Inte heller den teknologiska diskursen är framträdande.

Diskussion och slutsatser

Så, vad kan analysen av debatterna visa? Först kan slås fast att det under båda de analyserade perioderna är mest vita män som ges och tar sig talutrymme i offentligheten, även om det är ett resultat utanför undersökningens syfte. Det är dock intressant, speciellt i relation till att majoriteten av svensklärarna och inom det akademiska svenskämnet är kvinnor. Det kan också konstateras att i den nyare debatten är det andra än språkvetare som uttalar sig om språkfrågor, i hög grad journalister, ledarskribenter och andra som har spaltutrymme i tidningarna. I den tidigare debatten är det framförallt språkvetare och lärare som uttalar sig och man kan därför tala om något av en avprofessionalisering. Detta säger antagligen mest något om medielandskapet och dess förändrade villkor men också

något om språkvården och dess status – och kanske något om svensklärares pressade arbetssituation.

I viss mån har debatterna handlat om olika saker. Om den under den tidiga perioden främst rörde sig inom en vetenskaplig diskurs och handlade om talspråksformer så rörde sig debatten under 2016 mycket om olika människors rätt till en standardnorm som kan ge tillträde till en samhällelig gemenskap. Det verkar hänga samman med att debattörer i dag agerar inom en politisk diskurs där frågor om inkludering och exkludering är centrala. *De/dem*-frågan har på så sätt till stor del blivit en symbolfråga som används för att lyfta fram människors rättigheter att ingå i en samhällelig gemenskap, vilket symboliseras av den språkliga gemenskapen. Att behärska en viss språklig variation blir då till ett verktyg för att få tillgång samhälleliga resurser. *De/dem* får på så sätt närmast en shibboleth-funktion som sorterar människor och konstruerar gränser.

Att använda språkliga former som ett sätt att skilja människor från varandra framställs aldrig som problematiskt i diskussionen, utan finns bara som ett underliggande förgivettaget antagande. Standardnormen är den varietet som framstår som den som ger tillgång till både skolframgång, arbetsmarknaden och samhällets resurser, och de som bryter mot den befaras bli ”kanonmat på den språkliga arbetsmarknaden” (Andersson 2016). Det kan jämföras med intervjuer med lärare där samtliga framställer anställningsbrev som exempel på när man kan bli bortvald om man inte behärskar normen (Selin 2008). Det är ett antagande som hos alla debattörer presupponeras och aldrig ifrågasätts. Men det är värt att notera att det oss veterligen inte finns några studier som visar att behärskning av standardvarietet ger bättre tillgång till arbetsmarknaden eller för den delen högre betyg, om man skulle jämföra med enhets-*dom*. Ändå används det som argument för att behålla *de/dem*.

Under båda perioderna är det tydligt att variationen i sig är ett problem som behöver elimineras, eller åtminstone hanteras. Även förespråkare för en reform gör enhetlighet till dygd. Det finns av allt att döma en strävan efter att standarden inte ska innehålla några parallella system, utan allt som avviker blir till ”fel”. Föreställningen om språket som framkommer av analysen, ”variation är dåligt”, ”vi bör ha en enhetlig standard”, kopplas till värden utanför språket som inte har med värden *om* språket att göra, dvs. bruket av icke-standardformer kopplas till de känslor som formerna associeras med. Argumentationen utgår sällan från formerna som sådana – argumenten för den ena eller andra formen är alltså aldrig att den skulle vara svårare att skriva rent tekniskt eller liknande (här finns få undantag där Uthorn framhåller att *de* framför *dom* sparar plats) – utan kopplas till de språkbrukare som använder en oönskad variation. Det går att ana en allmän rädsla för förändring, att förändring i sig är dåligt, vilket kopplas till en historisk diskurs där kontinuitet är självändamål. Men påfallande ofta tillskrivs de språkbrukare som använder former utanför standard egenskaper

som framställs som icke önskvärda: lättja, okunskap, oförmåga. Formerna får därmed ett starkt signalvärde fullt av ideologiska föreställningar av vad som är ”ett bra språk”, men framförallt föreställningar om vad som är eftersträvansvärda egenskaper hos människorna som använder språket. Det kan sammanfattas som att en bra språkbrukare är ambitiös och villig till hårt arbete för att tillägna sig språklig standard, även utan stöd i den egna inre grammatiken.

Det är tydligt att de aktörer som diskuterar problemet själva är just en del av den makt som de påstår att behärskning av standardnormen ger – och får också legitimitet att uttala sig i den positionen. Det ger ett intressant cirkelresonemang. Ingen av debattörerna använder själva någon variation utanför standard (även om Olle Josephson använder den av honom föreslagna enhetsformen *de* genomgående i en artikel) och alla behärskar standardnormen eller har tillgång till den by proxy genom korrekturläsare. Ingen representant från den grupp som använder avvikande variation kommer till tals, utan är endast omnämnda i texterna som några vars språk är ett ”problem”. Det betyder att skribenterna undantagslöst värnar om någon annans språk, någon som varken bett om det eller har fått ge sin version, oavsett om lösningen är reform eller inte. Det som är ”problem” blir på så sätt tydligt kopplat till ”de andra”, och det är symptomatiskt att ingen av skribenterna är orolig för eller värnar om sitt eget språk. De interna aktörer vars språk man värnar om är i stället elevens, lärares, dialekttalares och i viss mån andraspråkstalares. Det är också de som görs ansvariga, påfallande ofta på individnivå, även om ”skolan” är ständigt närvarande.

Att vissa språkliga variantformer mer eller mindre explicit beskrivs som underordnad eller mindre gångbar måste alltså förstås i relation till de människor som har tillägnat sig dem och den status som de människorna har. Den språkliga variationen skapar gränser mellan ”de som kan” och ”de som inte kan”, och egenskaper, status och sociala fenomen länkas till grupperna. Gruppen som genom behärskning av standardnormen uttalar sig om den andra gruppen upprätthåller genom detta också den sociala status som behärskningen medför. Det framstår i vårt material som otänkbart att gruppen ”som inte kan” skulle uttala sig om ”de som kan” eftersom den sociala hierarkin och distributionen inte tillåter det. Språkbrukets överrespektive underordning gör sig tydligt gällande.

Material

- Alestig, Peter (2016), ”Dumheter, klart man kan lära sig de och dem”, *Svenska Dagbladet* 2016.10.24.
- Andersson, Lars-Gunnar (2016), ”Nu är *dom* på gång igen”, *Göteborgsposten* 2016.10.29.
- Beckman, Natanael (1904), (1916), (1935), *Svensk språklära för den högre elementarundervisningen*. Stockholm: Bonnier.

- Bergman, Gösta (1962), *Rätt och fel i språket*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 26. Stockholm: Norstedts.
- Birkebo, Henrik (2016), ”Nu är det dags att slopa *de* och *dem*”, *Dagens Nyheter* 2016.10.22.
- Björkman, Anders Q. (2016), ”Visst blir språket fattigare utan *de* och *dem*”, *Svenska Dagbladet* 2016.10.26.
- Boscanin, Aleksandra (2016), ”Gemensamt språk – gemensamma regler”, *Göteborgs-posten* 2016.10.30.
- Bredberg, Henrik (2016), ”*De* och *dem* och dom. Ord som engagerar läsarna”, *Helsingborgs Dagblad* 2016.11.01.
- Bredberg, Henrik (2016), ”*De* och *dem* som dom? Fattigdom”, *Nordvästra Skånes Tidningar* 2016.10.27.
- Collinder, Björn (1973), ”’*De*’ eller ’dom?’”, *Dagens Nyheter* 1973.01.21.
- Conon, Lars (1985), ”Bruksprosan bör vara mönster”, *Svenskläraren* 29/1, 28–29.
- Ellegård, Alvar (1972), ”Skapa en naturlig grammatik”, *Dagens Nyheter* 1972.12.17.
- Ellegård, Alvar (1973), ”Skolan tvingar på oss en grammatik som ingen av oss helt behärskar”, *Dagens Nyheter* 1973.01.21.
- Elmevik, Lennart (1977), ”En språkvårdsfråga och dess historiska bakgrund”, i Sten Malmström (red), *MINS 2*. Uppsala: Uppsala universitet, s. 33–44.
- Ericson, Jesper (2016), ”Lär er svenska språket, för sjutton”, *Barometern* 2016.10.25.
- Franck, Håkan (1985), ”Om talspråksformer och talspråknormer”, *Svenskläraren* 29/4: 18–21.
- Fredriksson, Ingrid H. (2016), ”*Dem* gör man sig inte av med så lätt”, *Sydsvenskan* 2016.11.24.
- Hadenius, Patrik (2016), ”*De* och *dem* visar din ordbildning”, *Språktidningen* 2016.11.16.
- Hadenius, Patrik (2016), ”*De* och *dem* är snart dömda”, *Dagens Nyheter* 2016.10.30.
- Hallencreutz, Katharina (1985), Utan titel, *Svenskläraren* 29/3: 27.
- Hellberg, Staffan (1985), Utan titel, *Svenskläraren* 29/3, 31.
- ”Henrik” (2016), ”Lärarna – *de* har gett upp att lära *dem*”, *Metro* 2016.10.25.
- Josephson, Olle (2016), ”Det vore en vinst att göra sig av med *dem*”, *Svenska Dagbladet* 2016.10.29.
- Josephson, Olle (2016), ”*De* och *dem* snart borta i finlandssvenskan”, *Svenska Dagbladet* 2016.11.06.
- Josephson, Olle (2016), ”Det vore en vinst att göra sig av med *dem*”, *Svenska Dagbladet* 2016.11.29.
- Kadhammar, Peter (2016), ”Rädda språket från svamlet om normer”, *Aftonbladet* 2016.10.29.
- Ludvigsson, Maria (2016), ”Gamla ideal bär svar på nya frågor”, *Svenska Dagbladet* 2016.10.23.
- Löfvendahl, Bo (2016), ”Redan *Kar de Mumma* använde ’dom’”, *Svenska Dagbladet* 2016.11.13.

- Molde, Bertil (1971), "Dom och andra talspråksformer", *Språkvård* 1971/2: 14–16.
- Molde, Bertil (1980), "Ingen av de som?", *Språkvård* 4/1980: 12–20.
- Näslund, Maria (2016), "Bra idé – vi lär ungarna svensk grammatik!", *Göteborgs-posten* 2016.10.30.
- Persson, Gunnel & Pettersson, Thore (1984), "Mig eller mej, de eller dom? Ett inlägg i debatten om talspråksformer i skrift", *Svenskläraren* 28/5: 20–25.
- Persson, Malte (2016), "Poetens dom", *Expressen* 2016.10.28.
- Pihlström, Sven (1972), "De, di, dem, dom", *Svensklärarnas årsskrift* 72: 144–152.
- Reuter, Mikael (1985), "Dom har fått sin dom", *Svenskläraren* 29/3: 29.
- Scheutz, Henrik (2016), "Vi måste slå vakt om vårt språk", *Landskronaposten* 2016.11.16.
- Ståhle, Carl-Ivar (1976), "Om nyttan med ett skriftspråk", i Inge Jonsson (red), *Vad händer med svenska språket?* Stockholm: Norstedts, s. 200–210.
- Svensson, Björn (2016), "Därför ska vi vårda det svenska språket", *Smålandsposten* 2016.10.28.
- Thulin, Claes (2016), "Repetera grammatiken i stället", *Kvällsposten* 2016.11.06.
- Uthorn, Nils (1970), "Försvinner ordet de", *Svensklärarnas årsskrift* 1970: 147–155.
- Uthorn, Nils (1985), "Färväl till denne, denna, detta, dessa?", *Svenskläraren* 29/3: 30–31.
- Wellander, Erik (1973), *Riktig svenska*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Widmark, Gun & Grünbaum, Catharina (1985), "Svar på tal om talspråksreformer", *Svenskläraren* 29/2: 6–8.

Litteratur

- Allén, Sture (1970), *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Bergman, Gösta (1962), *Rätt och fel i språket*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 26. Stockholm: Norstedts.
- Bylin, Maria (2016), "Adjektivböjningens -a och -e. Ett seglivat variationstillstånd", *Språk & stil* NF 26: 69–100.
- Cassirer, Peter (1976), "Formerna av pronomenet *de* i södra Sverige", *Nysvenska studier* 55–56: 251–290.
- Eira, Christina (1998), "Authority and Discourse: Towards a Model for Orthography Selection", *Written Language and Literacy*, 1(2) 1998: 171–224.
- Ewerth, Sten (1978), "Ska dom eller skall de?", *Språkvård* 1978/2: 25–30.
- Ewerth, Sten (1992), "Tidningstexter, om *dom* igen", *Språkvård* 1992/3: 17–19.
- Grünbaum, Catharina (1976), "Språknämndens enkät till svensklärare", *Språkvård* 4: 3–23.
- Grünbaum, Catharina (1982), "Språknämndens enkät till svensklärarna", i Bertil Molde (red), *Tankar om språket*. Stockholm: Esselte, s. 143–161.

- Grünbaum, Catharina (2001), "Domen över dom, de och dem", *Dagens Nyheter* 2001.12.8.
- Hallencreutz, Katharina (1981), "De-dem-dom i svenskt elevspråk", i Kent Larsson (red), *Elevsvenska*. Lund: Studentlitteratur, s. 84–103.
- Hellberg, Staffan (1996), "Någon av de som, kanske ändå", i *Språket lever! Festskrift till Margareta Westman den 27 mars 1996*. Stockholm: Svenska språknämnden, s. 96–102.
- Holm, Lisa (2014), "Skriftspråket moget att införa 'dom'", *Svenska Dagbladet* 2016.11.29.
- Hultman, Tor G. & Margareta Westman (1977), *Gymnasistsvenska*. Skrifter utgivna av Svenskläraryöreningen. Lund: Liber Läromedel.
- Hult, Francis M. & Hornberger, Nancy H. (2016), "Revisiting Orientations in Language Planning: Problem, Right, and Resource as an Analytical Heuristic", *La Revista Bilingüe*, 33(3): 30–49.
- Håkansson, Gisela & Catrin Norrby (2003), "Vad kostar dem?", *Språkvård* 3/2003: 11–16.
- Johnson, Sally (2005), *Spelling trouble? Language, ideology and the reform of German orthography*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Johnson, Sally (2009), "Language Ideology and Spelling Reform: Discourses of Orthography in the Debate over German", i N. Coupland & A. Jaworski (red), *The new sociolinguistics reader*. London: Palgrave Macmillan, s. 378–389.
- Josephson, Olle (2010), "Det finns en utväg ur dem-problemet", *Svenska Dagbladet* 2010.11.29.
- Josephson, Olle (2018), *Språkpolitik*. Stockholm: Morfem.
- Karlander, David (2017), *Authentic Language*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Karlsson, Susanna & Karlsson, Tom S. (2019), "Language policy as 'frozen' ideology: exploring the administrative function in Swedish higher education", *Current Issues in Language Planning*.
- Karlsson, Susanna & Lind Palicki, Lena (2017), "Svensklärares upplevelser av besvärliga språkkriktighetsfrågor", i Emma Sköldbberg, Maia Andréasson, Henrietta Adamsson Eryd, Filippa Lindahl, Sven Lindström, Julia Prentice & Malin Sandberg (red), *Svenskans beskrivning 35*. Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, s. 93–106.
- Leinonen, Terese (2015), *Talet lever! – Fyra studier i svenskt talspråk i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lind Palicki, Lena & Karlsson, Susanna (2019), "Kan dagens elever verkligen inte skilja på *de* och *dem*? En granskning av elevers formvariation", i Marco Bianchi, David Håkansson, Björn Melander, Linda Pfister, Maria Westman & Carin Östman (red), *Svenskans beskrivning 36*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, s. 131–142.
- Lind Palicki, Lena (2015), "Principer och språksyn i språkvårdens diskussioner – exemplet samkönad", i Mats Landqvist (red), *Från social kategorisering till diskriminering. Fyra studier av språk och diskriminering och ett modellförslag*. Text- och samtalsstudier från Södertörns högskola, s. 123–152.

- Mediearkivet Retriever. <https://www.retriever.se/>
- Milani, Tommaso (2007), *Debating Swedish: Language Politics and Ideology in Contemporary Sweden*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Milani, Tommaso (2008), "Language testing and citizenship: A language ideological debate in Sweden", *Language in Society* 37(1): 27–59.
- Milani, Tommaso (2010), "What's in a name? Language ideology and social differentiation in a Swedish print-mediated debate", *Journal of Sociolinguistics* 14: 116–142.
- Norrby, Catrin & Gisela Håkansson (2013), "God Svenska! Attityder till språkliga konstruktioner bland gymnasister och deras lärare", i Björn Bihl, Peter Andersson & Lena Lötmarker (red), *Svenskans beskrivning* 32. Karlstad: Institutionen för språk, litteratur och interkultur, Karlstads universitet, s. 234–243.
- Nyström, Staffan (1979), "Talspråksformer i skrift – en attitydundersökning", *Språkvård* 1979/3: 13–23.
- Piller, Ingrid (2016), *Linguistic Diversity and Social Justice*. New York: Oxford University Press.
- Platzack, Christer (1976), "Hur dom som blir de/dem som", i Lars Svensson, Anne-Marie Wieselgren & Åke Hansson (red), *Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8 juli 1976*. Lund: Studentlitteratur, s. 353–361.
- Punkt, komma, frågetecken* (1979). Skrivregler för skolan utgivna av Svenska språknämnden/utarb. av Catharina Grünbaum. Stockholm: Esselte studium.
- Selin, Sofia (2008), *De, dem eller dom? Lärares attityder och elevers kunskaper*. Examensarbete på ämneslärarprogrammet, Göteborgs universitet.
- Silverstein, Michael (1979), "Language structure and linguistic ideology", i R. Clyne, W. Hanks & C. Hofbauer (red), *The elements: a parasession on linguistic units and levels, April 20–21, 1979 including papers from the Conference on Non-Slavic languages in the USSR, April 18, 1979*. Chicago: Chicago Linguistic Society, s. 193–247.
- Stebbins, Tonya N. (2001), "Emergent spelling patterns in Sm'algyax (Tsimshian, British Columbia)", *Written Language and Literacy* 4(2): 163–193.

Framåt och uppåt

Om bilder och bildmotiv i svenska myndigheters värdegrunder

Catharina Nyström Höög

Varje svensk myndighet har idag en värdegrund. Sedan 2017 förväntas svenska myndigheter arbeta med värdegrunder och inom ramen för myndighetsdialogen redovisa hur styrdokumentet utvecklas för att säkerställa ett aktivt värdegrundsarbete (*Att säkerställa en god statsförvaltning*, 2016: 46). På kort tid har alltså fenomenet värdegrund gått från att vara en ganska perifer företeelse i den svenska statsförvaltningen – före år 2005 förekom knappast några värdegrunder alls – till att vara ett lagstadgat obligatorium. Man kan fråga sig varför en ny typ av text, eller en ny genre som jag kallar det här, så snabbt har fått genomslag i en så trögrörlig textkultur som den offentliga förvaltningens. Den frågan har vi också ställt, i det RJ-finansierade projekt om svenska myndigheters värdegrunder som bedrivs sedan 2016.¹ I den här artikeln ska jag inledningsvis redovisa en del av projektets resultat knutna till frågan om värdegrundernas funktion.

Artikeln huvudärendet är dock ett annat, nämligen att med explorativ ansats undersöka några kategorier av fotografier i värdegrundstexterna. Anledningen till det är att några bildteman återkommer med viss regelbundenhet i svenska myndigheters värdegrundstexter. Också inför den iakttagelsen har jag velat ställa mig frågan *varför* just dessa bildteman återkommer. Att de visuella resurserna blir allt viktigare för svenska myndigheters självpresentation är ingen nyhet. Det gäller för högskolor och universitet lika väl som för andra myndigheter. Läsaren av den här artikeln, som jag gissar arbetar i högskolesektorn, känner därför säkert väl till hur bilder och andra visuella resurser används på det egna lärosätets webbplats eller i vissa typer av informationsmaterial.

Linnéuniversitetet exempelvis, hemvist för den tidskrift där den här texten publiceras, har ett stiliserat svart träd mot gul bakgrund som sin logotyp. Det är säkert ingen slump. Träd ger många associationer. I samband med universitet tänker man kanske främst på kunskapens träd, eller "trädet som ger kunskap om gott och ont" som det heter i Bibel 2000 (1 Mos 2:17). Eftersom universitetet i fråga är just Linnéuniversitetet kan trädet också tänkas vara förknippat med Linné och hans vetenskapliga insatser i samband med klassificering av växter. I en och samma bild fångar loggan med trädet alltså kunskap, historiska rötter, lokal förankring och

¹ *En ny genre och dess arkeologi. Svenska myndigheters värdegrundstexter.* Projektnummer P15-0119:1.

internationellt framgångsrik vetenskap. Det är smart. Och nästa gång vi ser loggan tänker vi på Linnéuniversitetet. Trädet blir en symbol för universitetet, tätt packad med associationer.

Den här typen av symboler, tidigare framför allt förknippade med reklam och marknadsföring av kommersiella produkter, har blivit allt viktigare för svenska myndigheter. Med bildanvändning och korta slagkraftiga ord eller fraser visar man fram en positiv bild av sig själv. Texter av värdegrundstyp är viktiga verktyg i det arbetet. Om vi dröjer kvar vid Linnéuniversitetet ännu något litet, så kan man på deras webbplats klicka sig fram till rubriken vision och värdegrund.² Vinjettbilden är där ett fotografi av en spiraltrappa och vi som tittar på bilden betraktar ovanifrån två ljushåriga och blåklädda studenter – eller i alla fall unga människor – som går uppför trappan. Bilden är en god representant för svenska universitets och högskolors visionsmaterial i det sena 2010-talet. Trappan är ett vanligt motiv, och den ljusa rymd som omger Linnéuniversitetets spiraltrappa är i stort sett obligatorisk (Ledin & Machin, 2015a). Möjligen är bilden tagen inne i ett bibliotek eller i en annan rymlig lokal? Ovanligt är däremot perspektivet i Linnéuniversitetets trappbild, där vi betraktar studenterna ovanifrån. Vanligen tittar man som betraktare och läsare annars uppåt i svenska visioner och värdegrunder.

Både trädet och trappan är typiska för den repertoar av bilder som finns i statliga myndigheters värdegrunder. Fortsättningsvis i artikeln vill jag presentera och diskutera urvalet av bilder i statliga myndigheters värdegrunder, med särskilt fokus på återkommande bildteman i det fotografiska materialet, och hur det kan vara kopplat till värdegrundens funktion(er) i arbetslivet. Materialet som artikeln bygger på har samlats in huvudsakligen under 2016, alltså innan värdegrundsdelegationen föreslog att värdegrundsarbetet skulle göras obligatoriskt. Därmed kan man anta att materialet uttrycker ett visst mått av variation, och är uttryck för myndigheternas egna val, medan vi framgent sannolikt kan vänta oss mera likformiga värdegrunder. Det vore en naturlig följd av det obligatorium som nu råder.

Värdegrunden som praktik vid statliga myndigheter

Värdegrunder är en svåravgränsad genre inom den offentliga förvaltningen. En text, vanligen publicerad på webben eller som pappersprodukt – flygblad, broschyr eller affisch – spelar en central roll, men också olika aktiviteter har betydelse. Ett rimligt sätt att tala om detta fenomen är att säga att det vid svenska myndigheter finns en praktik som man kan kalla värdegrundsarbete. Ett viktigt inslag i denna praktik är övertygelsen att samtliga anställda vid myndigheten varit delaktiga i framtagandet av

² <https://lnu.se/mot-linneuniversitetet/om-linneuniversitetet/vision-och-vardegrund/> Besökt 13 februari 2019.

värdegrunden och att de värdeord som obligatoriskt ingår i värdegrundstexten uttrycker värden som redan existerar vid myndigheten (Björkvall & Nyström Höög 2019). Därför formuleras centrala värden inte sällan i påståendeform: ”Vi är hjälpsamma, flexibla och stödjande” står det till exempel i Polisens värdegrund.

Under 2016 samlade vi inom forskningsprojektet in alla värdegrunder och liknande texter från samtliga statliga myndigheter enligt SCB:s lista över förvaltningsmyndigheter, vilket alltså inkluderar universitet och högskolor. Materialet hämtades i de flesta fall från myndigheternas webbplatser, men i några fall kontaktade vi myndigheten och fick materialet skickat till oss. Det insamlade materialet består av 230 texter från 154 olika myndigheter (att jämföra med antalet myndigheter i Sverige, vilket fluktuerar, men i november 2018 anges till 256³). Att materialet beskrivs som ”värdegrunder och liknande texter” beror på att projektet delvis syftade till att ringa in och förstå genren och dess historia, vilket gjorde det nödvändigt att hämta in också material som liknade värdegrundstexter eller som föreföll fylla samma funktion. De insamlade texternas rubriker kan alltså vara ”strategi”, ”etiska riktlinjer”, ”verksamhetsidé” eller ”vision”. I hela detta insamlade material förekom bilder hos knappt hälften av myndigheterna, och i detta bildmaterial fanns trender, så att vissa teman återkom. Ur det större materialet har vi avgränsat 84 texter för närmare analys och samtliga bildexempel i artikeln är hämtade från detta mindre urval värdegrundstexter.

I det pågående forskningsprojektet utgår vi från förståelsen att värdegrunden är en professionell *genre*, i den bemärkelsen att den har specifika funktioner (Miller 1984). En genre är helt enkelt ett sätt att göra saker, eller att få saker gjorda. Bhatia (2017) som i många studier utforskat professionella textkulturer använder genre som analytiskt begrepp för att förstå yrkeslivets praktiker och handlingar. Angreppssättet innebär att fokus riktas bortom text- eller diskursnivån och mot just det professionella handlandet. För att återvända till Miller: en vettig genrebeskrivning kan inte baseras på form utan måste baseras på det handlande som genren åstadkommer, ”the action it is used to accomplish” (1984: 151). En konsekvens av ett sådant handlingsinriktat genrebegrepp är att det inte alltid är tillräckligt att utforska genren enbart utifrån texter. Materialet bör vara så rikt som möjligt, enligt Bhatia (2015: 14), som rekommenderar ett mångmetodiskt angreppssätt där textanalyser kan kompletteras med etnografiska studier, enkäter, fokusgruppssamtal och annat bakgrunds-material som ger en djupare förståelse av den professionella praktiken.

Den kritiska genreanalys som Bhatia (2015, 2017) skisserar, Critical Genre Analysis (CGA), skiljer sig något från den kritiska diskursanalysen, där makt alltid är centralt och där det ofta finns ett förgivettagande om vilken part i interaktionen som har makt (Wodak & Meyer 2016). Hos

3 SCB:s myndighetsregister. <http://www.myndighetsregistret.scb.se/> Besökt november 2018.

Bhatia handlar det kritiska inte primärt om att avslöja makten, utan om att använda text- och diskursstudierna till att avtäckta och förstå den professionella praktiken och vad som pågår där. Genrer som är inbäddade i professionella praktiker kan ha avgörande betydelse för hur medarbetares handlingsmöjligheter stöttas eller begränsas (Björkqvall 2018: 59). En genre utför därmed ideologiskt arbete, i så måtto att den alltid positionerar deltagare som använder eller deltar i den (Thurlow & Jaworski 2010). Genren gör något med de anställda, helt enkelt.

Det finns skäl att anlägga kritiska perspektiv på värdegrundsarbetet i svensk statsförvaltning. Ett grundläggande skäl till att man bör vara vaksam är att värdegrundsarbete tar tid, och tid är pengar, vilka bör användas till myndigheternas kärnuppdrag. Kritiska synpunkter har heller inte saknats i samhällsdebatten. Mest framträdande har Alvesson (t.ex. 2006, 2015) varit, som menar att värdegrunder skapar ett slags pseudostrukturer som myndigheter använder för att stärka sin egen självbild. Det kritiska perspektiv som tillämpas i det pågående forskningsprojektet tar dock inte sin utgångspunkt i samhällskritiken, utan i Bhatias kritiska genreanalys: Vi vill förstå varför värdegrundstexterna har blivit så viktiga, vad det är för socialt handlande som de dras in i och hur de positionerar de anställda i dagens offentliga sektor. Vårt primära verktyg för att nå dit är en textbaserad genreanalys, som kompletterats med ytterligare material, dels en enkätundersökning, dels ett fokusgruppssamtal.

I analysmodellen är *affordans* ("affordance") ett centralt begrepp (Björkqvall 2018: 65). Affordansbegreppet lanserades först av Gibson, och avsåg då möjligheter och begränsningar i den fysiska omgivningen, men begreppet har utvecklats och tillämpats inom olika fält såsom kritisk diskursanalys (Ledin & Machin 2015b; Machin 2016) och socialsemiotik (Kress 2010). Affordansbegreppet möjliggör den kritiska frågan om vilket slags meningsskapande genren inbjuder till, och vilket slags meningsskapande som begränsas. Det gör det också möjligt att ställa inte bara genren som helhet, utan också enskilda element i genren i relation till meningsskapandet och fråga till exempel vad som är bildens eller fotografiets affordans i relation till den sociala praktiken värdegrundsarbete.

Bakgrund

Den bildanalys som står i fokus i denna artikel ger ett bidrag till förståelsen av svenska myndigheters värdegrunder. Den ska förstås mot bakgrund av tidigare genomförda studier, i enlighet med det mångmetodiska angreppssätt som förordas i den kritiska genreanalysen. Här nedan beskrivs framför allt ett fokusgruppssamtal och en enkätstudie.

Ett fokusgruppssamtal som betonar samtalets betydelse

I syfte att öka förståelsen för hur man vid svenska myndigheter ser på värdegrundens funktion och framväxt genomförde vi under 2016 ett

fokusgruppssamtal, delvis redovisat i Nyström Höög & Björkvall, 2018. I fokusgruppssamtalet deltog HR-ansvariga från sju olika myndigheter, och uppgiften var att diskutera värdegrunden generellt, inte de olika deltagande myndigheternas egna dokument. Däremot var det ett krav för deltagande att myndigheterna *hade* egna värdegrunder, så att det fanns ett inifrånperspektiv på företeelsen. Att det var just HR-ansvariga som välkomnades som deltagare var ett resultat av materialinsamlingen där det framgick att värdegrundstexterna ofta publiceras på undersidor på webben som rör HR-frågor. De gånger vi ringde myndigheterna för att efterfråga dokument hänvisades vi också alltid till HR.

I fokusgruppssamtalet deltog vi forskare själva, och initierade samtalet med hjälp av ett par exempel på värdegrundstexter, men i praktiken var vårt deltagande mycket begränsat, eftersom samtalet flöt lätt och deltagarna var engagerade. Hela samtalet, som är ungefär två timmar långt, spelades in både med video och ljudupptagning. Ett övergripande intryck av samtalet är att deltagarna genomgående visar stor enighet. De är till exempel helt ense om att värdegrunder inte är texter som används för extern information och marknadsföring, utan det är texter för internt bruk – ett resultat som går på tvärs mot det intuitiva intryck texterna ger; de är ofta professionellt formgivna och ger ett mera exklusivt intryck än myndighetstexter vanligtvis gör. Flera forskare (t.ex. Wæraas 2010; Lerøy Sataøen 2015) har menat att en viktig funktion hos policytexter är att de ska fungera som varumärken och visa myndigheten utåt. Samma tanke är Fredriksson & Pallas (2013) inne på när de studerar kommunikationspolicytexter. Men tanken att värdegrunder är marknadsföringstexter avvisas alltså helt i fokusgrupps-samtalet.

En annan aspekt av värdegrundsarbetet som fokusgruppen visade enighet om, var vikten av att en värdegrund är förankrad hos alla på myndigheten. Värdegrunden är inte en kommunikationsprodukt, utan den ska komma inifrån verksamheten. Deltagarna i fokusgruppen markerar också att de ord som står i värdegrunden inte är så viktiga. Yttrandet nedan fälls i en sekvens där gruppen diskuterar värdeord, de fristående ord som är ett konstituerande drag i värdegrundstexter. Gruppens mening verkar vara att det inte är viktigt *vilka* ord som används utan att det är *värdegrunden* som är viktig:

vad betyder det här för oss, vad är diskussionen i vardagen ... och det är det som är, tycker jag, det är det viktiga att man har en samsyn kring vad står vi för. Sedan om det representeras av det ena eller det andra ordet det är egentligen, har inte så stor betydelse⁴

4 Efter noggrann genomlysning av materialet har utvalda sekvenser, där teman som initieras av flera deltagare, transkriberats. Eftersom vi eftersträvat en innehållsanalys har vi tillämpat ett slags grov transkription, där vi återger samtalet ordagrant men justerat stavningen till skriftspråkskonvention. Skiljetecken har satts in för att underlätta läsbarheten. Pauser (som inte klockats) markeras med tre punkter.

När man närmar sig värdegrunden från textsidan, en naturlig utgångspunkt för textforskare, då blir det här uttalandet ganska gåtfullt. Det är dock tydligt att fokusgruppen menar att värdegrunden är något mera än texten. Den är något som finns vid myndigheten. Att orden finns är dock betydelsefullt. Man bör inte ändra på värdeorden, menar en deltagare, det gör ”mer skada än nytta”. Och en av ordens viktiga funktioner verkar vara att de ska leda till samtal: ”Om det finns ett samtal kring orden hela tiden, kring vad de står för, då funkar det, ganska bra kanske.” Samtalet kring värdegrunderna uppfattas av den här fokusgruppen som något glädjefyllt. Mot slutet av diskussionen säger en av deltagarna: ”om värdegrunden sätter igång diskussionen, om man kommer så långt, så är det självgenererande sen. [...] Alla älskar att prata om såna här saker”.

Den relativt påkostade utformningen ges alltså i fokusgruppen en annan möjlig förklaring än marknadsföring: Inbjudan till interaktion med värdegrundstexten ska vara så attraktiv som möjligt. En av deltagarna säger inledningsvis om den egna myndighetens värdegrund att det man har strävat efter är att ”den ska va god. Den är smaskig, liksom”. Också andra bildliga uttryck förekommer, som för tankarna till att myndigheten ses som en kropp. Värdegrunden kan t.ex. beskrivas som en ”rygggrad” i arbetet och medarbetarna får inte ”tvångsmatas” med värdegrunden. Även om detta är enstaka exempel ger uttrycken bilden av myndigheten som en kropp och värdegrunden som något som erbjuds som näring.

Värdegrunden som verktyg för måluppfyllelse

Om fokusgruppssamtalet gav en bild av värdegrunderna från producent- eller ägarperspektiv, där de som samtalade alla var drivande i respektive myndighets värdegrundsarbete, så nåddes en bredare grupp av myndighetsanställda i den enkätundersökning som vi genomförde år 2017. Enkäten gick ut till samtliga anställda, inklusive högsta ledningen, vid tre större myndigheter verksamma inom olika sektorer. Även här var kravet för deltagande att det fanns en värdegrund vid myndigheten i fråga, och fortsatt låg fokus på värdegrunder som generellt fenomen, inte på de enskilda myndigheternas värdegrunder. Enkäten gick ut via mejl, tillsammans med ett följebrev som bland annat försäkrade att de svarande kunde förbli anonyma, till 848 personer. Med en svarsfrekvens på 58 % betyder det att vi fick 492 enkätsvar. Huvuddelen av de svarande kategoriserade sig själva som handläggare.⁵

Enkäten visar en överensstämmelse med fokusgruppens uppfattning om värdegrundsarbete, så till vida att enkätinformanterna bekräftar att de faktiskt pratar om värdegrunden. Hela 79 % av de svarande hade diskuterat värdegrunden under det senaste halvåret (Nyström Höög & Björkqvall 2018: 29). Samtalen är oftast spontana. På frågan vad man talat om i dessa samtal

⁵ En noggrannare beskrivning av enkätundersökningen finns i Nyström Höög & Björkqvall 2018.

är de svarsalternativ som fått högst frekvens ”hur man uppnår myndighetens mål” (65 %) och ”vad värdegrunden betyder i relation till de medborgare vi möter” (54 %). Samtliga andra svarsalternativ samlar mindre än hälften av de svarande.⁶ Väldigt sällan tycks man diskutera värdegrundstextens formgivning och språk i samtalen.

På frågan om vilka som är värdegrundens viktigaste funktioner kunde de svarande välja två svarsalternativ. Också här får omsorgen om medarbetarkontakten genomslag, och svarsalternativet ”Värdegrunden hjälper oss anställda att tänka och handla på ett visst sätt när vi möter medarbetare” får flest svar (40 %). Därefter följer alternativet ”Värdegrunden hjälper oss anställda att tänka och agera på ett visst sätt när vi samarbetar inom myndigheten” (37 %). Bara 12 % uppger att värdegrundens funktion är oklar för dem, och ännu färre, 7 %, att värdegrunden hjälper ledningen att styra arbetet. Att döma av de här enkätsvaren handlar värdegrundsarbete alltså inte om att leda verksamhet, vilket annars är en tolkning som framförts i internationell policyforskning (Clegg 2011; Reed 2011). Däremot är värdegrunden betydelsefull för medarbetarnas gemenskap och för den gemensamma identiteten gentemot medborgarna. Man kan nog också dra slutsatsen att värdegrundsarbetet är väl etablerat i den svenska statsförvaltningen då bara en tiondel av de svarande menar att funktionen är oklar för dem.

Kopplingen mellan värdegrundsarbetet och myndighetens mål är intrikat. Enligt enkätsvaren är det oftast måluppfyllelsen man diskuterar när man samtalat om värdegrunden, men när frågan gäller värdegrundens viktigaste funktioner är det bara en fjärdedel som svarar att ”värdegrunden är ett verktyg när vår myndighet ska uppnå mål och visioner och strategiska idéer”. När man tar sig an värdegrundstexterna ur ett annat perspektiv, och underkastar dem en analys av de legitimeringar som kommer till uttryck där (Björkqvall & Nyström Höög 2019) då framträder ytterligare en annan bild, där texternas existens kan sägas legitimeras utifrån instrumentell rationalitet (van Leeuwen 2008: 117). Så här står det till exempel i Kustbevakningens värdegrund (jfr vinjettbilden i figur 1, nedan):

Kustbevakningens värdegrund talar om för oss hur vi ska bemöta varandra och vår omgivning. Den ska genomsyra allt vi gör och hjälpa oss att utföra vårt arbete. Kustbevakningens värdegrund ska inte bara vara fina ord på pappret. Den ska styra oss i vårt sätt att agera och bemöta varandra, i varje situation, varje dag.

I tre olika formuleringar anges här vad värdegrunden åstadkommer, vilket legitimerar dess existens. Den ska ”tala om”, ”genomsyra” och ”styra oss”. Här framträder en bild av värdegrunden som en typ av verktyg, och texten legitimeras utifrån en rationalitet där den ses som instrument. Denna typ av legitimering är den vanligast förekommande i materialet, och är så pass

⁶ Man kunde ange fler än ett alternativ.

frekvent att det verkar rimligt att tala om att de här texternas existens fortfarande behöver legitimeras, sannolikt eftersom värdegrundsarbetet ännu är i etableringsfas (Björkqvall & Nyström Höög 2019). Explicit legitimering kan förväntas just i sådana faser då legitimiteten är ifrågasatt och/eller i tider av organisationsförändring (van Dijk 1998; Näsänen 2017).

Att värdegrundstexten framställer värdegrunden närmast som en aktör med möjlighet till eget handlande, som i citatet ovan där det sägs att den ”ska styra oss”, är ett genomgående drag och kan liknas vid det Vaara m.fl. (2010) kallar självauktorisering (”self authorization”). Texterna (i Vaara m.fl är det en kommunal policytext) ger sig själva auktoritet att åstadkomma handlande. Uttryckssättet går igen i fokusgruppsamtalen, där en deltagare säger att värdegrunder vill åstadkomma ”förändringar i vardagen”. Även om bara 25 % av enkätinformanterna väljer svarsalternativet att värdegrunden är ett verktyg när myndigheten ska uppnå mål, visioner och strategiska idéer, så verkar det finnas en koppling mellan värdegrundsarbete och måluppfyllelse, bekräftad både i att måluppfyllelse är det vanligaste samtalsämnet när man talar om värdegrunder på arbetsplatsen, och i att explicita legitimeringar i texterna pekar ut texterna som verktyg eller hjälpmedel för arbetet. Innehållet i värdegrundstexterna berör dock i väldigt liten utsträckning vad som kan kallas kärnverksamheten, så om värdegrundstexterna verkligen fungerar som verktyg för måluppfyllelse måste detta handla om andra egenskaper i texterna än hur uppdraget är framskrivet.

En fråga i enkäten till myndighetsanställda gällde förekomsten av bilder och det är den fråga som gett det mest svårtolkade svaret. Enkäten visade tre bilder hämtade från en värdegrundstext och frågan löd: ”Varför är det viktigt att ha den här typen av bilder i anslutning till värdegrunder, anser du?” Tre svarsalternativ till frågan samlade vart och ett ungefär 30 % av svaren. Två av dessa alternativ var positiva till bilder: ”Bilder kan uttrycka betydelser och stämningar som ord inte kan” respektive ”Bilder kan påminna om ord i värdegrunden så att det räcker med att se bilden för att tänka på orden”. Det tredje alternativet var det som var mest kritiskt till bildanvändning: ”Om en värdegrund har bilder eller inte spelar inte så stor roll”. Ganska många frisvar till frågan (24) antyder att det kritiska alternativet är för svagt formulerat, för huvuddelen av frisvaren markerar att bilder *inte* behövs. Bilder är dessutom riskabla, framhålls där, eftersom tolkningen av bilder blir så öppen, och det kan vara riskabelt. Av de här enkätsvaren går knappast att dra några slutsatser om bilder i värdegrunder. Så få som 7 % valde det ganska neutrala enkätalternativet att bilder kan göra värdegrunder ”mera tilltalande att läsa”. En försiktig slutsats kan vara att majoriteten av de svarande inte uppfattar bilder som ren dekoration, avsedda att underlätta läsoplevelsen.

Värdegrundstexternas utformning kan delvis förstås utifrån de syften med värdegrunden som fokusgruppen lyfter fram. Genrens kärna är en lista

med fristående ord, så kallade värdeord (Nyström Höög 2017; Björkvall 2018) och till de fristående ordens affordans hör att de lämnar mer utrymme för tolkning än ord som ingår i en språkhandling. För att trivialisera kan man säga att ordet ”öppen” inbjuder mera till en diskussion om tolkning än vad meningen ”E4 är öppen igen efter snöstormen” gör. På liknande sätt kan bilder bjuda in till diskussion, vilket ju också framhålls i ett av enkätens frisvar. En bilds tolkning är sällan entydig utan har flera möjligheter. Bilden kommunicerar allt ”på en gång”, till skillnad från skrift som ju är linjär, och därför måste bearbetas med något mera tidsåtgång. Slutligen talar bilder – i likhet med ord – till känslan, och bilders konnotationer kan bidra till en upplevelse av texterna.

Bildstudien – material och metod

Med utgångspunkt i den kunskap om värdegrundsarbetet vid svenska myndigheter som vi nått genom enkät, fokusgruppssamtal och textanalyser, kan man närma sig texternas utseende och användningen av bilder med mera specifika frågor. Vilka är bildernas affordanser i värdegrundstexterna – inbjuder de framför allt till samtal, något som av fokusgruppen utpekats som en viktig funktion, eller bidrar de framför allt till arbetet med måluppfyllelse? Eller ingår bilderna i själva verket i ett helt annat sammanhang? Är de ”sockret i botten av medicinen”, för att tala med Mary Poppins ord, så att de ger en nödvändig text en lite behagligare framtoning?

Som redan nämnts bygger denna studie på en mindre del av ett insamlat material som innehåller samtliga statliga myndigheters värdegrunds- och policytexter så som detta såg ut 2016. I detta material, bestående av 84 texter, har jag studerat samtliga bilder. I det följande redovisar jag hur jag studerat bilderna och efterhand kunnat gruppera dem tematiskt. Det bör betonas att ansatsen är explorativ: jag följer snarare – likt detektiven – en intressant tråd än redovisar ett empiriskt resultat. I någon mån har jag inspirerats till detta detektivarbete av Anton Nyströms kandidatuppsats om bilder i värdegrunder (Nyström 2018).

Min förståelse av bilder bygger på det socialsemiotiska perspektiv som finns hos Kress & van Leeuwen (2006), eller på svenska hos Björkvall (2009). Där jag beskriver och analyserar bilderna är det med hjälp av det analytiska ramverk som finns hos de här författarna. Jag beaktar hur bilderna uttrycker betydelse ur den ideationella och interpersonella metafunktionen, i enlighet med det svenska beskrivningsramverk som finns hos Björkvall (2009). Tyngdpunkten i bildanalysen ligger dock på ett försök att fånga de konceptuella metaforer och föreställningsscheman som ligger under bildurvalet. En bärande tanke i den kognitiva semantiken är att kroppen, och våra erfarenheter av att vara i kroppen, formar vårt sätt att tänka. Så kan man förklara det som på svenska kallas *föreställningsscheman* (Vogel 2011; jfr Lakoff & Johnsson 1980). Föreställningsscheman kan i sin tur sägas ligga bakom, eller förklara, språkliga uttryck. Ett viktigt

föreställningsschema i svenskan är UPP-NER (Vogel 2011: 58), som används för att strukturera även abstrakta fenomen. Vi talar om att man är ”på väg upp” i karriären eller mot ”formtoppen”, och en eftersträvansvärd kvalitet är ”hög”, medan sviktande form är en ”svacka”, och en karriär med negativ utveckling kan vara ”dalande”.

De amerikanska forskarna Lakoff och Johnson (1980) har lanserat idén om konceptuella metaforer, ett slags supermetaforer, som inte realiseras i språket men som ligger som en grundstruktur för metaforiska uttryck, så som i exemplen med formtoppen och karriären som relateras till UPP-NER-schemat. Exempel på sådana konceptuella metaforer är TID ÄR ETT RÖRLIGT OBJEKT (”tiden rusar iväg”) och TID ÄR EN BEHÅLLARE (”ända in i vår tid”).⁷ Precis som med konventionella metaforer kan de konceptuella förekomma i olika typer av uttryck och varianter. Man kan till exempel tänka sig synekdoke (delen för helheten eller helheten för delen), där en fågel associationsvis får representera UPP, eftersom fåglar vanligtvis finns uppåt i den fysiska världen. Lakoff & Johnson tar själva exemplet med duvan som symbol för den heliga Anden. Varför är det just duvan som är Andens symbol, och inte en kyckling, gam eller struts, resonerar de, och fortsätter ”The dove is conceived of as beautiful, friendly, gentle and above all peaceful. As a bird, its natural habitat is the sky, which metonymically stands for heaven, the natural habitat of the Holy Spirit” (1980: 40). Den rumsliga metaforen BRA ÄR UPP har alltså betydelse här, men också andra associativa mönster. I fallet med duvan som symbol för den heliga Anden är det tydligt att vi har att göra med duvan från konst och litteratur, och inte med duvan från gator och torg, så erfarenheten spelar in i bildtolkningen.

Med socialsemiotikens grundantagande att bilder är lika viktiga resurser i betydelseskapandet som de verbalspråkliga inslagen har jag gått igenom de bilder som finns i värdegrundsmaterialet och frågat mig vad det är bilderna inbjuder till för handlande. Jag har också sökt efter gemensamma mönster i bildurvalet, utifrån antagandet att om en viss typ av bilder förekommer så har den typen ett värde i värdegrundsarbetet. Det är i det sammanhanget konceptuella metaforer och föreställningsscheman kommer in: vad är det för föreställningar som ligger bakom bildvalen? Resultaten kvantifieras inte, utan jag nöjer mig med att konstatera att de trender som redovisas här framträder i materialet, vilket kan inbjuda till fortsatt analys.

Bilder är oftast fotografier

Värdegrundstexter och liknande policytexter har alltså ganska ofta bilder, och även andra visuella inslag förekommer – färger, mönster, typsnittsvariation. Det här formatet gör att texterna sticker ut bland andra myndighetstexter. En förklaring till att texterna ”kostas på” bilder har redan

⁷ De konceptuella metaforerna för *tid* i svenskan har undersökts av Strzelecka (2003), varifrån exemplen har hämtats.

berörts – texterna ska inbjuda till samtal och då kan bilder bidra till en positiv attityd och att texterna känns välkomnande.

En översiktlig genomgång av värdegrundstexterna visar att de allra flesta bilderna är fotografier. Vanliga motiv på fotografier är människor i vardagliga situationer. Människorna kan finnas i arbetsplatssituationer, så ser det t.ex. ut i Socialstyrelsens värdegrund, där tre personer återkommer i flera bilder så att bilderna bildar en berättelse om en arbetsdag med gemensamt arbete (Nyström Höög 2017: 241). Myndigheterna har givetvis lite olika möjligheter att skapa bilder av människor så att det syns att människorna arbetar med myndighetens uppdrag – många anställda sitter helt enkelt på kontor som ser ganska likartade ut i hela statsförvaltningen. En del bilder blir därför ganska generiska; människor sitter i möten eller vid arbetsbord eller står i något fall utomhus. Åter andra, som i Kustbevakningens värdegrund i figur 1, iscensätter just ”arbete i Kustbevakningen”.

Att de flesta bilderna är fotografier säger något om att värdegrundstexterna vill visa verkligheten. ”Inom semiotisk forskning har man länge sett fotografiet som en representationsform med stora anspråk på att likna den naturalistiska verkligheten”, skriver Björkvall (2009: 114). I många människors medvetande framstår nog fortfarande fotografiet som en relativt objektiv skildring av verkligheten, även om dagens teknik har gjort den gamla sanningen att en bild aldrig ljuger just osann. Till verklighetsanspråket bidrar också det faktum att det vanligaste motivet på fotografierna är människor som skulle kunna vara anställda eller verksamma vid den aktuella arbetsplatsen. Bilderna ska möjligen ge intryck av att de är tagna i vardagen och därmed ger en rättvisande bild av myndigheten.

Fotografierna av människor som ser ut att arbeta på myndigheten kan förstås som ett uttryck för den funktion hos värdegrunden som handlar om att ge myndigheten en gemensam identitet, en funktion som ju framstår som central utifrån enkätsvaren. När de 84 värdegrundstexterna som är i fokus här samlades som en korpus framgick det att pronomenet *vi* är det näst vanligaste ordet i korpusen (Nyström Höög, under utg.), också det ett uttryck för arbetet med en gemensam identitet – en *vi*-känsla.

Figur 1. Kustbevakningen. Vinjettbild till folder. Återgiven med myndighetens tillstånd. (Foto: Kustbevakningen).

Bilderna som föreställer människor har också gemensamma särdrag utöver att de är fotografier. Människorna ser glada ut, som i figur 1. De skrattar i regel inte, kanske är det rättvisande att säga att de ser ut att vara tillfreds. Blickriktningen går oftast mot en annan person i bilden som de på något vis interagerar med. Människorna på bilderna ser inte direkt på betraktaren. I figur 1 ser kvinnan i bildens mitt på personen som oskarpt avtecknar sig i förgrunden. Hennes blickriktning gör att bilden kan beskrivas som dynamisk snarare än statisk; det är frågan om en narrativ process (Björkvall 2009: 63), här som i de flesta fotografier i materialet. Möjligen kan man sträcka analysen så långt som att säga att det är en mental process som realiseras i bilden. Då blir blickriktningen en aktivitet som bildar utgångspunkt för kvinnan i bilden att reagera på något hon ser och kanske uppleva glädje.

Betraktar man istället bilden ur ett interpersonellt perspektiv kan man säga att vi betraktare bjuds in i bilden. Den språkhandling som bilden uttrycker är ett erbjudande, inte ett krav, vilket det hade kunnat vara om

kvinnan sett direkt på oss. Också i det här avseendet är bilden representativ för det fotografiska bildmaterialet med människomotiv: vi som betraktar bilderna bjuds in i arbetsplatsgemenskapen. Om fotografiers affordans har redan sagts att de avbildar ”som om” de avbildar verkligheten. När man detaljstuderar bilden i figur 1 blir det dock tydligt att kvinnan framträder med skärpa mot suddigare förgrund och bakgrund. Linjerna är mjuka, avrundade, och därmed närmar sig bilden vad man kan kalla en sinnlig kodningsorientering (Björkvall 2009: 113). Människorna verkar befinna sig i en lite förskönad verklighet, dock inte så mycket att bilden ger ett orealistiskt intryck. Utifrån vårt sätt att se på fotografier som verklighetsavbildande kan man tolka bilden som att den är tagen ”en vanlig dag” på jobbet, men den kan naturligtvis vara helt och hållet arrangerad. I spänningsfältet mellan vad vi tror att vi ser och vad vi faktiskt ser kan en diskussion om arbetsplatsens kultur sprängas in: här bjuds vi in till den glada och jämställda myndigheten.

Bilder som riktar blicken uppåt

Genom bilder av nöjda människor som ser ut som arbetskamrater inbjuds medarbetare på myndigheterna att närma sig värdegrundstexterna med en positiv attityd. Ett annat slags fotografiskt bildmaterial är svårare att omedelbart förstå eftersom det är bilder som verkar ha symboliskt innehåll. I Statens geotekniska instituts värdegrund, där hela texten är tryckt med ett foto av en vattenyta som bakgrund, där flyger en mås i bildens nedre högra hörn (Nyström Höög & Björkvall 2018: 19). Måsen befinner sig inte i bildens överkant, men som vi har sett av resonemanget hos Lakoff & Johnson (1980: 40) bär fågeln ändå med sig associationer av högre rymder. Man kan se bilden som ett slags metonymi, där fågeln drar med sig helheten himmel in i bilden, och därmed aktiverar föreställningsschemat UPP-NED, eller den konceptuella metaforen BRA ÄR UPP (Lakoff & Johnson 1980: 17).

En enda mås i en värdegrundstext räcker inte för att motivera tolkningen att riktningen uppåt, eller associationen till schemat UPP-NED är central, men när flera fotografier i materialet låter läsaren titta uppåt är det rimligt att pröva tanken att det finns en systematik i detta. Ett av de tydligaste exemplen på uppåtriktad blick finns i en bild från Livrustkammaren i figur 2.

Figur 2. Bild från visionsbaserad värdegrund från myndigheten Livrustkammaren och Skoklosters slott med stiftelsen Hallwylska museet. Återgiven med tillstånd.⁸

Här är ett utsnitt av himlen i fokus, en tydlig illustration av begreppet UPP. Det är en sommarhimmel vi ser – ljusa, lätta moln mot en djupblå himmel där man kan ana vackert väder och värme. Man kan tänka sig att bilden är tagen av någon som ligger ned på marken och blickar uppåt mot sommarmolnen. Liksom i figur 1 kan man tala om en sinnlig kodningsorientering. Bilden är inställd på att dra upp effekten på våra sinnesrörelser när vi betraktar bilden. Trots att fotografiet återger en verklighet ger vinkeln, där husväggarna ser ut att smalna av uppåt i sitt inramande av himlen, ett intryck av förskjuten verklighet. Bilden realiserar en statisk process, till skillnad från fotografierna av människor. Ur interpersonellt perspektiv är också denna bild ett erbjudande till oss betraktare – den kräver inget av oss. Kopplingen till myndighetens verksamhet finns metonymiskt med i bilden eftersom huset för tanken till kulturminnen eller museimiljö.

Flera andra bilder i materialet drar blickriktningen uppåt i den avbildade verkligheten: exempelvis gäller det höga broar och kranar som ser ut att stå på byggarbetsplatser, samt inte minst trappor i flera universitets och högskolors bildmaterial. Också några bilder där artefakter saknas aktiverar UPP-NER-schemat. Figur 3 är hämtad från Universitetskanslersämbetets strategidokument. På samma sätt som i Livrustkammarens bild går blicken uppåt i den avbildade verkligheten, och det finns en tydlig anvisning för blickriktningen – barnhanden pekar ut riktningen som sedan följer trädets stam upp förbi bildens mitt, tills stammen förgrenar sig bortom skärpefokus.

⁸ Mellan materialsamlingen och arbetet med föreliggande artikel har en omstrukturering gjort att myndigheten Livrustkammaren och Skoklosters slott med stiftelsen Hallwylska museet inte längre finns. Jag tackar Livrustkammaren, numera en del av Statens historiska museer, som gett mig tillstånd att använda bilden.

Figur 3. UKÄ:s strategidokument. Återgiven med myndighetens tillstånd.

Figur 2 och 3 har det gemensamt att blicken styrs ganska tydligt upp mot en högre höjd. I det ena fallet är fokus avgränsat av en ram som inte tillåter blicken att komma på avvägar, i det andra fallet finns en tydlig linje, eller vektor, som riktar blicken. I figur 3 gör barnhanden att bilden realiserar en narrativ process (Björkvall 2009: 63); man kan se barnet som en aktör och målet är då högt upp i eller bortom trädets krona. Målet är alltså upp, vilket aktiverar metaforen BRA ÄR UPP, och bilden är metonymiskt koppad till myndighetens verksamhet. Ett barn kan ses som en representant för en ung människa, någon i början av livets resa, och genom utbildning, vilket ju är UKÄ:s verksamhetsområde, kan man nå upp. På samma sätt som i figur 1 och 2 drar kodningsorienteringen åt det sinnliga. Verkligheten är förskönad genom de mjuka oskarpa linjerna i trädkronan.

Figur 2 och 3 förenas av att de, liksom figur 1, interpersonellt utgör ett erbjudande till oss betraktare. Vidare förenas de av den sinnliga, lätt förskönade verkligheten. Figur 2 och 3 adderar dock ett värde till erbjudandet i figur 1, de pekar ut en riktning uppåt. En möjlig tolkning är att de inbjuder till en gemensam orientering mot något högre, något bättre. Den tanken ligger nära idén om värdegrundsarbetet som en resa; en metafor som genomförts hos Länsstyrelsen Västra Götaland.⁹ Berättelsen om hur värdegrunden togs fram kallas helt enkelt värdegrundsresan.

På väg framåt

Att betrakta ett arbete med viss utsträckning i tid som en resa är en konventionaliserad metafor. Det är ju inte ovanligt i vardagspråket att man talar om en arbetsprestation som just en resa. Den som tvivlar kan titta igenom förorden till några svenska akademiska avhandlingar, där just resemetaforen används. De här metaforerna anknyter till föreställningsschemat *UTGÅNGPUNKT-VÄG-MÅL* (Vogel 2011: 55). Eftersom värdegrundsarbete är en på sätt och vis ständigt pågående verksamhet är det inte orimligt att resemetaforen dyker upp också i de här sammanhangen.

Bland fotografierna i de svenska värdegrunderna representeras resemetaforen av bilder på vägar. Sådana bilder finns hos flera myndigheter, bland annat Lantmäteriet och Myndigheten för Samhällsskydd och beredskap (MSB). Som tidigare nämnts kunde man tänka sig att innehållet i myndigheters värdegrunder i första hand skulle anknyta till den verksamhet som myndigheten bedriver, men närmare analyser av värdegrundstexter visar att den kopplingen inte är så stark. Leibring Svedjedal (2016) visar till exempel i en undersökning av värdeord att det *minst* vanliga temat bland värdeorden är den kategori hon kallar ”verksamhetsrelaterat”. Det vanligaste är i stället att myndigheterna väljer värdeord som uttrycker generella kvaliteter, en kategori som Leibring Svedjedal kallar ”kunskap, kvalitet och kompetens” (2016: 22).

Bilderna i figur 2 och 3 visar att kopplingen mellan bilder och myndighetsuppdrag inte heller är så uttalad, utan snarast antydd. Så kan man också tolka den bild på en väg som slingrar fram i ett landskap, som finns hos Lantmäteriet. Vägar och landskap anknyter starkt till Lantmäteriets verksamhet, men förekomsten av vägar även i andra myndigheters värdegrunder understryker att det också finns något generellt i bilden av en väg. Vägen kan gå över ett krön där en blå himmel syns ovan krönet, eller så löper den mot en himmel och en nedåtgående sol. Ett slags vägbildens idé återges i figur 4.¹⁰

9 <https://www.youtube.com/watch?v=5eSZx0jjeeQ> Senast besökt 13 augusti 2019.

10 Fotografierna av vägar representeras av en teckning eftersom tillstånd saknas för det fotografi jag ville återge.

Figur 4. Väg mot solnedgång. Bild: Kerstin Ahlberg.

Vägbilderna riktar blicken framåt på liknande sätt som andra bilder riktar betraktarens blick uppåt. Vi erbjuds att kliva in i bildens värld och vara med på resan framåt, mot målet. Bilderna, med sina sommarhimlar, är inbjudande och väcker säkert positiva associationer – vi ska känna glädje och förväntan inför resan.

Fotografierna av vägar är de som tydligast anknyter till värdegrundens koppling till måluppfyllelse. Bilder som drar blickriktningen framåt kan få oss att mer eller mindre medvetet associera till utveckling och framåtrörelse, till det som är resultatet. På samma sätt som verbalspråkliga uttryck realiserar föreställningsscheman eller konceptuella metaforer kan bilder göra det, och vägarna är en tydlig realisering av schemat **UTGÅNGSPUNKT – VÄG – MÅL**. Vid resans slut ligger målet, och bilderna adderar till den undermedvetna association mellan väg och mål som schemat redan ger. På så sätt får bilderna som drar blickriktningen framåt eller uppåt närmast symbolfunktion, om man använder Pierces kategorisering (Kress 2010: 62); bilden står för något annat än den visar. Vägen blir en symbol för resan mot målet; trädet och trappan för strävan uppåt, mot något bättre. Att säga att bilderna är verktyg för måluppfyllelse är nog att dra resonemanget väl långt, men de understödjer förståelsen av värdegrundsarbetet som ett arbete mot måluppfyllelse.

Resultatdiskussion

Vad säger nu det här resonemanget om bildurval i värdegrundstexterna? Kanske är det bara en rundvandring i ett bildgalleri, en rundvandring som något litet bidrar till en fördjupad kunskap om svenska myndigheters värdegrunder. Men förhoppningsvis kan det bidra till insikt både om bildanvändning och om värdegrundstexternas karaktär. De bilder som varit utgångspunkt för den här artikeln är en del av den offentliga förvaltningens visuella identitet, och där är den allmänna färdriktningen alltså uppåt och framåt. Det säger en del om den ambition som finns med värdegrundsarbetet, att det ska visa vägen mot ett bättre arbetsliv eller en bättre verksamhet.

Metodiskt kan man invända att det här sättet att ta sig an bilder på en aggregerad nivå plockar bort bilderna från den kontext där de hör hemma, där de i samspel med de övriga resurserna – framför allt de verbalspråkliga – skapar mening. Det finns nämligen alltid ett nära samband mellan bilderna och texten (Nyström 2018). Men när målsättningen är att förstå fenomenet värdegrund, genren, då kan det också ha sitt värde att se på materialet som en korpus och se vilka trender som är genomgående. Det är tack vare det angreppssättet de återkommande föreställningsschemana UPP-NED och **UTGÅNGSPUNKT-VÄG-MÅL** blev synliga. Trapporna var de första symboliska bilder som trädde fram ur materialet, och utan den utgångspunkten hade måsen som svävar över vattnet i SGI:s värdegrund bara blivit en fågel. Jakten på gemensamma teman har alltså haft sitt värde.

Att bilderna bjuder in oss läsare i en något förskönad verklighet, där människor ser harmoniska ut, det antyder att en viktig funktion hos bilderna är att locka till läsning eller arbete med texten. Den deltagare i fokusgruppen som säger om sin egen värdegrund att den ska ”vara god”, hen säger något centralt också om bildanvändningen. Det ska se smakligt ut. Vackra bilder,

med bekanta symboliska motiv och vänliga människor leder in till samtal om värdegrunden. För att återknyta till frågan om bildernas affordans kan bilderna alltså skapa en välkomnande och positiv stämning i texten. Också de symboliska motiven i bilderna säger något om bildernas affordanser i jämförelse med verbaltext. Bilder kan vidröra undermedvetna nivåer hos läsaren och aktivera föreställningsscheman som kan vara svåra att verbalisera explicit. Om vi låter vägen vara exempel på en typisk symbol här, så går det att anknyta även verbalt till en sådan symbol. Tänk på Karin Boyes dikt *I rörelse* och orden ”det är vägen som är mödan värd”. Och tänk på Jesu ord ”Jag är vägen och sanningen och livet” (Joh 14:6) eller den buddhistiska åttafaldiga vägen. Sådana konnotationer till vägmotivet öppnas av bilder, eftersom de kan aktivera plan i medvetandet där associationerna blir friare. I mötet med en bild på en väg står det var och en fritt att tänka på asfalt eller på poetiska bilder, och vi kan ändå vara överens om att vägen står för en möjlighet att komma framåt.

De informanter i enkäten som i sina fritextsvar varnade för bilder i värdegrundstexter med hänvisning till att man inte kan vara säker på att alla tolkar dem på samma sätt, de slog huvudet på spiken, fast kanske trodde de inte att det just är meningen att vi kan tolka bilderna på olika sätt. Den öppna tolkningen bjuder in till samtal, på samma sätt som värdeord som inte ingår i språkhandlingar, och det är just en av värdegrundens huvudfunktioner. Här erbjuder alltså fristående ord och bilder, inte minst bilder med symbolfunktion, liknande möjligheter att bjuda in till tolkande samtal. Om man tar fasta på att värdegrundstexterna kan vara verktyg för måluppfyllelse då är bildanvändningen en lämplig utgångspunkt för kritisk diskussion. Är det så att texterna bidrar till att rikta alla medarbetare mot samma mål, utan att tala om vad detta mål är? För texterna talar ju i mycket liten utsträckning om myndigheternas kärnuppdrag. Genom att bilderna anknyter till konventionella mönster som *uppåt* och *framåt* verkar texterna intuitivt tilltalande och blir svårare att invända mot. Men sådana mål som uttrycks i värdegrundernas bilder ligger många abstraktionsnivåer över myndighetens konkreta arbete. Så vem bedriver det egentliga arbetet med måluppfyllelse i det vakuum som kan uppstå när de anställda diskuterar värdegrunder?

Människor, anställda, positioneras av de genrer som är i bruk på deras arbetsplatser. De inbjuds eller tvingas att ta vissa roller. Man kan tala om att de erbjuds att konstruera en identitet som passar i det arbetsplatsideal som värdegrundstexterna målar upp. Det perspektivet kastar ett annat ljus över de fotografier av människor som kan uppfattas som om de föreställde vardagens arbetsliv trots att de mycket väl kan vara arrangerade. De kan ses som en inbjudan inte bara till att delta i värdegrundsarbete, utan också till att acceptera den påbjudna identiteten. Forskare talar om krav på medarbetare att relevanta göra sig själva i det nya arbetslivet, att diskursivt skapa en eftersträvansvärd identitet (Alvesson & Willmott 2002; Åkerström Andersen

& Born 2012). Ett sådant arbete är också ett sätt att arbeta med måluppfyllelse, om än i en mera abstrakt bemärkelse, om målet är att omskapa medarbetarna till en homogen eller i alla fall harmonisk grupp.

”Det finns en berättelse bakom” säger en av deltagarna i fokusgruppen som exempel på vad som bidrar till att en värdegrund upplevs som bra, eller lyckad. Som läsare, tänker hen sig, vill man känna att det ligger en berättelse bakom värdegrundstexten. Kanske kan bilder bidra också till att synliggöra denna berättelse? Det verkar som om bilder erbjuder en hjälp för den som söker uttryck med bred begriplighet, uttryck som vi kan samlas omkring. Det är då vi hamnar på den konceptuella metaforikens nivå – UPP ÄR BRA, FRAM ÄR UTVECKLING. Precis som berättelser har djupa rötter i våra gemensamma erfarenheter, så har bilder det. Det kan vara en förklaring till att de symboliska bilderna dyker upp i de här sammanhangen. De anspelar på våra gemensamma erfarenheter.

Att flera av bilderna är symboliska, eller kan tolkas så, anknyter till något svår fångat i värdegrundstexternas karaktär. I den här artikeln förekommer både Bibeln, som en av flera källor till trädssymbolen, och duvan som symbol för den heliga Ande. Tassandet i gränslandet av de religiösa symbolernas värld är ingen slump, för det finns drag i värdegrundstexterna som påminner om kyrkans texter. Ett sådant drag är stilfiguren parallellism och olika typer av upprepningar, vilka visserligen kan förknippas med att texter ska vara lätta att memorera, men också för tanken till lyriska bibeltexter eftersom stildragen är så vanliga där. Det finns också, framför allt i fokusgruppsamtalen, en uppfattning om värdegrundstexten såsom viktig för att den finns, inte för vad som står där, något som kan betraktas som en rituell funktion hos texten. Också uppfattningen att värdeorden inte får ändras, anknyter till uppfattningen att texten har en speciell ställning. I det tankemönstret spelar de symboliska bilderna väl in – de för också tankarna till en högre rymd eller till högre värden. I det här avseendet kan studierna av värdegrundstexterna bidra till vår kunskap om olika slags textfunktioner och kanske förbättra vår förståelse av vad man kan kalla texters rituella funktion.

Referenser

- Alvesson, Mats (2006), *Tomhetens triumf. Om grandiositet, illusionsnummer och nollsummespel*. Stockholm: Atlas.
- Alvesson, Mats (2015), ”Värdegrunder ett surrogat för verkliga förbättringar”. *Dagens Nyheter*. 3 april 2015.
- Alvesson, Mats & Willmott, Hugh (2002), “Identity regulation as organizational control: Producing the appropriate individual”, *Journal of Management Studies* 39(5): 619–644.
- Att säkerställa en god statsförvaltning. Värdegrundsdelegationens slutrapport*, 2016. Stockholm: Regeringskansliet. <https://www.regeringen.se/informa>

- tionsmaterial/2016/12/att-sakerstalla-en-god-statsforvaltning/ Besökt 18 mars 2019.
- Bhatia, Vijay K. (2015), "Critical Genre Analysis. Theoretical preliminaries", *Hermes – Journal of Language and Communication in Business* 54: 9–20.
- Bhatia, Vijay K. (2017), *Critical Genre Analysis. Investigating interdiscursive performance in professional practice*. New York, NY: Routledge.
- Bibel 2000*. (2000), Stockholm: Verbum.
- Björkvall, Anders (2009), *Den visuella texten: multimodal analys i praktiken*. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 40). Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Björkvall, Anders (2018), "Critical genre analysis of management texts in the public sector. Towards a theoretical and methodological framework", i Charlotta Seiler Brylla, Gustav Westberg & Daniel Wojahn (red.) *Kritiska text- och diskursstudier*. (Text- och samtalsstudier från Södertörns högskola 6). Södertörn: Södertörns högskola, s. 57–79.
- Björkvall, Anders & Nyström Höög, Catharina (2019), "Legitimation of value practices, texts and core values at public authorities", *Discourse & Communication* 13(4): 398–414.
- Clegg, Stewart (2011), "Under reconstruction: Modern bureaucracies", i Stuart Clegg, Martin Harris & Harro Höpfl (red.), *Managing Modernity. Beyond Bureaucracy?* Oxford: Oxford University Press, s. 230–256.
- Gibson, James (1977), "The theory of affordances", i Robert Shaw & John Bransford (red.), *Perceiving, acting and knowing: Toward an ecological psychology*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, s. 62–82.
- Fredriksson, Magnus & Pallas, Josef (2013), *Med synlighet som ledstjärna. En analys av vilka principer som styr kommunikationsarbetet i nationella förvaltningsmyndigheter*. (Division of Media and Communication Science Research Report 2013:1.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Kress, Gunther (2010), *Multimodality. A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*. Abingdon & New York: Routledge.
- Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo (1996 [2006]). *Reading Images. The grammar of visual design*. 2 utg. London & New York: Routledge.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1980), *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ledin, Per & Machin, David (2015a), "Universitetet som en multimodal marknadsplats. Designen av en nyliberal managementdiskurs", *Språk och stil* NF 25: 5–37.
- Ledin, Per & Machin, David (2015b), "A discourse-design approach to multimodality: The visual communication of neoliberal management discourse", *Social Semiotics* 26(1): 1–18.
- Leibring Svedjedal, Carin (2016), *Den trovärdiga, kunniga och öppna myndigheten. En kritisk analys av värdegrundstexters ideologiska förankring och ideationella struktur*. Magisteruppsats. Institutionen för nordiska språk. Uppsala: Uppsala universitet.

- Lerøy Sataøen, Hogne (2015), "Higher education as object for corporate and nation branding: Between equality and flagships", *Journal of Higher Education Policy and Management* 37(6): 702–717.
- Machin, David (2016), "The need for a social and affordance-driven multimodal critical discourse studies", *Discourse & Society* 27(3): 322–334.
- Miller, Carolyn, R. (1984), "Genre as Social Action", *Quarterly Journal of Speech* 70: 151–167.
- Nyström, Anton (2018), *Bilden av den glada myndigheten. En multimodal analys av svenska myndigheters värdegrundstexter*. Kandidatuppsats. Institutionen för nordiska språk. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nyström Höög, Catharina (2017), "Texts at work: The construction of an ideal workplace in 'platforms of values'", i Karolina Broś & Grzegorz Kowalski (red.) *Discourse Studies – Ways and Crossroads*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, s. 231–246.
- Nyström Höög, Catharina (under utg.), "Core values in public administration. Tools for openness and democracy?" *CADAAD Journal*.
- Nyström Höög, Catharina & Björkvall, Anders (2018), "Keeping the Discussion among Civil Servants Alive", *Scandinavian Journal of Public Administration* 22(3): 17–38.
- Näsänen, Jaana (2017), "Two versions of nomadic employees: Opposing ways to employ the same discourse in talking about change", *Discourse and Communication* 11(3): 259–275.
- Reed, Mike (2011), "The Post-Bureaucratic Organization and the Control Revolution", i Stuart Clegg, Martin Harris & Harro Höpfl (red.) *Managing Modernity. Beyond Bureaucracy?* Oxford: Oxford University Press, s. 202–229.
- Strzelecka, Elżbieta (2003), *Svenska partikelverb med in, ut, upp och ner. En semantisk studie ur kognitivt perspektiv*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 62.) Uppsala.
- Thurlow, Crispin & Jaworski, Adam (2010), *Tourism Discourse. Language and Global Mobility*. New York: Palgrave Macmillan.
- Van Dijk, Teun A. (1998), *Ideology. A multidisciplinary approach*. London: Sage Publications.
- Van Leeuwen, Theo (2008), *Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Vaara, Eero, Sorsa, Virpi & Pälli, Pekka (2010), "On the force potential of strategy texts: A Critical Discourse Analysis of a strategic text and its power effects in a city organization", *Organization* 17(6): 685–702.
- Wæraas, Arild (2010), "Communicating identity: The use of core value statements in regulative institutions", *Administration & Society* 42(5): 526–549
- Vogel, Anna (2009), *Språket, kroppen och tankarna*. Lund: Studentlitteratur.
- Wodak, Ruth & Meyer, Michael (2016), *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage.
- Åkerström Andersen, Niels & Born, Asmund W. (2012), *Kærlighed og omstilling. Italesættelsen af den offentligt ansatte*. Fredriksberg: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.

Århundradets hundförvandling

Sex rekontextualiseringar av en berättelse på 1600-talet

Shirley Näslund

Inledning

I Kungliga bibliotekets samlingar återfinns ett särtryck från 1632 med titeln *Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September*. Stettin, som idag är en hamnstad i Polen, var under stormaktstiden huvudstad i Svenska Pommern. Det skrivelsen har att förmåla till allmänheten är följande händelse som återges av en anonym berättare:

Något synnerligt nytt haffuer iagh intet/ min Herre til at avisera, Doch moste iagh honom tilkenna giffua/ een vnderligh och förskräkeligh Historiam, hwilken 18 Mijler här ifrån Staden/ på then Masurische Grenzen/ 10 Mijler ifrån Ambt Soldaw/ skedt haffuer. Ty på bemälte ort ligger en By/ benemd Beinen/ Ther boor een Adelsman/ Albrecht Pereckonskij widh Nampn/ hwilken hadhe Landzens tribut vnder hender och Tullen/ så til säyandes/ arenderat, war ock ther hoos een stoor försmädare och orättrådigh Menniskia/ ty när thet fattigha folcket icke förmätte vthgiffua sijn tribut, och sijna vthskulder fulkomlighen göra/ haffuer han låtit panta ifrån them theras booskap/ Och genom sådant orättferdigt greep/ mycket Fää til sigh rappat: När han nu en tidh effter Fastlaghen/ sina bestälning at handhaffua war bortreest/ bliffuer i medler tijdh/ genom Gudz synnerlighe hembd/ all hans orättfångne församlade Booskap dödh/ så at icke ett stycke ther aff är öffuerbliffuit. När han nu heem igen förreste/ mötte honom/ til ewentyrs/ hans Tienare/ then frågade han huru hemma tilstår? Nie Dobritz, (intet wäll) swarade tienaren/ ty Booskapen/ som han ifrån thet fattigha folket tagit hadhe/ war all död/ och GUdh hadhe seedt til theras tårar/ och hört theras klagogråt. Så låt honom draga Fahnen i wåld/ haffuer han swarat/ Och reedh wijdare åth sin gårdh/ Och i thet han reed in/ mötte honom hans Fru/ säyandes at GUd them så häfftelighen straffat hadhe/ och alt Fää/ som han tagit hadhe/ sampt hwadh the thes förvthan hadhe/ borttryckt och döö låtit. Hwarföre han haffuer begynt medh gruffuelighe och försmädelighe ord emoot GUdh til att bannas/ säyandes: Så äte han thet nw skelffuer up. Och än yttermeera förgrymmade sigh/ taghanded på til at widare här effter försmädha och bannas/ Ladde sin Pistol/ sköt i wädret och sade: Ty tu skalt och moste haffua thet Fääet vthi tigh/ eller iagh skal thet vpäta: Wij wele see til/ hwilken then andra ferera [=skada] skal/ och hwadh försmedeligha ord meer wara kunde/ som han moot GUdh vthspydde. När nu sådant skedt war/ är han innan fem timmar bliffuen til een Hund: I then förste timman bleff han strax vrsinnigh/ i den andre timman blef hans Menniskelige skapnat förändrat vthi een Sugga/ I then tridie timman haffuer han förwandlat sigh och bögdz vthi en Krook/ Vthi then 4e timman haffuer han bliffuit til anseende såsom en Hund/ Och i then femte timman såsom en stoor, swart Engelsk Hundh/ lupit på markenne och begynt til at äta av thet döda Fää/ och hafwer allena ther aff ätit hela wären igenom ...

Retoriskt sett är texten både effektfullt och livfullt uppbyggd. Den inleds med en litotes, *Något synnerligit nytt haffuer iagh intet/min Herre til at avisera*, som gör att läsaren inledningsvis sänker förväntningarna på vad som komma skall och därigenom blir extra mottaglig för berättelsen. Mottagligheten främjas också av *evidentia*, dvs. av konkreta, förtroendeingivande detaljer såsom i den utförliga beskrivningen av den geografiska belägenheten för platsen där händelserna utspelade sig. Vidare skänker adelsmannens, tjänarens och fruns röster i direkt och indirekt anföring verv åt berättelsen, inte minst när så sker på polska (*Nie Dobritz*), språket på orten för händelsen. Sist men inte minst, sker en stegring; timme för timme undergår adelsmannen allt mer förnedrande metamorfoser för att sluta som asätande hund.

Att adelsmannen först förvandlas till svin och sedan till hund är ingen slump. Dessa djur ringaktas och betraktas som orena i den kristna traditionen, eller som det står i Matteusevangeliet: "Given icke åt hundarna vad heligt är, och kasten icke edra pärlor för svinen" (1917 års bibel, 7: 6). Därför har positioneringen av en människa som hund varit en utbredd förnedringsteknik genom årtusenden. Till exempel fanns det på 1600-talet ett helt uppbåd av invektiv innehållande ordet "hund": "bälghund", "bissehynda", "hundätare" m.m. (Jarrick & Söderberg 2002: 126–127). Religionshistorikern Peter Lööv, som gjort en exposé över denna förnedringsteknik från medeltiden och framåt, menar att "kalla någon för hund är att på ett alldeles särskilt sätt beröva någon dennes mänsklighet" (Lööv 2009: 156). Det är förmodligen mot bakgrund av denna uråldriga förnedringsteknik som en förklaring av uttrycket "bära hundhuvudet" i språkforskaren Anders Fredrik Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850) ska ses. Enligt Dalin har uttrycket sin upprinnelse i en medeltida sedvänja att utöver ordinarie straff döma adelsmän som begått allvarliga brott till skamstraffet att bära en hund till nästa härad. Eftersom en adelsman under vissa omständigheter kunde få tillåtelse att låta någon annan utföra hundbärandet i hans ställe, uppstod talesättet "bära hundhuvudet" (Dalin 1850: 717). Av denna uppgift att döma finns det alltså ett samband mellan adelsståndet och ett symboliskt straff som innebär att den som befinner sig högst upp i hierarkin (adelsmannen) besudlas med den som befinner sig lägst ner (hunden). Emellertid saknas det en närmare källangivelse i Dalins ordbok.

Etnologen Rolf Wilhelm Brednich (1985) har redogjort för hur berättelsen om adelsmannens hundförvandling skildras i olika typer av publikationer i den mellan- och östeuropeiska kultursfären. Brednich är av allt att döma ovetande om att berättelsen finns i flera svenska tryck, varav ett från 1632, varför hans artikel inleds med ett särtryck på tyska från 1633. Berättelsen i detta är helt identisk med den svenska från föregående år. Att berättelsen sedan sprids i skillingtrycksvisor samt införlivas i predikningar och lärd litteratur, förklarar Brednich med att den kombinerar två

publikfriande komponenter med varandra: en kritisk udd mot härsarklassen och ett prov på Guds omedelbara ingripande; adelsmannen straffas inte i det hinsides utan i det härstades (Brednich 1985: 32). Vidare påpekar Brednich att regionerna som anges för hundförvandlingen – Pommern och i senare tryck Böhmen, Bayern och Schlesien – hade livegenskap. I dessa regioner där godsherrar kunde utöva ett oinskränkt förtryck över sina livegna bönder, torde berättelsen om hur Gud omedelbart straffar adelsmannen ha fungerat som ett ljus i tunneln (Brednich 1985: 41). Oaktat denna allvarliga, psykologiska funktion vilar det också något lekfullt över hundförvandlingen, vilket torde ha inspirerat författaren Wolfgang Caspar Printz till att under pseudonymen Cosmus Pierius Bohemus utge pikareskroman *Güldner Hund* år 1675. Huvudpersonen i pikareskromanen förklarar att en berättelse från 1673 om en adelsman som förvandlats till en hund, är lögnaktig och kritiserar den för att den smutskastar ”den Preisswürdiger Adel/ Böhmischer nation” [Böhmens aktningvärda adel] (Printz, citerad i Brednich 1985: 47). Därför säger sig huvudpersonen vilja upplysa allmänheten om sanningen. Detta projekt legitimeras med att han inte är någon mindre än hundmannen själv som nu återtagit sin mänskliga gestalt (Printz, citerad i Brednich 1985: 46–47). Pikareskromanen skildrar hans öden och äventyr som hund tills han återfår sin mänskliga gestalt och stöper således om berättelsen för att ta udden av dess adelskritik. Att Printz var knuten till ett hov, gör det troligt att *Güldner Hund* tjänat som adelsvänlig motskrift till varianten från 1673 (Brednich 1985: 44–48). Själva genrebytet från det nyhetsförmedlande trycket till den skålmaktiga pikaresken utgör i sig ett motdrag.

Under 1700-talets lopp utkommer ytterligare varianter på berättelsen samt ytterligare en pikareskroman, *Der wunderbare Hund* (författare okänd), som bygger på Printz’ verk (Brednich 1985: 49–50). Ännu år 1957 inspireras en ungersk författare, Istvan Bekeffi, av *Der wunderbare Hund* till att skriva filmmanuset till *The man who wagged his tail*. Eftersom varken adelsståndet eller bondeståndet är aktuellt på 1950-talet, gör Bekeffi en anpassning till moderna förhållanden; filmen handlar om en burgen hyresvärd i Brooklyn som pressar de fattiga immigranterna i sitt hus och som straff förvandlas till en hund (Brednich 1985: 53).

Berättelsen om hundförvandlingen kom även att spridas i sydlig riktning, vilket framgår av etnologen Carmelina Nasellis studie av folkliga tryck om självrannsakan och syndabekännelse (1952). I studien ingår trycket *Nova e vera relatione di un caso spauenteuole occorso ad vn cittadino pollaco, nel giorno del SS. Natale il quale bestemiando fu trasformato in vn cane* [Den nya och sanna berättelsen om ett förskräckligt öde som hände en polsk medborgare på juldagen: för sitt hädande blev han förvandlad till en hund] (1667). Enligt Naselli hade berättelsen om Guds förvandlande av människa till djur en uppbygglig funktion i detta tryck; det skulle tjäna som avskräckande exemplum för läsaren och väcka honom eller henne till bot och bättring (Naselli 1952: 74). Brednich refererar inte till Naselli, varför

han torde ha varit ovetande om att berättelsen om hundförvandlingen också spritts till Italien. Föreliggande studie fyller en forskningslucka såtillvida att den knyter ihop Brednichs och Nasellis rön samt tillför att berättelsen om hundförvandlingen också breddade ut sig i nordlig riktning.

Det finns en lång tradition i Europa av att översätta och tradera texter över nationsgränserna. Till exempel översattes centrala grekiska och arabiska verk om filosofi, matematik och medicin till latin av den s.k. översättarskolan i 1200-talets Toledo. För Sveriges vidkommande hade Vadstena kloster en idog översättningsverksamhet från sent 1300-tal till 1520-talet, inte minst av sedelärande berättelser på lågtyska (Wollin 2010:3; Lönnroth & Delblanc 1999:74). Under 1600-talet, då det snarare var högtyskan som satte avtryck på svenskan, bestod en tredjedel av den världsliga litteraturen i landet av översättningar från tyskan (Hansson 1982: 31). Inflytandet från den tyska kultursfären under medeltiden, renässansen och stormaktstiden hör samman med Sveriges täta ekonomiska och politiska mellanhavanden med de tyska städerna och staterna.

Föreliggande studie tar fasta på textrörligheten över nationsgränserna, och som vi ska se, också på den inom Sverige. Syftet är att jämföra sex 1600-talsvarianter av hundförvandlings-berättelsen varav fyra på svenska, en på italienska och en på tyska, för att utröna hur berättelsen profileras mot bakgrund av kultursfär, texttyp och eventuella kommersiella förutsättningar.

Intertextuell rekontextualisering

Texter och textdelar kan förflyttas mellan situationer, uppträda i olika text- och samtalskontexter varvid förändringar av dem sker. En rolig historia kan t.ex. formuleras i olika ordalag beroende på om den berättas på en syjunta eller ett supgille. Textförflyttningen från en kontext till en annan kallas *rekontextualisering* (Ledin 1997: 69). I föreliggande studie är det fråga om en s.k. *intertextuell rekontextualisering* dvs. en förflyttning av texter eller textdelar mellan texter, till skillnad från en *intratextuell rekontextualisering* som innebär en hänvisning till det tidigare sagda eller det som komma skall i en och samma text (Linell 1998: 146–147). Rekontextualisering som sådan förklarar lingvisten Per Linell (1998: 145) närmare i följande ordalag:

When parts of texts or discourses are relocated through recontextualization, they are often subject to textual change, such as simplification, condensation, elaboration and refocusing (Bernstein 1990). At the same time, recontextualization is never a pure transfer of a fixed meaning. It involves transformations of meanings and meaning potentials in ways that are usually quite complex and so far not very well understood. It is therefore important to consider recontextualizations themselves as co-constitutive of the sense-making practices; selected parts of discourses and their meanings in the prior, "quoted" discourse-in-context are used as resources in creating new meaning in the 'quoting' text and its communicative context. For example, changes in meaning

often involve reversals of figure-ground relations; what is central in one context may become peripheral in the other, and vice versa.

Som framgår av citatet tecknas ett linjärt förhållande i samband med rekontextualisering. Den ena texten är ”prior, quoted” och den andra skapar ”new meaning” och är ”quoting”. Även lingvisten Theo van Leeuwen (2008: 17–21) förmedlar ett linjärt förhållande i sin typologi över betydelse-transformationer vid rekontextualisering; den ena texten baseras på en föregående och kan till exempel innehålla strykningar eller tillägg i förhållande till den. Beträffande folkliga texter från 1600-talet som vandrat över och inom nationsgränserna är det emellertid svårt att fastställa vilken som är förelöparen till varje variant. Inte heller går det att fastställa vilket tryck som är det allra första att förmedla berättelsen om adelsmannen som förvandlades till en hund. Ursprungsberättelsen behöver inte vara *Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September* (1632), utan den kan lika sannolikt ha gått förlorad eller finnas på ett annat språk i ett fjärran arkiv. Därför jämförs samtliga sex varianter i denna studie som rekontextualiseringar av en grundberättelse som inte kan hänföras till ett specifikt tryck.

Varianterna av berättelsen analyseras i relation till den kultursfär, texttyp och eventuella kommersiella kontext de uppträder i. Dessa aspekter kopplas till respektive trycks titel-, text- och bildval som indikerar dess profilering av berättelsen. Vilka komponenter av berättelsen finns i det ena trycket men inte i det andra? Vilken roll spelar berättelsen i det aktuella trycket i jämförelse med andra varianter? och hur ska man förstå olikheterna mot bakgrund av respektive trycks kultursfär, texttyp och eventuella kommersiella kontext? I och med dessa drivande frågor ansluter sig studien också till utforskandet av texters *historicitet*, dvs. till utforskandet av samspelet mellan texter och kulturer (jämför Asdal, Berge et al. 2008: 11).

Att samma grundberättelse kan profileras olika beroende på kulturkontexten är vedertaget inom sagoforskningen. Därom vittnar bland annat Robert Darntons redogörelse för hur sagan om Rödluvan – som ursprungligen förleddes till att äta upp sin mormor och klä av sig inför vargen för att sedan gå till sängs med honom – transformeras i och med förflyttningen från folklig muntlig kultur till skriftlig högreståndskultur, från Frankrike till bröderna Grimms Tyskland och från en 1600-talsmentalitet till en 1800-talsmentalitet (Darnton 1984: kap. 1). I föreliggande studie är det emellertid också relevant att uppmärksamma texttypens betydelse för berättelsens profilering. I sammanhanget skulle man kunna säga att olika texttyper medför olika meningsprovinser; pikareskromaner, flygblad och andliga tryck sätter skilda ramar för tolkningen av berättelsen (jämför Linell 1995).

Material: sex olika tryck som varierar samma berättelse

Föreliggande studie omfattar sex olika tryckalster från 1600-talet, fyra på svenska, ett på italienska och ett på tyska. De fyra svenska trycken finns i Kungliga bibliotekets samlingar. Dessa är det tidigare nämnda särtrycket *Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September ...* (1632), flygbladet *En ynckeligh och Förskräckelig Tijdning ...* (1673), samt skillingtrycken *Klage-Sång huru oförwägen och oförnuffeligh Menniskian är ...* (1673) och *Ett förskräckeligit och grufweligit Exempel/Om een Ogudachtig Gudz-Bespottare ...* (1673). Eftersom titlarna på trycken är mycket långa återges de inte i sin helhet här, utan i analysdelen. Det italienska andliga trycket, *Nova e vera relatione ...* (1667) finns delvis reproducerat i Nasellis artikel om folklig uppbyggelselitteratur. Det tyska flygbladet, *Warhafftige und glaubwürdige Vorstellung ...* (1673), är reproducerat i sin helhet i *Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel: kommentierte Ausgabe* (1985) av Worms et al. Att flygbladet är reproducerat i denna volym och därmed lättillgängligt, utgör grunden för att det valts ut som exempel på en tyskspråkig variant. Samtliga översättningar från tyska, italienska och latin till svenska är mina.

Trycken tillhör olika texttyper: nyhetsförmedlande särtryck, andliga tryck, flygblad och skillingtryck. Gränserna är inte knivskarpa mellan dem. Ett nyhetsförmedlande särtryck kan avslutas med ett religiöst budskap och ett skillingtryck kan inledas med berättelsen om en nyhet. Gemensamt för dem är att de är skrivna på folkspråket och ämnade att läsas av bredare folklager. Således är de präntade på billigt papper och saknar pärmar. Musiketnologen Margareta Jersild (1975: 12) skriver att skillingtrycken såldes till ett lågt pris av gatuförsäljare i städerna och kringvandrande försäljare på landsbygden, från slutet av 1500-talet till början av 1900-talet. Detsamma torde ha gällt för de övriga småtrycken.

Analys av de sex trycken

Härnäst analyseras titel, text och bild i de sex trycken. Variationerna i titel, text och bild diskuteras mot bakgrund av den kultursfär berättelsen uppträder i, den texttyp den uppträder i samt eventuella kommersiella omständigheter som kan ha påverkat dess tappning. Trycken presenteras i kronologisk ordning, vilket innebär att ett svenskt tryck presenteras först, därpå ett italienskt, vidare ett tyskt, och avslutningsvis en svit av tre svenska tryck.

Tillbaka till 1632 års tryck om hundförvandlingen

Inledningsvis återgavs merparten av berättelsen ur 1632 års tryck. I detta delavsnitt åskådlig-görs hur trycket är uppbyggt. Först har det ett titelblad som är författat i en rapporterande, journalistisk stil med angivelse av exakt datum, exakt plats och exakt namn på huvudpersonen:

Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September Hwarvthinnan Förmält warder ett förskräckeligt vnderteckn /som sigh på then Masuriske Grentzen vthi een By/ Beinen benemd/medh en Adelsman/widh Namn/ALBRECT Pereckonskij, tildragit haffver/ nemlighen/huruledes han vthi halff fempte tima är fast ynkeligen förwandlat/och endiligen til en Hund worden

Den rapporterade händelsen består i ett ”förskräckeligt vnderteckn”, närmare bestämt i adelsmannen Albrect Perockonskijs metamorfos till hund. I brännpunkten står alltså ett under, en avvikelse från naturens ordning. Följaktligen samspekar rubrikinnehållet med titelbladets grotesk som överskrider naturens gränser genom sin blandning av växtgirlinger, lejon- och människohuvud (jämför Piehl 1982).

Bild 1. Titelblad till *Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September* (1632).

Efter titelbladet följer den berättelse som tidigare återgivits. Därpå meddelar författaren att såväl en bekant till honom som tre edsvurna män uppgett att de sett hunden i fråga. Vidare följer upplysningar om hundens successiva förlust av talförmågan, om att fru Pereckonskij dött av förskräckelse över händelseutvecklingen, och om att hunden alltjämt uppehåller sig på godsets ägor. Hur länge hundskepnaden ska bestå vet Gud allena, tillägger författaren. Till sist avrundas texten med en försäkran om varelsens harmlöshet: ”Men inga Mennisko gör han något”.

Detta särtryck kan kategoriseras som en ”sensationsrapport”, dvs. en slags nyhet i samma anda som berättelsen i Sveriges första tidning om pigan som använde bröd som brygga över en bäck och paralyserades av Gud för detta missbruk av mat (jämför Lönnroth & Delblanc 1999:207–209). Karaktären av sensationsrapport framgår också av att det är beskrivningen ”förskräckeligt vnderteckn” som intar en framträdande roll på särtryckets titelblad.

Härnäst avhandlas hur samma grundberättelse får ett annat fokus och en annan funktion när den förflyttas i söderled, till Italien.

Katolsk touche 1667

Den italienska varianten från 1667 uppvisar många olikheter vid en jämförelse med 1630-talstrycken. Där om vittnar redan texten på titelbladet, som i svensk översättning lyder:

En ny och sann berättelse om ett förskräckligt öde som drabbade en polsk medborgare på juldagen när han genom hädande blev förvandlad till en hund, och detta kan alltjämt ses

Som framgår av titeln, handlar denna variant inte om en specifik adelsman, utan om en ”polsk medborgare” (*Cittadino Pollacco*). En annan olikhet består i att det italienska titelbladet aviserar orsaken till hundförvandlingen: hädande (*bestemiando*), medan det är den förunderliga förvandlingen i sig som står i centrum för det svenska titelbladet från 1632. Vidare förläggs förvandlingen i den italienska varianten specifikt till den heliga juldagen (*SS. NATALE*), en tidpunkt som accentuerar såväl gärningen som straffet.

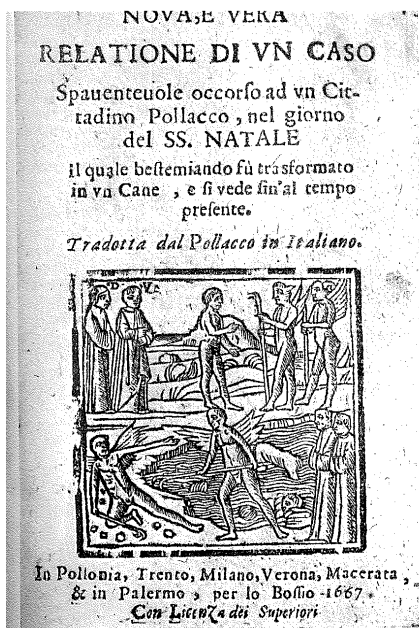

Bild 2. Titelbladet till det italienska trycket från 1667 (återgivet i Naselli 1952: 77).

Vidare informerar titelbladet om att texten är översatt från polska till italienska (*Tradotta dal Pollacco in Italiano*). Således torde den direkta förelöparen till detta italienska tryck vara ett okänt polskt tryck.

I korthet lyder det italienska tryckets berättelse så här: En polacks talrika boskapshjord dör i pesten. I sin förbittring far han ut mot Gud i hädelser. Gud förvandlar honom till en hund, dömd att livnära sig på de pestanlupna

asen (Naselli 1952: 73). Till skillnad mot 1630-talstrycken, beslagtar inte adelsmannen de fattigas boskap i denna variant. Likväl kan den hänföras till samma grundberättelse som finns i 1630-talstrycken, eftersom den innehåller komponenterna polack, massdött få, hädande, Guds straff genom hundmetamorfos och att mannen i egenskap av hund måste förtära den egna döda boskapen. Därtill återger det italienska titelbladet en detalj som också finns i de äldre trycken: att denna hund har setts och alltjämt kan ses (*e si vede fin al tempo presente*).

Den stora skillnaden är att den italienska varianten inte innehåller komponenten världsligt adelsförtryck. Istället renodlar den temat Guds straffdom till följd av hädelse. Det kan både sättas i samband med att adelsförtrycket inte var lika hårt i Sydeuropa som i Mellan- och Östeuropa och med att det italienska trycket syftar till att fungera som incitament för bikt. Det senare framgår av att trycket har en kommentar till berättelsen:

Gud som dömer över dig, befäller att du biktar dig;
om du inte ändrar ditt leverne nu idag, och om du
kanske inom kort, eller redan i natt, oförhappandes
dör kommer du att dömas till helvetet.

[Quel Dio che ti hà da giudicare, commanda, che ti confessi;
se hoggi, et adesso non t'emendi, forsi
da qui à poco, ò questa notte morendo all'improviso
sarai condannato all'inferno.]

(Utdrag återgivet i Naselli 1952: 74)

Som synes av ovanstående utdrag tilltalar, befäller och varnar författarfiguren läsaren för att förmå henne eller honom till ett katolskt sakrament. Trycken från 1630-talet, som enkom innehåller berättelsen, har en mer distanserad nyhetsrapporterande författarröst som överensstämmer med sensationsrapporten. När berättelsen upptas i en annan texttyp med ett andligt uppbyggligt syfte, åtföljs den av hänvändelser till läsaren

Även valet av illustration överensstämmer med en italiensk, religiös profilering av berättelsen. Medan en lekfull grotesk pryder det svenska trycket från 1632, är det en helvetesscen ur Dantes *Den gudomliga komedin* som möter betraktaren av det italienska trycket (jämför Naselli 1952: 76). Således rimmar det verbala hotet om helvetet (se utdraget ovan) med träsnittets visuella. Det helvetiska är i dubbel bemärkelse framträdande i detta tryck som visar att Gud både kan straffa människan i det härstades, tillmätande henne en helvetisk tillvaro som asätande hund, och i det hinsides genom att förpassa henne till Gehenna. I denna katolska kontext är berättelsen om hundförvandlingen således underordnad ett högre syfte: att injaga gudsfuktan så att mottagaren hastar till bikt.

Sex år senare tar berättelsen en annan vändning i en våg av tyskspråkiga tryck som accentuerar adelsmannens obarmhärthet mot de fattiga.

Adelskritik i tyskt fokus 1673

År 1673 får berättelsen om hundförvandlingen ett plötsligt och oöverträffat uppsving i det tyska språkområdet. Den trycks upp i fyra olika flygblad och inkorporeras i åtta olika tidningar (Brednich 1985: 37–40). I fokus för föreliggande avsnitt står ett av dessa flygblad, det som finns återgivet i sin helhet i Worms et al. (1985: 481). Titeln lyder i svensk översättning:

En sann och trovärdig framställning av en förskräcklig historia som år 1672 drabbat en förnäm Cavallier inte så långt ifrån Prag, i kejsardömet Böhmen

Platsen och tiden för händelsen har förlagts till Böhmen anno 1672, och trycket har försetts med en försäkran om att händelsen är autentisk trots dess likhet med den hundmetamorfos som rapporterats 40 år tidigare. Det finns alltså en hänvisning till 1630-talets tryck. Till skillnad mot dessa är kritiken mot adelsmannens exploatering av undersåtarna accentuerad i denna 1670-talsvariant genom en skildring av hur han fråntar en fattig änka hennes enda ko och hånar hennes fem barn genom att likna dem vid hundar. Gud straffar honom genom att låta hela hans boskapsbestånd dö, förutom den ko som tillhört änkan, varpå han precis som i 1630-talstrycken, smädar Gud och avfyrar ett pistolskott mot himlen. Nästa nemesis låter inte vänta på sig: Gud transformerar hans kropp till en hunds, men låter honom i denna variant bibehålla sitt mänskliga huvud och sin ståndsmässiga allongeperuk. Hybridvarelsen förs sedan land och rike runt i en burförsedd vagn, åtföljd av hustrun i en droska. Det är en stor skillnad mot 1630-talstrycken, vars slutscen skildrade en svart engelsk hund som strövade omkring på godsets ägor utan att göra någon människa förnär.

Parallellt med att adelsmannens brott har stegrats i 1673 års variant genom en passus om hans hjärtlöshet mot en änka och hennes barn, har hans straff stegrats såtillvida att det i högre utsträckning fått prägeln av ett skamstraff. Hans nesliga resande i hybridskepnad, erinrar om noteringen i Dalins ordbok om att uttrycket ”bära hundhuvudet” bottnar i ett för adelsståndet specifikt skamstraff. Trycket sluts med en försäkran om att Gud ger akt på de fattiga människornas tårar och straffar de orättfärdiga. Även i denna försäkran finns således temat folkförtryck och Guds vrede däröver. Sammantaget hamnar adeln på ett skarpare sätt i skottgluggen i denna 1673 års variant än i 1630-talstrycken.

Modifieringen av metamorfosen till en hundkropp med adelsmannansikte medför att en illustration av varelsen nu blir retoriskt slagkraftig. I tryckets kopparstick, som återges nedan, framhäver allongeperuken hundskepnadens sociala identitet som adelsman. Kopparsticket anger således ett annat anslag än det 1630-talstryckets grotesk. Precis som i fallet med det italienska tryckets helvetesbild, finns det ett rim mellan textens profilering av berättelsen och valet av illustration till den.

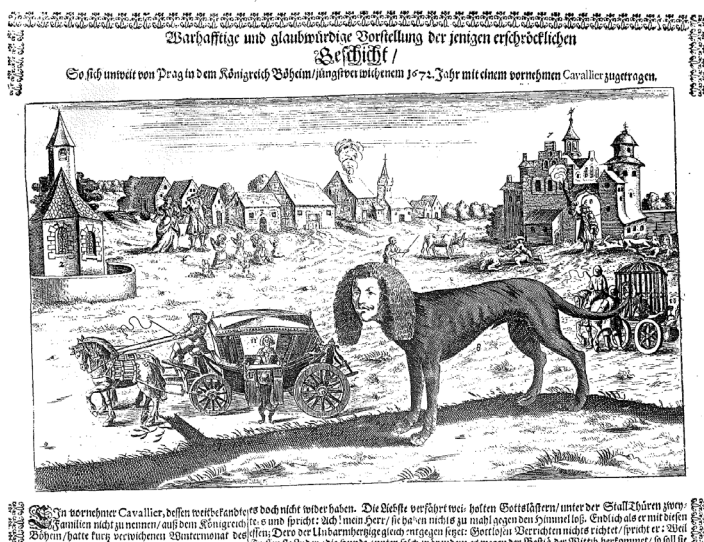

Bild 3. Flygblad reproducerat i Worms et al. (1985: 481).

I detta kopparstick är för övrigt hela händelseförloppet samlat. I bakgrunden till vänster ber änkan med de fem barnen om adelsmannens och hans hustrus förbarmande, till höger skildras den döda boskapen jämte pistolskottet mot himlen, och i förgrunden framträder adelsmannen i ståndsmässig peruk, sirliga mustascher och hundkropp.

I 1673 års svenska tryck återkommer denna korsning mellan adelsman och hund, men berättelsen får en annorlunda profilering.

Hundförvandlingen i 1673 års svenska tappningar

Berättelsens genomslag i tyskspråkiga publikationer år 1673 återspeglas i Sverige. Samma år utkommer tre olika svenska tryck på samma tema. Av de tre svenska trycken från 1673 presenteras först ett flygblad, inte minst för att det bäst låter sig jämföras med det tyska flyg-bladet i föregående avsnitt.

Flygbladet

I det svenska flygbladet har platsen och tiden för händelsen förskjutits ytterligare, denna gång till Nürnbergs omgivningar den 14 januari anno 1673. Detta tryck tar ett annat grepp om berättelsen än såväl det från 1632 som det tyska från 1673, vilket framgår av dess titel:

En ynckeligh och Förskräckeligh Tijdning. Huruledes en grufweligh förmäten Ogudachtigh Menniskia genom synnerligh Gudz Straff Uthur Menniskio Hamn/ i en Hundz hamn är förwandlat worden/ och på tijmen mäst sökia Näring och äta lijka som en annan Hund. Alla ogudachtige Gudz Skändare til Boot och Warning.

Ordet "adelsman" i titeln till 1632 års variant återfinns inte i titeln till detta flygblad från 1673, utan det mer generaliserande "Ogudachtigh Menniskia". Denna generalisering överensstämmer med att berättelsen har ett annat syfte i detta flygblad, vilket framgår av titelns fortsättning: "Alla ogudachtige Gudz Skändare til Boot och Warning". I denna tappning tjänar berättelsen som avskräckande exemplum för alla dem som, oaktat ståndstillhörighet, inte respekterar Gud. Medan Guds straff framtonar först när man hunnit långt in i 1632 års berättelse, aviseras det kraftfullt med dominerande bokstavsstorlek redan i titeln på 1673 års variant. I den här kontexten blir berättelsen ett slags *utile dulci*, en kittlande läsning om en sällsamhet som ska leda mottagaren till religiöst eftersinnande. I så motto har detta nordliga tryck likheter med sin katolska släkting från 1667.

Berättelsen har inledningsvis liknande komponenter som i det tyska flygbladet: adelsmannen beslagtar en änkas sista ko, varpå all hans boskap dör förutom denna ko. Episoden med pistolskottet mot himlen finns dock inte i denna svenska variant, utan en annan förhåvelse: Adelsmannen fordrar att Gud ska skicka hundar att äta upp asen. Här bryts plötsligt berättelsen av författarjagets *exclamatio*: "Hwad händer!". Denna känslomässiga reaktion, ökar spänningen och förstärker det sensationella som sedan sker: en hundflock infinner sig på gården varvid adelsmannens kropp transmuteras till en hunds, medan människoansiktet består. Om denna hybriditet vittnar tryckets träsnitt.

Bild 4. Flygbladet *En ynckelig och Förkräckelig Tjding ...* (1673).

I likhet med 1630-talstrycken har den svenska varianten från 1673 en deskriptiv, lakonisk final: "... skäller ock som en stoor Hund/ och äter intet annat än aas". Den kan kontrasteras mot det tyska flygbladets final som sätter de fattiga människornas tårar och Guds straff mot deras plågoandar i centrum. Adelns exploatering framtonar således inte lika skarpt i det svenska trycket, vilket kan bero på att ämnet inte var lika aktuellt i Sverige som i områdena med livegenskap.

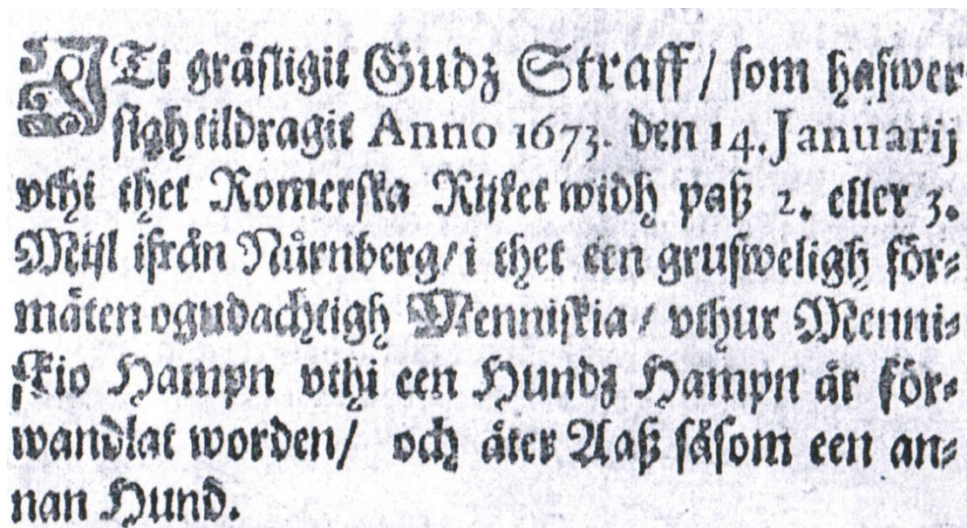
Som visas härnäst, tar berättelsen ytterligare ett steg i religiös riktning, när den inkorporeras i en annan texttyp: skillingtrycket.

Skillingtryck 1

År 1673 utkommer i Stockholm ett skillingtryck med en kort prosaberättelse om hundförvandlingen och en 22 strofer lång visa. Titeln lyder:

*Klage-Sång huru oförwägen och oförnuffteligh Menniskian är vthi sitt Lefwerne/
emoot Härligheetenes HERRa i Himmelen/ hwilken Rättwijseligen straffar en
Deel aff them Hårdnackadem i thenna Werlden vppenbarligen/ åter sedan alla
geen-störtige egen-nyttige (hwilka ey wärde äro nämpnas Menniskior/ them
Gudh sampt alla Christtrogna styggias wijdh) skole dömda warda nu snart på
Christi Tilkommelses Dagh. Tå hwar och en RättChristen skal stå i stoor
Frijmodigheet emoot alla them som honom bedräfwat hafwa.*

Det finns inte ett ord i titeln som betecknar en förvandling eller en adelsman. Titelbladet *Klage-sång* ... förmedlar istället en veklagan över människornas beteende mot Gud och ett förtäckt hot i form av upplysningen att Gud både tilldelar straff i "thenna Werlden" och på "Christi Tilkommelses Dagh". Precis som i det svenska flygbladet från samma år är det läsaren – "menniskian" – som är måltavla och inte adeln. Därför positioneras hundförvandlingen som ett avskräckande exemplum, eller som det står på titelbladet: "Felix qvem faciunt aliena pericula cautum" [ung. Lycklig den som lär av andras misstag]. Prosaberättelsen som följer på nästa sida består endast av en mening:

Et gråstigit Gudz Straff / som haswer
sigh tildragit Anno 1673. Den 14. Januarij
vthi thet Komeriska Rikket widh påß 2. eller 3.
Myl ifrån Nürnberg / i thet een grusweligh för-
mäten ogudachtigh Menniskia / vthur Mennis-
kio Nampn vthi een Hundz Nampn är för-
wandlat worden / och äter Afß såsom een an-
nan Hund.

Bild 5. Den kraftigt reducerade berättelsen, ur *Klage-Sång huru oförwägen och oförnufteligh Menniskian är ...* (1673).

Några närmare förklaringar till hundförvandlingen annat än att Gud står bakom den och att människan som drabbats varit förmäten och ogudaktig får inte läsaren här. Inte heller den efterföljande visan har så mycket att tillföra. Av de 22 stroferna är det endast följande två som upptas av berättelsen:

2.

Här höres från vthrijkes Land/
Hur Gudh haar wist sihn starka Hand/
Til sijn rättwijsa Wrede/
Uppå een Gudz försmäder stoor/
Som trotsad på Gudz nampn och swoor
Intalt aff Sathan ledhe.

3.

Hans Nampn ey wärdt at nämpnas är/
 Hans Menniskio hamn förwändes ther/
 (Som spörs/) i een Hundz skapnadt/
 Thet wölt hans Diefla Girigheet/
 Hans ondska giorde Gudh förtreet
 Hans Nampn mond Gudh vtskrapa.

I andra strofen framgår det att illgärningen består i att mannen smädat Gud och svurit. Hans andra brott, att han betett sig obarmhärtigt mot de fattiga, finns alltså inte i denna variant. Man kan förvisso utläsa av den tredje strofen att han betett sig girigt och ondskefullt, men på vilket sätt anges inte. Vagheten medför att fler mottagare kan identifiera sig med mannen, vilket överensstämmer med berättelsen funktion att tjäna som exemplum i denna variant. De konkreta detaljerna som kan hänföras till berättelsen är ytterst få, men de kan ändå spåras till samma grundberättelse. Tiden och platsen för händelsen är densamma som i det svenska flygbladet från samma år. Vidare har skillingtrycket tre komponenter gemensamma med trycket från 1632: mannen hädar, Gud förvandlar honom till en hundvarelse, och denna varelse måste livnära sig på as. Av skillingtryckets träsnitt att döma är det också här fråga om en adelsman som undergått förvandlingen. Därom vittnar det långa håret och den friserade skäggväxten:

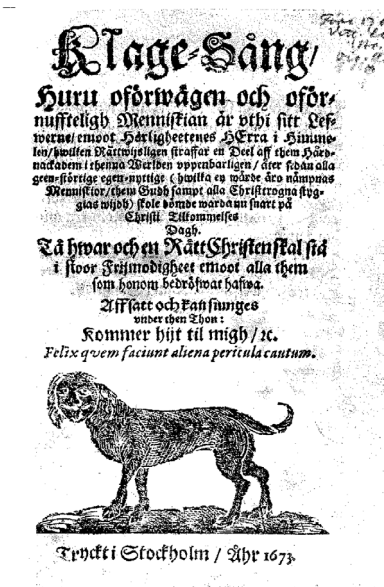

Bild 6. Titelbladet till Klage-Sång huru oförwägen och oförnuffteligh Menniskian är ... (1673).

Träsnittet av hybridvarelserna torde inte bara illustrera berättelsen, utan även tjäna till att fascinera mottagaren och locka henne eller honom att ta del av tryckets moraliserande budskap.

Att hundförvandlingen spelar en underordnad roll i detta skillingtryck, framgår av att visan domineras av generellare tematik: människornas svärande och hädande, de straff som följer därav och Guds tecken på att han kallar dem till bot och bättring. Implicit kan hundförvandlingen tolkas som ett sådant tecken. I denna religiösa kontext torde den ha funktionen att injaga en sedeförbättrande fruktan hos mottagaren (jämför Ekedahl 1995: 50). I paritet med den samtida predikan innehåller visan affekterade utrop, apostroferingar och försök att få mottagaren att visualisera det som utspelar sig på berättelsens scen, som i den fjärde strofens ”O Menschia grant tilsee Alt hwad för Ångst och Hiertans wee På Jorden är vthsänder”. De många inslagen av hänvändelser till läsaren, kan som i fallet med det italienska trycket, förklaras av att berättelsen inkorporerats i ett slags uppbyggelse-litteratur. Skillingtrycket är också katalogiserat som ”andlig visa” i Kungliga biblioteket. Berättelsen har underordnats syftet att få mottagaren att förändra sitt beteende, vilket är i linje med den folkuppfostrande religiositet som stat och kyrka verkade för under stormaktstiden (jämför Ekedahl 1995).

Sammanfattningsvis fungerar berättelsen i detta skillingtryck som ett avskräckande exemplum för dem som hädar och svär. Emellertid har berättelsen nu beskurets så hårt att den förlorat både märke och koherens. Mot denna bakgrund trycker Johann Kankel på Visingsborg upp ett skillingtryck med en fylligare berättelse endast några dagar efter Stockholmstryckets utgivande.

Skillingtryck 2

Detta skillingtryck förenar innehållet i de två föregående svenska trycken. Således består det av en hel sida med berättelsen och alla dess detaljer såsom den skildras i det svenska flygbladet från samma år, 1673, varpå visan från stockholmstrycket följer. Därtill kommer en sida där boktryckare Kankel rättfärdigar att han trycker en egen utgåva endast några dagar efter publiceringen av Stockholmstrycket med att det även i hans trakter finns många svärande och hädande människor som genom exemplet kan spurras till bättring. Eftersom såväl berättelsen som visan återfinns i de tidigare nämnda trycken, riktas strålkastarljuset istället mot titeln som lyder:

Ett förskräckeligit och grufweligit Exempel/ Om een Ogudachtig Gudz-Bespottare och För-smädare/hwilcken GUDH hafwer låtet (effter sin Kraft och Macht) förwandla i een Hundz Hampn/undantagandes Ansicket. Allom them som dageligen och wanligen så swärja och banna/ och missbruka Gudz H. Namn/ till een Warning/ at thenna GUD som hafwer detta giordt kan och ännu een sådan Exempel på tig eller på een annan statuera. Jämte Een Klage-Sång Om alla the som så gärna swärja/ och bedia at Gud skall förbanna/ straffa eller skända them ...

I titeln lyfts huvudpersonen fram i egenskap av ”Gudz-Bespottare”, vilket också är det ord som dominerar storleksmässigt på titelbladet. Titeln profilering skiljer sig således från den i de två andra svenska trycken från 1673, som accentuerar Guds straffdom respektive människornasandel i sina titelblad istället för en enskild syndare. Att huvudpersonen i detta andra skillingtryck karaktäriseras som en ”ogudachtig Gudz-Bespottare och Försmädare” och inte som en adelsman överensstämmer med skillingtrycksvisan som handlar om hädande och smädande i allmänhet. Vidare återger titelbladet flera av stockholmstryckets komponenter, däribland den latinska sentensen.

Bild 6: Titelbladet till Klage-Sång huru oförwägen och oförmuffeligh Menniskian är ... (1673)

Förmodligen är det i denna tappning som berättelsen gör sig bäst som *utile dulci*. Den är tillräckligt utförlig för att kunna tjäna som avstamp till den efterföljande visan. Det är den sista kända varianten i den svenska hundförvandlingssviten.

Sammanfattande diskussion

Som genomgången gett för handen har grundberättelsen om förvandlingen av en obarmhärtig och hädande adelsman till hund använts för olika ändamål: att underhålla, att rikta kritik mot adeln, att få mottagaren att hasta till bikt och att få mottagaren att upphöra med hädande och svärande. Att

berättelsen återanvänts gång på gång torde bero på att förvandlingen är just underhållande och i linje med barockens förkärlek för metamorfoser. I så motto har den utgjort ett gott incitament för att få 1600-talsmänniskan att lystra till det budskap sändaren velat förmedla.

Berättelsen om adelsmannen som förvandlades till en hund har vandrat över nationsgränserna. I olika länder och i olika texttyper har berättelsen rekontextualiserats på olika sätt. Medan adelskritiken är det mest framträdande elementet i det tyskspråkiga flygbladet som kommer från ett område med mer feodala förhållanden, har den hamnat i skuggan för en religiös funktion i det italienska trycket från 1667 och för en kombination av religiös och folkuppfostrande funktion i sviten av svenska tryck från 1673. I dessa sammanhang har hundförvandlingen fått en underordnad roll som avskräckande exemplum, medan värderande utsagor eller moraliserande visstrofer intagit den överordnade rollen. Bruket av berättelsen för ett religiöst och folkuppfostrande ändamål kan också relateras till den texttyp den uppträder i. I 1600-talets skillingtryck, som till skillnad från sensationsrapporterna i regel har en andligare framtoning, har berättelsen fått tjäna som en bättringsspegel för mottagaren.

Det flitiga användandet av grundberättelsen vittnar om att den har en dragningskraft man kommersiellt kunnat slå mynt av. Kommersiella skäl kan också ligga bakom att de tre svenska varianterna från samma år, 1673, skiljer sig från varandra. Olikheten gör varianten kommersiellt mer gångbar. Som anas av att Kankel ägnar en sida åt att försvara sin utgåva i skuggan av det nyutkomna Stockholmstrycket, verkar det ha varit vanskligt att kopiera ett tryck och ge ut det för egen räkning.

Att det finns ett svenskt tryck från 1632 och ett motsvarande tyskspråkigt från 1633 samt åtskilliga tyskspråkiga tryck från 1673 och tre svenska om hundförvandlingen från samma år, vittnar om de täta förbindelser som rådde mellan Sverige och de tyskspråkiga områdena under stormaktstiden, dels till följd av krigen, dels till följd av de redan under medeltiden etablerade kommersiella och kulturella utbytena.

Denna studie har bidragit till att kartlägga hundförvandlingens spridning genom tid och rum. Det återstår emellertid att undersöka om den finns i äldre tryck på ytterligare europeiska språk, inte minst på polska, och om filmen *The man who wagged his tail* är det sista spåret av den i modern tid.

Referenser

- Brednich, Rolf Wilhelm (1985), "Der Edelmann als Hund: Eine Sensationsmeldung des 17. Jahrhunderts und ihr Weg durch die Medien der Zeit", *Fabula (Zeitschrift für Erzählforschung)* 26: 29–57.
- Dalin, Anders Fredrik (1850), *Ordbok öfver svenska språket* vol.1. Stockholm.
- Darnton, Robert (1984), *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*. New York: Basic Books.

- Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September ...* (1632). Finns på Kungliga biblioteket i Stockholm (placering: F1700 2319 Rål), Umeå universitetsbibliotek och Linköpings stads-bibliotek.
- Ekedahl, Nils (1995), ”’Konungen och landet till nytta’ – Andlig retorik och social disciplinering i en predikan av Haquin Spegel”, *Kyrkohistorisk årskrift*. Uppsala: Kyrkohistoriska föreningen, s. 39–61.
- En ynckeligh och Förskrärckelig Tijdning ...* (1673). Finns på Kungliga biblioteket i Stockholm (placering: F1700 Fol. 38).
- Ett förskrärckeligt och grufweligit Exempel/Om een Ogudachtig Gudz-Bespot-tare ...* (1673). Wijsingzborg: Johann Kankel. Finns på Kungliga biblioteket i Stockholm (placering: MfCollijn R.343).
- Hansson, Stina (1982), *”Afsatt på swensko”. 1600-talets tryckta översättnings-litteratur*. Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Harms, Wolfgang, Schilling, Michael, Bauer, Barbara & Kemp, Cornelia (1985), *Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel: kommentierte Ausgabe. T. 1, Ethica; Physica*. Ingår i serien: *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. Und 17. Jahrhunderts*. Tübingen: Niemeyer.
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan (2002), *Odygd och vanära: folk och brott i gamla Stockholm*. Stockholm: ePan Prisma.
- Jersild, Margareta (1975), *Skillingtryck. Studier i svensk folklig vissång före 1800*. Stockholm: Svenskt visarkivs handlingar 2.
- Klage-Sång huru oförwägen och oförnuffteligh Menniskian är ...* (1673). Finns på Kungliga biblioteket i Stockholm (placering: före 1700, Vis. Andl. 1673a).
- Ledin, Per (1997), ”Intertextualitet, smärta och ett mångstämmigt Apotek”, i Roger Andersson & Patrik Åström (red.), *Till Barbro. Texter och tolkningar tillägnade Barbro Söderberg den 23 september 1997*. MINS 45: 63–86. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Linell, Per (1995), *Kommunikation bortom den egna världens gränser: Om ord, begrepp och argument som flyttas mellan samhällets meningsprovinser*. Arbetsrapport från tema K, 1995:19. Linköping: Linköpings Universitet.
- Linell, Per (1998), “Discourse across boundaries: On recontextualizations and the blending of voices in professional discourse”, *Text* 18(2): 143–158.
- Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (1999), *Den svenska litteraturen 1. Från runor till romantik: 800–1830*. Stockholm: Bonnier.
- Lööv, Peter (2009), ”Från hundturk till rondellhund”, i Jenny Berglund & Ingvar Svanberg (red.), *Hunden i kult och religion: på gränsen mellan heligt och profant*. Göteborg: Daidalos, s. 151–161.
- Naselli, Carmelina (1952), “L’esame di coscienza e la confezione dei peccati in alcune stampe e formule popolari”, *Studi e materiali di storia delle religioni* 23: 67–90.
- Piehl, Friedrich (1962), *Die Ornament-Grotteske in Der Italienischen Renaissance – Zu Ihrer Kategorialen Struktur Und Entstehung*. Berlin: Walter de Gruyter.

Tekst og historie. Å lese tekster historisk (2008), medv. Kristin Asdal, Kjell Lars Berge, Karen Gammelgaard, Trygve Gundersen Riiser, Helge Jordheim, Tore Rem, Johan Tønnesson. Oslo: Universitetsforlaget.

van Leeuwen, Theo (2008), *Discourse and practice: new tools for critical discourse analysis*. Oxford: Oxford University Press.

Wollin, Lars (2010), "Imperialism och xenofobi– eller ett öppet system? Kring ett brytningsskede i den svenska översättningens språkhistoria", Claes-Göran Holmberg & Per Erik Ljung (red.), *IASS 2010 Proceedings. Översättning – adaptation, interpretation, transformation. Föredrag vid den 28:e studiekonferensen i International Association of Scandinavian Studies (IASS) i Lund 3–7 augusti 2010*. Lund.

”Prata med din barnmorska”

Språkhandlingar i ett kommunikationsstöd i mödrahälsovården

Astrid Skoglund

Forskningsssammanhang

Föreliggande studie ingår i det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Vänta barn på arabiska och svenska! Normkritisk, innovativ design för interaktiv mödrahälsovård*.¹ I projektet utvecklar vårdvetare, barnmorskor och språkvetare – i nära samarbete med arabisktalande brukare – en tvåspråkig app på arabiska och svenska. Appen ska fungera som ett hjälpmedel i samtal mellan svensktalande vårdpersonal och arabisktalande kvinnor. Den normkritiska infallsvinkeln i projektet handlar om att appen ska främja nyanlända kvinnors patientsäkerhet och stärka deras egenmakt över vårdsituationen. Appen ska också säkerställa att utlandsfödda och svenskfödda kvinnor får likvärdig information i den svenska mödrahälsovården (Byrman 2018).

Forskning om migranters möten med den svenska hälso- och sjukvården visar att både kulturella skillnader och språkförbistring utgör hinder i vårdkommunikationen (se t.ex. Kaufhold & Wirdenäs 2018; Berbyuk Lindström 2018). Nyanlända kan exempelvis behöva information om hur den svenska hälso- och sjukvården är organiserad och vilka tjänster i den offentliga vården som är gratis respektive avgiftsbelagda. Den som inte förstår svenska har lagstadgad rätt att begära tolk i samtal med vårdpersonal (SFS 1982: 763; SFS 1986: 223), men enligt Socialstyrelsen (2016a) är bristen på auktoriserade sjukvårdstolkar stor. Intervjustudier med patienter och vårdpersonal visar att det hos båda parterna finns en oro för missförstånd och översättningsfel i tolkade vårdssamtal, och att det finns ett stort behov av komplement till tolkar (Ebeling 2011: 31–32; Karlsson & Sjöström 2011: 22; Axelsson m.fl. 2016).

Det är mot denna bakgrund projektgruppen har utformat kommunikationsstödet. Appen är alltså avsedd att fungera som ett komplement till tolkade mödrahälsovårdssamtal. Kommunikationsstödet är uppbyggt i två delar: en interaktiv frågedel och en informationsdel. Genom den interaktiva frågedelen kan barnmorskan enkelt samla in bakgrundsinformation och medicinsk och obstetrisk historik om den gravida kvinnan, och genom informationsdelen kan barnmorskan ge information genom korta filmer. Filmerna tar upp innehåll som i regel ingår i landstingens basprogram för vård under graviditet (se t.ex. SLL 2018). Filmerna tar mellan en till fem

1 Projektet finansieras av Vinnova och Familjen Kamprads stiftelse.

minuter att spela upp, och samtliga filmer finns i både svensk och arabisk version.

Syfte och material

Denna studie ingår som ett led i att kritiskt utvärdera och förbättra appens sätt att kommunicera med sina användare. Mer specifikt görs en kritisk diskursanalys med fokus på hur språkhandlingar i appens informationsdel korrelerar med riktlinjer för den svenska mödrahälsovården. Artikelns syfte är att granska om de relationer mellan vårdpersonal och brukare som framträder via filmernas språkhandlingar speglar mödrahälsovården som en frivillig och personcentrerad vårdpraktik. Denna vårdpraktik beskrivs närmare i artikelns bakgrundsavsnitt. Frågor som ställs är:

- Genom vilka språkhandlingar kommunicerar appen med sina brukare?
- Framstår appens språkhandlingar ligga i linje med vårdpraktikens synsätt på kommunikation?
- Framställs relationen mellan vårdpersonal och nyanlända kvinnor på ett sätt som verkar främja kvinnornas egenmakt över vårdssituationen?

Materialet som analyseras består av 6 svenska filmmanus (totalt 1 863 ord) från en prototypversion av appen. Prototypversionen utvecklades 2017 och har därefter testats av barnmorskor och gravida kvinnor i ett landsting i södra Sverige under 2018.²

Det är de svenska filmmanusen som ligger till grund för översättningarna till arabiska, så en kritisk granskning av appens svenska manusversioner är särskilt angelägen ur ett användarperspektiv. De språkhandlingar som förekommer i de svenska filmmanusen traderas alltså i de arabiska manusen. Urvalet av manus är avsett att vara representativt för de olika informationsfaserna i mödrahälsovårdens basprogram för gravida, från inskrivnings-samtalet till det förberedande samtalet inför förlossningen. Filmerna heter och tar upp följande teman: *Introduktion till mödrahälsovården, Alkohol och droger, Kost, Tobak, Förlossningen* och *BB*.

Bakgrund

Mödrahälsovården i Sverige är en personcentrerad och frivillig vårdpraktik. I personcentrerade vårdpraktiker förväntas vårdpersonalen kommunicera information på ett sätt som uppmuntrar individens eget ansvar och självbestämmande över den egna kroppen och vårdssituationen (Munthe m.fl. 2011; Ericsson & Ottesjö 2012). Personcentrerad vård brukar beskrivas som

² Appen kommer att revideras under 2019 efter forskargruppens och användarnas synpunkter innan den görs nationellt tillgänglig via App Store.

en motpol till traditionell expertorienterad vård, där individen positioneras som en passiv mottagare av vård och information (Vårdhandboken.se 2018).

Det personcentrerade perspektivet får konsekvenser för hur kommunikationen med brukare eller patienter kan utformas (Starrin 2007: 67). Personcentrerade samtal, ibland även kallade motiverande samtal eller klientcentrerade samtal, bygger på samarbete mellan brukare och behandlare (se t.ex. Miller & Rollnick 2013). Motsatsen till personcentrerad vårdkommunikation kan beskrivas som kommunikation präglad av att en expert ger direktiv, monologiskt föreläser för brukaren eller försöker påverka hen att ändra ett beteende genom skrämmande, skuldbeläggande eller moraliserande kommunikationsstrategier. I personcentrerade vårdssamtal eftersträvas istället kommunikativa strategier som uppmuntrar brukarens kunskapsinläring och självbestämmande. Kommunikationen bör också uppmuntra till en dialog med brukaren, exempelvis genom inslag av öppna frågor (Skoglund 2014: 18; Starrin 2007: 68–72).

Den offentligfinansierade mödrahälsovården i Sverige omfattas av regeringens folkhälsopolitiska mål. I likhet med annan offentligfinansierad primärvård har mödrahälsovården i uppdrag att skapa samhällsliga förutsättningar för god hälsa inom elva olika målområden, dit bland annat minskad användning av tobak, alkohol och droger ingår (Regeringen 2008; SFOG 2016: 22). Detta folkhälsouppdrag innebär i vårdpraktiken att mödrahälsovårdens personal är skyldig att informera gravida kvinnor om levnadsvanor som riskerar att skada dem själva eller fostret, och att uppmuntra de gravida att göra hälsosamma val. På så sätt kan samtalen om levnadsvanor i mödrahälsovården ses som en statligt sanktionerad påverkansdiskurs, vilket kan ses som en inbyggd paradox i en vårdpraktik som i övrigt betonar personcentrering och kvinnans självbestämmande.

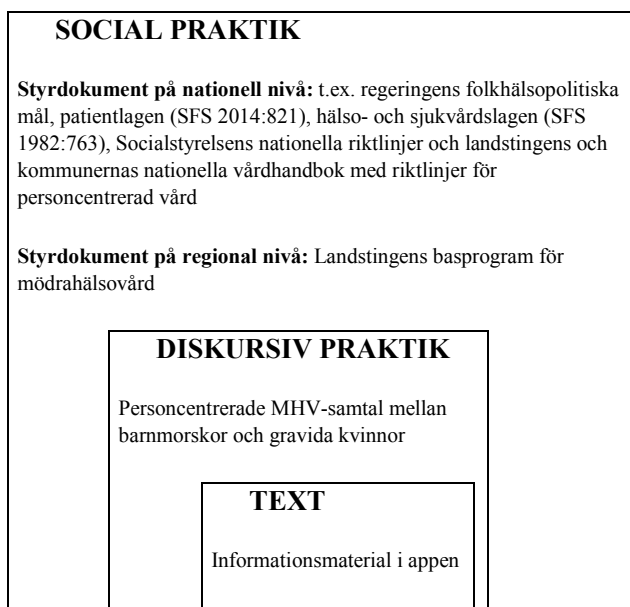
I studien ser jag mödrahälsovårdssamtal som en komplex och strikt reglerad diskursiv praktik, som styrs av lagar och riktlinjer på både nationell och regional nivå. Exempel på nationella lagar och föreskrifter som styr verksamheten är patientlagen (SFS 2014: 821), hälso- och sjukvårdslagen (SFS 1982: 763), Socialstyrelsens nationella riktlinjer (Socialstyrelsen.se 2018) och Sveriges kommuners och landstings nationella vårdhandbok (Vårdhandboken.se 2018). I dessa föreskrifter betonas ett patientcentrerat synsätt på medicinska behandlingar och vårdkommunikation. Fjärde paragrafen i patientlagen föreskriver exempelvis att "patientens självbestämmande och integritet ska respekteras" (SFS:2014: 821), och i nationella vårdhandboken betonas att patientcentrering innebär att vårdrelationen ska bygga på "partnerskap mellan vårdare och patient" (Vårdhandboken.se 2018).

På regional nivå regleras mödrahälsovården av de olika landstingens så kallade basprogram, som innehåller föreskrifter om vårdens innehåll och utformning. I många av de regionala basprogrammen betonas ett patientcentrerat perspektiv. Exempelvis framgår i basprogrammet från

Stockholms läns landsting att: ”Information och vård ska vara personcentrerad, dvs. erbjudas och anpassas utifrån patientens verkliga behov vilket innebär samråd med den gravida och dennas eventuella partner” (SLL 2018: 2).

Teoretisk ram och analysmetod

Studiens teoretiska ram utgörs av CDA eller kritisk diskursanalys efter Fairclough (se t.ex. Fairclough 1992, 1995, 2010). Inom CDA ses diskurser som språkanvändning i en viss social praktik och ur ett visst perspektiv (Fairclough 1995: 56). Figuren nedan, modifierad efter Fairclough (1992), illustrerar hur jag ser appens informationsmaterial mot bakgrund av mödrahälsovårdssamtal som en diskursiv praktik reglerad av styrdokument på både nationell och regional nivå.

Figur 1. Studiens textmaterial i diskursiv och social praktik.

I den diskursiva praktiken har barnmorskorna i realiteten liten makt att påverka vilken information gravida kvinnor ska få och hur informationen kan utformas för att vara förenlig med normer för patientcentrerad kommunikation och mödrahälsovårdens medicinska och folkhälsopolitiska uppdrag. Appens informationsmaterial ingår alltså i ett sammanhang där både innehåll och vissa normer för kommunikationen redan är föreskrivna. Därmed riskerar appen att bli oanvändbar, om innehållet kommuniceras på ett sätt som avsevärt avviker från riktlinjer för vårdpraktiken. En kritisk granskning av *hur* appen kommunicerar med sina brukare är alltså

motiverad mot bakgrund av de sociala sammanhang där den är avsedd att användas.

I analysen står språkhandlingar och språkhandlingarnas modalitet i fokus. Analysen av appens språkhandlingar utgår från den systemisk-funktionella grammatikens indelning i *påståenden*, *frågor*, *erbjudanden* och *uppsmaningar* (se t.ex. Halliday & Matthiessen 2004; Holmberg & Karlsson 2006; Holmberg 2011: 97–113). Som analysenhet har jag utgått från fria satser (makrosyntagmer).

Påståenden har jag delat in i två kategorier efter vilken funktion de fyller i textsammanhanget. Kategoriseringen är hämtad från Eggins och Slades (1997), som skiljer mellan påståenden med en i sammanhanget entydig, faktaorienterande och informerande funktion (*fact statements* eller *informerande påståenden*) och påståenden som utöver att ge information även värderar eller uttrycker en åsikt om något eller någon (*opinion statements* eller *åsiktsgivande påståenden*) (svensk översättning efter Yassin 2011). Den sistnämnda kategorin innehåller modalitetsuttryck som röjer en viss talarattityd (ex: *inte lämpligt*) (jfr Holmberg 2011: 105–107).

Mot bakgrund av ett personcentrerat perspektiv på vårdkommunikation är det relevant att undersöka hur fördelningen av olika språkhandlingar ser ut i appens informationsfilmer, och framförallt om det förekommer språkhandlingar som kan ses som diskutabla ur ett personcentrerat synsätt på vårdkommunikation. Diskutabla inslag i personcentrerade och frivilliga vårdpraktiker är exempelvis åsiktsgivande påståenden med direkt föreskrivande modala verb som *ska*, *skall* och *måste* och direkta uppsmaningar om hur individen ska tänka, känna eller agera.

Resultat och analys

I tabell 1 nedan redovisas fördelningen av språkhandlingar i appens informationsfilmer. Därefter följer en analys av hur de olika språkhandlingarna framträder i materialet, mot bakgrund av hur appen är avsedd att fungera i mödrahälsovården som personcentrerad vårdpraktik.

Tabell 1. Språkhandlingar i appens informationsfilmer.

Språkhandlingar	Procentuell andel (av totalt 165)
Informerande påståenden	67 %
Åsiktsgivande påståenden	14 %
Erbjudanden	11 %
Uppmaningar	8 %
Frågor	0 %
Totalt	100 %

Informerande och åsiktsgivande påståenden

Som framgår av tabellen domineras appens filmer av informerande påståenden utan åsiktsgivande modalitetsuttryck (67 procent av den totala andelen språkhandlingar i de 6 filmerna). Exempel på sakligt informerande påståenden från appens olika filmer visas nedan.

- 1) D-vitamin får vi genom solljuset och genom mat. (Ur *Kost*)
- 2) Första delen av förlossningen kallas latensfas. (Ur *Förlossningen*)
- 3) En barnläkare gör en hälsoundersökning under BB-tiden. (Ur *BB*)
- 4) En del ämnen i tobaken ökar risken för komplikationer. (Ur *Tobak*)
- 5) All personal har tystnadsplikt. (Ur *Introduktion till mödrahälsovården*)
- 6) Alkohol går ut till fostret via moderkakan och fostervattnet. (Ur *Alkohol och droger*)

Appens brukare får bland annat information om hur olika ämnen påverkar kroppen och fostret under graviditeten, hur olika undersökningar går till och vilka typer av personal som genomför olika undersökningar under graviditeten, förlossningen och BB-tiden.

Andelen åsiktsgivande påståenden är få jämfört med andelen informerande påståenden (14 procent), men de förekommer och tenderar att uppträda parvis eller hopade. Ingen av de åsiktsgivande påståendena har direkt föreskrivande (deontisk modalitet), utan det rör sig om påståenden som kan tolkas som förslag eller rekommendationer snarare än direktiv. De åsiktsgivande påståendena röjer talarattityder om vad som ses som önskvärda respektive icke önskvärda beteenden hos den gravida kvinnan i mötet med vårdpersonalen. Exempel på hopade, åsiktsgivande påståenden visas i utdraget nedan ur filmen *Introduktion till mödrahälsovården*.

- 7) Det är viktigt att du kan tala med barnmorskan i lugn och ro om vad ultraljudet visar. Därför är det inte lämpligt att barn närvarar under undersökningen. Din partner eller annan medföljande vuxen får gärna vara med. (Ur *Introduktion till mödrahälsovården*)

Utdraget handlar om ultraljudsundersökningar. Enligt forskningsprojektets barnmorskor har de upplevt problem med att nyanlända kvinnor tar med minderåriga barn till ultraljudsundersökningarna. Barnmorskorna vill kunna prata med kvinnorna i lugn och ro om fostrets hälsostatus och utveckling. De har dock inte befogenhet att neka någon anhörig att vara på plats i undersökningsrummet. För att undvika direkt föreskrivande påståenden med modalitetsverb som *måste*, *ska*, *skall* används därför svagare modalitetsuttryck i appen. I exemplet ovan används adverbiala modalitetsuttryck (*viktigt*, *inte lämpligt*, *gärna*) för att peka ut vad som ses som önskvärt och

mindre önskvärt ur vårdpersonalens perspektiv. Liknande åsiktsgivande påståenden förekommer i filmen om förlossningen; inte heller i förlossningsrummet vill vårdpersonalen ha minderåriga barn närvarande.

Det finns kulturella skillnader i olika länders och vårdsystems synsätt på graviditet och förlossning och i synen på vilket självbestämmande kvinnan har över sin egen kropp under graviditeten. Grundläggande i svensk mödrahälsovård är att det är den gravida kvinnan som ska stå i fokus för vården (jfr SFOG 2018). Många av de åsiktsgivande påståendena i appen vänder sig direkt till kvinnan genom du-tilltal. Valet av tilltal kan ses som en medveten strategi från projektets barnmorskor; de vill att kommunikationen ska ske med kvinnan i fokus.

De åsikter som framträder via appens åsiktsgivande påståenden speglar synsättet att barnmorskorna ser kvinnan som den primära samtalspartnern i mödrahälsovårdssamtalen. Kvinnan erbjuds visserligen att ta med en partner eller annan medföljande vuxen, men denna medföljare tilltalas aldrig direkt i appen. Genom det åsiktsgivande påståendet "Din partner eller annan medföljande vuxen får gärna vara med", som också kan tolkas som ett erbjudande, framstår det tydligt att appen konstruerar en dialog enbart med den gravida kvinnan. En medföljande partner eller annan vuxen framstår inte som en nödvändig samtalspart, utan mer som ett bihang som kvinnan själv väljer om hon vill ha med sig eller inte.

Flera av de åsiktsgivande påståendena i appen kan alltså ses som ett resultat av att appens information anpassats för att sätta den gravida kvinnan i fokus och positionera henne som primär vårdtagare och den som barnmorskan i första hand vill samtala med.

Åsiktsgivande påståenden förekommer också i de korta filmerna om levnadsvanor under graviditeten, och då främst i filmen om kost. Som tidigare nämnts är mödrahälsovården i Sverige en folkhälsoupplysningsaktör som följer regeringens folkhälsopolitiska mål om att bidra till en bättre folkhälsa inom flera olika målområden (Regeringen 2008; SFOG 2016). I basprogrammet för vård under graviditeten ingår därför samtal om levnadsvanor, baserat på exempelvis Livsmedelsverkets och Socialstyrelsens rekommendationer. I vårdpraktiken är alltså barnmorskorna skyldiga att informera gravida kvinnor om vilka levnadsvanor som är skadliga för fostret och den gravidas egen hälsa och uppmuntra till hälsosamma val. Balansen mellan att ge personcentrerad rådgivning i livsstilsfrågor och att på ett alltför styrande sätt berätta för den gravida hur hon borde leva under graviditeten kan enligt projektets barnmorskor vara svår.

I filmen om kostvanor under graviditeten förekommer flera åsiktsgivande påståenden, som kan ses som problematiska ur ett personcentrerat synsätt på vårdkommunikation. Ett utdrag ur filmmanuset om kost visas nedan.

- 8) Du behöver inte äta för två under graviditeten. Den rekommenderade viktuppgången är cirka 12 kg. Det är bra att undvika chips, godis och läsk. Det är livsmedel som leder till onödig viktuppgång och inte innehåller någon näring. (Ur *Kost*)

Det direktadresserade åsiktsgivande påståendet ”Du behöver inte äta för två under graviditeten” i exempel 8 verkar utgå från antagandet att överätande och övervikt är ett generellt problem hos gravida, vilket inte stämmer. Många gravida oavsett härkomst har tvärtom problem med illamående och viktnedgång i början av graviditeten (jfr SFOG 2016). Påståendet kan ses som alltför generaliserande, och dessutom överflödigt eftersom nästa påstående i samma stycke sakligt informerar om att ”den rekommenderade viktuppgången är 12 kilo”. I samma stycke förekommer också det åsiktsgivande påståendet ”Det är livsmedel som leder till onödig viktuppgång”. Även detta påstående blir problematiskt ur ett personcentrerat perspektiv; påståendet förutsätter att just den kvinna som tilltalas i appen redan har problem med övervikt.

Sammanfattningsvis ger en granskning av de 6 filmernas åsiktsgivande språkhandlingar vid handen att ingen av de åsiktsgivande språkhandlingarna har direkt föreskrivande modalitet. De åsiktsgivande språkhandlingarna är utformade som rekommendationer och bygger på frivillighet. På så sätt kan de ses som anpassade till mödrahälsovården som personcentrerad vårdpraktik. Dock förekommer i filmen om kost språkhandlingar som kan uppfattas som alltför generaliserande och onödigt moraliserande. Åsiktsgivande påståenden om vikt kombineras i kostfilmen med ett direkt du-tilltal, så att det framstår som att just den som tilltalas har problem med övervikt och viktuppgång, fastän filmens syfte är att ge saklig information om rekommenderade kostvanor under graviditeten. Just denna film är alltså i behov av ytterligare revideringar för att bättre överensstämna med normer för personcentrerad vårdkommunikation.

Erbjudanden

I framförallt introduktionsfilmen om mödrahälsovården förekommer interjektioner och påståendesatser, som jag tolkar som erbjudanden om att delta i mödrahälsovårdens olika samtal och kontroller. Mödrahälsovården framställs genom dessa erbjudanden som ett frivilligt val för kvinnan; mödrahälsovården *välkomnar* henne och *erbjuder* henne samtal och vård inför förlossningen. Erbjudanden hopar sig i inledningen av introduktionsfilmen:

- 9) Välkommen till mödrahälsovården! Vi erbjuder samtal inför förlossningen och mödrahälsovården. Alla besök är frivilliga och gratis. Du och din partner är välkomna att besöka oss 8–9 gånger under graviditeten. (Ur: *Introduktion till mödrahälsovården*)

I Sverige är det ett frivilligt val för kvinnan om hon ska skriva in sig på mödrahälsovården eller inte (jfr 1177 Vårdguiden.se). Denna valfrihet speglas tydligt i appens introduktionsfilm, men det är i realiteten mycket ovanligt att svenskfödda kvinnor väljer att inte delta i mödrahälsovårdens basprogram för gravida. Barnmorskorna i projektet har uttryckt en oro över att nyanlända gravida oftare än svenskfödda kvinnor missar eller kommer för sent till viktiga kontroller (jfr Axelsson m.fl. 2016). Lågutbildade, asylsökande kvinnor från utomeuropeiska länder löper högre risk än svenskfödda att drabbas av komplikationer i samband med graviditet och förlossning (Socialstyrelsen 2016b), så det ses som särskilt angeläget att just denna grupp kvinnor deltar i regelbundna kontroller under graviditeten.

De artiga erbjudandena i appen speglar ett personcentrerat kommunikationssätt och informerar helt korrekt om mödrahälsovårdens frivillighet. Men ändå menar jag att dessa språkhandlingar är diskutabla mot bakgrund av vilka de primära brukarna av appen är, det vill säga nyanlända kvinnor med liten eller inga förkunskaper alls om det svenska vårdssystemet. Introduktionsfilmen skulle tydligare kunna förklara varför det är viktigt och önskvärt att kvinnans och fostrets hälsa kontrolleras regelbundet under graviditeten. Risken är annars att nyanlända kvinnor tar fasta på budskapet om mödrahälsovårdens frivillighet och väljer att enbart dyka upp på enstaka kontroller.

Även filmerna om förlossningen och BB innehåller enstaka erbjudanden, som betonar vårdens frivillighet, exempelvis påståendet "Du kan alltid ringa till förlossningsavdelningen om du känner dig osäker eller orolig". I exemplet signalerar verbet *kan* att valet är kvinnans eget. I likhet med mödrahälsovården framställs alltså förlossningsvården som en frivillig vårdform, fastän det i Sverige är mycket ovanligt att kvinnor föder barn på privata förlossningskliniker eller i hemmet (jfr SFOG 2016).

Uppmaningar

Direkt styrande språkhandlingar i form av direkta uppmaningar brukar ses som ett kontroversiellt inslag i personcentrerade vårdamtal och terapier (jfr Miller & Rollnick 2013). Sådana direkt styrande uppmaningar förekommer främst i appens filmer om alkohol, droger och tobak. Exempelen nedan är hämtade från *Alkohol och droger* (10) respektive *Tobak* (11).

- 10) Sök hjälp så tidigt under graviditeten som möjligt om du har ett alkohol-, drog- eller läkemedelsmissbruk. Prata med din barnmorska så hjälper hon dig rätt i vården.
- 11) Tänk på hur du ska försöka undvika att utsätta ditt barn för tobak. Prata med din barnmorska om du behöver stöd för att sluta röka eller snusa.

Appens direkta uppmaningar kan indelas i två underkategorier efter vilken funktion de fyller i sammanhanget: tankeinstruerande och handlingsinstruerande (jfr Skoglund 2014: 175). De handlingsinstruerande uppmanar kvinnan till ett visst agerande, exempelvis ”Sök hjälp”, ”Prata med din barnmorska”. De tankeinstruerande ger instruktioner om hur kvinnan ska tänka för att sluta med ett oönskat beteende, exempelvis ”Tänk på hur du ska försöka undvika...”

Att styrande språkhandlingar i form av direkta uppmaningar förekommer i appens information kan å ena sidan ses som ett avvikande drag i patientcentrerad kommunikation (jfr Skoglund 2014: 191), men å andra sidan har mödrahälsovården i uppdrag av regeringen att aktivt verka för en alkohol-, drog- och nikotinfri graviditet (SFOG 2016; SOU 2009: 91). De styrande språkhandlingarna i informationen om ämnen som är direkt skadliga för fostret kan på så sätt ses som statligt sanktionerade och legitima i den offentligt finansierade mödrahälsovården.

I filmerna *Introduktion till MHV*, *Förlossningen* och *BB* förekommer också enstaka uppmaningar, som till exempel ”Ta alltid med dig legitimation eller annan ID-handling” och ”Ta med bekväma kläder, inneskor, barnkläder, hygienartiklar och kamera”. De uppmaningar som förekommer i dessa filmer är sakligt handlingsinstruerande, och ger till skillnad från uppmaningarna i filmerna om levnadsvanor inga personligt närgångna direktiv som normerar kvinnans tänkande eller agerande i förhållande till det ofödda barnet eller i förhållande till barnmorskan.

Förekomsten av direkt föreskrivande uppmaningar i filmerna om levnadsvanor bidrar till en påfallande variation i hur appen tilltalar gravida, beroende på vad temat för filmen är. Relationen mellan kvinnan och barnmorskan framställs som mer auktoritär och expertstyrd i filmerna om levnadsvanor än i filmerna om mödrahälso- och förlossningsvårdens olika faser och undersökningar. Denna stora variation i tilltal kan eventuellt uppfattas som förvirrande för nyanlända brukare, även om de direkt föreskrivande språkhandlingarna kan ses som legitima i information som berör levnadsvanor som kan vara direkt skadliga under graviditeten.

En återkommande uppmaning i informationen om alkohol, droger och tobak är uppmaningen ”Prata med din barnmorska”. Denna uppmaning kan visserligen ses som ett sätt att uppmuntra den gravida brukarens egenmakt över vårdssituationen och som en uppmuntran till fortsatt dialog med barnmorskan. Men uppmaningen skulle kunna missförstås av nyanlända gravida som att patienter i Sverige är skyldiga att redogöra för sina privata levnadsvanor för vårdpersonal. Enligt patientlagen (SFS 2014: 821, § 1, kap. 4) ska patientens självbestämmande och integritet respekteras, vilket innebär att patienten inte är förpliktad att redogöra för sina privata levnadsvanor för vårdpersonalen. Hur välvillig uppmaningen ”Prata med din barnmorska” än är riskerar den alltså att ge ett vilseledande intryck av att

den gravida kvinnan är skyldig att redogöra för sina privata levnadsvanor för barnmorskan. Just denna formulering skulle alltså behöva ses över i kommande versioner av appen.

Frågor

I det urval filmmanus som jag har undersökt förekommer inte en enda fråga till brukaren av svensk mödrahälsovård. Öppna frågor, som inbjuder till självreflektion och öppnar upp för en dialog mellan vårdpersonal och patienter, brukar annars ses som en del av den språkliga koden i personcentrerade vårddiskurser (jfr Starrin 2007: 72). Filmernas frånvaro av frågor kan förklaras av hur appen är uppbyggd; den har en tydligt avgränsad frågesektion och en informationssektion. Filmerna hör till informationssektionen, och de ska kortfattat ge grundläggande information om teman som ingår i mödrahälsovårdens basprogram.

Avsaknaden av frågor bidrar till att filmernas sätt att kommunicera med brukare framstår som traditionell och monologisk. Den röst som framträder i filmerna är en expertröst som ger information, pekar ut vad som är bra och dåligt för gravida och erbjuder hjälp och stöd, men till synes utan att efterfråga den enskilda kvinnans erfarenheter och reflektioner. Frånvaron av frågor skulle alltså kunna problematiseras mer inför kommande versioner av samtalsstödet.

Sammanfattning och diskussion

Analysen visar att informerande påståenden är den dominerande språkhandlingen i appens informationsfilmer, vilket kan ses som ett förväntat och önskvärt resultat mot bakgrund av att appens filmer är avsedda att ge saklig information om olika teman i mödrahälsovårdens basprogram. En jämförelse mellan de olika filmernas språkhandlingar påvisar dock en variation i hur appen kommunicerar med sina användare, beroende på om filmernas teman är livsstilsrelaterade eller relaterade till mödrahälsovårdens och förlossningsvårdens olika rutiner och undersökningar.

I tabell 2 nedan redovisas fördelningen av språkhandlingar i de 6 filmer som ingår i studien. Som tabellen visar går det att urskilja en skillnad mellan de filmer som informerar om de olika stegen under graviditeten (*Introduktion till förlossningen*, *Förlossningen* och *BB*) och de filmer som handlar om levnadsvanor under graviditeten.

Tabell 2. Språkhandlingarnas fördelning per film/tema.

Språkhandlingar	Alkohol och droger (18)	BB (31)	Förlossningen (39)	Introduktion till MHV (43)	Kost (18)	Tobak (16)
Informeraende påståenden	77 %	91 %	68 %	51 %	44 %	75 %
Åsiktsgeivande påståenden	6 %	3 %	15 %	14 %	39 %	6 %
Erbjudanden	17 %	3 %	2 %	7 %	11 %	19 %
Uppmaningar	0 %	3 %	15 %	28 %	6 %	0 %
Frågor	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %

I filmerna *Alkohol och droger*, *Kost* och *Tobak* förekommer flera språkhandlingar som avviker från normer i personcentrerad kommunikation, exempelvis direktiv i form av direkta uppmaningar och åsiktsgeivande påståenden som reglerar kvinnans handlingsutrymme. Genom dessa styrande inslag framträder en tämligen traditionell expertröst, där experten är den som ger anvisningar om hur den gravida kvinnan förväntas agera. När det gäller informationen om tobak, alkohol och droger kan detta ses som ett resultat av att mödrahälsovården har ett folkhälsopolitiskt uppdrag (jfr Regeringen 2008; SFOG 2016) och är skyldiga att ge tydlig information om levnadsvanor som är direkt skadliga för fostret. Men brukare av den svenska mödrahälsovården är inte förpliktade att berätta om sina levnadsvanor för barnmorskorna, om de inte vill. Den återkommande uppmaningen ”Prata med din barnmorska”, som förekommer i både tobaks- och alkohol-informationen, är därför diskutabel ur ett personcentrerat synsätt på vårdkommunikation.

Filmen om kost är den film i materialet som mest påtagligt avviker från normer för personcentrerad kommunikation. De åsiktsgeivande och styrande språkhandlingarna i denna film normerar den gravida kvinnans matvanor i detalj, utan att hänsyn tas till individuella eller kulturella kostvariationer. Exempelvis verkar innehållet enbart anpassat efter kvinnor som äter animaliska livsmedel, och alla gravida förutsätts ha problem med övervikt. Filmen innehåller en betydligt högre andel åsiktsgeivande påståenden än övriga filmer i materialet (39 procent, vilket exempelvis kan jämföras med att filmen om tobak endast har 6 procent åsiktsgeivande påståenden). Just denna film framstår som i behov av en genomgripande revidering inför nästa version av appen.

I filmerna om vad som händer i mödrahälsovården och på förlossnings- och BB-avdelningen framstår relationen mellan brukare och mödrahälsovårdens personal som mer jämlik än i filmerna om levnadsvanor under

graviditeten. Visserligen förekommer i dessa filmer normerande inslag i form av åsiktsgivande påståenden, men de åsiktsgivande påståendena har inte direkt föreskrivande modalitet, utan svagare modalitetsuttryck används. De åsiktsgivande inslagen fyller funktionen att synliggöra normer i den svenska mödrahälsovården för nyanlända kvinnor. Filmerna pekar ut vad som ses som lämpligt och mindre lämpligt, med hänsyn till att det är kvinnan som är den primära vårdtagaren i mödrahälsovården och att hennes patientsäkerhet och patientintegritet bör värnas. Den gravida brukaren som individ är alltså tydligt i fokus, och jag menar att dessa tre filmer överlag kommunicerar med kvinnan på ett sätt som är förenligt med normer i personcentrerad vårdkommunikation och uppmuntrar till kvinnornas egenmakt över vårdssituationen.

I forskningsprojektet har alla inblandade parter brottats med frågan om hur en rådgivningsdiskurs för nyanlända kvinnor lämpligen kan utformas, så att kvinnorna ska ta till sig faktagranskad information och få en mödrahälsovård likvärdig svenskfödda kvinnors. Barnmorskornas egna förslag på formuleringar till appens filmmanus har ofta bestått av direkta och entydiga uppmaningar, medan forskarna i projektet har försökt ta hänsyn till att både projektet i sig och mödrahälsovården som diskursiv praktik förväntas främja kvinnornas självbestämmande över den egna vården. Appens språkhandlingar kan alltså ses som ett resultat av kompromisser mellan barnmorskornas önskemål om tydlig information och forskarnas försök att utforma en kommunikation som är förenlig med principer för personcentrerad kommunikation.

Analysen tyder på att appens svenska filmmanus, som ligger till grund för de arabiska översättningarna, mestadels följer riktlinjer för personcentrerad vårdkommunikation. Ett problem med denna anpassning kan dock i realiteten vara att informationen i vissa filmer riskerar att bli alltför vag och indirekt. Exempelvis ville projektets barnmorskor ha med uppmaningen "Kom i tid till inbokade besök!" i appens introduktionsfilm, men forskarna ändrade denna direkt styrande uppmaning till en mindre styrande formulering i form av ett åsiktsgivande påstående: "Det är viktigt att du kommer i tid till inbokade besök."

Trots forskarnas ambitioner om att lyfta fram ett brukarperspektiv i appens information konstrueras ändå en ganska traditionell och monologisk expert-patient-relation mellan barnmorskor och gravida. Informationsfilmerna innehåller exempelvis inga öppna frågor, som uppmuntrar den gravida att själv reflektera över något eller inbjuder till en fortsatt dialog mellan barnmorskan och den gravida. Barnmorskorna konstrueras som självklara auktoriteter som genomför undersökningar och medicinska bedömningar, ger rådgivning och hjälper kvinnan under förlossningen. Kvinnorna framstår genom appens språkhandlingar som i behov av grundläggande upplysning om till exempel vad barnmorskorna gör, hur man bokar en tid på mödrahälsovården, hur en gynekologisk undersökning går

till och vad som händer på BB. Appens informationsurval kan beskrivas som i första hand anpassat till kvinnor med inga eller låga förkunskaper om kropp, graviditet och förlossning. Tidigare forskning (Kaufhold & Wirdenäs 2018; Axelsson m.fl. 2016) tyder på att många nyanlända har behov av basal, praktisk information om hur det svenska vårdssystemet fungerar, och den typen av information ingår i appen. På så sätt uppmuntrar appen nyanlända till egenmakt över den egna vårdssituationen; genom appens filmer får de inblick i hur mödrahälso- och förlossningsvården fungerar och vilka typer av kontroller och undersökningar som ingår i vården.

En avgränsning för föreliggande studie har varit att endast appens språkliga kommunikationsstrategier har undersökts. Även informationsfilmernas bilder har förstås en relationsskapande funktion i appen, och det vore angeläget att följa upp denna granskning med en multimodal textanalys. En tentativ iakttagelse av appens bilder är att bilderna varierar mycket beroende på vilka teman som tas upp. Bilderna till filmerna om mödrahälsovårdens olika undersökningar och rutiner visar barnmorskor och gravida kvinnor i autentiska undersöknings- och samtalssituationer, medan bilderna i filmerna om levnadsvanor till stor del består av tecknade illustrationer. I likhet med appens språkhandlingar är alltså även appens visuella, kommunikativa strategier varierande.

Sammanfattningsvis visar studien att appens språkhandlingar i de flesta fall är väl anpassade efter mödrahälsovården som en personcentrerad vårdpraktik, men att vissa justeringar behöver göras inför nästa version av kommunikationsstödet för mödrahälsovårdssamtal. Framförallt skulle appens filmer om levnadsvanor bättre kunna anpassas efter ett personcentrerat synsätt på vårdkommunikation. Relationen mellan den gravida kvinnan och mödrahälsovården framträder genom appens filmer som relativt traditionell och hierarkisk. Mödrahälsovården som vårdpraktik konstrueras visserligen som en frivillig vårdpraktik, men samtidigt förekommer språkhandlingar som tydligt normerar den gravida kvinnans agerande under graviditeten. Den nyanlända brukaren av svensk mödrahälsovård tilltalas via appen som en person som förväntas anpassa sig efter vårdpraktikens rutiner och normer.

Referenser

- Axelsson, Clara, Byrman, Gunilla, Petersson, Göran, Skoglund, Astrid & Stevenson-Ågren, Jean (2016), *”Det kan bli så mycket fel”*; *Förstudie om barnmorskors upplevelser av kommunikation med gravida kvinnor utan funktionell behärskning av svenska*. Forskningsrapport. Växjö/Kalmar: Linnéuniversitetet. E-resurs: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-49900> [2020-01-16]
- Byrman, Gunilla (2018), ”Projekt: Vänta barn på arabiska och svenska! Normkritisk innovativ design för interaktiv mödrahälsovård”. <https://lnu.se/forskning/sok-forskning/forskningsprojekt/vanta-barn-pa->

arabiska-och-svenska-normkritisk-innovativ-design-for-interaktiv-modrahalsvard/ [2020-01-16]

- Berbyuk Lindström (2018), "Utrikesfödda läkare i Sverige", i Linn Axelsson, Maja Povrzanović Frykman & Magnus Öhlander (red.) (2018), *Högutbildade migranter i Sverige*. Lund: Arkiv förlag, s. 145–156.
- Ebeling, Agneta (2011), *Att förstå och bli förstådd. En studie av kvinnliga somaliska patienters uppfattningar av tolkmedierat samtal med telefontolk respektive närvarande tolk*. Magisteruppsats, Institutionen för vårdvetenskap och hälsa: Göteborgs universitet.
- Eggin, Suzanne & Slade, Diana (2007), *Analysing casual conversation*. London: Cassel.
- Ericsson, Stina & Ottesjö, Cajsa (2012), "Att tilldela och motivera ansvar. Exempel från läkarsamtal med unga inom personcentrerad diabetesvård", i Anna-Malin Karlsson, Mats Landqvist & Hanna Sofia Rehnberg (red.), *Med språket som arbetsredskap: sju studier av kommunikation i vården*. Huddinge: Södertörns högskola, s. 75–90.
- Fairclough, Norman (1992), *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman (1995), *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman.
- Fairclough, Norman (2010), *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Harlow: Longman.
- Halliday, M. A. K. (2004), *An introduction to functional grammar*. London: Arnold.
- Holmberg, Per & Karlsson, Anna-Malin (2006), *Grammatik med betydelse: en introduktion till funktionell grammatik*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Holmberg, Per (2011), "Texters interpersonella grammatik", i Per Holmberg, Anna-Malin Karlsson & Andreas Nord (red.), *Funktionell textanalys*. Stockholm: Norstedts, s. 97–113.
- Karlsson, Josefine & Sjöström, Yvonne (2011), *Tolk användning i vården. Sjuksköterskors erfarenheter – en kvalitativ studie*. Examensarbete i omvårdnad. Malmö: Malmö högskola.
- Kaufhold, Kathrin & Wirdenäs, Karolina (2018), *Att mediera information om vårdmöjligheter för nyanlända. Evaluering av SLL:s kommunikation 2015/16*. Slutrapport. Stockholms universitet, Institutionen för svenska och flerspråkighet.
- Miller, William R. & Rollnick, Stephen (2013), *Motiverande samtal; att hjälpa människor till förändring*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Munthe, Christian, Sandman, Lars & Ceutas, Daniela (2011), "Person Centred Care and Shared Decision Making: Implications for Ethics, Public Health and Research", *Health Care Analysis*. Vol 3, 2012: 231–249.
- SFOG (2016), *Mödrhälsövård. Sexuell och reproduktiv hälsa*. Rapport nr 76. SFOG: Intressegruppen för Mödrhälsövård inom SFOG, Samordningsbarnmorskorna inom SBF i samarbete med Psykologer för mödrhälsövård och barnhälsövård. E-resurs: www.sfog.se/natupplaga/ARG76web4a328b70-0d76-474e-840e-31f70a89eae9.pdf [2020-01-16]
- SFS 1986: 223. Förvaltningslag. Sverige: Regeringen.

- SFS 1982: 763. Hälso- och sjukvårdslag (1982). Sverige: Regeringen.
- SFS 2014: Patientlag. Sverige: Regeringen.
- SLL (2018), *Basprogram för vård under graviditet*. Mödrahälsovårdsenheten, Stockholms läns landsting. E-resurs: <https://www.vardgivarguiden.se/globalassets/behandlingsstod/barnmorskemottagning/basprogram.pdf?IsPdf=true>
- Skoglund, Astrid (2014), *Kommunikativa strategier i texter om tobaksavvänjning. Innehåll, argumentation och modellläsare*. Avhandling. Institutionen för svenska språket, Linneuniversitetet. Växjö: Linneus University Press.
- Regeringen (2008), *En förnyad folkhälsopolitik*. Sverige: Regeringen.
- Socialstyrelsen (2016a), *Tolkar för hälso- och sjukvården och tandvården. Kartläggning våren 2016*. E-resurs: www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/20184/2016-5-7.pdf
- Socialstyrelsen (2016b), *Socioekonomiska faktorer påverkan på kvinnors och barns hälsa efter förlossning*. E-resurs: <https://www.socialstyrelsen.se/publikationer2016/2016-12-14>
- Socialstyrelsen.se. Nationella riktlinjer och utvärderingar. E-resurs: <https://www.socialstyrelsen.se/riktlinjer/nationellariktlinjer>
- Starrin, Bengt (2007), "Empowerment som förhållningssätt: kan vi lära oss något av Pippi Långstrump?", i Askheim & Starrin (red.), *Empowerment i teori och praktik*. Malmö: Gleerups, s. 62–75.
- Vårdhandboken.se (2018), "Personcentrerad vård". Senast reviderad 2018-04-24. Sveriges kommuner och landsting. E-resurs: www.vardhandboken.se/om/om-vardhandboken/att-anvanda-vardhandboken/ [2020-01-16]
- Yassin, Daroon (2011), "Elever i år 3 tycker till", Per Holmberg, Anna-Malin Karlsson & Andreas Nord (red.), *Funktionell textanalys*. Lund: Studentlitteratur, s. 114–126.

Runstenen från Växjö domkyrka

Per Stille

Bakgrund

Utanför Växjö domkyrkas kor står en runsten, Sm 10. Den uppmålades den 17 september 2004 av Helmer Gustavson och utifrån dennes läsning har också en informativ skylt blivit uppsatt av länsstyrelsen. Där skulle man ha kunnat läsa (skylten var den 1 mars 2019 trasig!): ”Tyke viking reste stenen efter Gunnar, Grims son. Gud hjälpe själen”. Tolkningen är i huvudsak densamma som Ragnar Kinander ger i *Smålands runinskrifter* och återkommer i de flesta senare behandlingar av stenen, men i sin rapport över uppmålningen och i texten i sin presentation av stenen i *Runor i Kronobergs län* ger Helmer Gustavson också ett annat förslag till tolkning. Vad är det som står på stenen och hur har den på skylten angivna texten vuxit fram?

Runstensens tolkningshistoria

Första kända tillfället när runstenen uppmärksammades var lördagen före Palmsöndagen 1813, dvs. den 10 april. Det var den unge gymnasisten Johan Forsander som då kunde identifiera runorna på ena sidan av stenen. Denna var placerad strax ovan foten på muren och enligt Forsanders anteckning till största delen oläslig på grund av rappningen. Forsanders avbildning och läsning av texten återfinns i hans dagbok vilken återges i Knutsson (1993: 6). Det är också denna läsning som kom Liljegren till del och som återges i hans *Run-Urkunder* (1833: 140). Forsander återger runtexten enbart med runor och har läst skiljetecknet i form av två lodräta punkter korrekt, medan Liljegren återger den translittererad och med skiljetecken i form av en punkt: ”... .unar. sun. Kirims ...”. Forsander har en utförligare beskrivning i sina Anteckningar (bd 10 pag. 89r) från den 21 april 1830 där han också skriver: ”Förut övertäckt med kalkrappning blef den först upptäckt år 1813. Inskriften, som ej fullständigt kan läsas, är denna: – – ati stein eftir Gunar sun Girims. Gud hialbi sal hans – – – itygi – –”. Läsningen motsvarar i stort de runor som finns på en teckning av stenen i Antikvarisk-topografiska arkivet (fig. 1). Denna är enligt anteckning av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius utförd omkring 1835 av Forsander.

Nästa person som sysslar med inskriften är lektor Ludvig Larsson (1914: 130). I sin artikel hävdar han att han omtalat runstenen i en notis i Smålandsposten den 24 juli 1900. Smålandsposten kom dock aldrig ut denna dag och jag har än så länge inte kunnat finna Larssons notis. I artikeln återger Larsson texten från Forsanders samlingar i Växjö läroverks bibliotek (nuvarande stadsbiblioteket), men bidrar också med en utförligare läsning. Han klagar över att någon fyllt i runorna med färg vilket gör dem svårlästa,

och det är uppenbart att han inte kan urskilja runor i första delen av inskriften. Han (1914: 136) skriver: ”Runslingans ändrar löpa ut i några enkla ornament”. Han har läst de två fristående orden i mitten av stenen som **tuki** och **uikikr**. Förutom att han lyckats läsa ännu en runföljd har han också i motsats till Forsander uppfattat strecket före **tuki** som en del av ramen. Larsson uppfattar de två fristående orden som inledningen på inskriften och ger tolkningen ”Toke Viking reste stenen efter Gunnar Grims son. Gud hjälpe [sic] hans själ”. Av texten framgår att Larsson ser Viking som ett binamn till Toke, naturligt nog utifrån hans läsning då verbet står i singular.

Kinander (1935: 55 ff.) återger Larssons tolkning och det är uppenbart att denna har haft betydelse för Kinanders sätt att resonera om inskriften. Han uppfattar de fristående orden som ett förtydligande tillägg, och hans översättning visar hur han tänkt sig att det ska läsas: ”Tyke – vikingen Tyke – reste stenen efter Gunnar Grims son. Gud hjälpe själen”. Hans förklaring är att när ristaren kom till slutet av ristningen kände han ett behov av att förtydliga vem Tyke var. De fristående orden ”utgör sannolikt ett förtydligande komplement till det **tuki**, som antagligen är det första ordet i randslingan”. Problemet är dock att det inte står så i början av inskriften vilket Kinander är väl medveten om: ”Som synes är det egentligen endast frånvaron av bistavar till [runan] nr 1, som talar emot läsningen **tuki**”. Han underbygger sin tanke: ”När ristaren insåg, att inskriftens början var ofullständigt formulerad, och korrigerade detta genom att hugga in orden **uikikr tyki** mitt på stenen, voro kanske bistavarna på [runorna] 1 (och 3) och punkten inne i 2 **u** ännu ej huggna och blevo ej heller senare inristade”. Resonemanget framstår inte som helt övertygande och det känns som om Kinander är uppbunden av tanken att namnen mitt på stenen hänför sig till resaren.

När nu runinskriften behandlas i modern tid är det Helmer Gustavson som står för tolkningen. Gustavson var en mycket skicklig fältrunolog och hans bedömning av inskriftens första fyra runor har intresse. Så här skriver han i en rapport till Riksantikvarieämbetet (ATA 322-3757-2004):

Omedelbart efter rundjurets huvud är en rak linje huggen vinkelrätt mot inskriftsbandets ramlinjer. Den är tydlig och kan utgöra en huvudstav. Några bistavar som har hört samman med denna linje har inte varit ristade. Ristningsytan invid den raka linjen är nämligen slät och välbevarad. Mellan huvudstaven och bistaven i 2 **u** finns strax ovanför halv runhöjd en rund fördjupning med ojämn botten och skiljer sig därigenom från de avsiktligt huggna punkterna i inskriften. Ojämnheten kan bero på sekundär vittring. Av runa 2 [sic] återstår en huvudstav, som är något urvittrad i toppen, samt ansättningen av bistav mot huvudstaven på platsen för en k-bistav. En bågformad fördjupning till vänster om huvudstavens topp är ej huggen Runan har varit **k** eller **f**.

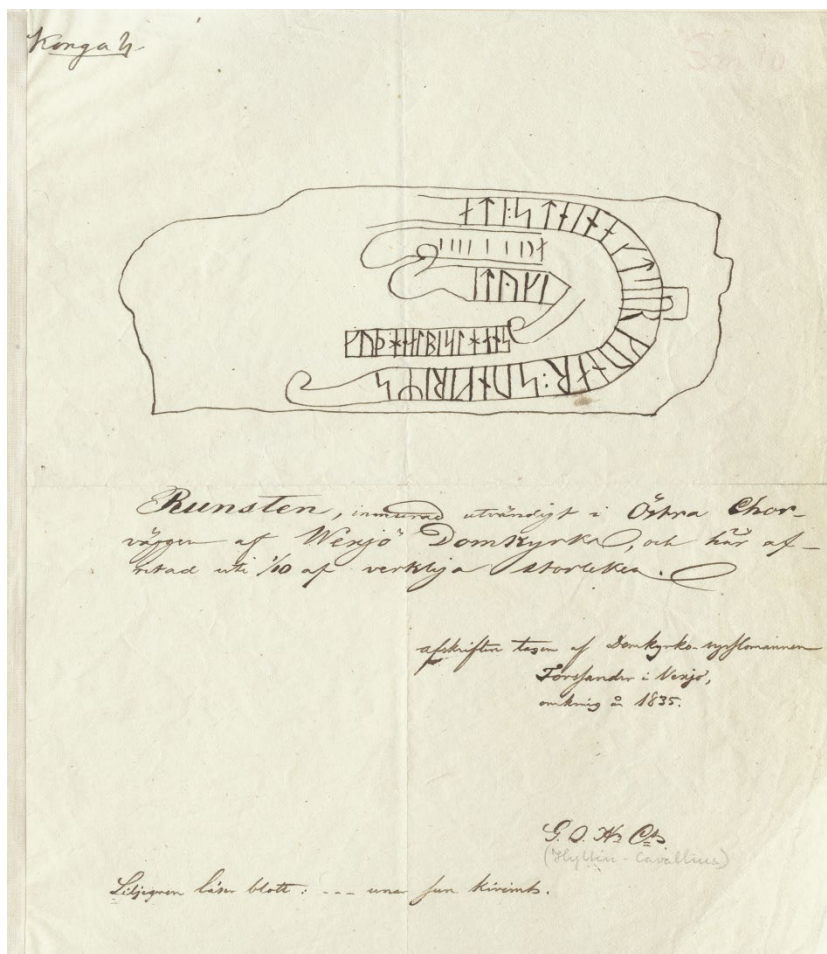

Bild 1. Forsanders avbildning av Sm 10 omkring år 1855. (ATA).

Gustavson skriver vidare att läsningen av inskriftens början är osäker. Han ger dock liksom Kinander och Larsson företräde för tolkningen att ristaren har glömt att hugga bistavarna på första runan och att denna varit avsedd som en **t**-runa. Han ser det som mindre sannolikt att det lodräta strecket skulle utgöra en avgränsningslinje i stället för en runa och menar att avgränsningslinjerna i inskriften i övrigt inte utgör någon parallell. Skulle det dock vara så att det rör sig om tre runor **uki** menar han att det kan röra sig om namnet *Ungi* och att de fristående namnen då kan uppfattas som ristarsignatur. Han lämnar öppet om **uikikr** ska förstås som personnamn eller epitet. Även om Gustavson anser att tolkningen av namnet som *Ungi* som den mindre troliga, redovisar han den ändå samvetsgrant i den inskriftskatalog som ingår i *Runor i Kronobergs län* (Gustavson 2008: 141 f.).

Den 17 september 2004 målade Helmer Gustavson Sm 10 och samma dag var jag behjälplig att måla Sm 1 vid Aringsås kyrka. Vi hade då möjlighet att diskutera tolkningen av Sm 10 och jag presenterade förslaget Unge vid ett runnamnseminarium i Uppsala den 24 oktober samma år.

Vilka namn inleder texten?

Så vilket namn är det som inleder texten? En äldre forskargeneration antog ganska ohämmat felristningar av olika slag. Svante Lagman (1989) kunde visa att direkta felristningar inte var så förekommande som man antagit. Man kan säga att det numera finns en konsensus att man först bör uttömma möjligheten att tolka namnet utifrån befintlig text innan man antar en felskrivning. Så vilka runor finns i ristningen? Det första som möter kan vara antingen en **i**-runa (is) eller en begränsningslinje (eller ornament). Nästa runa är otvetydigt **u**. Vad gäller tredje runan utesluter Gustavson möjligheten att det rör sig om en **m**-runa (man), men diskuterar om den förutom att kunna vara en **k**-runa (kön) möjligen skulle kunna vara en **f**-runa (få). Jag menar att den nedre bistaven (kvisten) går för nära huvudstaven för att det ska kunna vara möjligt. Fjärde runan är **i**. Tre runor är alltså säkra **uki**. Att textbegränsande streck finns i övriga texten är helt klart. Det finns före och efter böneformeln, det finns före **tuki** och efter **uikikr**. Dessa är dock som Gustavson påpekar inga klara paralleller. Rundjurshuvudet utgör ju i sig själv en begränsning som inte kräver något mera. Det förekommer i runristningar att huvudet avgränsas från texten med streck. Så använder runristaren Torbjörn (Sigtuna) två streck, något som Magnus Källström (1999: 106) kallar ”halsband” och som väl snarast bör ses som en del av ornamentiken. Tyvärr är det svårt att finna bra paralleller till växjöstenen i det småländska materialet. Endast en ristning kan klart ses som utförd i samma stil. Det är Sm 21 från Lidakvarn, som förutom att vara i samma stil också verkar vara utförd av samma ristare som Sm 10. Men ristningen är hårt sliten och nästan oläslig. Kinander (1931–1960: 78) verkar anta att runföljden börjar med den efterföljande **n**-runan (nöd). Av imålningen (Gustavson 2008: 163) verkar det finnas två lodräta streck före denna **n**-runa. Kombinationen med två **i**-runor i rad i början av en inskrift är svår att tänka sig och det skulle det tala starkt för att det första strecket i respektive inskrift inte är att tolka som en runa över huvud taget. Parallellen talar snarare för att det första lodräta strecket inte ska förstås som en runa.

Vilka möjligheter finns då att tolka dessa tre (eller fyra) runor? Ristarens språk är rimligtvis det som talas i trakten i början av tiohundratalet. Ristarens sätt att använda runorna är också beroende av tid och plats, men är i huvudsak knutna till ett personligt användande. Tyvärr är ju inga andra läsbara inskrifter kända av denne ristare så det är enbart utifrån texten på Sm 10 som vi känner hans skrivvanor.

Några tolkningar bör man kunna avfärda som mindre troliga. En är att **ki** skulle kunna stå för ett *-gæirr* där /r/ bortfallit. Den diskussion som förts

har rört akkusativformer i två danska exempel **oski** *Asgæir* (ack.) DR 96 och **isgi** *Æsgæir* (ack.) DR 135 (Larsson 2002: 113–114). Michael Lerche Nielsen (2003: 227) påpekar att i sydsandinavisk/dansk monoftongeras diftongen. Resultatet av ljudutvecklingen blir namnledet *-gir* som uppfattas som en ia-stam med akkusativ på *-i*. I Sm 10 ser vi att diftongeringen är kvar, exempel **reisti** och **stein**, och någon bortfall av /r/ i nominativ är ju med Lerche Niensens förklaring inte att vänta. En annan tolkning är *Hugi* där i så fall /h/ fallit, alternativt lämnats obetecknat. I småländska vikingatida runinskrifter är dock /h/ framför vokal alltid utsatt med ett undantag av den avvikande Sm 7, **ialbi** *hialpi* och **as** *hans(?)*. Även denna tolkning är mindre trolig.

Det finns ett par andra möjligheter, men de rör namn som är svagt belagda eller inte belagda över huvud taget. *Uggi* (Peterson 2007: 240) skulle kunna komma ifråga. Namnet finns i fornvästnordiska (Lind 1920-21 sp. 390), men det belägg som anförs från fornsvenska hos Peterson är säkerligen en felläsning (meddelande från Lennart Ryman, Sveriges medeltida personnamn). Det har föreslagits att namnet skulle ingå i det skånska ortnamnet Ugerup. Berit Sandnes (2010: 92) menar dock att förleden i detta fall snarare är ett *wiki* med betydelse 'åkrök', vilket skulle stämma väl med läget. Ytterligare möjligheter är att det kunde röra sig om annars ej belagda kortformer av *Øygæirr* eller (om man väljer att acceptera en läsning **iuki**) *Iogæirr*. Det finns ett mycket sent fornsvenskt belägg på Ögge, men det är utvecklat ur ett Ödger och har alltså ett annat ursprung.

Ungi är så vitt jag kan se den bästa kandidaten för en tolkning av den första runföljden. Namnet är väl belagt (Peterson 2007: 243), liksom dess motsvarighet *Gamli*. Ulla Stroh-Wollin argumenterar för att det också finns en feminin form *Unga* på U 169 Björkeby och hänvisar till belägg för namnet *Ungi* (2012: 198).

Om man nu frigör sig från tanken att de två runföljderna mitt på stenen är ett förklarande tillägg till resarnamnet så återstår att förklara dem. Den enklaste förklaringen är att det rör sig om två namn. I ingen annan inskrift möter vi *vikingr* som epitet, däremot finns det belagt som namn i inte mindre än nitton inskrifter (Peterson 2007: 255). I huvudsak kan fristående namn i nominativ förklaras på två sätt, antingen som namn på ytterligare resare i en underförstådd minnesformel (Stille 1999:137 ff.) eller som namn på den som utfört ristningen i en s. k. "signatur" (Källström 2007: 122 ff.). Ristarnamn är ovanliga i det småländska materialet; möjligen återfinns sådana i Sm 1 "Åsgöt" (för läsning och tolkning se Gustavsons rapport ATA 322-3756-2004) och i Sm 111 "Ågut" (enligt läsning och tolkning i Varenius et al. 2002: 358). För det senare namnet kan man också tänka sig tolkningen "Ågöt" med tanke på skrivningen av "Vigöt" i samma inskrift. Fristående resarnamn är också ovanliga. Det finns troligen två sådana i Sm 152, men är där förbundna med "och". För Sm 10 får avgörandet tills vidare hållas öppet.

Historien före 1813

Domkyrkans kor byggdes troligen under 1200-talets andra hälft (Gustafsson & Ullén 1970: 77; Balić 2017: 104f.). Man antar att sidobyggnaderna till det gamla koret rivits först och utgjort grundmurarna till det nya koret (a.a. 1970: 73). Det är alltså möjligt att Sm 10 varit inmurad redan i 1100-talskyrkan. När 1100-talskyrkan byggdes tog man säkerligen materialet så nära som möjligt. Ivan Balić (2017: 103). ger uppgiften att vid landtransporter av sten längre än 3,2 kilometer översteg transportkostnaderna priset på stenmaterialet. Man bör alltså tänka sig att runstenen förmodligen inte fraktats hur långt bortifrån som helst. Anne-Sofie Gräslund (2002: 139 ff.) diskuterar tillämpligheten av den stilkronologi som hon har utarbetat för målarområdets runstenar på det småländska materialet, och vad gäller den period som Sm 10 hör till, Pr 1, anger hon samma relativa tidsperiod 1010–1040. Det innebär att runstenen hör till de yngre i landskapet. Det bör påpekas att Kinanders (1931–60: 22 ff.) datering till andra hälften av tiohundratalet bygger på andra, föråldrade grunder och inte bör användas. Vid denna tid, om man får tro Sigfridslegenden, skulle det ha funnits en träkyrka som föregångare till den senare domkyrkan i sten. Martin Hansson (2017: 55) räknar med att det fanns två bebyggelseenheter vid denna tid belägna på var sin sida om Guldsmedsbäcken omedelbart söder om domkyrkan. Denna bäck skilde den mer profana delen av Växjö från domkyrkostaden. Man kunde tänka sig att Sm 10 varit placerad antingen nära bebyggelsen, likt Sm 36 i Bolmaryd, Nöttja, eller vid en väg som leder upp till samma bebyggelse som Sm 37 Rörebro, Nöttja. En annan möjlighet är att runstenen skulle kunna utmärka en avgränsad kristen del av ett fortfarande använt gravfält. Det närmaste, kända gravfältet ligger sydöst om domkyrkan vid Kampen. Vål så troligt är att runstenen fungerat som en brosten, kanske placerad vid Guldsmedsbäcken för att underlätta besök vid kyrkan. För alla dessa tänkbara placeringar se diskussionen i Stille (2015).

Vilka var då de personer som nämns på Sm 10? Det framgår ganska tydligt av inskrifterna på de småländska runstenarna att resarna hör till det övre skiktet i samhället (Stille 2008: 78 ff.; 2006). I detta skikt fanns många som deltog i striderna i England runt 990–1020, av allt att döma mer så i Finnveden än i Varend. Man kan också tänka sig att det var människor som hade tagit intryck av den kultur man mött och som på olika sätt främjade den kristna tron (Stille 2002). Tyvärr framgår det inte i vilken relation Unge står till Gunnar, eller till Tyke och Viking. Man kan undra över varför Grim särskilt omnämns som Gunnars far. En möjlighet skulle vara att det rör sig om en brödrakrets där Grim också är Unges far, liksom Tykes och Vikings. En annan möjlighet är att Gunnar är Unges far och bror till Tyke och Viking. Självfallet kan också omnämmandet av Grim främst ha att göra med att denne var en känd person.

Inskriften på Sm 10 bör alltså läsas på följande sätt i translittererad text, runsvensk normaliserad text och nusvensk översättning:

u(k)i (:) reisti : stein (:) eftir : kunar : sun : kirims × ¶ kuþ healbi sel hans ¶ tyki × ¶ uikikr

Ungi(?) ræisti stæin æftir Gunnar, sun Grims. Guð hialpi salu hans! Tyki. Vikingr.

Unge(?) reste stenen efter Gunnar, Grims son. Gud hjälpe hans själ. Tyke. Viking.

Litteratur och förkortningar

Anglert, Mats & Larsson, Stefan (red.) (2017), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. [Stockholm]: Arkeologerna.

ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Balic, Ivan (2017), ”Recept på en domkyrka”, i Mats Anglert & Stefan Larsson (red.), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. [Stockholm]: Arkeologerna.

Gräslund, Anne-Sofie (2002), ”De senvikingatida runstenarna i Jönköpings län – deras ornamentik och datering”, i Jan Agertz & Linnea Varenus (red.), *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002. Jönköping, s. 139–154.

Gustafsson, Evald & Ullén, Marian (1970), *Växjö domkyrka: Växjö, Småland band IV:1*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Gustavson, Helmer. (2008), ”Katalog över runinskrifter i Kronobergs län” i *Runor i Kronobergs län*, Kronobergsboken 2008. Växjö, s. 113–227.

Hansson, Martin (2017), ”Medeltidens Växjö – en arkeologisk berättelse om ursprung och utveckling”, i Mats Anglert & Stefan Larsson (red.), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. [Stockholm]: Arkeologerna.

Kinander, Ragnar (1935–1961), *Sveriges runinskrifter. Bd 4, Smålands runinskrifter*. Stockholm.

Knutsson, Christer (1993), *Johan Forsander: arbetsmyra i Tegnér's skugga*. Växjö: Kulturfören. Memoria 2:93.

Källström, Magnus (1999), *Torbjörn skald och Torbjörn – studier kring två mellansvenska runristare*. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Univ.

Källström, Magnus (2007), *Mästare och minnesmärken: studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.

Lagman, Svante (1989), ”Till försvar för runristarnas ortografi”, *Projektet De vikingatida runinskrifternas kronologi. En presentation och några forskningsresultat*. Uppsala. Runrön 1, s. 27–37.

Larsson, Ludvig (1914), ”Runstenen i Växjö domkyrka – och Gunnar Gröpe?” *Svenska studier tillägnade Gustaf Cederschiöld den 25 juni 1914*. Lund, s. 129–136.

Larsson, Patrik (2002), *Yrrunan: användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter = The Ýr-rune : use and phonetic value in Scandinavian runic inscriptions*. Diss. Uppsala: Univ.

- Lerche Nielsen, Michael (2003), ”Yrrunens anvendelse og lydverdi i nordiske runeindskrifter” *Arkiv för nordisk filologi* 118: 211–232.
- Liljegren, Johan Gustaf (1833), *Run-urkunder*. Stockholm.
- Lind, Erik Henrik (1920-21), *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala.
- Om runstenar i Jönköpings län*. Red. Jan Agertz & Linnea Varenius. Småländska kulturbilder 2002. Jönköping.
- Peterson, Lena (2007), *Nordiskt runnamnslexikon*. 5., rev. utg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Runor i Kronobergs län*, Redaktion Martin Hansson, Per Stille, Mats Nässert grafisk form. Kronobergsboken 2008. Växjö.
- Sandnes, Berit (2010), *Skånes ortnamn Serie A Bebyggelsenamn. D. 6 Gårds härad*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Sm [+nummer] = SmR
- SmR = *Smålands runinskrifter granskade och tolkade av Ragnar Kinander*. Sveriges runinskrifter 4. Stockholm 1936–61.
- Stille, Per (1999), *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering*. Runrön 13. Uppsala.
- Stille, Per (2002), ”Kristen tro och runstenar i Jönköpings län”, i *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002, s. 119–130.
- Stille, Per (2006), ”Lekter i vikingatidens småländska runstensmonument”, i *Lekt och lärt. Vänskrift till Jan Einarsson* 2006. Redaktörer Sofia Ask, Gunilla Byrman, Solveig Hammarbäck, Maria Lindgren, Per Stille. Rapporter från Växjö universitet. Humaniora. Nr 16: 254–257.
- Stille, Per (2015), ”Runstenarna i landskapet. En undersökning av vad placeringen av runstenarna i Tiohärad kan säga om resarna och deras budskap”, *Futhark* 5: 137–149.
- Stroh-Wollin, Ulla (2012), ”U 169 Björkeby: A Daughter without a Name?”, *Futhark*. 2: 193–200.
- U [+nummer] = Elias Wessén & Sven B. F. Jansson, *Upplands runinskrifter*, bd. 1–4. Sveriges runinskrifter 6–9. Stockholm 1940–58.
- Varenius, Linnea, Helmer Gustavson, Jan Agertz (2002), Guide till besöksvärda runstenar i Jönköpings län med kartöversikt och register. *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002, s. 285–395.

Det uppmärksammade jämsällldhetsperspektivet

Text- och genusanalys av tio barnavårdsutredningar

Peter Ström

Inledning och syfte

Frågan om jämsällldhet mellan kvinnor och män har varit ett av de stora samhällsprojekten i efterkrigstidens Sverige, och under 2000-talet framstår jämsällldhetsambitioner mer eller mindre som självklara i såväl näringslivet som i den offentliga sektorn. Sveriges jämsällldhetspolitik kan sammanfattas i en strävan mot ett samhälle där män och kvinnor värderas lika i alla avseenden och ges lika chanser att utvecklas inom alla livets områden (Regeringen 1999: 5).

Exempel på offentliga institutioner som har uppmärksammat ett jämsällldhetsperspektiv är Socialstyrelsen och socialtjänsten. Arbetet med jämsällldhetsfrågor inom socialtjänsten har föreskrivits av den svenska regeringen och Socialstyrelsen som reglerar socialtjänstens verksamhet. År 2002 togs initiativ av regeringen till den första genomgripande granskningen av socialtjänsten ur ett jämsällldhetsperspektiv (Socialstyrelsen 2004b), och en sådan genomlysning motiveras av att det antas finnas värderingar om kön som får konsekvenser för bedömningar och beslut i förhållande till enskilda. Vidare framgår att målet för socialtjänsten är att kvinnor och män ska ha samma förutsättningar att få sina behov tillgodosedda. En sak som lyfts fram i genomlysningen är att fäder ofta är ”frånvarande i den sociala barnavårdens utredningar och bedömningar” (Socialstyrelsen 2004b: 97). Exakt vad som menas med det framgår inte i rapporten, men iakttagelsen motiverar Socialstyrelsen att betona vikten av att öka medvetenheten om jämsällldhet inom socialtjänstens verksamhet och att synliggöra samt diskutera föreställningar om kvinnor och män. I rapporten framgår också att ”fäder varken betraktas eller bemöts som fullvärdiga föräldrar” i mötet med socialtjänsten (Socialstyrelsen 2004b: 97). Dessa påståenden fångade mitt intresse och föranleder mig att undersöka vilka uttryck som dessa förhållanden tar i socialtjänstens texter. Syftet är att undersöka jämsällldhetsaspekter i skriftliga barnavårdsutredningar, och studien problematiserar påståendet om faders frånvaro i dessa utredningar och undersöker på vilka sätt som fäder och mödrar behandlas olika i socialtjänstens barnavårdsutredningar samt hur aspekter av jämsällldhet (eller ojämsällldhet) har genomslag i texterna. Mer konkret innebär det att jag genomför två delanalyser som adresserar en fråga om faders respektive mödrars närvaro i texterna och en fråga om individualisering av fäder respektive mödrar i texterna. På det viset aktualiseras vilka förutsättningar som kvinnor

respektive män har att på lika villkor delta som föräldrar i familjelivspraktik. Ett mer övergripande syfte är att uppmärksamma isärhållande mekanismer (Hirdman 2003: 65) som får konsekvenser för individers möjligheter att välja sina liv och levnadssätt. Det handlar följaktligen om att frilägga skillnadsskapande processer i samhället med målet att bidra till emancipatorisk utveckling för både kvinnor och män.

Barnavårdsutredningar som myndighetstexter och forskningsmaterial

Barnavårdsutredningar skrivs i tusental varje år av socialsekreterare vid socialtjänsten i Sveriges alla kommuner, och mellan 15 och 20 procent av alla barn i Sverige blir föremål för en barnavårdsutredning någon gång under sin uppväxt (Sundell m.fl. 2007: 184). Vidare är barnavårdsutredningar en textgenre som spelar en viktig roll i en välfärdsstat med relativt starkt socialt skyddsnät, och texterna kan ha långtgående konsekvenser för personer som berörs av dem. I vissa fall spelar barnavårdsutredningar avgörande roll i enskilda personers liv. Syftet med barnavårdsutredningar är att undersöka om ett specifikt barn har behov av socialtjänstens insatser, på grund av att barnet inte får sina behov tillgodosedda på annat håll (Clevesköld m.fl. 2012: 215). Sådana utredningar genomförs ofta av socialsekreterare i par, men skrivandet av själva texterna görs i regel av primärt en person (Ström 2017).

I flera avseenden har barnavårdsutredningar en särställning bland myndighetstexter. Ström (2017) skiljer mellan *allmänt informerande myndighetstexter* och *myndighetstexter för handläggning och dokumentation*. De allmänt informerande myndighetstexterna ingår i en opersonlig myndighetskommunikation, och texterna når en stor mottagargrupp. Till skillnad från allmänt informerande myndighetstexter har den andra kategorin (myndighetstexter för handläggning och dokumentation) betydligt färre läsare, och i dessa texter kommunicerar myndigheter med specifika individer snarare än med odefinierade medborgare. Det innebär att distansen mellan sändare och mottagare är större i kommunikationen som sker via allmänt informerande myndighetstexter. En annan skillnad mellan allmänt informerande myndighetstext och myndighetstext för handläggning och dokumentation är att de allmänt informerande texterna utformas och bearbetas av språkkonsulter eller andra personer med speciella kunskaper om text. Det gäller inte för den andra typen av myndighetstexter, eftersom de texterna på mer genomgripande sätt är redskap i yrkesutövning som syftar till att uppnå andra specifika och konkreta verksamhetsmål, och de skrivs av personer som har sin huvudsakliga kompetens inom de aktuella yrkes- och kunskapsområdena. Barnavårdsutredningar ingår i kategorin myndighetstexter för handläggning och dokumentation, men de avviker från många andra av dessa myndighetstexter genom att inte vara korta beslutsmeddelanden eller enkel dokumentation av händelser och ageranden. Istället

är barnavårdsutredningar längre sammanhängande och diskursiva texter med höga krav på analytiska resonemang och saklig argumentation.

Det finns flera anledningar att studera just barnavårdsutredningar ur ett jämställdhetsperspektiv. Ett skäl är att dessa texter aktualiserar föräldraskap och familjelivspraktik, det vill säga en social praktik som är starkt könad (Lind Palicki 2010; Westberg 2016). En annan anledning att studera barnavårdsutredningar ur ett jämställdhetsperspektiv är texternas status i samhället och hur de produceras. I likhet med andra myndighetstexter har barnavårdsutredningar en inneboende makt (Lind Palicki 2010: 17), men till skillnad från allmänt informerande myndighetstexter blir myndighetstexter för handläggning och dokumentation inte föremål för expertbetonad språkbearbetning. Därmed manifesteras en mer ofiltrerad representation av myndighets- personers föreställningar om sociala konstruktioner, till exempel föreställningar om kvinnligt och manligt. Konstruktioner av kvinnligt och manligt i barnavårdsutredningar kan därför beskrivas som mindre tillrättalagda än de som konstrueras i exempelvis allmänt informerande myndighetstexter. Vidare sticker barnavårdsutredningar som sagt ut bland myndighetstexter genom att vara längre diskursiva texter samtidigt som de vänder sig till specifika individer. Det kan innebära att mottagare på ett tydligare sätt tar intryck av dessa myndighetstexter och övertar samt införlivar diskursiva föreställningar i sin egen förståelse av världen. Mot bakgrund av detta finns det anledning att kritiskt undersöka barnavårdsutredningar och vilka världsbilder som de konstruerar och sprider i samhället.

Jämställd socialtjänst?

En granskning av hur jämställdhet kommer till uttryck i barnavårdsutredningar kan också motiveras med hänvisning till socialtjänstens verksamhetsmål. För denna myndighet finns det tydliga mål om att jämställdhet är något som ska främjas (Socialstyrelsen 2004b, 2008),¹ och i förhållande till socialtjänsten kan jämställdhet aktualiseras ur två perspektiv: ett inre och ett yttre. Ett *inre perspektiv* skulle fokusera på socialtjänstens sammansättning av kvinnlig respektive manlig personal, kvinnors respektive mäns befattningar inom organisationen och ojämlika villkor i övrigt för kvinnor respektive män i verksamheten. Ett *yttre perspektiv* skulle fokusera på hur enskilda som kommer i kontakt med socialtjänsten bemöts och positioneras på olika sätt beroende på könstillhörighet. Ett sådant yttre perspektiv kan också beskrivas som ett *brukarperspektiv*.

Ur ett inre perspektiv uppfattas jämställdhet vid socialtjänsten som ett problem på grund av att socialtjänsten är starkt kvinnodominerad. Kvinnor

1 I den här genomgången har jag utgått dessa tidigare publikationer eftersom de är mest aktuella för studiens material (se avsnitt *Material*). Socialstyrelsen har dock även senare gett ut andra publikationer på samma tema, till exempel *Jämställdhetsperspektivet i öppna jämförelser av socialtjänst och kommunal hälso- och sjukvård* (Socialstyrelsen, 2016).

utgör 78 procent av den samlade personalstyrkan i individ- och familjeomsorgen (Socialstyrelsen 2004b: 32), och därmed betraktas denna del av socialtjänsten som en könssegregerad verksamhet (Socialstyrelsen 2008: 98)². I enlighet med klassiska könsstrukturer i arbetslivet minskar andelen kvinnor i beslutsfattande positioner; landets socialnämnder befolkas till 60 procent av kvinnliga ledamöter, och av ordförandeposterna är det 40 procent som innehas av kvinnor. Den kvinnliga underrepresentationen gäller också för chefsbefattningarna inom socialtjänsten. Att kvinnor är starkt dominerande i personalgruppen som helhet är ett problem, men det borde också vara ett problem att befattningar som ger större inflytande över verksamheten till största del innehas av män. Det är dock inte detta som betonas i rapporterna som jag tagit del av. Istället ligger fokus på den kvinnliga dominansen inom socialtjänsten som helhet. Vilka effekter som överrepresentationen av män inom de högre befattningarna har, i form av exempelvis inriktning på beslut av mer övergripande karaktär, diskuteras inte i rapporterna. I många kommuner arbetas det däremot aktivt för att minska den tydliga kvinnodominansen inom socialtjänsten som helhet, och det görs framför allt inom individ- och familjeomsorgen.

En anledning till ansträngningar att motverka könssegregationen är att socialtjänsten ser den ojämna fördelningen av kvinnor och män i yrket som ett hinder i deras kärnverksamhet, det vill säga att möta och stötta personer som kommer i kontakt med socialtjänsten. Inom individ- och familjeomsorgen lyfts speciellt utrednings- och samtalsverksamheten fram som viktiga områden, och det är främst i mötet med föräldrar som man ser ett behov av en mer könsbalanserad personalgrupp: ”Den sociala barnavården speglar traditionella föreställningar om kön och familj, framför allt i agerande gentemot föräldrarna” (Socialstyrelsen 2004b: 10). I rapporterna är det ur ett yttre perspektiv på jämställdhet inom socialtjänsten som problemet med personalgruppens könssammansättning aktualiseras. Den kvinnliga dominansen anses alltså vara ett problem på grund av att den får negativa konsekvenser för mötet med enskilda som kommer i kontakt med socialtjänsten, särskilt i mötet med män: ”I familjerättsärenden har framför allt männen påtalat bristen av för få manliga handläggare” (Socialstyrelsen 2008: 101). Jämställdhet ur ett inre perspektiv sägs alltså påverka myndighetens förutsättningar att ur ett yttre perspektiv vara en jämställd verksamhet. Denna slutsats tycks dock dras på lösa grunder, eftersom Socialstyrelsen (2004b:33) också medger att det saknas faktisk kunskap om den inre ojämställdhetens effekter på jämställdhet ur ett brukarperspektiv. Enligt Socialstyrelsen kan förklaringen till att brukarperspektivet på jämställdhet inte uppmärksammas i socialtjänstens uppföljningssystem vara att det har överskuggats av ett starkt fokus på *individens behov* inom socialtjänsten (Socialstyrelsen 2004b: 226). Sedan

2 För att verksamheter inte ska betraktas som könssegregerade ska fördelningen mellan kvinnor och män inte över- eller understiga 40 eller 60 procent (Socialstyrelsen, 2008: 98).

2004 har ett arbete med syfte att utveckla socialtjänstens jämställdhet inletts, bland annat genom publikationen *Ett första steg mot en jämställd socialtjänst!* (Socialstyrelsen 2004a), som ska vara ett stöd för socialtjänsten i att främja jämställdhet inom verksamheten, främst ur ett brukarperspektiv.

Begreppsförklaring och teoretiska utgångspunkter

Inom det kunskapsfält som den här undersökningen rör sig kan begreppsanvändningen uppfattas som snårig, och därför ska jag här klargöra betydelsen av några centrala begrepp. Inledningsvis kommer jag att ange hur jag använder några begrepp som förvisso är vanligt förekommande i allmänna och vardagliga diskurser men som ändå kan uppfattas som oklara. Med tanke på att studien anknyter till dokument som skrivs vid socialtjänsten utgår jag i min användning av de här aktuella begreppen från hur de definieras av Socialstyrelsen. I det efterföljande avsnittet går jag vidare med att ange studiens teoretiska utgångspunkter och att förklara ytterligare några begrepp, men det gäller då begrepp som är mer teoretiskt och metodologiskt betingade.

Kön, genus och jämställdhet – begrepp med olika definitioner

Ett begrepp som ibland vållar problem men som ändå används flitigt i en rad olika sammanhang är *genus*. I ett sammanhang där jämställdhet står i fokus används begreppet för att konceptualisera tankemodellen om den sociala konstruktionen av kön i relation till biologiskt kön (Gothlin 1999). Genusvetenskap tar fasta på att vad som anses vara kvinnligt respektive manligt är produkter av sociala och kulturella konstruktioner och är därmed inte biologiskt givna. Följaktligen finns det inget (utöver sociala och kulturella överenskommelser) som säger att exempelvis en viss syssla är kvinnlig eller manlig. Inom genusvetenskap görs vidare en åtskillnad mellan biologiskt kön (eng. *sex*) och socialt (konstruerat) kön (eng. *gender*), och den traditionella tolkningen att biologiskt kön sammanfaller med socialt kön problematiseras. Till följd av att engelskspråkiga forskare utvecklade ett specifikt begrepp (*gender*) för att tala om det sociala könet utvecklades så småningom också ett svenskt motsvarande begrepp, nämligen *genus*. Senare har forskare dock påpekat att svenskans ord *kön* har en vidare betydelse än engelskans ord *sex* (i betydelsen kön) och att ordet *kön* på svenska därmed kan omfatta både socialt och biologiskt kön (Gothlin 1999: 7). I närkamp med frågeställningar förefaller också distinktionen mellan vad som är socialt kön och vad som är biologiskt kön vara diffus. Det är knappast görligt att helt undvika de här begreppen i en studie som denna, men i möjligaste mån försöker jag använda alternativa begrepp i den här artikeln. Istället talar jag, i linje med Socialstyrelsen (2004b), om exempelvis föreställningar om manligt och kvinnligt.

Ett annat begrepp som kan behöva förklaras är *jämställdhet*. I Svenska Akademiens ordlista (SAOL 2015: 574) beskrivs jämställdhet som ”jämlik-

het mellan kvinnor och män”, och i en av Socialstyrelsens skrifter om jämställdhet (Socialstyrelsen 2008: 36) förklaras att jämställdhet är ”en dimension av *jämlikhet* och [begreppet] syftar på likvärdighet mellan män och kvinnor.” Vidare hänvisar Socialstyrelsen till regeringens förklaring av sin jämställdhetspolitik (se ovan) för att ringa in den betydelse som de lägger i jämställdhetsbegreppet. Eftersom den här studien undersöker jämställdhetsaspekter i en verksamhet som regleras av Socialstyrelsen och regeringen utgår jag som sagt från Socialstyrelsens förklaring och behandlar därför begreppet *jämställdhet* som en *dimension av jämlikhet* mellan kvinnor och män, där strävansmålet är att skapa förutsättningar för ett samhälle där kvinnor och män är lika värda och behandlas på lika sätt.

Teoretiska ramverk med kritiska ansatser

Forskning med fokus på föreställningar om kvinnligt och manligt (genusforskning) är idag ett etablerat kunskapsfält som kan beskrivas som tvärvetenskapligt. Förutom forskning med sådant perspektiv i ämnen som historia, sociologi och pedagogik bedrivs också mer renodlad genusforskning som en egen akademisk disciplin: genusvetenskap. Oavsett inom vilket ämne som forskning med genusperspektiv bedrivs och vilka specifika syften som formuleras för undersökningarna finns underliggande emancipatoriska syften hos alla studier med ett genusperspektiv (Lind Palicki 2010: 24). Genusinriktad forskning syftar till att vinna kunskap om individhämmande personkategorisering som hindrar individers möjlighet till frihet och självförverkligande och att samla argument för att sådan kategorisering vilar på diskursiva konstruktioner. Grunden för genusvetenskap är alltså att föreställningar om manligt och kvinnligt skapas (konstrueras) och att det sker i kommunikativa processer och sociala praktiker.

Hirdman (2003) beskriver ett genussystem eller en genusordning som innebär dels ett isärhållande av personkategorierna kvinnor och män, dels en hierarkisering av dessa personkategorier. I den hierarkiseringen konstrueras kvinnan som underordnad. De diskursiva föreställningarna om kvinnor och män innebär begränsningar av individers självförverkligande, och de skapar ojämlikhet mellan kvinnor, män och individer. De två grundantagandena – det vill säga isärhållandets logik och hierarkiseringens logik – som genusordningen vilar på är ständigt närvarande i sociala processer och socialt etablerade praktiker, och därför reproducerar dessa processer och praktiker ojämlikhet mellan kvinnor och män.

Ur en teoretisk synpunkt innebär det ovanstående att genusforskning grundas i ett konstruktivistiskt perspektiv på relationen mellan människan och hennes omgivning, där människans tolkningar av sin omgivning är central (Lazar 2007: 145). Vilka tolkningar som görs är socialt och kulturellt förankrat, och det är dessa tolkningar som utgör fundament för individers förståelse av världen. Därmed blir även förståelser och föreställningar om exempelvis vad som är kvinnligt och vad som är manligt färgade av

gemenskapers tidigare tolkningar (jfr Säljö 2000: 66–67). I sin tur odlar föreställningar olika förväntningar på hur kvinnor och män ska agera och vilka roller i samhället som de ska inta för att leva upp till föreställningarna om vad som är typiska beteenden för kvinnor och män. Om en individ bryter mot dessa förväntningar betraktas personen som avvikande, men som diskursiva konstruktioner är normerande könsroller möjliga att förändra, vilket som sagt är målet för jämställdhetsforskning. Människors förståelse av världen kan förvisso variera i olika sammanhang, men enskilda personer är inte fria att göra vilka tolkningar och konstruktioner som helst. Istället är de begränsade av de diskurser som är tillgängliga för dem. Med diskurs avses här det språkliga uttryck som används för att representera en viss social praktik ur ett visst perspektiv (Fairclough 1995: 56). Människans meningsskapande antas vara en omedveten process som i stor utsträckning påverkas av språk, och i varje text finns uttryck för diskursiva föreställningar om världen. Därmed bidrar texter till att förstärka den diskurs som artikuleras och manifesteras i den aktuella texten.

Genusforskning har det emancipatoriska syftet gemensamt med den inriktning inom diskursanalys som kallas kritisk diskursanalys (Critical Discourse Analysis), med Norman Fairclough (1995, 2010) som en viktig företrädare. Diskursanalys utförs inom en rad olika akademiska discipliner, och alla ämnesområden lägger sin särprägel på analyserna genom att betona olika teoretiska och metodologiska aspekter. En viktig teoretisk utgångspunkt för diskursanalys – och speciellt för den kritiska diskursanalysen – är det dialektiska förhållandet mellan text och kontext, vilket innebär att språk och den sociala praktik som språket är en del av påverkar varandra ömsesidigt. På grund av att språkbruk påverkar människor och samhällen spelar det stor roll *hur* vi talar (och skriver) om olika fenomen. Samtidigt kan vi lära mycket om oss själva och samhället genom att studera språkbruk som används i verkliga situationer. Vidare avviker den kritiska diskursanalysen från andra riktningar genom att betona även små variationer i språkbruk som betydelsebärande och som viktiga för meningsskapande, och därmed också för möjligheten att frilägga implicita utgångspunkter och antaganden i den sociala praktiken (Fairclough 2010). Den kritiska diskursanalysen har därför lockat språkvetare som intresserar sig för hur texter förstärker och cementerar diskursiva föreställningar om exempelvis kvinnor och män (se ex. Byrman 2006; Lazar 2007; Lind Palicki 2010; Westberg 2016).

Material och materialinsamling

Studiens material utgörs av tio stycken barnavårdsutredningar, och för materialurvalet har två kriterier varit relevanta. För det första skulle alla texterna vara skrivna mellan år 2000 och 2010, och för det andra skulle alla texterna vara skrivna av olika skribenter. I övrigt har materialet inte valts ut med någon hänsyn till texternas innehåll eller egenskaper. Materialet är

homogent i betydelsen att alla texterna tillhör samma genre, och att texterna är producerade inom samma institutionella praktik (samma socialtjänstkontor). Dock är de tio texterna som sagt skrivna av olika socialsekreterare. Se bilaga 1 för en materialöversikt.

Det begränsade antalet texter som analyseras innebär att studien inte lever upp till krav för generalisering, och studien beskrivs bäst som en fallstudie. Den typen av undersökningar syftar till att nyansera och fördjupa kunskapen om något specifikt fenomen (Perry 2011). De studerade texterna är utsnitt av den bredare diskursen inom socialtjänsten, vilket innebär att slutsatserna kan relateras till denna diskurs.

Barnavårdsutredningar är integritetskänsligt textmaterial, vilket innebär att materialinsamlingen och forskningen föregicks av en etisk prövning vid etikprövningsnämnden i Linköping som godkände materialinsamlingen och forskningen. Dock är det ändå centralt att beakta god forskningssed (Vetenskapsrådet 2017) och etiska föreskrifter för forskning (Vetenskapsrådet 2002). Föreskrifterna konkretiseras i ett antal allmänna krav på forskning. För den aktuella studien är det framför allt konfidentialitetskravet och nyttjandekravet som är relevanta. Det förstnämnda handlar om att personer och personuppgifter som aktualiseras i forskningen inte ska röjas, och det andra kravet handlar om att materialet inte ska nyttjas för andra ändamål än forskning. Jag beaktar konfidentialitetskravet genom att fingera namnen på alla personer som nämns i de insamlade texterna och genom att koda namn på alla platser, specifika institutioner, orter etc. På det viset kan inga personer som nämns i de studerade texterna identifieras. Vidare begränsas all användning av det insamlade materialet till forskning, och originalmaterialet hålls inlåst i säkerhetsskåp. Vid insamlingen av materialet har jag också skrivit på sekretessförbindelse, eftersom jag genom att studera materialet får insyn i personers enskilda angelägenheter.

Metod

Den grundläggande tanken med undersökningen är att aktualisera jämställdhet mellan kvinnor och män genom att studera konstruktionen av kvinnor respektive män i socialtjänstens formella skriftspråk. Detta görs genom att jag belyser aspekter av hur jämställdhet kommer till uttryck i skriftliga barnavårdsutredningar. Analysen beskrivs bäst som en språkvetenskapligt orienterad text- och diskursanalys (jfr ex. Fairclough 1995).

Diskursanalys innebär en induktiv ansats där forskningsprocessen kännetecknas av att specifika analysmetoder testas på det aktuella materialet och utformas i detalj under studiens gång (Lind Palicki 2015). Undersökningen grundas i två delanalyser av de skriftliga barnavårdsutredningarna, och tillsammans belyser delanalyserna skillnader i hur myndigheten genom sitt språkbruk förhåller sig till fäder och mödrar som textdeltagare i utredningarna. I den första delanalysen kommer jag, som ett led i att problematisera Socialstyrelsens påstående om fäders frånvaro i

utredningarna, att analysera fäders och mödrars explicita *närvaro* i texterna genom en kvantitativ analys där nomen (substantiv, pronomen och egennamn³) som syftar på fäder och mödrar kartläggs. För kritisk diskursanalys utgör frågan om närvaro i diskurs en central aspekt av utgångspunkterna för ramverket. Intresset för kritisk diskursanalys kretsar runt frågeställningar om makt, dominerande tänkesätt och ideologier, och något som ständigt är relevant för frågor som rör dessa koncept är marginalisering av vissa personer, röster och åsikter (Schröter 2018:40). Denna marginalisering och frånvaro av vissa element bidrar till att forma den sociala verkligheten i lika stor utsträckning som de närvarande elementen. Därför är det lika viktigt att analysera frånvaro av vissa aspekter som att analysera närvaro av andra (Fairclough 2003: 139; Schröter 2018: 41).

I den andra delanalysen utförs en kvalitativ analys av relevanta textpassager, där olika strategier för *individualisering* av fäder och mödrar granskas i detalj. I studien är begreppet närvaro entydigt definierat, och det står i relation till den kvantitativa analysen. Textdeltagares närvaro kan beskrivas som en konkret men dock sekundär och ytlig form av individualisering. I jämförelse med närvaro är individualisering inte ett lika entydigt begrepp. Med individualisering menar jag företeelsen att skribenter tematiserar en viss person, särskilt med avseende på representation av personens erfarenheter. Individualisering förutsätter alltså närvaro, och närvaro innebär förvisso också individualisering men dock i starkt begränsad utsträckning. För att göra tydligare skillnad mellan de olika företeelserna använder jag två begrepp. I mer generella termer kan studien beskrivas som en företrädesvis kvalitativ analys av individualisering, i vilken ett kvantitativt delmoment (med fokus på närvaro) inkluderas.

Det praktiska tillvägagångssättet innebär att jag först genomför en manuell analys av olika nomen som syftar på fäder och mödrar till barnet som utreds i den aktuella utredningen. Den analysen genomförs i annoteringsverktyget *UAM Corpus Tool* som effektivt ger kvantitativa sammanställningar av resultaten. Genom att låta datorprogrammet utföra alla beräkningar av förekomster av olika analyskategorier genereras tillförlitliga data från den i övrigt manuellt utförda kategoriseringen. Därefter jämförs i vilken utsträckning som skribenter refererar till fäder och mödrar, både faktiska antal förekomster och andelsmässig fördelning av olika typer av referenser (substantiv, pronomen och egennamn). Resultaten av den delanalysen betraktas som ett kvantitativt mått på i vilken utsträckning som de analyserade textdeltagarna är närvarande i texterna. De kvantitativa resultaten ska inte ses som en grund för analytiska slutsatser om

3 I vissa fall inkluderas även adjektiv i nomen (se exempelvis SAG), men i denna del av analysen är jag inte intresserad av egenskaper utan bara av olika typer av referenser till vissa textdeltagare. Vidare brukar egennamn ses som en underkategori till substantiv, och anledningen till att jag här nämner den som en självständig kategori är att egennamn är en viktig del av analysen.

individualisering. Av den anledningen kompletteras den delvis kvantitativa analysen med en mer renodlat kvalitativ. I den delanalysen har jag inte på förhand bestämt vilka textuella aspekter som ska fokuseras. Det avgörs istället i samband med att aspekter som förstärker individualiseringen av antingen fäder eller mödrar uppmärksammas, och därmed finns en variation i vilka mer specifika textuella drag som uppmärksammas i olika textpassager och i olika utredningar. Relativt stora delar av analysen fokuseras på hur fäders och mödrars erfarenheter representeras i utredningarna. Slutligen ska det sägas att analysen begränsas till löpande text. Det innebär att rubriker och annan paratext i barnavårdsutredningarna utesluts. Dessutom utesluts utredningarnas inledning samt avslutning, eftersom dessa avsnitt är starkt formaliserade och mallstyrda.

Analys

I studien undersöks närvaro och individualisering av fäder och mödrar i barnavårdsutredningar. Analysen är textfokuserad, och hänvisningar till resultat och material görs i form av en tabell med kvantitativa resultat (tabell 1) och textutdrag som illustrerar den kvalitativt inriktade analysen. Att på ett rättvisande sätt synliggöra kvalitativa aspekter av längre texter är en utmaning för många textforskare, men jag gör mitt bästa för att exemplifiera och illustrera mina analytiska överväganden med hjälp av textutdrag med typografiska markeringar (fetstil) för att rikta läsarens uppmärksamhet mot de mest väsentliga delarna av utdragen. Därmed ges läsaren möjlighet att själv ta ställning till analysen. Analysavsnittet disponeras tematiskt med grund i de resultat som framkommit, och för att avsnittet ska bli överblickbart delas det upp med mellanrubriker med koppling till de aktuella temana.

Fäders och mödrars närvaro i barnavårdsutredningar

Med avseende på explicit närvaro i utredningarna är fäder överrepresenterade i sex av de tio utredningarna. I fyra av de sex utredningarna är fädernas närvaro dessutom tydligt mer framträdande, med en nomenfrekvens som överskrider mödrarnas med minst 30 procent (se Bvu 2, 7, 8 och 9 i tabell 1). Tabellen nedan är tänkt att fungera som en detaljerad resultatredovisning snarare än en enkel resultatöversikt. Det motiveras av att de exakta siffrorna är viktiga för att belysa intresseområdet för studiens första delanalys (se avsnitt Inledning och syfte). I tabellen finns alla studerade utredningar listade, och för varje utredning redovisas socialsekreterarnas bruk av nomen för att referera till fäder, mödrar och föräldrarna som kollektiv. För var och en av dessa kategorier anges resultaten både i faktiska antal och i andelsförhållanden mellan de tre språkliga kategorierna för varje personkategori. Det går alltså att utläsa andelsförhållande för varje nomenkategori i jämförelse med de andra

nomenkategorierna för samma person. Dock går det inte att utläsa andelsförhållande mellan olika personer eller personkategorier.

Tabell 1. Kvantitativ sammanställning av referenser för fäder och mödrar.

	FADERN			MODERN			FÖRÄLDRAR SOM KOLLEKTIV		
	Egennamn	Pronomen	Substantiv	Egennamn	Pronomen	Substantiv	Egennamn	Pronomen	Substantiv
Bvu 1	5 (56 %)	3 (33 %)	1 (11 %)	6 (60 %)	2 (20 %)	2 (20 %)	0	6 (38 %)	10 (62 %)
Bvu 2	0	12 (28 %)	41 (72 %)	0	8 (25 %)	24 (75 %)	0	5 (16 %)	27 (84 %)
Bvu 3	11 (58 %)	8 (42 %)	0	19 (68 %)	9 (32 %)	0	17 (34 %)	22 (44 %)	11 (22 %)
Bvu 4	24 (71 %)	7 (20 %)	3 (9 %)	64 (78 %)	16 (20 %)	2 (2 %)	5 (71 %)	0	2 (29 %)
Bvu 5	10 (42 %)	8 (33 %)	6 (25 %)	6 (32 %)	3 (16 %)	10 (53 %)	0	0	4 (100 %)
Bvu 6	73 (77 %)	20 (21 %)	2 (2 %)	57 (75 %)	15 (20 %)	4 (5 %)	2 (67 %)	1 (33 %)	0
Bvu 7	196 (58 %)	107 (34 %)	12 (4 %)	74 (54 %)	47 (35 %)	15 (11 %)	6 (10 %)	14 (22 %)	43 (68 %)
Bvu 8	182 (64 %)	98 (34 %)	5 (2 %)	99 (50 %)	88 (45 %)	9 (5 %)	18	15 (%)	18 (%)
Bvu 9	0	2 (20 %)	8 (80 %)	0	2 (33 %)	4 (67 %)	0	16 (33 %)	32 (67 %)
Bvu 10	23 (37 %)	19 (30 %)	21 (33 %)	128 (54 %)	77 (32 %)	34 (14 %)	0	0	11 (100 %)

Av tabellen framgår att fäder totalt sett är mer närvarande i texterna än mödrar i form av explicita referenter, och det resultatet går på tvärs med påståendet att fäder ofta är ”frånvarande i den sociala barnavårdens utredningar och bedömningar” (Socialstyrelsen 2004b:97). Exakt vad Socialstyrelsen menar med frånvaro är dock som sagt inte tydligt. Det kan till exempel vara själva utredningsprocessen som avses snarare än utredningsdokumentet, men vad som kan konstateras är alltså att fäder – åtminstone inte i explicit mening – är mer frånvarande än mödrar i de texter som analyserats. Med utgångspunkt i textutdrag från utredningar avser jag att nedan lyfta fram och belysa kvalitativa skillnader i hur fädernas respektive mödrars närvaro och individualisering kommer till uttryck i texterna.

Fädernas närvaro – framträdande men ytlig

En av utredningarna där fadern är kvantitativt framträdande är Bvu 2. Utredningen handlar om en tonårsflicka som anklagar sin far för misshandel av både henne själv, hennes mor och hennes småsyskon. Exempel på hur anklagelserna återges i utredningen visas i utdrag 1.

- 1) **Lorija beskriver** ett misshandelstillfälle i februari tydligt **då fadern dunkat** ett syskons huvud i väggen flera gånger. (Bvu 2)

I utdraget är det Lorija (tonårsflickan) som beskriver ett tillfälle då fadern misshandlar ett av Lorijas syskon. Fadern är närvarande i utdraget, och han individualiseras genom att en annan person beskriver hans handlingar. Samtidigt som fadern ställs i fokus blir dock också tonårsflickan (Lorija) föremål för individualisering. Det sätt på vilket fadern är närvarande i utdrag 1 finns det ett stort antal exempel på i utredningen. I den här

barnavårdsutredningen ges både fadern och modern utrymme att kommentera anklagelserna som i första hand riktas mot fadern men också delvis mot modern. Läsaren får ta del av sammanfattningar av polisförhör med både fadern och modern, och i antal ord är dessa sammanfattningar ganska lika i omfattning (223 ord för moderns och 188 för faderns). Båda dessa sammanfattningar byggs till stora delar upp av anföringssatser. Exempel på sådana är: *Fadern beskriver* och *Modern berättar*. I sammanfattningen av förhöret med modern är fadern närvarande i form av substantivet *fadern* i tre olika grafiska meningar. Det kan jämföras med att modern är närvarande vid ett (1) tillfälle i sammanfattningen av förhöret med fadern. Det är alltså så att det i utredningen vid upprepade tillfällen talas om fadern utifrån andra personers perspektiv (exempelvis moderns). Vid de tillfällena individualiseras förvisso fadern till viss del, men eftersom det är andra personers erfarenheter som beskrivs i texten så är det framför allt de personerna som individualiseras. I form av närvaro intar modern en sekundär ställning i förhållande till fadern, men vid en kvalitativ granskning framgår det att moderns erfarenheter av den andra föräldern (fadern) tar större utrymme i texten än vice versa.

Att fadern ur ett kvantitativt perspektiv är närvarande i större utsträckning än modern kan också iakttas i Bvu 5 (se tabell 1). Om det förhållandet, på grund av problematiken i familjen, var väntat i Bvu 2 (se ovan) så framstår faderns mer frekventa närvaro i Bvu 5 som oväntad på grund av att barnet inte bor stadigvarande hos sin pappa. Barnet bor istället hos modern och vistas bara hos fadern under vissa helger och skollov. Den kvantitativa underrepresentationen av modern skulle då kunna förklaras av att barnets problem är starkt knutet till fadern, men så är inte fallet. Barnets problem är av psykosocial karaktär, och problemet yttrar sig främst i form av isolering i hemmet, skolfrånvaro och sömnproblem. De bekymmer som beskrivs i utredningen har alltså inte någon tydlig koppling till någon annan person utöver barnet självt. Därmed framstår resultatet av den kvantitativa analysen som oväntat. Den mer djupgående kvalitativa analysen ställer dock det kvantitativa resultatet i nytt ljus. Av närläsningen framgår att även om modern omnämns vid färre tillfällen än fadern är det representation av hennes erfarenheter som dominerar utredningen. Ett exempel som noteras är en textpassage i vilken skribenten beskriver moderns känslor och hennes uppfattning om faderns agerande och förhållningssätt, vilket visas i utdrag 2 nedan.

- 2) **Pia är besviken på att Kristians pappa vill vara delaktig helt plötsligt. Hon tycker inte att det känns äkta och att han vill finnas för Kristian för att det är hans lagliga rätt. Hon tycker inte pappan har brytt sig tidigare.** (Bvu 5)

Kristian är det barn som utreds, och han är 15 år. Pia är modern. Ur ett kvantitativt perspektiv är fadern och modern närvarande i ungefär lika stor utsträckning i utdraget, men genom närläsningen blir det tydligt att individualiseringen av modern är betydligt mer påtaglig genom att det enbart är hennes erfarenheter som representeras. Det framgår att modern är kritisk till det beteende som hon ser hos fadern, och hans engagemang för barnet beskrivs som tillfälligt och simulerat. Fadern individualiseras genom att omnämnas i moderns beskrivningar, och även om modern inte faller direkta omdömen om fadern är beskrivningen av honom tydligt negativ. Det kan framstå som rimligt att negativ beskrivning av den ena föräldern följs upp av den andra förälderns uppfattning om saken. Något sådant inslag finns dock inte i utredningen.

Ett annat exempel på individualisering av modern i Bvu 5 finns i föräldrarnas respektive beskrivningar av barnets situation. I detta avseende skildras moderns beskrivning betydligt mer fylligt än faderns motsvarande beskrivning (314 ord i moderns jämfört med 68 i faderns). Utifrån textanalysen går det givetvis inte att avgöra om fadern också i samtalen med socialsekreteraren lämnat en mer knapphändig beskrivning än modern, men vad som kan konstateras är att modern individualiseras i texten på ett sätt som inte sker med fadern.

Förhållandet att en persons kvantitativa närvaro är relativt hög på grund av att andra textdeltagare talar om en viss person känns igen från Bvu 2, men det finns också tre tydliga skillnader mellan utredningarna: För det första är det i Bvu 5 modern snarare än dottern som talar om fadern. För det andra talar fadern själv endast i begränsad utsträckning i Bvu 5, och för det tredje omfattar representationen av faderns erfarenheter aldrig något som direkt rör modern. På det viset undertrycks faderns erfarenheter i jämförelse med moderns. Den kvalitativa analysen av Bvu 5 nyanserar alltså bilden av att fadern individualiseras i större utsträckning än modern, vilket indikeras i den kvantitativa analysen av explicit närvaro. Istället är det tydligt att modern är den som blir föremål för individualisering i texten.

Ett liknande förhållande kan utläsas i Bvu 8. Ur ett kvantitativt perspektiv är fadern i den utredningen starkt framträdande med totalt nästan 300 nomenförekomster, i jämförelse med moderns knappt 200. I den utredningen är fadern dömd för ett grovt brott, och fokusfrågan i utredningen är om faderns brott gör honom olämplig som samboende förälder. I utredningen ingår flera olika personers beskrivningar av fadern, och en av de personerna är modern. Dessutom står fadern också tydligt i fokus för socialsekreterarens egna resonemang i utredningen. Läsaren får inte ta del av faderns beskrivning av modern, men det kan kanske ses som väntat i en utredning där fokus så tydligt ligger på faderns lämplighet som samboende förälder. Faderns närvaro i utredningstexten är påtaglig på bekostnad av moderns, och även om det finns flera exempel på att fadern individualiseras i utredningen genom att hans erfarenheter representeras i

texten finns det också tydliga inslag som förstärker individualiseringen av andra personer, bland annat modern. I utredningen finns också den speciella form av individualisering som uppstår när en förälders erfarenheter av den andra föräldern representeras i texten. I detta fall är det fadern som beskrivs via moderns röst, men till skillnad från vad som representeras i utdrag 2 ovan är det här inte fråga om en negativ positionering av fadern. Vad som kan konstateras är dock att modern i Bvu 8 inte beskrivs ur faderns perspektiv, vilket innebär en skillnad i hur socialsekreteraren förhåller sig till fadern respektive modern i texten. Även om fäder är högfrekvent närvarande i texterna intar de ofta en sekundär roll på grund av att det är mödrars erfarenheter som läsare delges.

Från den allmänna bilden att fäder kan ha hög närvaro i texten men ändå stå i bakgrunden av utredningen finns ett tydligt undantag. I Bvu 7 är referenser till fadern mer än dubbelt så många som antalet referenser till modern (se tabell 1). Utredningen avser en pojke i 10-årsåldern som bor hos sin fader medan modern avtjänar ett 11 månader långt fängelsestraff. Innan fängelsestraffet bodde hela familjen tillsammans. I utredningen ligger mycket fokus på faderns förmåga att ta hand om pojken på egen hand, vilket förklarar faderns kvantitativa närvaro i texten. Vid närläsningen framkommer inte något som på ett avgörande sätt förändrar bilden av att fadern individualiseras på bekostnad av modern. Det förekommer gott om beskrivningar av både moderns och faderns agerande och egenskaper, men källan till dessa beskrivningar anges sällan. Istället utformas dessa beskrivningar som vanliga påståendesatser. Varken modern eller fadern anges vid något tillfälle som källa för beskrivningar eller uppfattningar med anknytning till den andra föräldern. I det avseendet behandlas båda föräldrarna på samma sätt i utredningstexten.

En kvantitativ variabel med potentiella kvalitativa konsekvenser

I analysen av Bvu 5 blir den ojämlika individualisering till moderns fördel också synlig i en variabel av den kvantitativa analysen, nämligen i vilken typ av nomen som används för att referera till fäder och mödrar. Mellan de olika socialsekreterarna som skrivit de 10 utredningarna förekommer tydliga skillnader i detta avseende. Till exempel använder några socialsekreterare aldrig föräldrars personnamn i den löpande utredningstexten, men det i sig kan inte ses som något anmärkningsvärt. Nästan alla socialsekreterare behandlar fäder och mödrar på likvärdiga sätt i fråga om vilken typ av nomen som används mest frekvent för föräldrarna, men i två utredningar finns det skillnader. Det är i Bvu 5 och 10 (se tabell 1). I Bvu 5 är substantiv den i särklass vanligaste formen av referens till modern, medan substantiv är den ovanligaste formen av referens till fadern. Andelsförhållandet för substantiviska referenser till modern är drygt 50 procent, medan det för fadern bara är 25 procent. Andelsmässigt är det alltså mer än dubbelt så vanligt att skribenten använder substantiv för att referera till modern. På

motsvarande sätt är det mer än dubbelt så vanligt att skribenten använder pronomen för att referera till fadern (33 procent för fadern respektive 16 procent för modern). Den ojämna fördelningen av substantiv och pronomen som referens till fadern respektive modern är tecken på att referenser till fadern ges mer samlat inom avgränsade textpassager i den här utredningen. Närläsningen bekräftar att fadern omnämns i avgränsade textpassager, medan modern däremot är mer regelbundet närvarande i hela texten. För att referenser till modern då ska utpeka den avsedda referenten (modern) på ett tydligt sätt är det nödvändigt för skribenten att undvika pronomen när skribenten refererar till henne. Moderns mer regelbundna närvaro i texten tyder på att modern ses som en prioriterad person vars erfarenheter på det stora hela har högre relevans för skribenten i jämförelse med pappans erfarenheter. Hans närvaro i utredningen är förvisso ur ett kvantitativt perspektiv större än moderns (se tabell 1), men som illustrerats i utdrag ovan är slutsatsen av närläsningen att det är moderns erfarenheter som dominerar. Till den bilden kan nu också adderas att fadern aktualiseras i färre delar av texten än modern, som istället är regelbundet närvarande i hela utredningsdokumentet, i mer eller mindre alla teman som behandlas. I Bvu 10 där det också finns avvikelser för vilka nomen som används mest frekvent kan jag dock inte urskilja att nomenanvändningen har några konsekvenser för individualisering av olika personer.

Mödrar via faders röst – ett sällsynt fenomen

Att mödrars perspektiv på förhållanden med direkt koppling till fäder representeras i texterna (se utdrag 2) förekommer i flertalet utredningar (Bvu 4, 5, 6, 8 och 10). Exempel på det omvända förhållandet, det vill säga att läsaren får ta del av uppgifter om mödrar genom faders perspektiv, är mer sällsynt. Det finns dock exempel på det i Bvu 6 och 9. Ett utdrag från Bvu 9 illustrerar det nedan.

- 3) **Fadern uppger vidare att Razas moder blev psykiskt sjuk av att komma till Sverige. Fadern tror att det berodde på ovissheten av att inte veta om de fick stanna eller ej. Även Razas storebror Kurt blev sjuk. Fadern beskriver att Kurt blev ledsen över att modern blev sjuk. Både Kurt och modern har varit inlagda på sjukhus. (Bvu 9)**

I utdraget ovan är modern närvarande som individ i textpassagen, men läsaren sätts i kontakt med information om modern via faderns utsaga. I samma textpassage individualiseras alltså även fadern, och med tanke på att det är den ena föräldern (här faderns) beskrivning av den andra föräldern (här modern) som läsaren får ta del av blir individualiseringen av fadern mer påtaglig än den av modern. Det omvända mönstret för individualisering har kunnat ses i andra utredningar (se ovan). I jämförelse med representationen

av moderns erfarenheter i utdrag 2 är representationen av faderns erfarenheter i utdrag 3 betydligt mer neutral. Representationen av faderns erfarenheter i utdrag 3 innebär inte att modern framställs på ett ogynnsamt sätt. I det andra exemplet på en faders beskrivning av modern finns däremot mer negativa inslag. Det är i Bvu 6 som fadern Joakims erfarenheter av den kvinna som han har en tonårsflicka tillsammans med representeras. Se utdraget nedan.

- 4) **Joakim berättar att Viveka aldrig har arbetat, hon har flyttat runt och levt på socialbidrag. Joakim berättar också att Viveka ljugar mycket** vilket gör att han har svårt att veta vad som är sant av det hon säger. (Bvu 6)

I utdraget illustreras hur faderns (Joakims) erfarenheter av moderns (Vivekas) ageranden i olika avseenden dokumenteras i utredningen. Det kan noteras att utdrag 4 och 3 (som återger fäderns erfarenheter) avviker från utdrag 2 (som återger en moderns erfarenheter) med avseende på verbtyper. I beskrivningen av moderns erfarenheter använder skribenten verb som syftar på mentala processer, till exempel *tycker* och *känns*, medan verb som syftar på verbala processer, till exempel *uppgger* och *berättar*, dominerar beskrivningen av faderns erfarenheter. Ur diskursanalytiskt perspektiv kan det tolkas som att fäderns och mödrars handlingar (som i grunden är samma handlingar) beskrivs på olika sätt.

Utredningen som utdrag 4 ingår i är speciell eftersom det är den enda utredningen i materialet som handlar om ett barn vars biologiska moder inte är vårdnadshavare; Viveka är biologisk moder till barnet, men fadern är ensam vårdnadshavare. Modern finns dock i barnets närhet, och de träffas kontinuerligt. Som framgår av nomenanalysen är både fadern och modern närvarande i texten, men fadern är kvantitativt överrepresenterad (95 nomenförekomster i jämförelse med moderns 76), och under utredningsprocessen har socialsekreteraren inte någon kontakt alls med modern. Trots att socialsekreteraren inte haft något samtal med modern kommer hennes röst ändå till uttryck i en liten del av utredningen via en anmälan som hon lämnat in till socialförvaltningen. I den anmälan finns bland annat en anklagelse om att fadern ska ha hindrat modern från att träffa barnet ifråga. Därmed fördjupas individualiseringen av modern, men i jämförelse med fadern sker det i begränsad utsträckning. Representation av faderns erfarenheter kommer till uttryck i en mängd olika frågor, även sådana som har med modern att göra (se utdrag 4).

Att beskriva erfarenheter i andra hand och att underminera trovärdighet

Företeelsen att en förälder omnämns i en annan förälders utsaga kan formas på två olika sätt: antingen är det fråga om en beskrivning *av* den andra

föräldern (egenskaper och handlingar) eller är det fråga om en beskrivning av den andra förälderns *erfarenheter*. Det är i dessa fall fråga om andrahandsbeskrivningar av erfarenheter. I utdragen ovan är det den första varianten som är aktuell. I utdrag 5 finns däremot exempel på hur det kan se ut när en förälder beskriver en annan persons erfarenheter, och återigen är det Bvu 5 som är aktuell.

- 5) **Pia säger att Per tycker** att det fungerar bra med Kristian hos honom. (Bvu 5)

I ovanstående återges moderns beskrivning av faderns erfarenheter. Att som skribent beskriva en persons uppfattning (att något ”fungerar bra”) via en tredje person förefaller vara en omväg i den skriftliga kommunikationen. Hos läsaren uppstår frågan: Varför blir jag informerad om person A:s åsikter via person B:s utsaga? En förklaring skulle kunna vara att skribenten inte har varit i kontakt med person A. Det gäller dock inte i den situation som är aktuell i utdrag 5. I Bvu 5 framstår socialsekreterarens (skribentens) agerande som än mer förvånande, med tanke på att socialsekreteraren i nästkommande stycke berör samma fråga, men då direkt via Per (fadern); se utdrag 6.

- 6) Per säger att han är engagerad i Kristian. Per ser positivt på att Kristian ska byta skola till hösten. **Per tycker att Kristian fungerar hemma hos honom**. Per tror det kan vara bra för Kristian med en kontaktperson. Per säger att Kristian ofta har ont i magen och berättar att han själv också hade det när han var i Kristians ålder. Detta gick över med tiden för Per. (Bvu 5)

I utdrag 6 individualiseras fadern i hela utdraget, och här får alltså läsaren återigen veta att fadern ”tycker att Kristian fungerar hemma hos honom”. Det är bara tre rader tidigare i texten som samma information kommunicerades via moderns röst (se utdrag 5). Upprepningen av denna information (att barnet fungerar hemma hos fadern) får två tydliga funktioner i texten. Den ena är att läsaren får en signal om att informationen är särskilt viktig i sammanhanget. Den andra funktionen är att informationen är tillförlitlig, eftersom den kommer från två olika källor (modern och fadern). Eftersom båda föräldrarna ger denna information i utredningsprocessen är det fullt rimligt att betrakta informationen som tillförlitlig, men det är svårt att se någon anledning till att denna information är viktigare än annan information som inte upprepas i utredningen. En kritisk läsare kan tolka socialsekreterarens val att upprepa den här informationen som ett uttryck för att socialsekreterarens förtroende för faderns beskrivning brister. Ur ett sådant perspektiv framstår upprepningen som ett sätt att försäkra läsaren om att informationen faktiskt är pålitlig; genom att låta modern

bekräfta information som har direkt koppling till faderns erfarenheter kan en outtalad misstänksamhet mot fadern och huruvida han är en trovärdig uppgiftslämnare urskiljas. Det kanske inte är socialsekreterarens avsikt, men det är ändå den effekt som uppstår i texten. Detta är det enda exemplet i materialet på den här typen av förälders utsaga. Sammantaget kan fadern i Bvu 5 alltså beskrivas som mer närvarande än modern, men individualiseringen av föräldrarna skiljer sig åt, och det finns flera exempel på att moderns erfarenheter ges prioritet framför faderns.

Överlägsen närvaro och stark individualisering – en moderssak

Av de åtta utredningar som har kommenterats ovan är referenser till fäder kvantitativt överrepresenterade i sex utredningar. De texter i vilka mödrars närvaro är mer framträdande är Bvu 1, 3, 4 och 10. I Bvu 4 finns 34 förekomster av referenser till fadern, medan motsvarande siffra för modern är 82 (se tabell 1). Referenser till modern är alltså mer än dubbelt så många. Den kvantitativa skillnaden är påtaglig, och av den närläsning som genomförs noteras inte heller några textuella förhållanden som innebär någon fördjupad individualisering av fadern på sätt som exempelvis syns i Bvu 9 (se utdrag 3). Snarare förstärker närläsningen av Bvu 4 bilden av att det är modern som individualiseras på ett fördjupat sätt. Ett exempel på det är att fadern inte är alls närvarande som individ i Bvu 4:s avslutande del (kallad *Analys och bedömning*), vilket innebär att hans erfarenheter inte beaktas i det som kan ses som utredningens viktigaste del. Det är nämligen i detta avslutande avsnitt i barnavårdsutredningar som socialsekreteraren sammanfattar sitt intryck av barnets situation och drar slutsatser, och därmed är detta avsnitt av stor betydelse för utredningens utfall och utredningen i sin helhet. Därtill ges moderns erfarenheter betydligt större utrymme än faderns i texten som helhet.

Vidare motsvaras närvaro och individualisering av modern i Bvu 4 av hur socialsekreteraren förhåller sig till föräldrarna i utredningsprocessen. I utredningen klargör skribenten att det ”vid flera tillfällen” har hållits samtal med modern, medan samtalen med fadern begränsas till två. Ett av de flera samtalen med modern har också varit en speciell form av samtal som skiljer sig från samtal i allmän mening genom att det har en mer genomtänkt och formaliserad struktur samt ett mer uttalat syfte. Något sådant samtal genomförs inte med fadern med motiveringen att han inte bor stadigvarande ihop med barnet. En rimlig tolkning av detta är att socialsekreterarens intresse för moderns erfarenheter är större än intresset för faderns. På grund av att socialsekreteraren är noga med att redogöra inte bara för vad som framkommer i utredningen utan också för utredningsprocessen i sig och socialsekreterarens övervägande i processen blir det möjligt för läsaren att skapa sig en tydligare bild av situationen och av socialtjänstens förhållningssätt till fadern respektive modern.

En annan utredning där moderns närvaro är kvantitativt dominant är Bvu 10, i vilken nomen som syftar på modern uppgår till 239 medan motsvarande siffra för fadern är 63. Detta är den utredning i materialet där den kvantitativa skillnaden mellan föräldrarna är störst. Den här utredningen är också en av dem där uppgifter om fadern representeras via moderns utsagor. Först görs det i form av en enligt-fras där läsaren blir informerad om att fadern varit spelberoende och blivit uppsagd från sitt arbete. Senare görs det också i en vanlig anföringssats ("Katarina säger"). Fadern är närvarande i utredningen och individualiseras i några avsnitt, men uppgifter med anknytning till modern perspektiveras aldrig genom representation av faderns erfarenheter. Därtill individualiseras modern i betydligt större utsträckning än fadern.

I Bvu 3 är andelsförhållandet mellan referenser till fadern respektive modern inte lika ojämnt som i Bvu 4, men det finns ändå en tydlig överrepresentation av referenser till modern, vars antal är cirka 25 procent fler än referenserna till fadern (se tabell 1). På det viset är modern mer närvarande i texten. Vid närläsning framgår också att moderns beskrivningar ges större utrymme i texten och att socialsekreterarens dokumentation i större utsträckning fokuserar på henne. Det yttrar sig exempelvis i en relativt detaljerad beskrivning av mammans tidigare liv och uppväxt. Den beskrivningen uppgår till 174 ord, medan beskrivningen av faderns bakgrund bara uppgår till 65 ord. I den 65 ord långa beskrivningen av fadern finns dessutom modern närvarande i texten, vilket framgår i utdrag 7:

- 7) **Jenny berättar att hon inte förstod att Knut missbrukade till en början men insåg det efter en tid. Tillsammans började de konsumera mycket alkohol. Knut var blandmissbrukare och var i väldigt dåligt fysiskt skick.** (Bvu 3)

I beskrivningen av Knuts (faderns) bakgrund vävs alltså modern (Jenny) in både genom en anföringssats och genom att vara delaktör i det agerande som beskrivs, och det ska förtydligas att fadern inte är närvarande i bakgrundsbeskrivningen av modern på motsvarande sätt. Den funktion som modern har i utdrag 7 avviker dock från vad som kunnat iaktas i andra utdrag där socialsekreterare ibland använder en persons utsagor för att beskriva en annan person. Det är här inte fråga om att moderns erfarenheter av fadern beskrivs. Även om det inte framgår tydligt i utdraget (den kontext som föreligger är svår att fånga i ett kort utdrag) är det min slutsats att fokus i beskrivningen ligger på faderns bakgrund och tidigare agerande. Dock framstår det som att socialsekreteraren har svårt att fokusera texten på fadern som en självständig person; socialsekreterarens perspektiv utgår liksom från modern. Det kan tilläggas att det finns tydliga likheter mellan faderns och moderns tidigare liv (båda har missbrukarbakgrund). Skribentens (i antal ord) större intresset för moderns tidigare liv kan alltså

inte förklaras av att föräldrarnas respektive bakgrund har haft olika inriktning. Förklaringen kan dock vara att den person som jag ovan kallat fader (det vill säga Knut i utdrag 7) varken är vårdnadshavare eller biologisk far till barnet. Den biologiska fadern är inte alls delaktig i utredningsprocessen, och förutom att hans namn anges på försättsbladet till utredningen nämns inte den biologiska fadern alls i utredningstexten. Knut bor däremot tillsammans med barnet och modern och beskrivs i utredningen som ”Jennys nya man” (Bvu 3). Tillsammans har Knut och modern också ett annat barn som de båda är biologiska föräldrar till.

Att döma av utredningstexten är skribenten i Bvu 3 i allmänhet mer intresserad av att representera modern och hennes perspektiv på händelser och förhållanden än av att representera faderns erfarenheter. Samma mönster framträder i Bvu 1, även om det inte är lika tydligt i den texten. I den utredningen finns bara en marginell kvantitativ överrepresentation av modern (se tabell 1), och även om individualiseringen av föräldrarna är relativt sällsynt – de behandlas främst som kollektiv – blir intrycket ändå att fadern står tillbaka i utredningstexten i jämförelse med modern. Det kan urskiljas i utdrag 8.

- 8) Miranda har läxor 2 gånger per vecka och behöver hjälp från sina **föräldrar** att göra läxorna. **Lena** har p g a sin sjukdom svårt med tålmod. Detta leder till att **Miranda och Lena** hamnar i konflikt kring läxläsning och det blir jobbigt för **dem båda**. **Föräldrarna** beskriver Miranda som en flicka med stark vilja och humör. Det händer att Miranda får vänta med läxorna **tills Börje kommer hem**. (Bvu 1)

I utdraget beskrivs ett utsnitt av familjens vardag, och beskrivningen fokuserar i första hand på barnet (Miranda) och i andra hand på modern (Lena). Även om fadern individualiseras i utdraget ges han en passiv roll i jämförelse med barnet och modern, och han förpassas dessutom till den textuella bakgrunden genom att han som individ bara figurerar i en kort bisats i slutet av stycket. Både barnet Miranda och modern har mer aktiva roller i de förhållanden som beskrivs.

Sammanfattande diskussion

Socialtjänsten ska verka för jämställdhet mellan kvinnor och män, men enligt en genomlysning av socialtjänsten ur ett jämställdhetsperspektiv är fäder frånvarande i socialtjänsten barnavårdsutredningar (Socialstyrelsen 2004b: 97). Därtill menar Socialstyrelsen att ”fäder varken betraktas eller bemöts som fullvärdiga föräldrar” av socialtjänsten (a.a.). Dessa påståenden föranleder mig att undersöka vilka uttryck som sådana förhållanden tar i skriftliga barnavårdsutredningar. Det handlar alltså om att belysa positionering av fäder och mödrar och att studera på vilka sätt som aspekter

av jämställdhet (eller ojämsälldhet) har genomslag i dessa texter. Studien omfattar två delanalyser som tillsammans belyser fäders och mödrars närvaro och individualisering i texterna.

Ett av studiens resultat är att fäder inte är frånvarande i utredningarna i jämförelse med mödrar i de analyserade utredningarna, vilket går på tvärs med Socialstyrelsens påstående. Den mest troliga förklaringen till de motstridiga resultaten är att Socialstyrelsen inte avser explicit närvaro i texterna när de säger att fäder ofta är frånvarande i utredningarna. Antagligen syftar de på exempelvis frånvaro i utredningsprocessen, men på den här punkten är Socialstyrelsens rapport otydlig. Inte heller framgår det vad som utgör underlag för påståendet. Vad som dock kan konstateras är att fäder inte är mer frånvarande än mödrar i de texter som här undersöks.

Ett annat av studiens resultat bidrar till vår förståelse av på vilka sätt som socialtjänsten inte betraktar eller bemöter fäder som fullvärdiga föräldrar. I analysen av individualisering ligger fokus på språkliga uttryck för hur fäder och mödrar som textdeltagare behandlas på kvalitativt olika sätt av socialsekreterare (skribenterna). Dessa skillnader kan i sin tur både lära oss något om samhällets konstruktion av och föreställningar om fäder och mödrar och om fäders och mödrars respektive möjligheter att som föräldrar delta i familjelivspraktik.

Egentligen är jag ovillig att resonera om huruvida fäder eller mödrar individualiseras i större eller mindre utsträckning än den andra personkategorin, men i en diskussion av de generella tendenserna i materialet är det svårt att undvika ett sådant kvantitativt perspektiv. Mitt generella intryck av jämställdhetsförhållandet i texterna är att fäder individualiseras i mindre utsträckning än mödrar; av de 10 utredningarna är det i 3 (Bvu 6, 7 och 9) som individualisering av fäder överskuggar individualiseringen av mödrar, och i viss utsträckning framstår den problematik som föreligger i dessa utredningar som speciell. En av utredningarna handlar exempelvis om ett barn vars moder avtjänar ett fängelsestraff och en annan handlar om ett barn som anklagar sin fader för misshandel. Att fäderna blir centrala i dessa utredningar är inte oväntat. I utredningar där förhållandet mellan barn och föräldrar är mer normala finns tydliga tendenser till att mödrar individualiseras på bekostnad av fäder. I en utredning (Bvu 8) är min uppfattning att frågan om vilken av föräldrarna som individualiseras i störst utsträckning inte går att besvara.

I de sex utredningar där mödrar individualiseras i större utsträckning än fäder uppstår den ökade individualiseringen inte i första hand på grund av att deras explicita närvaro är mer framträdande i texten. Snarare har individualiseringen av mödrar främst genomslag i texterna genom att socialsekreterare i större utsträckning skapar utrymme för mödrars röst att nå läsaren och genom att beskrivningar av det aktuella barnets situation i större utsträckning perspektiveras utifrån modern. Det innebär att det framför allt är mödrars erfarenheter som representeras i utredningarna, och

dessutom framgår det av analysen att fäderna vid upprepade tillfällen beskrivs utifrån mödrars perspektiv. Det motsatta förhållandet är betydligt ovanligare. Egentligen behöver det inte vara något märkligt att utredningarna innehåller avsnitt där föräldrarna beskriver varandra. Ur ett jämställdhetsperspektiv framstår det dock som olämpligt om sådana beskrivningar blir allt för ensidiga utifrån den ena förälderns perspektiv. Det framstår alltså som att mödrar ges prioritet i barnavårdsutredningarna, och med tanke på att varje barnavårdsutredning ytterst sett ställer ett visst barn i fokus kan resultaten tolkas som att mödrar ges en prioriterad föräldraroll i jämförelse med fäder. Det sammanfaller med beskrivningen att fäder inte betraktas som fullvärdiga föräldrar (Socialstyrelsen 2004b: 97).

Vidare måste de olika sätt på vilka fäder och mödrar positioneras i barnavårdsutredningarna i fråga om individualisering också ses som reflektioner av den verklighet som texterna beskriver. En anledning till att mödrar generellt dominerar texterna i olika avseenden är rimligtvis att mödrar oftast har en tydligare anknytning till sina barn än fäder, vilket exempelvis blir synligt i att barn oftare lever stadigvarande hos modern i fall där föräldrarna är separerade (Socialstyrelsen 2004b: 10).

En strategi för att motverka oönskade strukturer är att synliggöra dem (Fairclough 2010: 67–68). Det kan göras i barnavårdsutredningar genom att socialsekreterare explicit motiverar sina val att exempelvis ge mödrars erfarenheter större utrymme i texterna än fäders. I Bvu 2 finns det exempel på att socialsekreterare gör på det sättet. I den utredningen klargör skribenten att en speciell form av samtal enbart hålls med modern på grund av att fadern och barnet inte bor stadigvarande tillsammans. I och med att läsaren får den informationen framstår det som enklare att se det rimliga i att särbehandla föräldrarna på det vis som görs, men om läsaren inte skulle fått ta del av socialsekreterarens motivering är risken större att socialsekreterarens val uppfattas som diskriminerande mot fadern. Ur ett jämställdhetsperspektiv är det förtjänstfullt när socialsekreterare ger den här typen av explicita motiveringar till sina beslut att agera på ett visst sätt i utredningsprocessen. I många fall finns det förmodligen goda anledningar till att socialsekreterarna gör vissa prioriteringar, till exempel att ge den ena förälderns erfarenheter större utrymme i den skriftliga utredningen. Men för att undvika att det i texterna framstår som att den ena förälderns erfarenheter ges högre prioritet i utredningsprocessen och att socialtjänstens agerande styrs av stereotypa föreställningar om fäder och mödrar så underlättar det om socialsekreterarna klargör sina överväganden i de skriftliga utredningarna.

Utan att spekulera vidare om orsakerna till mönstret för individualisering av fäder och mödrar i barnavårdsutredningarna ska jag också diskutera resultaten i förhållande till en bredare diskurs om jämställdhet. Till att börja med kan resultaten tolkas som ett exempel på samhällets isärhållande mekanismer. Hirdman (2003) beskriver att en av de grundläggande aspek-

terna av genusordningen är de isärhållande mekanismerna, det vill säga sådana samhällsstrukturer som bidrar till att kvinnor och män hålls åtskilda från varandra, bland annat genom att de tilldelas olika ansvarsområden och roller i sociala praktiker. Vidare är en bärande tanke inom den feministiskt inriktad genusforskningen att den isärhållande mekanismen utesluter kvinnor från mer prestigefulla sammanhang och praktiker (jfr Hirdman 2003), vilket exempelvis blir synligt i att kvinnor är underrepresenterade på chefspositioner i arbetslivet. Mina analyser bekräftar Socialstyrelsens (2004b: 97) bild av att fäder missgynnas i barnavårdsutredningar och att mödrar sammankopplas med ett större ansvar för sina barn. Ur ett genusvetenskapligt perspektiv skulle diskursens främjande av modern som primär förälder kunna förklaras av att förälder- och familjelivspraktik inte tillhör någon av samhällets prestigefulla sociala praktiker. I samhället syns samtidigt uttryck för att fäder stärker och tar mer ansvar för relationen till sina barn, exempelvis i form av att fäder tar ut allt större andel av föräldravgifterna (Försäkringskassan, 2017). Detta är tecken på en omförhandling av föräldraskaps- och familjelivspraktik som en mer eller mindre prestigefull social praktik. Att fäder gör anspråk på att få större ansvar i och mer tillgång till dessa sociala praktiker tyder på att statusen hos dessa praktiker håller på att uppvärderas i samhället. Det ligger helt i linje med det allmännas intentioner och samhällets jämställdhetspolitik.

Sammanfattningsvis visar min analys att diskursen i barnavårdsutredningar tenderar att positionera mödrar som den primära föräldern, och det resultatet förstärker bilden av föräldraskap som framträder i andra studier (jfr Lind Palicki 2010; Westberg 2016). Socialstyrelsen har en uttalad ambition att öka jämställdheten, och under 2010-talet har socialtjänsten definitivt blivit mer medveten om sin verksamhet ur ett jämställdhetsperspektiv. Med analyserna i den här studien har jag kunnat visa att faders och mödrars ojämlika villkor att delta i förälder- och familjelivspraktik också är synliga i skriftliga barnavårdsutredningar. Framför allt bidrar dock studien med insikter om på vilka sätt som denna ojämställdhet manifesteras i texterna.

Bilaga I

Tabell 1. Materialöversikt.

Text	Ordantal	Produktionsår	Skrivent
Bvu 1	602	2002	A
Bvu 2	3 741	2004	B
Bvu 3	1 737	2004	C
Bvu 4	2 180	2005	D
Bvu 5	1 098	2005	E
Bvu 6	3 967	2007	F
Bvu 7	9 469	2007	G
Bvu 8	7 808	2009	H
Bvu 9	2 003	2009	I
Bvu 10	5 999	2010	J

Referenser

- Byrman, G. (2006), *Det förbisedda jämställdhetsdirektivet: text- och genusanalys av tre utlysningstexter från VINNOVA*. Stockholm: VINNOVA.
- Clevesköld, L., Lundgren, L. & Thunved, A. (2012), *Handläggning inom socialtjänsten*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Fairclough, N. (1995), *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. (2003), *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2010), *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*. Harlow: Longman.
- Försäkringskassan (2017), ”Pappor tar ut allt större andel av föräldradagarna – tydlig ökning på 10 år”. E-resurs, forsakringskassan.se: https://www.forsakringskassan.se/lut/p/z0/LYqxCsMwDAW_pUNG4ZRu3fIXIUt5xKpr4khGVhP693Wh03HHhSXYREcOcGzCkr3-Vz3e4W_huttGsZVxVm88cO4VZWWDx7G2qX9sXOMXCCRpRfUqkYOo7cTSnFqrmZMv6EQDnqqoURDRILJyD-x5ES6SZZEtYesBA1lmy5fMTkyFw!! [2018-11-30].
- Gothlin, E. (1999), *Kön eller genus?* Göteborg: Nationella sekretariatet för genusforskning.
- Hirdman, Y. (2003), *Genus: om det stabilas föränderliga former*. Malmö: Liber.
- Lazar, M. M. (2007), ”Feminist Critical Discourse Analysis: Articulating a Feminist Discourse praxis”, *Critical Discourse Studies*, 4(2): 141–164.

- Lind Palicki, L. (2010), *Normaliserade föräldrar: en undersökning av Försäkringskassans broschyrer 1974–2007*. Diss. Örebro: Örebro universitet.
- Lind Palicki, L. (2015), ”Diskursanalys”, i S. Boyd & S. Ericsson (red), *Sociolingvistik i praktiken*. Lund: Studentlitteratur, s. 95–213.
- Perry, F. L. (2011), *Research in Applied Linguistics: Becoming a Discerning Consumer*. 2. uppl. London: Routledge.
- Regeringen (1999), *Jämställdhetspolitiken inför 2000-talet*. Stockholm: Regeringskansliet. Tillgänglig: <https://www.regeringen.se/49bba5/contentassets/9adb08926c0a4a2b93978ca7dc9cd690/jamstalldhetspolitiken-infor-2000-talet-skr.-1999200024> [2018-10-16].
- SAOL (2015), *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 14:e uppl. Stockholm: Svenska Akademien.
- Schröter, M. (2018), “Absence in Critical Discourse Analysis”, i D. Wojahn, C. Seiler Brylla & G. Westberg (red), *Kritiska text-och diskursstudier*. Huddinge: Södertörns högskola, s. 37–55. Tillgänglig: <http://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:sh:diva-34677> [2018-11-08].
- Socialstyrelsen (2004a), *Ett första steg mot en jämställd socialtjänst!* *Meddelandeblad*. Stockholm: Socialstyrelsen. Tillgänglig: <https://docplayer.se/6743824-Jamstalld-socialtjanst.html> [2019-02-28].
- Socialstyrelsen (2004b), *Jämställd socialtjänst?: Könsperspektiv på socialtjänsten*. Stockholm: Socialstyrelsen. Tillgänglig: <http://jamda.uh.gu.se/bitstream/1/409/1/socialtjanst.pdf> [2018-10-16].
- Socialstyrelsen (2008), *Mot en mer jämställd vård och socialtjänst*. Stockholm: Socialstyrelsen. Tillgänglig: https://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/8839/2008-131-1_20081311_rev1.pdf [2018-10-17].
- Ström, P. (2017), *Utredning inleds: språk, genredrag och ansvar i barnavårdsutredningar*. Diss. Växjö: Linnaeus University Press.
- Sundell, K., Egelund, T., Andrée Löfholm, C. & Kaunitz, C. (2007), *Barnavårdsutredningar – en kunskapsöversikt*. 2. [rev.] uppl. Stockholm: Gothia.
- Säljö, R. (2000), *Lärande i praktiken: ett sociokulturellt perspektiv*. Stockholm: Prisma.
- Vetenskapsrådet (2002), *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Stockholm: Vetenskapsrådet. Tillgänglig: <http://www.codex.vr.se/texts/HSFR.pdf> [2016-03-15].
- Vetenskapsrådet (2017), *God forskningssed*. Stockholm: Vetenskapsrådet. Tillgänglig: <https://www.vr.se/analys-och-uppdrag/vi-analyserar-och-utvärderar/alla-publikationer/publikationer/2017-08-29-god-forsknings-sed.html> [2018-10-17].
- Westberg, G. (2016), *Legitimerade föräldraskap 1870–2010: en diskurs-historisk undersökning*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.

Transspråkande som idé och praktik

Gudrun Svensson

I den svenska skolan finns ett stort antal elever som inte har svenska som sitt förstaspråk¹, här benämnda flerspråkiga elever eftersom de redan när de börjar skolan har fler språkliga resurser än bara undervisningsspråket svenska. I Läroplanen (Lgr11: 8) står det: ”Undervisningen ska anpassas till varje elevs förutsättningar och behov. Den ska främja elevernas fortsatta lärande och kunskapsutveckling med utgångspunkt i elevernas bakgrund, tidigare erfarenheter, språk och kunskaper”. Denna passus i läroplanen kan tolkas som att lärare i grundskolan, förutom att ta eleverns bakgrund och tidigare erfarenheter som utgångspunkt i sin undervisning, också ska ta i beaktande att det finns elever i klassen vars förstaspråk inte alltid är skolans reguljära undervisningsspråk. Det är enligt flerspråkighetsforskare som exempelvis Cummins (2000, 2017), García (2009) och Svensson (2017) av största betydelse att ta hänsyn till elevers flerspråkighet för att erbjuda dem bästa möjliga förutsättningar vid inläring och kunskapsutveckling. I den här aktuella undersökningen studeras hur lärare tillämpar det som benämns *translanguaging* (Williams 1996; García 2009) på svenska *transspråkande* (Svensson 2017) genom att använda elevernas olika språkliga resurser för att skapa förståelse i undervisningen.

Syfte

Syftet med artikeln är att dels visa hur transspråkande avspeglas i undervisningen, dels vilka resultat som kan avläsas vid transspråkande under en lektion i SO i årskurs 5 i en klass med flerspråkiga elever. Undervisningen analyseras med hjälp av analysmodellen *MDA, Mediated Discourse Analysis* (Scollon & Scollon 2004), som utarbetats för systematiserade studier av människors handlingar och hur diskurser kommer till uttryck genom dem.

Tidigare forskning om transspråkande

Begreppet *translanguaging*, *transspråkande* i svensk översättning, myntades 1996 av språkforskaren Williams som studerade språk- och kunskapsutveckling hos elever med kymriska som förstaspråk och engelska som undervisningsspråk. Williams forskning utgick från Cummins hypotes (1976) att alla inlärd språk har ett samband med varandra och därför bör

¹ Termerna *modersmål* och *förstaspråk* hänvisar oftast till samma begrepp. Jag använder termen *förstaspråk* i denna artikel såvida jag inte citerar någon annan som använder termen *modersmål*.

elever ha tillgång till alla sina språkliga resurser i undervisningen. Resultaten från Williams longitudinella forskning visade en ökad språk- och kunskapsutveckling hos elever som fick tillämpa sina tidigare tillägnade språkliga resurser i kymriska samtidigt med engelska i klassrummet. Liknande resultat framkom också i Thomas & Colliers (se bl.a. 1997) undersökningar av spansktalande elever i USA vilka hade tillgång till sitt spanska förstaspråk samtidigt med majoritetsspråket amerikanska i undervisningen. Senare undersökningar har visat samma resultat, det vill säga att elever som har tillgång till sitt förstaspråk vid undervisningen i skolor med annat undervisningsspråk får större möjligheter till framgång i skolan (se exempelvis García 2009).

Transspråkande har dock inte bara kommit att handla om förbättrade resultat och framgång i skolan utan har också diskuterats som ett identitetsstärkande verktyg för den enskilda individen (se exempelvis Cummins 2017), som ett medel att engagera flerspråkiga föräldrar i skolarbetet (García 2009; Cummins 2017; Svensson 2017; Svensson & Khalid 2017) och som ett sätt att skapa likvärdighet i ett flerspråkigt samhälle (García 2009; Cummins 2017).

Flerspråkighetsforskaren García (2009) framhåller två avgörande principer för transspråkande. Den ena principen, *social justice*, handlar om alla språks lika värde och betydelse som källa för kunskap. Den andra principen, *social practice*, fokuserar den praktiska undervisningen som ska vara strategisk, meningsfull, långsiktig och kognitivt utmanande. García framhåller att elevernas personliga erfarenheter av samhälle, kultur, språk och identitet bör knytas till skolverksamheten samt att skolans värld och världen utanför ska bindas samman genom att presentationer av nya tankevärldar och idéer inriktas mot elevernas föreställningar om omvärlden (2009: 318ff).

Barn utsätts för höga stressfaktorer och påfrestningar i samband med migration och kämpar ofta för att finna sig tillrätta och känna meningsfullhet i de nya livsvillkoren (Björnberg 2013). Att åtminstone få tillgång till förstaspråk i en för dem ny skolverksamhet är därför en avgörande faktor för att skapa trygghet och delaktighet (García 2009; Cummins 2017).

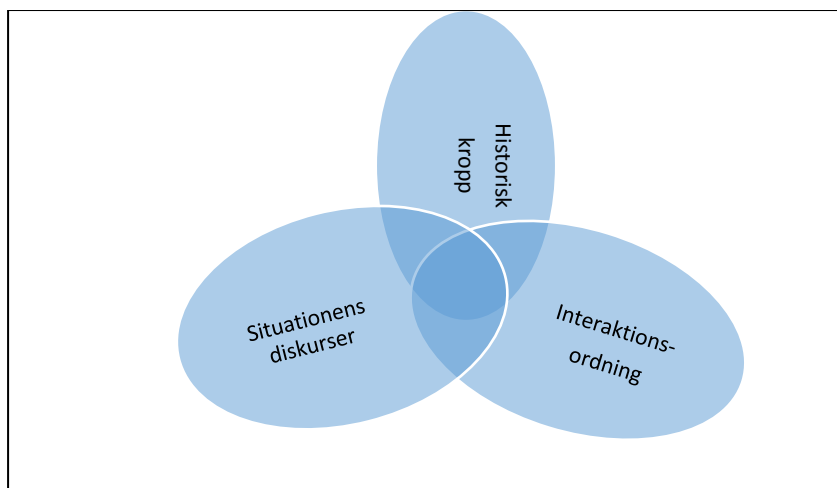
MDA som teoretisk och metodisk utgångspunkt

Medierad diskursanalys, MDA, även benämnd *nexusanalys*, utgår från forskning av etnografiskt sociolingvistisk karaktär och är utarbetad av forskarna Suzie och Ron Scollon (Scollon & Scollon 2003, 2004) med en specifik analysmodell för systematiserade studier av människors handlingar och hur diskurser kommer till uttryck genom dem. MDA var ursprungligen en modell för praxisnära forskning om samverkan mellan forskare och aktörer kring ett socialt problem och förändringsverksamhet med problemet (Scollon och Scollon 2004), men har därefter använts för varierade analyser. I Norden har MDA använts för analys av bland annat processer som

inbegriper språkskiftet och identitetsskapande (se t.ex. Lane, 2009 2010), vid undersökningar av språkanvändning hos flerspråkiga talare med samiska, meänkieli och kvänska som förstaspråk (se t.ex. Pietikäinen Lane, Salo & Laihiala-Kankainen 2011; Pietikäinen 2011) och vid analyser av familjespråkspolicy (se t.ex. Palviainen & Boyd 2013). Blåsjö (2013) har använt MDA för att studera bolagsjuristers språkbruk och Hanell och Blåsjö (2014) för analys av sociala handlingar hos en person som ska renovera sitt kök samt ungdomar som spelar dataspel. I denna artikel används medierad diskursanalys för att analysera sociala handlingar i utbildningsmiljö, en miljö som också har använts som utgångspunkt för andra forskare som använder MDA, bland andra Palviainen (2012) för beskrivning av finska studenters lärprocesser av svenska samt av Källkvist (2013) vid analys av interaktion mellan lärare och studenter vid akademien.

Med diskurs menas enligt Scollon och Scollon (2004) användning av språk, såväl skriftligt som muntligt, i social interaktion. De hänvisar (2004: 5) till Blommaerts vid denna tid ännu opublicerade beskrivning av diskurs som definieras som ”alla former av meningsfull semiotisk aktivitet sett i relation till sociala, kulturella och historiska mönster och utveckling av praxis” (min översättning av Blommaert 2005: 6). Alla diskurser är medierade, det vill säga förmedlade genom människors sociala handlingar i interaktion, och därför är det handlingar som ska studeras om man vill förstå diskursen. Den sociala handlingen är därför i fokus för studiet i en MDA-analys och det är med utgångspunkt från den som den medierade diskursen kan analyseras. Handlingar är i sig komplexa skeenden och består av olika praktiker som påverkas av faktorer som kontexten, förhållandet mellan aktörerna och de erfarenheter som dessa bär med sig. Diskurser är således medierade genom handlingar, men även handlingar är medierade genom bland annat de verktyg som används för att förmedla handlingen. Sådana verktyg kan vara konkreta ting som exempelvis pennor, men också mer abstrakta företeelser som gester, gemenskap och språk. Förståelse av diskurser kan ge insikt om hur handlingar kan kopplas bakåt och framåt i tiden och vara ett verktyg för förändring (Scollon & Scollon 2004). Scollon & Scollon har utifrån dessa faktorer utarbetat sin teori, som också innefattar ett metodologiskt förfaringssätt.

Metoden innebär en analysmodell av personers sociala handling i en viss situation, vilket beskrivs som *praktiknexus*, och MDA kallas därför också *nexusanalys*. En social handling utförs i ett socialt nätverk och är beroende av tre faktorer som benämns *historisk kropp*, *interaktionsordning* och *situationens diskurser*. I figur 1 illustreras hur de tre faktorerna överlappar varandra i en nexus, alltså den sociala handlingen, som kan vara vilken handling som helst i ett socialt sammanhang.

Figur 1. Illustration av nexusanalys. Fritt efter Scollon & Scollon 2004.

Den *historiska kroppen* definieras som personliga vanor, uppfattningar och attityder och de erfarenheter och upplevelser som ligger till grund för dem (Scollon och Scollon 2004: 13). *Interaktionsordning* baseras på Goffmans definition av begreppet (se t.ex. 1983) och handlar om de situerade konventioner med mer eller mindre uttalade regler och normer som påverkar beteendet i olika situationer (Scollon & Scollon 2004: 13–14). Vi analys av undervisning kan det vara klassrumssituationen och de regler som gäller i förhållandet mellan lärare och elev som är aktuella. *Situationens diskurser* är de diskurser som förekommer i samband med den sociala handlingen och som är semiotiskt förmedlade genom språket eller på något annat sätt (Scollon & Scollon 2004).

Det väsentliga vid MDA-analys är således att urskilja sociala handlingar hos olika aktörer utifrån deras historiska kropp, interaktionsordningen och de diskurser som är de mest karakteristiska i situationen (Scollon and Scollon 2004: 154). Alla tre infallsvinklarna bör beaktas i en MDA-analys men enligt Scollon och Scollon (2004: 19) kan man vinna på att koncentrera sig på en dimension. De framhåller också att det kan finnas många olika diskurser som cirkulerar genom en nexus. Det är därför av vikt att sälla ut vilka diskurser som är av relevans för det man studerar (Palvainen 2012: 11f).

Material, insamlings- och transkriptionsmetod

Materialet består dels av enkäter och videoinspelade semistrukturerade intervjuer av två klasslärare, dels av video- och audioinspelningar och observation med fältanteckningar från en lektion i religionskunskap i årskurs fem. Enkäterna innehåller slutna graderande frågor om arbetssituationen i den aktuella klassen samt möjlighet till kommentarer. Lärarna, vars

kodnamn är Nora och Vendela, är informerade om VR:s etiska regler (VR 2017) och har gett skriftligt medgivande att materialet används för forskning. Inspelningarna är fokuserade mot lärarna och inte eleverna, och videoinspelningarna fångar endast lärarnas agerande. Elevernas röster kan höras när de svarar på lärarnas frågor och deras svar markeras oftast endast som *elev* i transkriptionerna med undantag för någon enstaka gång, när det framhålls att en och samma elev exempelvis behåller ordet och markeras då exempelvis NN eller nyanländ elev. Antalet elever är 21 under den inspelade lektionen.

Inspelningarna har transkriberats i datorprogrammet Clan och har en skriftspråksnära ortografi. Efter en första grovtranskription har vissa partier valts ut för mer detaljerad transkription och presenteras nedan. Följande transkriptionsnyckel (Svensson 2009) används:

kort paus

längre paus

xxx ohörbart tal

SORL versaler för att markera metakommentarer

NN ej namngiven person

Forskarens roll

Den som är forskare inom MDA är också en del av de sociala handlingarna som undersöks (Palvainien 2012). I denna undersökning har jag samlat in materialet och deltar som observatör, också detta en social handling. Jag har, precis som lärarna, en historisk kropp som påverkar mitt sätt att tänka och agera. Min professionella roll och erfarenhet har betydelse i sammanhanget liksom mina personliga kunskaper, erfarenheter och upplevelser utanför min yrkesroll samt mitt förstaspråk svenska. Vad gäller interaktionsordningen har de deltagande lärarna och jag som forskare i förhållande till varandra olika roller som regleras av konventioner och normer. En grundläggande utgångspunkt är att analytikern etablerar sin plats och får mandat som legitim deltagare (Scollon & Scollon 2004: 11).

I samband med observationen i klassrummet blev jag presenterad som forskare för eleverna, som inte verkade ha något emot min närvaro utan tvärtom visade intresse för mitt arbete och min apparatur. Jag informerade om att jag var intresserad av att undersöka hur lärarna undervisade och att det inte var eleverna som var i fokus. Under lektionen försökte jag dra uppmärksamheten till mig så lite som möjligt. I början och slutet av lektionen satt jag vid en tom bänk på första raden efter katedern och hade Vendela till vänster, Nora till höger och klassen bakom mig. För inspelningen använde jag en Ipad som riktades mot lärarna samtidigt som jag hade en diktafon liggande på katedern. Under en del av lektionen, när lärarna gick runt och instruerade eleverna, följde jag lärarna runt i klassrummet och riktade min Ipad mot dem samtidigt som diktafonen låg

kvar på katedern. Fokus var på lärarna och deras yttranden och agerande. På grund av hur jag riktat Ipaden och diktafonens placering blev elevernas yttranden emellanåt svåra att höra och transkribera. Svårigheten att transkribera betingades också av att det var mycket ljud i klassrummet och eleverna emellanåt pratade i munnen på både varandra och lärarna. Vid tolkningen av dessa skeenden har jag fått lita på mina fältanteckningar och sådana passusar har jag utelämnat vid transkribering, men i övrigt är lektionen transkriberad i sin helhet, varav delar valts ut för att illustrera skeendena i klassrummet.

Historisk kropp – elever och lärare

Av de 21 eleverna som är närvarande underlektionen har en av dem svenska som förstaspråk och övriga bosniska, kinesiska, arabiska, serbiska, rumänska, sorani och somaliska. Vistelsetiden i Sverige varierar stort mellan eleverna; några få är födda i Sverige och övriga har anlänt senare, varav 6 är nyligen anlända. Klassen, som nu är årskurs 5, hade föregående år satts ihop genom att elever från tre olika klasser från årskurs tre plockats ut för att bilda en ny klass i årskurs 4. Det hade väckt mycket motstånd, och eleverna hade inte kunnat finna arbetsro i denna nya konstellation under det första året tillsammans. Klassen betraktades som ”stödig”, konfliktfylld och svårhanterad och deras klasslärare flyttade från skolan vid läsårets slut. Skolan har ett tvålärarsystem i varje klass, och från och med starten i årskurs 5, som ligger två månader före den aktuella inspelningen, har Nora och Vendela blivit deras nya klasslärare. I enkäten svarar lärarna att de anser att arbetet i klassen ”är väldigt svårt då eleverna är på så otroligt olika nivå”, att det är utmanande med en orolig klass och svårt att få överblick. Det är också en klass med många samarbetssvårigheter, framhåller de. Samtidigt, skriver lärarna att arbetet är spännande och lärorikt och säger vid intervjun att det är en klass med många elever som egentligen är både intresserade och duktiga.

De båda lärarna Nora och Vendela har lärarutbildning med tolv respektive nio års erfarenhet i läraryrket. De har fem år tidigare deltagit i kompetensutbildning med fokus på undervisning av flerspråkiga elever på skolan (Svensson 2015). Vid detta tillfälle var de klasslärare i var sin parallellklass med mycket samarbete i undervisningsarbetet. Under tiden för kompetensutvecklingen började de tillsammans att utveckla transspråkande strategier i sina klasser, men samarbetet avbröts på grund av familjebildning. Från och med denna termin arbetar de åter tillsammans i den klass där inspelningarna och observationerna utförts.

I intervjun reflekterar lärarna över resultatet av sitt tidigare arbete med transspråkande:

Vi vet inte precis om vi såg några direkta resultat av transspråkande i deras slutprov i sexan för då var vi inte med men i fyran såg vi att de skrev mycket mer när de kunde skriva både på första – och andraspråket # det var som om de

vågade mer # och föräldrarna kunde läsa och vara med när vi läste faktatexter (Nora)
ja de producerar mer och man kan få med föräldrarna (Vendela)

Lärarna såg alltså inga resultat gällande måluppfyllelse men att transspråkande gav andra effekter, det vill säga ökat mod vid skrivande och ökad skriftlig produktion hos eleverna samt ökat deltagande av föräldrarna. I den nya klassen har lärarna inte arbetat med skrivande och föräldrakontakter på samma sätt som tidigare utan har i stället fokuserat begrepp och förståelse av texter:

särskilt i SO och NO med många begrepp # de läser och läser och förstår ändå inte # får de bara inte till den rätta översättningen # ibland hjälper det inte att man förklarar # får de bara översättning blir det självklart # de letar ofta efter om det finns en översättning (Vendela).

Vendela, som själv har ett annat förstaspråk och började lågstadiet utan att få hjälp av förstaspråket, relaterar under intervjuerna emellanåt elevernas situation till sin egen livssituation som nyanländ sjuåring i svenska skolan, där hon i stort sett inte fick något stöd av sitt förstaspråk. Hon berättar att hon själv lärt sig svenska fort utan hjälp av förstaspråket så det kan ändå bra:

jag lärde mig ganska snabbt ändå ## men jag är kanske språkbegåvad ## visst kan eleverna så småningom lära svenska utan hjälp av förstaspråket # men det här går fortare och de lär sig bättre för de förstår mer och kommer ner på djupet och så slipper de vara så vilsna som jag en gång (Vendela).

När Vendela framhåller sin egen skickliga inläring av svenska utan förstaspråksstöd kan man tänka sig att hon anser att det inte är så nödvändigt att låta eleverna ta sina tidigare språkliga resurser till hjälp. Efter den första kommentaren, *jag lärde mig ganska snabbt ändå*, gör hon en liten paus och funderar och tillägger sedan att hennes snabba inläring kunde bero på hennes egen begåvning, alltså något som kanske inte är allmängiltigt för alla elever. Hon tillägger också att med förstaspråksstöd kan andraspråksinläringen gå fortare och förståelsen bli bättre. Hennes slutkommentar att eleverna kan slippa att vara lika vilsna som hon själv visar att övergången ändå inte varit okomplicerad för henne.

Det stora antalet nyanlända i klassen gör det angeläget för lärarna att hitta flexibla lösningar som inte är detsamma som tidigare sätt att arbeta:

vi har många barn som inte varit i Sverige så länge # vi jobbar kanske inte riktigt på samma sätt som förr # använder mer hjälpmedel # det finns digitalt material # ja rätt mycket olika saker som vi kan använda # filmer med undertexter # de måste få ihop det # vi upptäckte att vi hållit på länge# ja jättelänge # och så hade de inte förstått nyckelordet (Nora)

ja, som förra temat om naturresurser # vi talade om *boskap* # får jag känsla mycket snabbt vad de kan och inte kan # frågade jag vad betyder boskap # och då var det majoriteten som kopplade ihop det med *bo* # man ska bo där (Vendela)

ja # då hade vi pratat om strategier # titta nog på ordet # och då blev det fel här (Nora)

om dom hade fått det översatt på sitt modersmål så hade de snabbt insett att det handlar inte alls om att bo (Vendela)

Lärarna anser således att de måste vara uppmärksamma på att eleverna kan göra feltolkningar och felaktiga slutledningar och att de som lärare måste arbeta på detaljnivå med ord och uttryck så att alla deras elever får förståelse för de ämnen och texter man arbetar med. Det hjälper inte alltid att de lär sina elever att läsa orden noga för att tolka dem eftersom det ändå kan leda till missförstånd. De ser tillgång till de språkliga resurserna som en framkomlig väg men har i denna klass förändrat sitt sätt att arbeta transspråkande jämfört med tidigare, och tar numera mycket mera hjälp av digitala hjälpmedel.

Interaktionsordning

I skolor finns det ett antal speciella förordningar, exempelvis skollag (Skollagen 2010) och läroplaner (LGr11) vilka på ett övergripande sätt styr lärarnas undervisning vad gäller agerande, innehåll och arbetsordning. I klassrummet finns traditionella men oftast oskrivna regler för hur interaktionsordningen ska gestalta sig, exempelvis förväntas att läraren ska vara den överordnade som vet bäst och förmedlar kunskaper, håller ordning och skapar en god anda. Elevens tilldelade roll i en sådan hierarkisk interaktionsordning är att hen ska rätta sig efter lärarens uppmaningar, ta till sig kunskaper och erövra dem som sina samt att inte störa de andra eleverna i klassen. En sådan ordning för interaktionen i ett klassrum visar en asymmetrisk fördelning av makt, en asymmetri som kan modifieras beroende på hur deltagarna agerar.

Språkanvändning och språkliga strategier är en viktig del av interaktionsordningen (Scollon & Scollon 2004), och det sätt på vilket språket används i klassrummet påverkar förhållandet mellan lärare och elever samt elever sinsemellan (García 2009; Cummins 2017). I en klass med flerspråkiga elever finns det stort behov av språkligt förtydligande och lärarna kan behöva använda speciella språkliga strategier för att stärka elevernas kunskapsutveckling och självkänsla (Cummins 2017; Svensson 2017). Sådana specifika förhållanden påverkar hur interaktionsordningen gestaltar sig.

Situationens diskurser

I ett klassrum cirkulerar många olika diskurser. Exempelvis finns en övergripande diskurs som utgår från läroplanen, Lgr 11 (Skolverket 2011), med dess föreskrifter om såväl vad som ska läras ut som lärares förhållningssätt. En annan diskurs är den aktuella skolans diskurs om hur kunskapsutveckling ska utformas och hur lärare ska uppträda vid bemötande av elever. På den här skolan är undervisningen upplagd tematiskt övergripande för all undervisning i 8- eller 10-veckorsperioder. Vid inspelningsdagen inleds ett nytt tema, *Det blå temat*, som har fokus på *Kropp, själ och harmoni* och är aktuellt åtta veckor framöver. En tredje diskurs har sin grund i vad som gäller i det ifrågasvarande klassrummet där, enligt Palojärvi, Palviainen och Mård-Miettinen (2016), också den historiska kroppen och interaktionsordningen ska betraktas som del i situationens diskurser. I ett klassrum med många flerspråkiga elever kan situationens diskurser också präglas av de samhälleliga debatter och den forskning som berör flerspråkighet (Conteh & Meijer 2014).

Lokalen där lektionen försiggår är ett sedvanligt klassrum med kateder och whiteboard i ena änden av klassrummet. Eleverna sitter parvis i bänkarna med ansiktena vända mot katedern när lektionen börjar. Vid sidan om whiteboarden finns en kolumn där lärarna denna måndagsmorgon till att börja med går igenom och förtecknar ämnen och tider för veckan. Eleverna antecknar i sina dagböcker och det dyker upp en och annan fråga om förtydliganden, men det är ingen av eleverna som har synpunkter på veckoschemat som nu läggs fram. På väggarna finns kartor, material om aktuella ämnen och elevmaterial, men inget som pekar på transspråkande aktiviteter i klassrummet. Det finns inget som antyder att en flerspråkighetsdiskurs är förhärskande i detta klassrum.

Upplägg för analys av lektionen

För att svara på syftet att visa hur transspråkande avspeglas i undervisningen samt resultatet därav analyseras tre olika moment under en lektion på 90 minuter i SO i årskurs 5. Uppdelningen i tre moment betingas av att lärarna lagt upp lektionen enligt tre olika handlingsmönster. Inledningsvis arbetar lärarna tillsammans med klassen fram en tankekartan på whiteboarden och ser en filmsnutt. Därefter arbetar eleverna individuellt med var sin Chromebook och ser kortvariga filmer och svarar på frågor som anknyter till det som arbetats fram i tankekartan. Alla elever har därvid hörlurar medan de ser på filmen som berättas på deras förstaspråk och som har tillhörande undertexter. I det tredje momentet återgår klassen till gemensamt arbete med tankekartan som nu belyses och kompletteras med hjälp av de genomgångna filmerna. Analyserna utgår från respektive moment. I den första analysen som benämns *MDA-analys I: Vad vet du om judendomen?* inleds religionslektionen genom att lärarna lägger upp tankekartan på tavlan med hjälp av datorprogrammet *Creaza* (<http://creaza.se>). Den andra analysen,

MDA-analys II: Titta på filmerna och gör quizen! utgår från hur lärarna initierar transspråkande och hjälper eleverna när de ska använda datorprogrammet *Studi* (<https://www.studi.se>). Den tredje analysen, *MDA-analys III: Vad har vi nu lärt oss av tankekartan och filmerna?*, handlar om uppföljning av tankekartan och filmerna med quizen.

MDA är således en modell som kan användas för att beskriva förändringar genom att de sociala handlingar som uppkommer på grund av historisk kropp, interaktionsordning och situationens diskurser och dess handlingar kan sedan ligga till grund för skapande av nya diskurser. I denna studie är lärarnas övergripande sociala handling under dessa tre moment att de bedriver undervisning. Deras undervisning ter sig dock tämligen olika under respektive moment och kan därför tänkas bli kategoriserade som olika sociala handlingar. Den sociala handlingen i första momentet kan ge upphov till en ny diskurs som påverkar hur den sociala handlingen gestaltar sig i nästa moment vilket i sin tur skapar en ny diskurs som ligger till grund för en tredje social handling. För att förtydliga hur jag analyserat sätter jag upp följande frågeställning:

- Vad kännetecknar lärarnas sociala handlingar och vilka diskurser utkristalliseras därvid under de tre momenten?

Svaret på denna frågeställning sammanfattas och diskuteras i avsnittet Sammanfattning och knyts till följande frågor:

- Hur avspeglas transspråkande i undervisningen?
- Vilka resultat kan avläsas i undervisningen utifrån användning av transspråkande?

I avsnittet Diskussion lyfts perspektiv på flerspråkighet, undervisning och transspråkande med utgångspunkt från resultatet som kommit fram av MDA-analyserna i denna studie.

MDA-analys I: Vad vet du om judendomen?

Lärarna har börjat lektionen, som är den första på måndagen, med att gå igenom veckans planering och visar att veckans SO ska handla om religionen judendomen. Nora skriver på tavlan och eleverna noterar i sina elevdagböcker. När planeringen är genomgången frågar Vendela om alla är klara med noterandet i sina dagböcker. Hon väntar en stund tills hon ser att alla slagit ihop dagböckerna och stryker sedan ut planeringen på tavlan samt uppmanar eleverna att lägga ner böckerna i väskan och titta framåt på tavlan igen.

Nora och Vendela har nyligen lärt sig datorprogrammet Creaza och introducerar det nu i klassrumsarbetet. Vendela börjar med att informera eleverna att hon nu tänker använda en digital tankekartan och det är elevernas förslag som ska stå i den tankekartan. Hon informerar om att tankekartan ska användas vidare och kompletteras efter hand. Först projicerar hon en bild av Davidsstjärnan mitt på tavlan. Den här bilden diskuteras inte under lektionen. Vendela sitter till vänster i klassrummet framme vid tavlan och

skriver på datorn när hon fyller i en tankekarta efter hand som eleverna ger förslag. Hon är något bortvänd från klassen medan hon skriver men vänder sig ofta om och ställer frågor och uppmuntrar till förslag. Nora står till höger om tavlan vänd ut mot klassen och liksom Vendela ställer hon frågor och uppmuntrar eleverna att komma med förslag.

Exempel 1. Inbjudan att bidra till en tankekarta om judendomen.

Talare	Yttrande	Metakommentarer
Vendela	så # okej # vi ska prata tillsammans nu # det har vi gjort förut # eller hur # vi ska helt enkelt skriva upp allting som NI kan om judendomen innan vi börjar jobba med det	BETONAR ORDET NI. ALLA ELEVER SITTE TYSTA OCH TITTAR MOT TAVLAN
	då ska vi se # då kommer jag inte att skriva på tavlan # jag kommer att skriva i ett program här	VÄNDER SIG MOT DATORN OCH BÖRJAR SKRIVA
Vendela	hör ni # vi ska nu skriva här tillsammans # och anledningen till att vi gör det här tillsammans är att vi ska fylla på den här tankekartan och hela tiden när vi lär oss nya saker # kommer vi ha tre stycken såna här olika när vi är klara	
Elev	xxx	
Vendela	det är jättebra och nu vill jag att ni ska hjälpa mig att fylla på det ni kan innan vi ska titta på en kort film senare som handlar om hur judendomen startade # hur den bildades kan man säga # ja #	PEKAR MOT EN ELEV SOM VILL SÄGA NÅGOT
Elev	se film?	
Vendela	ja det blir senare # vi börjar med det här # jag vill veta hur mycket ni kan	
Elev	jag vet jag vet	ROPAR HÖGT
Nora	givet man räcker upp handen # kommer Vendela skriva upp	VISAR MOT TAVLAN

Efter en första information om att man ska göra en tankekarta över det som eleverna kan om judendomen och kommande upplägg framhåller Vendela än en gång att eleverna ska hjälpa henne att göra den. Interaktionsordningen framträder tydligt som en ”typisk” interaktionsordning i skolverksamhet med lärare som frågar och elever som svarar och tydliga regler för turordning. Till att börja med använder Vendela ett inkluderande *vi*, ”vi ska prata tillsammans”, ”vi ska skriva tillsammans”, ”vi ska lära oss”, men övergår sedan till en mer distanserade interaktionsordning när hon i stället använder pronomen *jag* och *ni*. Vendela vänder sig nu ömsom mot klassen och ömsom mot tavlan medan Nora står kvar i sin position och tittar ut över klassen och håller reda på vem som ska svara. Hon markerar tydligt att det inte är spontana svar utan handuppräknings svar som gäller.

Det första svaret som en elev levererar är: ”en religion”, som innebär en upprepning av lärarnas tidigare information om att det är en religion.

Därefter säger någon ”en helig byggnad” vilket skrivs in i tankekartan men sedan kommer inga fler svar. Vendela försöker då inspirera eleverna att komma med förslag genom att framhålla att de inte behöver veta säkert att det de föreslår är korrekt.

Exempel 2. Invitation att komma med förslag även om man inte vet.

Talare	Yttrande	Metakommentarer
Vendela	nåt mer # tänker ni på nåt mer # om ni tror att ni vet # man behöver inte vara så hundraprocent säker nu # men det ni tror att ni kan om judendomen så kan ni säga det så ska jag fylla på här	
Elev	dom tror inte nånting	
	dom tror inte nånting # okej # vad menar du # vad ska jag skriva här # du tror inte att dom har en gud # eller # nå # aha	
Elev	xxx mm	
Nora	ingen gud	PEKAR PÅ TAVLAN ATT VENDELA SKA SKRIVA
Vendela	ingen gud # ska jag skriva så?	SKRIVER IN INGEN GUD I TANKEKARTAN
Elev	mm	
Annan elev	jag vet jag vet jag vet	ROPAR HÖGT
Nora	nu gör vi så här # NN har räckt upp handen # NN	PEKAR PÅ EN ANNAN ELEV ÄN DEN SOM ROPAT JAG VET
Elev	xxx	INTE HÖRBART MEN TONEN LÅTER SOM OM ELEVEN SÄGER NÅGOT NEGATIVT
Vendela	är det vad du själv tycker?	
Elev	mm	
Vendela	men då ska vi inte skriva det	VÄNLIG TON OCH VÄNDER SIG SEDAN MOT EN ANNAN ELEV

Vendela lämnar här öppet för eleverna att komma med förslag om vad de tror även om de inte säkert vet. Det felaktiga påståendet att de inte har någon religion omvandlar hon till svaret *ingen gud* och skriver in det på tankekartan. En av eleverna tycks säga något förklenande om judarna, vilket Vendela då tillbakavisar och inte skriver upp.

Vid några tillfällen uppstår diskussioner som har viss anknytning till judendomen men som inte noteras på tankekartan. I dessa diskussioner engagerar sig flera elever och talar i mun på varandra. Jag som sitter framme vid katedern kan höra delar av diskussionerna och skapa mig en någorlunda uppfattning om dess huvudinnehåll, men vid avlyssning av inspelningarna är det omöjligt att åter konstruera vad som sades. Exempelvis nämner en elev Jesus och påstår att han levde för ett par hundra år sedan, vilket ger upphov till en livlig diskussion där förslag på tider kastas kors och tvärs i

klassrummet. Vendela verkar uppfatta det som att eleverna kan behöva ett förtydligande om tideräkning och inleder en diskussion som blir rörig och högljudd fram till förklaring varför det nuvarande året benämns 2018. När eleverna till slut förstår den utgångspunkten för den kristna tideräkningen hörs kommentarer och ljud från elever i klassen som tyder på att detta blivit en aha-upplevelse. *Tideräkning* skriver Vendela i tankekartan. Ett annat exempel är när någon elev säger att judarna inte fick be som de ville för tyskarna. Vendela fångar upp den tråden och frågar när detta inträffade. Det blir åter en diskussion med många inslag av gissningar om tider innan man kommer fram till andra världskriget. Hon skriver in *andra världskriget* i tankekartan. Påståendet att tyskarna förbjöd judarna att be följs inte upp.

Efter drygt 20 minuter har det inte kommit så många förslag till själva tankekartan och lärarna försöker nu aktivera eleverna genom att hänvisa till deras egna livserfarenheter om religion.

Exempel 3. Försök att aktivera elevernas associationer.

Talare	Yttrande	Metakommentarer
Nora	Hör ni, tänk en stund nu och se om man kan fylla på fler saker # fler saker # tänk det här med religion då # ni har redan sagt att man kan ha en helig byggnad # man kan kanske ha en helig skrift # vad är det mer som kan vara typiskt för religioner # kanske vissa regler # tänk lite nu	DET ÄR NU GANSKA MYCKET SORL I KLASSEN
Vendela	tss # hör ni # om ni tänker vidare # hör ni tänk så här nu # vi tänker så här # vi jämför # det är svårt om man inte känner någon som är jude att tänka på vad dom gör för speciella saker # men om man tänker på sig själv och såna man känner till exempel då muslimer och kristna # åter dom vissa saker # är det speciella saker som dom gör # som kanske kan likna dom andra religionerna # tss vad håller ni på # NN	FÖRSÖKER DÄMPA SORLET VÄNDER SIG TILL NÅGRA ELEVER OCH UNDRAR VAD DE HÅLLER PÅ MED. PEKAR PÅ EN ELEV ATT SVARA
Elev	ja, dom ber	
Vendela	dom ber # va sa du # tss	VENDELA SKRIVER DE BER . HYSCHAR ÅT ELEVER SOM PRATAR HÖGT
Nora	tänk på vad Vendela sa # tänk så här # om man är muslim till exempel # då är det ju viktigt # då ber men # man har vissa regler när det gäller mat # man kanske har vissa regler när det gäller kläder # tänk # är det nån som vet # hur är det i judendomen?	
Elev	xxx	SKRATT OCH BULLER
Annan elev	dom har vita klänningar	VENDELA SKRIVER VITA KLÄNNINGAR

		ÖKANDE LJUDNIVÅ MED SKRATT OCH SKÅMT
Nora och Vendela		VÄNTAR UT ELEVERNAS PRAT OCH SKRATT SOM TYSTNAR
Vendela	så # vi samlar ihop oss igen # finns det någon som tänker på något annat	

Nora och Vendela försöker således få eleverna att associera till sin egen tillvaro och egna erfarenheter. I klassen finns många elever från familjer som är aktivt religionsutövande, men läraren får inte så mycket respons trots att de försöker väcka elevernas associationer till den egna religionen. Den enda association som en elev kan komma på är klädseln och påstår då att judar bär vita klänningar.

Ljudnivån är nu ganska hög i klassen. En del elever samtalar med varandra på förstaspråket och andra på svenska, och det verkar som om en del har helt andra samtal med varandra än temat judendom. Lärarna bryter nu genomgången med tankekartan och visar en kort filmsnutt med berättelse om uppkomsten av de abrahamitiska religionerna islam, judendom och kristendom. Filmen, som inte innehåller någon undertext, berättar på svenska om Abrahams val mellan söner Isaks och Ismaels mödrar och betydelsen av detta val för utveckling av judendom och kristendom. Filmfigurerna är tecknade och dockliknande med framträdande rörelser och färger. Filmerna fångar de flesta elevernas intresse, men det är fortfarande en del sorl och oro i klassen trots att lärarna försöker skapa tystnad genom att hyssja och säga till enskilda elever att vara tysta.

I detta moment arbetar lärarna på att bygga kunskapsutvecklingen på elevernas erfarenheter vilket framhålls som grundläggande förutsättningar i undervisningen både i Lgr 11 och inom flerspråkighetsforskning (García 2009). De följer alltså läroplanen enligt de föreskrifter de bär med sig som lärare i den svenska skolan. Till en början säger Vendela att hon ska skriva upp vad eleverna *kan* men ändrar sedan ordvalet och säger i stället att hon ska skriva upp vad eleverna *tror sig veta* även om de inte är säkra. Hennes ändring av ordvalet öppnar för att eleverna inte behöver vara säkra på sina kunskaper men ändå vågar komma med förslag. Elevernas förslag innehåller inga tillägg i kunskapsutvecklingen eftersom de inte tycks veta så mycket om judendomen. Det blir gissningar i stället för korrekta faktakunskaper. Vendela skriver i egna ordalag upp elevernas förslag oavsett vad de föreslår med undantag för det enstaka tillfälle då en elev uttrycker sig i negativa ordalag om judendomen. Hon kommenterar inte om det hon noterar är rätt eller fel. När elevernas förslag tycks vara uttömda försöker Nora leda eleverna på rätt spår genom att be dem associera till konkreta erfarenheter i den egna vardagstillvaron, men det leder inte fram till fler förslag mer än att en elev säger att judarna har vita klänningar.

Interaktionsordningen visar på en ganska strikt rollfördelning mellan lärare och elever, där lärarna bestämmer innehåll, turordning och språk. Lärarna, som vet att klassen lätt kan bli orolig, har placerat sig strategiskt för att hålla ordning med Vendela, som ömsom skriver ömsom vänder sig mot klassen, och Nora stående till höger om tavlan vänd mot klassen. Till synes kan det verka som om eleverna har möjlighet att påverka eftersom Vendela bygger upp tankekartan på elevernas utsagor, men eleverna får endast göra detta på lärarnas premisser. Vendela skriver visserligen upp det som eleverna säger, men det är hon som formulerar texten. När en elev exempelvis säger *dom tror inte nånting* blir slutformuleringen efter en kort diskussion med eleven: *ingen gud*. Lärarna försöker stimulera eleverna genom språkliga strategier som att uppmuntra och få dem att associera. De använder dock inga språkliga strategier som pekar på deras medvetenhet om att det finns elever i klassen som är förhållandevis nyanlända och kanske inte förstår uppgiften, än mindre kan uttrycka eventuella kunskaper eftersom de inte har en tillräcklig bas i svenska språket. I intervjun har lärarna framhållit den stora betydelsen av att använda transspråkande för att underlätta för och skapa förståelse hos eleverna, men i detta moment framkommer inte någon realisering av denna uppfattning.

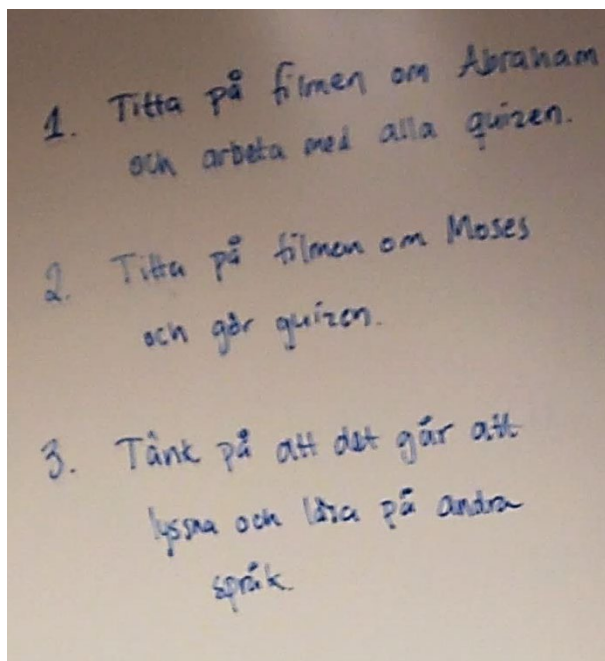
Till att börja med är alla eleverna aktivt involverade och det finns en ordning då lärarna nominerar de som räcker upp handen och vill komma med förslag. En del elever tröttnar efter hand och sorlet i klassen ökar, och det förekommer då samtal på olika språk samt skämt och skratt som inte har med lektionsinnehållet att göra. De här eleverna tycks inte längre orka engagera sig och lyssna längre än cirka en kvart. En kvart får ändå ses som en ganska lång tid att hålla fokus med tanke på att ett antal av eleverna ännu inte kommit så långt i processen för inläring av undervisningsspråket och därför troligen bara förstår en del av det som sägs. Lärarna hyschar ibland, framför allt på slutet, men de är vänliga hela tiden och höjer inte tonen. , och efter cirka 25 minuter går de över till nästa moment som innebär att alla gemensamt tittar på en kort film, fortfarande endast på svenska. Lärarna använder olika medier för att utföra sin sociala handling. Vendela använder datorn som medium för att skriva fram svaren på tavlan som också den är ett medium för att förmedla kunskap. Nora använder gester och tonläge som medium medan hon håller uppsikt över vilka elever som räcker upp handen, förmedlar ordet till eleverna och ser till att ordningen upprätthålls i klassrummet,

Det här undervisningsmomentet startade i vad som kan betecknas som en ganska vanlig skoldiskurs med lärare som initierar kunskapsutveckling och elever som ska ge svar på uppgifter. När Vendela inleder arbetet med tankekartan säger hon bland annat *jag vill veta vad NI kan*, och markerar därmed att det är hon som lärare som vill få vetskap om elevernas kunskaper och det är hon som håller i trådarna.

I denna nexus av den historiska kroppen, den för stunden specifika interaktionsordningen och skoldiskursen framstår den sociala handlingen som undervisning som visserligen inte uppvisar någon påtaglig kunskapsutveckling men som förmedlar en diskurs som signalerar lyssnande och tillit till elevernas erfarenheter. När Vendela öppnar för att det är helt acceptabelt att eleverna påstår sådant som de inte säkert vet skapar hon vad som skulle kunna kallas en gissningsdiskurs som inte tycks leda till kunskapsutveckling. Det förekommer inga transspråkande inslag och diskursen kan inte sägas vara inkluderande eftersom ett antal av eleverna troligen inte kunnat förstå och än mindre uttrycka sig. Det är rörigt och oroligt och lärarna övergår till en ny social handling, som innebär att de bryter sin egen pågående fråga-svar-undervisning och i stället bestämmer att alla eleverna ska se en film.

MDA-analys II: Titta på filmerna och gör quizen!

Efter den korta filmvisningen ger Nora besked om nästa moment då var och en ska arbeta självständigt med sin Chromebook och använda programmet Studi. Hon skriver upp på tavlan att eleverna ska se två filmer. Den första filmen om Abraham är densamma som eleverna nyss sett men filmen om Moses är ny.

Figur 2. Instruktion om eget arbete.

I punkt 3 meddelar hon att eleverna kan använda andra språk än svenska och lyfter härmed in transspråkande inslag i undervisningen. Det blir genast en livlig rörelse i rummet medan eleverna tar fram Chromebooks och söker efter hörlurar. Under tiden skriver Nora upp sökvägen till filmerna. Programmet har många språk och eleverna kan välja att både lyssna och läsa på olika språk men kan också välja att läsa eller lyssna på ett språk och samtidigt göra motsatsen på ett annat språk. Programmen täcker dock inte alla språk i klassen så några elever kan endast välja svenska. Till filmerna finns quiz i tre olika nivåer, och eleverna ska nu lösa alla tre quizen, som innehåller både flervalsfrågor och svar som ska fyllas i. För att kunna svara på uppgifterna kan det behövas att eleverna tittar på filmerna mer än en gång. Några av eleverna har tidigare på egen hand provat datorprogrammet men för de flesta är det okänt.

Vendela och Nora går runt i klassen och hjälper eleverna tillrätta att hitta sökvägen och också att ladda in det språk som eleverna önskar.

Exempel 4. Instruktion om programmet och språkval.

Talare	Yttrande	Metakommentarer
Vendela	Nu vill jag att du tar fram dom # då klickar du på den här filmen igen om Abraham # du kan lyssna på arabiska och svenska # eller du kan lyssna på svenska och se det med arabisk undertext	SÄTTER SIG PÅ HUK VID BORDET HOS EN ELEV SOM FÅTT I GÅNG SIN IPAD
Elev	mm	
Vendela	i så fall när du löst det #	VÄNDER SIG BORT FÖR ATT LUGNA ELEVER SOM PRATAR HÖGLJUTT I BAKGRUNDEN
Vendela		SÄTTER SIG NER IGEN PÅ HUK HOS ELEVEN SOM FÅTT I GÅNG PROGRAMMET OCH LYSSNAR
Datorn	Det här är Abraham. Han kommer från staden Ur i Mesopotamien	
Vendela	ja # sätt på dig hörlurar # nu kan du lyssna och läsa # och därefter # trycker du på den här # och jobbar med frågorna # dom kan du också välja på olika språk	ELEVEN SÄTTER PÅ HÖRLURAR OCH BÖRJAR ARBETA OCH VENDEEA GÅR VIDARE TILL EN ANNAN ELEV

Liksom Vendela går Nora omkring och hjälper eleverna att hitta sökvägar och välja språk.

Exempel 5. Uppmuntran att läsa på arabiska

Talare	Yttrande	Metakommentarer
Nora	kolla # ee # där # det står på plattan här ju # får du in texten # här # då går du in i SO här # 3 så är det kristendom # ser du? # så är det studie det som vi har sett nu och det ska finnas # du ser det nu # # du är jätteduktig i arabiska # du kan välja arabiska	SITTER PÅ HUK OCH LUTAR SIG FRAM MOT IPADEN OCH VISAR SÖKVIÄGEN
Elev	ja # där ä det # arabiska # dari # man kan välja språket xxx	ELEVEN LUTAR SIG FRAM OCH LÄSER PÅ IPADEN OCH MUMLAR MEDAN HON LÄSER
Nora	så ser du sen den passande bilden # quiz 1 2 3 # åt det hållet arabisk text ju # så # är det bra?	SER FRÅGANDE PÅ ELEVEN
Elev	mm	NICKAR OCH BÖJER SIG FRAM MOT IPADEN

En del elever klarar av att själva komma igång medan andra behöver mer hjälp av lärarna. Nora har visserligen skrivit på tavlan att de kan lyssna på ett annat språk, men de går också runt till eleverna och påminner dem om att de kan använda sitt förstaspråk och visar ibland handgripligt hur de kommer fram till språken genom det digitala verktyget. Undervisningen har tidigare varit helt på svenska men lärarna tillämpar nu transspråkande strategier genom att vara särskilt noga med att de nyanlända eleverna ska se filmen på sina förstaspråk åtminstone en gång så att de verkligen tar till sig lektionsinnehållet. De uppmuntrar dem att också läsa undertexterna på förstaspråket, åtminstone en gång och gärna fler.

Lärarnas sociala handling är i det här momentet att handgripligt handleda eleverna hur de ska kunna ta till sig kunskaper via digitala medier, i detta fall genom att se film och göra uppgifter i ett datorprogram. Lärarna skulle ha kunnat läsa berättelserna högt och få eleverna intresserade, men de är nu angelägna om att skapa förståelse hos alla elever och hjälper dem att kunna dra nytta av sin språkliga potential för att skaffa sig kunskaper. Lärarna skapar nu en kunskapsutvecklande diskurs som präglas av inkludering och flerspråkigt resurstänkande.

MDA-analys III: Vad har vi nu lärt oss av tankekartan och filmerna?

Efter en dryg halvtimme bryter lärarna elevernas självständiga arbete för uppföljning med gemensam genomgång. Alla vill inte sluta, men lärarna säger att de som eventuellt inte hunnit bli färdiga ska få fortsätta efter lunch. Vendela tar fram datorn igen och Nora mörklägger vid tavlan.

Exempel 6. Uppföljning av tankekartan och filmerna.

Talare	Yttrande	Metakommentarer
Vendela		SÄTTER SIG PÅ EN PALL MED DATORN I KNÄT VÄND MOT KLASSEN OCH KAN SE UT ÖVER ELEVERNA.
Nora	Nu kommer Vendela ta fram igen den här tankekartan igen som ni #gjorde för en liten stund sedan # och då är meningen att vi måste faktiskt fylla på de # och vi måste faktiskt också rätta den på vissa ställen där det inte stämmer och då vill vi nu att många alla är med och hjälper till för nu har alla här lärt sig saker	
Vendela		LÄGGER UPP TANKEKARTAN
Vendela	nu börjar vi # tänk nu från början # NN	GER ORDET TILL NN SOM ÄR EN NYANLÄND ELEV
Elev (Nyanländ)	dom har ett ordspråk	ELEVEN PRATAR TYST OCH MED TYDLIG BRYTNING. NÄSTAN VISKANDE
Vendela	dom har ett ?	LUTAR SIG FRAMÅT OCH FÖRSÖKER UPPFATTA. FRÅGANDE TON
Elev (Nyanländ)	tio viktiga ord	HÖJER RÖSTEN NÅGOT.
Vendela	tio viktiga ord	SKRIVER PÅ TANKEKARTAN TIO BUDORD
Elev (NN)	xxx tro	EN ELEV ROPAR UTAN ATT RÄCKA UPP HANDEN
Vendela	tro # då skriver jag här då # hör ni # stämmer det här då # om vi backar lite # stämmer det här då med ingen gud?	VENDELA SKRIVER INGENTIN UTAN VÄNDER SIG UT MOT KLASSEN
Många elever	nej	ROPAR
Elev	dom har många gudar # det är typiskt i Sverige # dom är det xxx	SVARAR HÖGT UTAN ATT RÄCKA HANDEN
Vendela	är dom det?	
Elev	nej	ROPAR
Vendela	NN	PEKAR PÅ SAMMA NYANLÄNDA ELEV SOM TIDIGARE OCH SOM RÄCKT UPP HANDEN
Elev (Nyanländ)	dom har bara en	
Annan elev	Buddha!	ROPAR
Annan elev	Nä	HÖGT
Vendela		IGNORERAR ELEVERNA SOM SVARAT OCH FORTSÄTTER ATT TITTA PÅ DEN NYANLÄNDA ELEVEN

Elev (Nyan- länd)	och så gjorde Abraham två barn Isak Ismael[xxx] slav får inte ha barn själv [xxx] sen en ängel kom[xxx] dödade alla egypter barn[xxx][BERÄTTAR LÅNGSAMT OCH TREVANDE EN SAMMANHÅGANDE HISTORIA SÅ GOTT HON KAN PÅ SVENSKA OM ABRAHAM OCH FAMILJEN OCH FLYTTEN TILL KANAAN. ALLA LYSSNAR FÖRST. MEN MÅNGA BRYTER SEDAN IN UNDER TIDEN OCH LÄGGER TILL INFORMATION. BERÄTTELSEN HÖRS BARA BROTTVIS
Nora	tyst # sch # låt henne berätta själv	HÖG RÖST
Vendela	vi backar lite så alla är med # vi pratade om Abraham och då tycker jag att det är viktigt att vi pratar om # alla vet ni att han fick två barn # berätta för mig	NICKAR TILL NN

Lektionen fortsätter med genomgång av det eleverna sett på filmerna och att rätta felaktiga gissningar i tankekartan. Filmerna, som väckt intresse och berättarglädje, har innehållit de dramatiska historierna i Gamla testamentet om Ismael och Isak, ängeln vid den brinnande busken i öknen, Moses uttåg ur Egypten och Röda havet som delat sig. Eleverna är ivriga och vill berätta det de nu fått veta och några rör sig på stolarna, hoppar upp och ner och beskriver högt och med kroppsspråk vad de sett. De nyanlända eleverna tillfrågas direkt av Vendela och får komma till tals och är nu aktivare än under det första passet, men när de ska berätta vad de fått veta överröstas de ofta av andra elever. Det blir ibland ganska surrigt i klassrummet när eleverna berättar rakt ut i luften, avbryter den som talar och flikar in information eller pratar med varandra om det man lärt sig. Emellanåt lyfter lärarna vissa frågor och dämpar pratet för att komma vidare med tankekartan och reda ut begrepp, exempelvis vad som skiljer de tre abrahamitiska religionerna judendomen, kristendomen och islam åt utifrån deras gemensamma ursprung från Abraham. Dessemellan låter de eleverna prata fritt med varandra medan de själva förhåller sig tysta och avvaktande. Det är mycket högljutt prat i klassrummet både på svenska och andra språk, men till skillnad från samtalen under första momentet är det nu nya kunskaper som förmedlas och diskuteras.

Lektionen närmar sig sitt slut och Vendela sammanfattar med att tala om hur man ska arbeta vidare med tankekartor och datorprogram och hur de andra två abrahamitiska religionerna ska infogas så småningom.

I detta lektionens sista moment om judendomen är lärarnas sociala handling att bedriva undervisning med utgångspunkt från både elevernas tidigare förslag till tankekartan och ett läromedel som med flerspråkighet som resurs gett en skildring om uppkomsten av religionerna utifrån ett faktamässigt perspektiv. Förutsättningen för den nu mer faktamässigt präglade diskursen är att eleverna fått tillgång till berättelser på sitt förstaspråk. Ett positivt förhållningssätt till transspråkande hos lärarna ger

således återspeglar i den inkluderande och kunskapsutvecklande diskurs som nu skapas under det sista undervisningsmomentet.

Sammanfattning

De tre MDA-analyserna från olika moment under samma lektion visar att såväl lärarnas sociala handlingar som de diskurser som skapas kan vara väsensskilda. Under det första momentet, som försiggick helt på svenska, hade lärarna bestämt sig för att utgå från elevernas redan tillägnade kunskaper, vilket skulle kunna ses som en identitetsskapande och inkluderande handling från lärarnas sida gentemot eleverna eftersom lärarna försökte lyfta fram eleverna och visade tillit till att de har kunskaper inom området. Emellertid visade det sig att det här var för svårt och också för abstrakt för eleverna eftersom de i allmänhet inte tycktes ha specifika kunskaper om judendomen. Det fanns inte heller några transspråkande inslag som skulle kunna underlätta förståelsen för de nyanlända eleverna. Transspråkande hade kanske inte heller hjälpt upp situationen för inte ens de elever som är födda i Sverige kunde bidra med några kunskapsberikande inlägg. Det som var tänkt som inkluderande blev i stället en exkluderande diskurs, särskilt för de elever som inte kommit så långt i inlärningsprocessen vad gäller svenska att de kunde förstå uppgiften eller komma med inlägg.

I Läroplanen (Lgr11) står det framskrivet att undervisningen ska starta i elevernas erfarenheter, vilket lärarna bokstavligen utgick ifrån och därför valde bort att börja med introduktion av mer avancerade skolspråksord som exempelvis *synagoga* och *torarullar*, ett val som kunde ha öppnat möjligheter för elever att arbeta på en kognitivt högre nivå genom att både utforska begreppen och bearbeta dem transspråkligt. Eftersom eleverna inte hade kunskap om det som efterfrågades men uppmanades att ändå komma med svar uppstod en gissningsdiskurs. Läraren selekterade och formulerade det som skulle skrivas upp men eleverna fick aldrig själva veta om deras gissningar var rätt och fel. Många elever blev uttråkade och oroliga. De samtalade högljutt med varandra och den tidigare hierarkiska interaktionsordningen började vackla. Lärarna avbröt då arbetet med tankekartan och samlade eleverna en kort stund för gemensamt filmtittande.

I nästa moment hade lärarna återtagit ordningen och övergick till att dela ut individuella uppgifter. Deras sociala handling övergick till att nu vara mer av handledande karaktär då de gick runt i klassrummet och hjälpte eleverna med hörlurarna och att logga in på ett datorprogram där de kunde använda sina språkliga resurser som stöd för att skapa förståelse och arbeta med uppgifter. Det blev tyst i klassrummet medan eleverna arbetade individuellt och koncentrerat. Diskursen präglades således under detta moment av transspråkande och kunskapsinhämtning.

I det tredje momentet hade lärarnas sociala handling sin grundval i den transspråkande och kunskapsinhämtande diskurs som utvecklats under det andra momentet. Deras sociala handling bestod nu av att knyta samman de

båda tidigare momenten samt att klargöra och utveckla kunskaper. I tredje momentet lyftes elevernas olika och ofta felaktiga förslag till tankekartan fram igen och belystes genom de kunskaper som eleverna skaffat sig under det andra lektionsmomentet med transspråkande som en avgörande faktor. Det första momentet som till synes mest varit en gissningslek och föga kunskapsutvecklande fick nu en annan kunskapsutvecklande betydelse genom att kopplas samman med de kunskaper som eleverna förvärvat under det andra momentet.

En fortgående MDA-analys beskriver de ständiga förändringar som pågår i interaktionen mellan människor, där historisk kropp, situationens diskurser, interaktionsordningen och uppkomna sociala handlingar utövar oupphörlig växelverkan på varandra (Scollon & Scollon 2004). Under de tre momenten blev det således inte bara förskjutningar i lärarnas sociala handlingar och i diskurserna utan också i interaktionsordningen. Det första momentet präglades av en hierarkisk ordning mellan lärare och elever. Visserligen stördes den hierarkiska ordningen av elevernas ovilja att fortsätta arbeta enligt den inslagna vägen, men hierarkin framträdde ändå tydligt genom att lärarna hyssjade och tillrättavisade. Det andra momentet präglades av en annan interaktionsordning. Lärarna valde ursprungligen ut uppgiften men eleverna bestämde själva över sina val i datorprogrammet och reglerade takten i och inflytandet över sin inläring. Lärarna hade här mest en handledarroll för att hjälpa till att finna sökvägar och ordna med det tekniska. Interaktionsordningen i det tredje momentet hade likheter med det första momentets hierarkiska ordning men hade friare former. Eleverna svarade nu inte bara lärarna utan vände sig också till varandra i sin iver att berätta om sina nyligen förvärvade kunskaper. I dessa samtal kunde man höra både svenska och andraspråk, vilket ytterligare förstärkte den kunskapsutvecklande diskursen under det tredje momentet. Under lektionen förändrades också lärarnas och elevernas historiska kropp på grund av de nya erfarenheter som de olika lektionsmomenten förmedlade.

Diskussion

För att undersöka hur transspråkande avspeglades under en lektion och vad detta resulterade i användes MDA som analysmetod. Detta gav en möjlighet att studera lärarnas sätt att agera (sociala handlingar), förhållandet mellan lärare och elever (interaktionsordningen) samt aktiviteter och språk i den sociala aktionen (diskurs) i relation till lärarnas uppfattning om undervisning av flerspråkiga elever (historisk kropp). Med utgångspunkt från de resultat som beskrevs i Sammanfattningen diskuteras i detta avsnitt hur dessa resultat kan kopplas till det övergripande syftet att visa hur transspråkande avspeglas i undervisningen och vilka resultat som kan avläsas.

De båda lärarna Vendela och Nora har således bland sina 21 elever de som är födda i Sverige och de som anlänt efter födseln, varav en del är nyanlända. Detta innebär att de olika elevernas påbörjade inläring av

svenska sträcker sig i ett spann på tio år. Det är en stor utmaning för lärare att i en sådan situation skapa en förståelig undervisning för alla elever, särskilt som de måste undervisa på en för årskursen adekvat nivå. De framhåller i intervjun att just förståelsen är ett problem, särskilt för nyanlända elever:

[...] måste få ihop det # vi upptäckte att vi hållit på länge# ja jättelänge # och så hade de inte förstått nyckelordet (Nora)
särskilt i SO och NO med många begrepp # de läser och läser och förstår ändå inte # får de bara inte till den rätta översättningen (Vendela)

Den här undersökta lektionen är just en sådan lektion i SO och lärarna vet på förhand att det nu kan finnas många termer och begrepp inom ämnet religion som inte är bekanta för eleverna; inte bara de för ämnet specifika skolspråkstermerna utan också ord och begrepp som elever förväntas ha inhämtat vid denna ålder.

Lärarna vet också att det inte alltid räcker med deras egna förklaringar utan att de också behöver använda transspråkande strategier:

ibland hjälper det inte att man förklarar # får de bara översättning blir det självklart # de letar ofta efter om det finns en översättning (Vendela).

Den transspråkande strategi som lärarna nu åsyftar är möjligheten att få tillgång till översättningar, vilket redan Williams (1996) framhöll som en mycket viktig strategi vid tillämpning av transspråkande. Han utarbetade noga uppgjorda riktlinjer för hur sådana översättningar skulle tillämpas mellan språken kymbriska och engelska och lyfte då vikten av att tillämpa både språklig produktion, det vill säga tala och skriva, och språklig reception, lyssna och läsa. Vendela poängterar just det som Williams kommit fram till i sin forskning:

de lär sig bättre för de förstår mer och kommer ner på djupet (Vendela)

Vendela och Nora har tidigare arbetat med transspråkande och använde då strategier som inbegrep textbearbetning och involvering av föräldrarna i skolarbetet:

i fyran såg vi att de skrev mycket mer när de kunde skriva både på första- och andraspråket # det var som om de vågade mer # och föräldrarna kunde läsa och vara med när vi läste faktatexter (Nora)

De resultat som de tyckte sig kunna utläsa av transspråkande i undervisningen handlade om identitetsstärkande effekter och föräldraengagemang, två betydelsefulla aspekter på varför användning av transspråkande i undervisningen ses som angeläget för flerspråkiga elever (García 2009; García & Wei 2014; Cummins & Early 2011; Cummins 2017; Svensson 2017).

Vendela lyfter också en annan fördel med transspråkande när hon säger:

så slipper de vara så vilsna som jag en gång (Vendela)

I denna studie kan man utläsa hur tillgången till förstaspråket under moment II får de nyanlända eleverna att finna sig tillrätta och få förståelse, vilket är särskilt viktigt för barn som utsätts för höga stressfaktorer och påfrestningar i samband med migration (Björnberg 2013). Tillgången till förstaspråket är en avgörande faktor för att skapa trygghet och delaktighet (García 2009; Cummins 2017), vilket blev tydligt för de nyanlända elevernas del i denna studie.

De båda lärarna Vendela och Nora har således en idé om transspråkande som både ett kunskapsutvecklande och identitetsstärkande verktyg, en idé som de vill realisera i klassrummet. De planerar arbetet strategiskt, det vill säga i situationer där de finner det mest angeläget att tillämpa transspråkande. De har planerat den aktuella lektionen enligt de riktlinjer som beskrivits ovan. Först en gemensam introduktion utifrån elevernas erfarenheter för att väcka intresse och engagemang. De kan sägas till en del följa Garcías (2009) strategiska princip nummer två för transspråkande om att skolverksamheten ska knytas till elevers personliga erfarenheter av samhälle, kultur och språk. Lärarna gör inga knytningar till elevernas språk men de försöker väcka elevernas associationer till samhälle och kultur vad gäller judendomen. Denna introduktion som är tänkt att vara intresseväckande blir i längden inte särskilt framgångsrik, för eleverna har inte några kunskaper om ämnet. De få gånger när eleverna blir engagerade handlar om tideräkningar och i dessa diskussioner deltar ingen av de nyanlända eleverna. I den här första delen av lektionen avspeglas, som nämnts, inget inslag av transspråkande i undervisningen.

För nästa moment har lärarna valt det flerspråkiga datorprogrammet där eleverna kan arbeta individuellt. De kunde, i likhet med i sina tidigare klasser, ha valt att låta eleverna arbeta tillsammans i samspråkiga grupper, men väljer bort sådana möjligheter i denna klass eftersom det finns många motsättningar och samarbetssvårigheter mellan eleverna. Lärarna har i intervjuerna nämnt att de har en idé om att transspråkande befrämjar gemenskap och samarbetsvilja när eleverna arbetar i samspråkiga grupper, vilket de upplevde i sin förra klass. Den här klassen har inte kommit så långt i samarbetsprocessen, så därför väljer lärarna för tillfället alltid individuella transspråkande uppgifter för att undvika ytterligare konflikter i klassen. De anser att de därmed missar en av de positiva effekter som transspråkande kan ge, men ser att de vinner en annan positiv effekt, nämligen att skapa lugn och ro i lärandet och öka kunskapsutvecklingen för eleverna. I detta moment avspeglas transspråkande i undervisningen i form av tyst läsning av undertexter och avlyssnande av berättelser och en quiz med ökande svårighetsgrad. Under det arbete som då pågår kopplas inte transspråkande

till undervisningsspråket svenska utan eleverna bearbetar de gammal-testamentliga berättelserna endast på förstaspråket.

Nästa moment, som är en diskussion om filmerna och revidering av tankekartan, visar att det transspråkande arbetet i moment två nu avspeglas och ger resultat i uppföljningen. Diskussionen försiggår helt på svenska, men eleverna kan nu överföra det de förstått på förstaspråket till beskrivningar på svenska. Språkligt sett skiljer sig de tre momenten på så vis att del I och III försiggår endast på svenska och del II endast på förstaspråket. Det finns ingen övergång mellan språken inom de olika momenten, inga flerspråkiga bearbetningar eller förklaringar av betydelser utan de transspråkande inslagen handlar om individuella förståelseskäpande aktiviteter runt ett visst innehåll. Arbetet har en viss likhet med Williams (1996) sätt att arbeta i sin forskning, där eleverna konsekvent växlade språk: exempelvis skulle en film på ena språket återberättas på det andra. Arbetssättet skiljer sig från lärarnas tidigare sätt att arbeta transspråkande med exempelvis ordanalyser och textbearbetningar och mycket kamratlärande, vilket är ett arbetssätt som García förordar (2009). Lärarna är medvetna om detta och säger i intervjun efter lektionen att de uppfattar att transspråkande undervisning kan utformas på olika sätt, och att de måste anpassa arbetssättet efter klassen. I detta fall innebär det att i en så problemfylld klass måste de i viss mån ge avkall på sina idéer om hur de vill utforma transspråkande i undervisningen och arbeta helt annorlunda med användning av flerspråkiga resurser jämför med sin tidigare klass.

Ytligt sett kan man säga att endast det mellersta individuellt utformade undervisningsmomentet präglas av transspråkande, men detta moment får en så avgörande betydelse för uppföljningen i det tredje momentet och retroaktiv verkan på revideringen av det första att man skulle kunna säga att när lektionen kommer till sitt slut har transspråkande speglats i alla momenten.

Referenslista

- Björnberg, Ulla (2013), "I väntan på uppehållstillstånd", i Maren Bak & Kerstin von Brömssen (red), *Barndom & migration*. Umeå: Boréns bokförlag, s. 139–165.
- Blommaert, Jan (2005), *Discourse. A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blåsjö, Mona (2013), "Att skriva avtal är att förutse problem." Medierad diskursanalys som metod för att studera bolagsjuristers textbruk. *Sakprosa* 5 (2): 1–34.
- Conteh, Jean & Meier, Gabriela (2014), "Introduction", i Jean Conteh & Gabriela Meier (red), *The multilingual turn in languages education: Opportunities and challenges*. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters, s. 1–14.
- Creaza (<http://creaza.se>). [2020-01-16]

- Cummins, Jim (1976), "The influence of bilingualism on cognitive growth: A synthesis of research findings and explanatory hypothesis". Working papers on bilingualism. Ontario: Institute for Studies in Education.
- Cummins, Jim (2000), *Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Cummins, Jim (2017), *Flerspråkiga elever. Effektiv undervisning i en utmanande tid*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Cummins, Jim & Early, Margaret (2011), *Identity texts: the collaborative creation of power in multilingual schools*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- García, Ofélia (2009), *Bilingual education in the 21st century: A global perspective*. Malden: Blackwell Publ.
- García, Ofélia & Wei, Li (2014), *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. New York: Palgrave Macmillan.
- Goffman, Erving (1983), "The interaction ritual", *American Sociological Review* 48:1–19.
- Hanell, Linnea & Blåsjö, Mona (2014), "Diskurs i handling: Att studera människors handlingar med medierad diskursanalys", i Anna-Malin Karlsson & Henna Makkonen-Craig (red), *Analysing text AND talk. FUMS rapport nr 233*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, s. 14–27.
- Källkvist, Marie (2013), "The engaging nature of translation: A Nexus analysis of Student-teacher interaction", i Dina Tsagari & Georgios Floros (red), *Translation in language teaching and assessment*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, s. 115–133.
- Lane, Pia Marit Johanne (2009), "Identities in action: a nexus analysis of identity construction and language shift", *Visual Communication* 8(4): 449–468.
- Lane, Pia Marit Johanne (2010), "We did what we thought was best for our children". A Nexus Analysis of Language Shift in a Kven community", *International Journal of the Sociology of Language* 2010 (202): 63–78.
- Lgr 11 (2011), *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Skolverket. Tillgänglig på <https://www.skolverket.se/undervisning/grundskolan/laroplan-och-kursplaner-for-grundskolan/laroplan-lgr11-for-grundskolan-samt-for-forskoleklassen-och-fritidshemmet> [2020-01-16]
- Palojärvi, Anu, Palviainen, Åsa & Mård-Miettinen, Karita (2016), *På finska och svenska. Tvåspråkig pedagogik i daghem och förskola*. Jyväskylä universitet: Jyväskylä.
- Palviainen Åsa (2012), "Lärande som diskursnexus: Finska studenters uppfattningar om skoltid, fritid och universitetsstudier som lärokontexter för svenska", *Nordisk tidskrift för andrasspråksforskning* 2012/7 (1): 7–35.
- Palviainen, Åsa & Boyd, Sally (2013), "Unity in Discourse, Diversity in Practice: The One Person One Language Policy in Bilingual Families", i Schwartz, Mila & Verschik, Anna (red), *Successful Family Language*

- Policy. Parents, Children and Educators in Interaction*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Pietikäinen, Sari, Lane, Pia, Salo, Hanni & Laihiala-Kankainen, Sirkka (2011), "Frozen Actions in Arctic Linguistic Landscape: A nexus analysis of language processes in visual space", *International Journal of Multilingualism*, 8(4): 277–298.
- Scollon, Ron & Scollon, Suzie Wong (2003), *Discourses in place: Language in the material world*. London: Routledge.
- Scollon, Ron & Scollon, Suzie (2004), *Nexus Analysis. Discourse and the emerging Internet*. London: Routledge.
- Skollagen (2010). Svensk författningssamling 2010:800.
- Studi (<https://www.studi.se>). [2020-01-16]
- Svensson, Gudrun (2009), *Diskurspartiklar hos ungdomar i mångspråkiga miljöer i Malmö*. Akademisk avhandling. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:67. Lund: Språk- och litteraturcentrum.
- Svensson, Gudrun (2015), "Skolförälgda universitetskurser i svenska som andraspråk", i Maria Lindgren, Gudrun Svensson & Elisabeth Zetterholm (red), *Forskare bland personal och elever: Forskningsarbete om språk- och identitetsutveckling på en flerspråkig skola*. Växjö och Kalmar: Linnaeus University Press, s. 9–30.
- Svensson, Gudrun (2017), *Transspråkande i praktik och teori*. Stockholm: Natur och kultur.
- Svensson, Gudrun & Khalid, Intisar (2017), "Transspråkande för utveckling av flerspråkighet", i Pirjo Lahdenperä & Eva Sundgren (red), *Nyanlända, interkulturalitet och flerspråkighet i klassrummet*. Stockholm: Liber, s. 94–115.
- Thomas, Wayne & Collier, Virginia (1997), *School effectiveness for language minority students*. Washington: National Clearinghouse for Bilingual Education.
- Williams, Cen (1996), "Secondary education: Teaching in the bilingual situation", i Cen Williams, Gwyn Lewis & Colin Baker (red), *The language policy: Taking stock*. Llangefni, UK: Community Associations Institute, s. 39–78.

Havandeskapet som väntan och förväntan

Semantik och syntax hos verbet vänta i graviditetsuttryck

Bo-A. Wendt

Hur väntar man barn?

I nutida svenska tillhör uttryck med verbet *vänta* de vanligaste för att ange att havandeskap föreligger, åtminstone om vi håller oss till de mer stilneutrala. Gunilla Byrmans avhandling (1989), som utgör en – både på bredden och djupet – synnerligen grundlig undersökning av graviditetsuttryck i svenskan överhuvudtaget, inte bara de nutida och stilneutrala utan också äldre, dialektala, högtidliga, vardagliga och vulgära, förtecknar ett flertal olika uttryck med *vänta* (a. a., särskilt s. 250 med hänvisningar). Dessa omfattar dels ett antal transitiva användningar med objekt betecknande barn (vid sidan av just *barn* och *unge* ett flertal mer eller mindre diskreta omskrivningar som *främmande*, *smått* och *tillökning*), dels de absolut använda *vänta* och reflexivt *vänta sig* (det senare också med det expliciterande tillägget *i barnsäng*), dels en participiell användning (*i väntande dagar*), dels uttryck med de substantiviska avledningarna *väntan* (som *i väntans tider*) och (dialektalt skånskt) *vänte*.

Att verbet *vänta* så naturligt lånar sig till graviditetsuttryck är knappast överraskande. Ett havandeskap innebär förstas bland annat en väntan – under ett antal månader. Och för många ligger det nog nära till hands att se betydelsen hos uttryckens *vänta* som just 'under (påtaglig l. mer l. mindre tålamsprövande) tidsutdräkt stanna (kvar) (ngnstans) l. (mer l. mindre överksam) hålla sig beredd o. d. (tills ngt föreställbart l. mer l. mindre förväntat l. förutskickat l. ngt man är inställd på (möjligtvis) händer l. ngn kommer l. gör ngt' (= SAOB:s betydelse 4 hos *vänta*, sp. V 2188). Så uppfattar Byrman (a. a., s. 62) också saken, att tillståndet "framställs [...] som en väntan på någon eller något okänt". En äldre synonym i denna betydelse är *bida*, och jag kommer därför i det följande för enkelhets skull att omtala den som 'bida'-betydelsen. Denna användning av *vänta* är ju i grunden intransitiv; om man skall ange föremålet för väntan görs det numera normalt med en *på*-inledd bestämning. Likväl har de uttryck som anger föremålet objekt: det heter *vänta barn*, inte *vänta på barn*. Syntaxen antyder därmed att vi istället skulle ha att göra med en annan, etymologiskt äldre betydelse hos verbet, nämligen 'med större l. mindre grad av rimlighet l. sannolikhet l. tagande för givet (o. i enlighet med ens förhoppning l. önskan) föreställa sig (ngt) komma att hända l. inträda l. bli verklighet (för egen del)' (= SAOB betydelse 1, sp. V 2186). Som synonymer kan här anföras dels med en prefigerad form av samma verb *förvänta*, dels *räkna med*. Betydelsen kommer därför att framgent omtalas som 'räkna med'-

betydelsen. Samma betydelse föreligger också i reflexiv användning: *vänta sig något*. I denna betydelse är objektet så gott som obligatoriskt. Absolut användning är sällsynt. (Däremot låter det inte helt naturligt med objektet *barn* vid synonymerna *räkna med* eller *förvänta*. Det gör det inte heller med synonymen till *vänta* i den förstnämnda betydelsen: *bida barn*.)

Hur passar då dessa båda betydelser hos *vänta*, 'bida'-betydelsen respektive 'räkna med'-betydelsen, ihop med semantiken i uttryck för havandeskap? Att ett sådant innebär en längre väntan¹ har redan sagts, men det innebär ju (vanligtvis) också en uppenbar förväntan. Ett av Byrmans analytiska grepp är att sortera de många undersökta uttrycken efter innehållslig hemmahörighet i endera av tre faser: "det som har hänt – samlag och konception (fas 1), det som händer – fostrets tillväxt och kvinnans egenskaper och förändringar (fas 2) eller det som kommer att hända – förlossning, barn och föräldraskap (fas 3)" (a. a., s. 23). Hon hänför sedermera *vänta*-uttrycken – bland många andra – till fas 2 (s. 26 f., 147), med undantag av ett *hon väntar barnsöl* som förs till fas 3 (s. 149, ett uttryck belagt i Ångermanland (s. 177)). Också en sådan faskategorisering är rimligtvis förenlig med båda betydelserna, men passar väl ändå allra bäst med 'bida'-betydelsen – som ju också som sagt är den Byrman tillskriver verbet i flertalet av dess graviditetsanvändning.

Det som utgör den samfällda nämnaren för de båda betydelserna – det som möjliggör länken mellan dem men därmed också bidrar till svårigheten att avgöra vilken som egentligen är förhanden – är det förhållandet att båda kan handla om någons ankomst, i detta fallet barnets till världen. Det är förstås mycket naturligt att tala om att man väntar på – bidar efter – den som skall komma: *jag väntade på mina gäster hela eftermiddagen*. Det är emellertid lika naturligt att, liksom man säger sig vänta brev eller besök, tala om att man väntar – förväntar eller räknar med – den kommande: *jag väntade mina gäster på eftermiddagen*. Lägg därvid märke till att tidsadverbialen inte har samma semantik: i det förra fallet anger det själva väntans tidsutdräkt, i det senare ankomstens tidpunkt. På så vis kan man mejsla fram ett slags minimalt par i en utsaga där de två betydelserna ställs mot varandra: *jag väntar dig prick klockan tre men har inte tid att vänta så länge efter det*. Den här skillnaden är i och för sig till föga hjälp i fallet *vänta barn*, eftersom det går an att säga både *de väntar barn sedan flera månader tillbaka* och *de väntar barn i september*.

Det tillämnade målet med denna artikel är kort och gott att problematisera den semantiska analysen av *vänta* i graviditetsuttryck och att med tillhjälp av historisk empiri försöka urskilja vilken betydelse *vänta* ursprungligen har haft när det använts i graviditetsuttryck och tillika kartlägga hur den fortsatta utvecklingen kan ha sett ut. Denna empiri grundar sig inte på egna excerperingar, vare sig av skriftliga källor eller av

¹ Det till *vänta* bildade verbalsubstantivet *väntan* hänför sig i nusvenska nästan enbart till 'bida'-betydelsen – och sätts här i motsats till *förväntan* i 'räkna med'-betydelsen.

dialektmaterial; i det förra hänseendet bygger den enkom på det breda och rikhaltiga men givetvis ändå högst selektiva SAOBArkiv, i det senare på Byrmans specialinriktade excerpering av dialektarkiven (redovisad i Byrman 1989).² Detta innebär givetvis att någon heltäckande bild av det historiska förloppet – som vanligt i språkhistorisk forskning, får man likväl säga – ingalunda kommer att kunna ges, men det finns ändå starka skäl att tro att denna empiri ger ett hyfsat representativt urval av äldre språkbruk och åtminstone låter oss urskilja huvuddragen av den eftersökta utvecklingen.

Innan vi börjar gräva bakåt i äldre användningar (i avsnitt 3), skall vi emellertid först (i avsnitt 2) stanna upp helt kort inför ordboksanalyser av nusvenskans *vänta* i graviditetsuttryck och av paralleller i de nordiska grannspråken.

Ordboksanalyser

Nusvenska definitionsordböcker är inte överens med avseende på *vänta* i graviditetsuttryck. *Illustrerad svensk ordbok* (s. 1859) gör det enkelt för sig genom att föra upp det som en egen huvudbetydelse (dess moment 4). *Svensk handordbok* (s. 861) hänför det däremot till 'räkna med'-betydelsen (= dess moment 3: "anse ankomsten av ngn el. ngt sannolik; förmoda"). Detsamma gör också *Svensk ordbok* i sin första utgåva (1986: 1450), låt vara (och rimligt nog) som ett idiom (nämligen *vänta barn*) därinom (nämligen inom dess moment 2: "vara (tämligen) säker på att komma att uppleva viss framtida händelse"). Däremot har denna ordbok i sin senaste utgåva (2009: 3602) istället hänfört uttryckstypen till 'bida'-betydelsen (= dess moment 1: "hålla sig mer eller mindre överksam och avvakta (händelse)utvecklingen"), nu företrätt av uttrycket *vänta smått*, alltså alltjämt ett med objekt. Också Östergren (1915–72, bd 10, sp. 106) har placerat användning om nedkomst under huvudkategorin 'avvakta, bida' (moment II och därunder som ett eget moment 6); han nämner både *vänta barn* och *i väntande dagar* här.

Inte oväntat hänför sig denna svenska användning av *vänta* till ett allmännare nordiskt sammanhang: både danskan och norskan har *vente barn* och *vente sig/seg* som graviditetsuttryck (DDO, bd 6, s. 454 f., NAOB (om bokmål): *vente*, verb 2.3, 2.4, NO (om nynorska), bd 12, sp. 879). De förs av alla de nämnda ordböckerna till varianter av 'räkna med'-betydelsen, men NO (bd 12, sp. 880) anför också ett nynorskt *gå ventande*, som de istället för till en 'bida'-betydelse. Man skulle givetvis kunna tänka sig att de olika uttrycken – med respektive utan objekt – uppkommit i var sina olika betydelser och först i efterhand kommit att flätas in i varandra. Jag finner det emellertid sannolikare att användningen om havandeskap börjat i en av verbets betydelser och först sedermera anslutits till den andra. Ingen annan av de nämnda ordböckerna har heller föreslagit någon sådan uppdelning.

2 Undersökningen hänför sig helt enkelt – i stort sett – till mitt arbete med artikeln *vänta* i SAOB.

Historisk användning

För det nutida bruket av *vänta barn* med flera får man nog – om inte annat så med stöd i nutidsordböckernas vacklan – säga att dess verb semantiskt har drag av både 'räkna med' och 'bida'. Det främsta argumentet till förmån för den förra betydelsen är förstås det syntaktiska: att användningen har direkt objekt. Starkast drag av 'bida' har därför *vänta* i de graviditetsuttryck där den syntaktiska valensen är oavgjord: som *väntande mammor* och *gå i väntans tider*. När vi istället söker oss bakåt i uttryckstypens historia, klarnar bilden emellertid avsevärt. Vi hittar då, liksom alltså fullt levande i danska och norska, det enligt Byrman (1989, s. 250) nu endast (småländskt-öländskt) dialektala *vänta sig* – som ger ännu ett syntaktiskt argument för 'räkna med'-betydelsen, eftersom reflexiv användning är helt okänd i 'bida'-betydelsen. Enligt SAOB (sp. V 2188) återfinns *vänta sig* = 'vänta barn' redan 1599, som det äldsta graviditetsuttrycket med *vänta* överhuvudtaget i SAOBArkiv. Det är sedan belagt i skrift in på 1800-talet:

Till Kyndermesso tijdh (tå hon sig och wenter) är púnitentz tijdh förestaldt.
(*VästeråsDP*³ 14/11 1599)

Intet kan hon vänta sig snart, just. (Knorring *Torp*. 1: 42 (1843))

Det här är i själva verket ett mycket starkare formellt argument, ty medan reflexiven som sagt av allt att döma aldrig förekommit i 'bida'-betydelsen, har däremot denna betydelse i äldre tid i någon mån faktiskt använts transitivt. Vi finner i SAOB (a. st.) och SAOBArkiv belägg som dessa (1924 väl mer eller mindre arkaiserande):

Länge har iagh wäntat swar. (Skogekär Bärgebo *Wijs*. 29: 2 (1652, 1682))
Müller hade ej kunnat vänta oss, utan var några dagar förut afrest. (Atterbom *Minn*. 579 (1819))

Vi stannade [...] och beskådade kyrkogården [...] där J. J. Hedrén väntar den yttersta domen. (Böök *Res.Sv*. 111 (1924))

Med förekomsten av *vänta sig* som graviditetsuttryck synes saken i gengäld vara skäligen klar, särskilt som denna användning till yttermera visso tycks tillhöra de allra äldsta bland havandeskaps-*vänta*. I fornsvenska är en sådan användning av verbet *vänta* överhuvudtaget inte alls belagd (Söderwall 1884–1918, bd 2: 1041f., 1925–1973: 1092), och det beror förvisso inte på att företeelsen i sig inte skulle ha omtalats i skrift (se Byrman 1989: 87 ff.). Det verkar helt enkelt som att *vänta*, åtminstone i skrift, vunnit insteg på tal om havandeskap först under äldre nysvensk tid. Enligt ODS (bd 26, sp. 1159) föreligger också danskans ännu brukliga *vente sig* i denna användning från just samma tid, alltså i äldre nydanska.

3 Källor ur SAOB och SAOBArkiv återges med den i SAOB använda förkortningen utan att det i denna artikel ges ytterligare bibliografiska uppgifter.

Det historiska materialet ger emellertid också mer semantiska argument för 'räkna med'-betydelsen. Det visar sig nämligen att dessa tidiga *vänta*-uttryck inte, som Byrman enligt ovan – och för det nutida bruket helt visst med rätta – hävdar, hänför sig till hennes fas 2, livet under havandeskapet, utan fastmer till fas 3, nedkomsten. Detta gäller inte bara det nyssnämnda *vänta sig* (exemplifierat ovan) utan också uttryck som (*gå* eller *vara*) *i väntande dagar* eller *på väntande fot* eller *stund*, liksom i uttryck med avledningen *väntan* som *i väntans tider* (SAOB, sp. D 40 f., F 1246, S 13284, T 995). Exempel:

[Hon har] aflat mz honom barn, mz hvilket hon nu gåår hoos sijna föräldrar i väntande dagar. (VDAkt. 1679, nr 356)

När [... den havande] går på wentande Foot. (Hoom Jordg. 1: 33 (1697))

[Hon] är på väntande stund. (VDAkt. 1659, nr 1279)

Detta gör att man skulle kunna föreställa sig att det ursprungligaste uttrycket har varit ett *vänta sig i barnsäng* eller än fullständigare *vänta sig falla* (eller liknande) *i barnsäng*. Det förra är visserligen enligt SAOB (sp. V 2188) inte belagt tidigare än 1753 och därutöver endast med få belägg (mest ordböcker). Och en variant med infinitiven *falla* finns det i SAOBArkiv enbart belägg för med icke-reflexivt *vänta* – och till yttermera visso endast i en ordbok från 1867. Exempel:

Hon börjar vänta sig alla dagar i barnsäng. (ÅgerupArk. Brev 27/4 1753)

Hon väntade följande månaden att falla i barnsäng. (Kindblad (1867))

Just användningen med infinitiv är ju emellertid den som stämmer bäst överens med andra äldre användningar av transitivt *vänta*. Objektet, refererande till det man väntar (eller hoppas på eller föreställer sig, med Söderwalls (1884–1918, bd 2, a. st.) alternativa ekvivalenter), kan i fornsvenska uttryckas med en infinitivfras: *iak vänte vända þina kunu mz minne* (Codex Bureanus 187, efter Söderwall, a. st.) eller med en ackusativ med infinitiv: *þe vänto þät aldre varþa* (Codex Bureanus 19, efter Söderwall, a. st.).

På sistnämnda sätt kan också strukturer med reflexiver analyseras: *värzlrika män vänta sik vinna mz sinom licamlikom styrk* (Birgittas uppenbarelser 3: 408, efter Söderwall, a. st.). Eller så kan reflexiven tolkas som ett indirekt objekt av samma slag (fastän ej formellt dativ och fastän med infinitivfrasformat direkt objekt) som *hanom* i *at enghin hanom lijff vänte* (Codex Bildstenianus 795, efter Söderwall, a. st.) – alltså ägnat att tydliggöra att förväntan gynnar eller drabbar en själv, samma grundpoäng som i många reflexiver. Oavsett ursprunget till detta *sik* vid *vänta* synes hursomhelst en reflexiv variant av verbet i denna betydelse vara fullt lexikaliserad redan i fornsvenska, till exempel *ey thorf thin fädher vänta sik bötir* (Codex Bildstenianus 88, efter Söderwall, a. st.). Och ett *vänta sig falla i barnsäng* – eller en infinitivlös variant påminnande om konstruktion

med objekt och resultativ objektspredikativ – faller helt inom samma semantiska och syntaktiska ram som det ovan exemplifierade fornsvenska reflexiva *vänta*-fallet.

Utgångspunkten vore då att man uttryckligen anger vad förväntan gäller: att subjektsreferenten, en havande kvinna, för egen del räknar med en nära förestående nedkomst. Givetvis kan den underordande (infinitiv)frasen därvid ha varit en helt annan än den sent (och svagt) belagda (*falla*) i *barnsäng*. Nära till hands ligger till exempel – kort och gott – (*att*) *föda*. Ur detta har utvecklats ett mer implicit – eller om man så vill, mer diskret – sätt att uttrycka samma sak, med det från sent 1500-tal belagda absolut använda *vänta sig*. (Att med Birger Stolpe (1982: 57) hänföra de implicita *vänta*-uttrycken till oscariansk tid stämmer alltså inte, på mer än 250 år när.) Ytterligare språkprov ur det härvidlag rätt rikligt försedda SAOBArkiv:

[Min hustru] venter sigh hvar dagh. *OxBr.* 3:4 (1612)

Begiärandes troloffningh, effter hon så snart venter sigh, att man icke kan haffwa tijdh lyssa uth them. (*VDAkt.* 1699, nr 496)

Hon väntar sig i Juli eller Augusti [...] (Tegnér *Brev* 7: 190)

Ur denna användning har så också en participiell motsvarighet uppstått, och den har av naturliga skäl blivit icke reflexiv, {gå/vara} {i väntande dagar/på väntande {fot/stund}}, med ett äldstabelägg i SAOBArkiv redan från 1635 (för ytterligare exempel se ovan):

En aff them sadhe, at hans Hustru gick vthi sine väntande Daghar. (Schroderus *Os.* III. 2: 5 (1635))

Därmed har den syntaktiska öppningen mot 'bida'-betydelsen uppstått. Alltjämt handlar det som sagt, såsom vid *vänta sig*, om mer eller mindre nära förestående nedkomst, men den i sammanhanget nya verbetydelsen är ju tillämplig också den på Byrmans fas 3: den som räknar med att snart föda väntar förstås (allt otåligare?) på detta.

Frågan är sedan vilket som kom först av *vänta barn* (eller med annat liktydigt objekt; *vänta fler* är äldst i Byrmans material (1989: 189)) – som en återigen explicitare variant av det äldre absolut använda *vänta sig* – eller det ensamma *vänta* – som Byrman (1989: 250) ser som en ellips av det förra, men som också skulle kunna vara en avreflexiverad variant av det objektlösa *vänta sig*. Ingetdera av de båda uttryckssätten är belagda före 1900-talet, vare sig i dialekter (att döma av vad Byrman 1989 redovisar) eller i skrift (att döma av SAOBArkiv). Äldst är som sagt *vänta fler* från en dialektuppteckning 1907 i Ångermanland (Byrman, ovan a. st.), i skrift *vänta barn* från 1920 i följande belägg ur SAOB (sp. V 2187):

Det var som han anat, Frida väntade ett barn. (Siwertz *Sel.* 2: 40 (1920))

Det absoluta icke-reflexiva *vänta* saknas i SAOBArkiv, medan Byrman (1989: 250) redovisar ett par dialektuppteckningar från 1982 (Värmland och Ångermanland), det senare anført som äldre uttryck av en kvinna född 1912. Det är alltså kronologiskt sett inte säkert men givetvis inte heller uteslutet att det uppstått som en ellips av den transitiva användningen. Däremot talar det mesta för att de båda är jämförelsevis unga uttryckstyper – och att den nutida standardvarianten *vänta barn* är klart sekundär i förhållande till *vänta sig*. Som framgick ovan har det äldsta belägget i SAOB *vänta ett barn*, med ett tydligare referentiellt objekt. Varianten med naket och därmed svagt referentiellt objekt (jämför med *köra en bil* : *köra bil*) är belagt först 1958 i SAOBArkiv:

Säg att er hustru väntar barn. (Wassing *Dödgr.* 400)

Det nakna *barn* är annars mycket gammalt i det allmänna sammanhanget: uttrycksalternativet *vara med barn* – alljämt högeligen frekvent – är belagt redan i landskapslagarna, där lagt i mun på den havande kvinnan och alltså med *jak* som subjekt (Byrman 1989: 88 f.).

Slutord

Den tanke som hävdats i denna artikel är sålunda att *vänta* i graviditetsuttryck, belagda i skrift först från äldre nysvensk tid, ursprungligen haft 'räkna med'-betydelsen och handlat om en mer eller mindre snart förväntad nedkomst. När det reflexiva *vänta sig* (*i barnsäng*) tappat sin reflexivitet i participiella användningar som *i väntande dagar* eller *på väntande fot*, har en syntaktisk öppning mot 'bida'-betydelsen uppkommit, och sannolikt uppkom samtidigt möjligheten att också tolka uttrycken vidare, inte bara med tanke på den förestående nedkomsten utan på havandeskapet i sin helhet. Eller med Byrmans termer: som ett fas 2-uttryck istället för ett (exklusivt) fas 3-uttryck. Å andra sidan var detta kanhända en tolkningsmöjlighet som uppstod redan när uttrycken blev mindre explicita och bara diskret antydande, när *vänta sig föda*, *vänta sig (falla) i barnsäng* eller liknande blev *vänta sig*. Redan när den uttryckliga referensen till nedkomsten var borta, var vägen rimligtvis öppen att göra *vänta*-uttrycken till ett allännare graviditetsuttryck, till ett fas 2-uttryck. Övergången är inte så lätt att entydigt belägga, eftersom gränsen är minst sagt vag och enskilda belägg ofta är möjliga att tolka på båda sätten. Hursomhelst får de sentida mer explicita uttrycken *vänta (ett) barn* (eller *smått* och så vidare) slutgiltigt sägas bekräfta den uppenbara fas 2-tillhörigheten. En bekräftelse som väl utvecklingen får sägas ha väntat på och som man också kunde vänta sig.

Litteratur

- Byrman, Gunilla (1989), *Graviditetsuttryck i svenskan*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 44. Lund: Lund University Press.
- DDO = *Den Danske Ordbog*, (2003–2005). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal.
- Illustrerad svensk ordbok* (1955), redaktör: Bertil Molde. Stockholm: Natur och Kultur.
- NAOB = *Det Norske Akademis ordbok*. Oslo: Det Norske Akademi for Språk og Litteratur & Kunnskapsforlaget 2017: www.naob.se. (hämtad augusti 2019)
- NO = *Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet* (1966-2016). Oslo: Det Norske Samlaget.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1918–1956, supplement 1992–2005.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska Akademien. Lund 1893–.
- SAOBArkiv = Excerptsamlingen vid Svenska Akademiens ordboksredaktion. Lund.
- Svensk ordbok* (1986), utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet, Uppsala: Esselte studium.
- Svensk ordbok* (2009), utgiven av Svenska Akademien, [fjärde omarbetad uppl. av föregående]. Stockholm.
- Stolpe, Birger (1982), *Anlag till Örsprång. Besvär och anfäktelse i folkmun*, Stockholm: LiberFörlag.
- Svensk handordbok. Konstruktioner och fraseologi* (1966), under red. av Ture Johannisson och K. G. Ljunggren, Nämnden för svensk språkvård. Stockholm: Norstedts.
- Söderwall, K. F. (1884–1918): *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, med Supplement utg. (1925–73) av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren och E. Wessén. Lund: Berlings.
- Östergren, Olof (1915–1972), *Nusvensk ordbok*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Orden och åldrandet

Jan Einarsson

På senare tid har jag, i min egenskap av smålänning med hög ålder, allt oftare funderat över ett par citat från min landsman Vilhelm Mobergs texter. (Han var född 1898 i Algutsboda församling, Kronobergs län.) Det första citatet har jag hämtat från hans skrift *Otrons artiklar* (1970). Där skriver han: ”Vid min ålder bör en människa ha rätt att ägna sig uteslutande åt sina nöjen”. Hans ålder var alltså då 72 år. Jag upprepar hans ord i mina tankar gång på gång och tillfogar uppgivet och dystert: ”Om nu denna gamla människa har några av sina nöjen kvar”. För Vilhelm Moberg bestod nöjet vid den här tiden i att skriva svenskarnas och smålänningarnas historia i boken ”Min svenska historia. Berättad för folket. Från Oden till och med Dacke”. Vad har då jag för nöjen att ”uteslutande ägna mig åt”? Jo, jag känner mig i sällskap med den utvandrade, åldrade romanfiguren Karl Oskar, där han ligger i sin säng långt bort i Minnesota med fingret i kartan över hembygden. Gång på gång återupplever han den långa mil han hade att gå för att träffa sin fästmö Kristina. Båda drömmer vi oss ”tillbaka till ungdomen, kärleken, tiden då vägen och livet låg framför oss” (Liljestrand 2018: 533).

För mig är ett kvarblivande och udda nöje på gamla dar att minnas och njuta av hur smålänningarna i min omgivning pratade i min ungdom. Detta tillsammans med traktens ortnamn ger mig hemkänsla och en sorts livsgemenskap in i döden. Det pratet vill jag liksom Kristina från Duvemåla i Ljuders socken ta med mig in i evigheten. För jag vill liksom hon ”inte vara ensam i det eviga”. Kristina vill ha sällskap av Karl Oskar: ”Det var en natt när de hade haft det gott tillsammans; då sade hon till honom: ”Jag vill int va ensam i eviheten. Men jag vet att vi ska få träffas efteråt. Vi ska mötas sen. När vi inte kan dö mer.

WI MÖTAS ÅTAR” (Sista brevet till Sverige, s. 371).

Så talade hon i sin utslitne makes minne, där han haltade fram på kyrkogården vid sjön Ki Chi Saga långt bort i Minnesota i Amerika. Där hade han själv på ett kors skurit in just dessa Kristinas tröstande ord om att de skulle åter mötas efter döden. Vid ingången till kyrkogården står de likaså trösterika orden: ”Saliga äro de som här sofwa. Ewig Frid är Dödens gåfwa”.

Vilhelm Moberg, Karl Oskar och jag är uppvuxna i samma småländska nejd. Vi känner oss hemmastadda i samma dialekt. När Karl Oskar kände att livet närmade sig sitt slut återsåg och mindes han sin hembygd genom att titta på en karta. Genom den här texten vill jag bjuda in den skånska Gunilla

Byrman och andra ”nyinflöttade” och ”nyanlända” till vår småländska språkliga gemenskap i det jordiska livet och i Kristinas evighet. Jag ska lyfta fram några drag i vårt regionala sätt att prata, drag som inte brukar uppmärksammas i andra beskrivningar, där fokus brukar ligga på bakre R-ljud och diftonger. Må de jordiska orden och ortnamnen i min hembygd så småningom klinga hemtamt och välkomnande också i de nykomnas öron!

”Min hembygd”

Min hembygd sträcker ut sig längs den numera nerlagda järnvägen mellan Tingsryd och Växjö. Den centrala orten för mig är Ingelstad. Jag betraktar mig som Ingelstadpojke, trots att jag är född i Urshult, är gammal nu, och det är längesen jag bodde ”hemma i Ingelstad”.

Under alla de år som jag har varit hemifrån har jag då och då för mig själv – som i en sorts terapi och poesi – mumlat namnen på stationerna och hållplatserna norrut och in till stan: Krokvik (som senare fick byta namn till Torsjövik), Tegnaby, Bramstorp, Skir och Växjö. Det var via de orterna som tåget tog mig ”te stan”, till Växjö högre allmänna läroverk, till Kungl. Kronobergs regemente (där Vilhelm Moberg gjort tjänst som ”malaj”), och så småningom för min egen del till Lunds universitet och Linnéuniversitetet. Åt söder gick tåget från Ingelstad mot mina förfäders hemtrakter förbi Brände kvarn, Skye och Uråsa till Snappahem och Lidhem, där min farfar var möllare och statare på baron Leijonhufvuds gods. Mitt emellan Väckelsång och Kvarnamåla hade min mormor ett hemman, i Snärshult.

Blekinge längre söderut, där ”sillastryparna” bor, ingår förstås inte i min hembygd. Landskapsgränsen mellan Småland och Blekinge utgör min hembygds sydliga gräns. Den nordliga gränsen går norr om Växjö. Att jag drar gränsen där har flera kulturgeografiska skäl. Alla bussar och tåg hade t.ex. sin slutstation där. Det var centralorten. Hur skulle man kunna ta sig från Ingelstad till exempelvis Moheda? Eller vad orterna kunde heta där långt bort på ”annra sian stan”. Det var en fråga som vi ungdomar aldrig behövde ställa oss. Vi höll till på ”denna sian stan”. Där spelade vi fotboll mot varandra, där dansade vi på lördagskvällarna med ungdomarna från de närmast liggande byarna, i Björkparken i Linneryd och i Lövhuddan i Värends Nöbbele. Pojkarna deltog i dansbaneslagmål. De slogs inte om flickor, brännvin eller något annat påtagligt åtråvärt, utan slagsmålen var en sorts skådespel med rituell karaktär och med andäktiga åskådare.

Det kunde börja så här: Ingelstadbo säger till Väckelsångsbo: ”Kalla mej bonn-jävel!”, och den tilltalade svarade enligt de oskrivna reglerna: ”Bonnjävel!”. Sedan var det bara till att slåss lite lagom allvarligt, så mycket så att det blev något att prata om under den kommande arbetsveckan.

Min fridsamme far brukade på söndagsmorgnarna inte fråga mig om jag hade haft trevligt och dansat med någon snygg flicka på lördagskvällen. Nej, hans nyfikna fråga var: ”Slogs dom?”

Om jag någon gång dristade mig till att föreslå för kamraterna att vi skulle åka till dans någonstans utanför det vanliga området, t.ex. till Folkparken eller Folkets hus i Växjö, så fick jag av kamraterna lära mig att detta var ett idiotiskt och ogenomförbart projekt. Ja, rentav högfärdigt! Det visade bara hur fördärvligt det var att ”gå i stan”, dvs. gå på Läroverket och göra sig märkvärdig.

Konga härad i Varend i Världen

När jag nu försöker ringa in vad som är min hembygd, finner jag att det är Konga härad. Det ligger i Varend som är ett av de ”små land” som bildade landskapet Småland. De gränser som vi höll oss inom när vi roade oss på dansbanor och fotbollsplaner var de gamla häradsgränserna.

På Kungl. Kronobergs regemente (I11) låg jag på en ”lucka”, ett logemente, där det fanns en gammal vapensköld med texten ”Konga kompani”. Det var på det kompaniet som också Vilhelm Mobergs soldat Rask hade tjänat som knekt till rotens, häradets, hembygdens och rikets värn.

I Blendasägnen från slutet av 1600-talet berättas det om den smarta och kraftfulla Varendskvinnan Blenda. Hon tog befälet över sina medsystrar och besegrade en dansk fiendehär som trängde in i Varend, medan traktens män (virdarna) var på krigståg i Västergötland. Blenda och de andra Varendskvinnorna bjöd då in de fientliga danskarna till ett gästbud på Bråvalla hed. När så danskarna var rikligt trakterade och ordentligt berusade blev de stuckna till döds av Blenda och hennes medsystrar. Som belöning för detta lär kvinnorna i Varend ha fått samma arvsrätt som männen. – Ett steg mot jämställdhet.

Häradet var en rättslig enhet. Medborgare inom häradet som begick brott fick sin dom vid häradsrätten, och Konga härads tingsplats låg fram till 1900-talets början i Ingelstad. Indelningen i härader härstammar från 900-talet. Tusen år senare, vid mitten av 1900-talet, rörde vi oss alltså fortfarande huvudsakligen mellan häradets socknar, när vi skulle utöva så centrala, kulturella aktiviteter som att dansa, slåss och spela fotboll. Socknarna i häradet var: Hovmantorp, Furuby, Hemmesjö, Tegnaby, Växjö landsförsamling, Varends Nöbbele, Ö. Torsås, Långasjö, Almeboda, Tingsås, Uråsa. (Tack vare Vilhelm Moberg är nog Ljuder Sveriges till namnet mest kända kommun och Konga det mest kända häradet.) I tusen år har folket i den här bygden varit förenat. Det har varit nödvändigt att byta buss eller tåg om man ville ta sig ut till andra delar av världen. Och jag känner inte till någon person i min släkt före min egen generation som har bosatt sig utanför häradet – såvida de inte har utvandrat till Amerika.

Det är väl inte konstigt att jag vill kalla detta för ”min hembygd”! Det är där folk pratar en dialekt som ger mig hemkänsla och skänker samhörighet med mitt ursprung, med mina förfäder och förmödrar - med Karl Oskar och Kristina.

Så pratade vi därhemma

De allra flesta av världens cirka 7 000 olika språk har ett rullande tungspets-*r*. Därhemma i Konga härad betraktar vi det nog som en smula fisförnämt att *prrrrata fint* på det sättet. (*di gör saj markvardia.*) Det är så småflickor pratar i sina roll-lekar när de leker ”fina damer”. Det bakre, skorrande R-et finns i franskan, och det betraktas där som tecken på förnämlighet. Det ursprungliga, rullande *r*-et finns i de andra romanska språken, t. ex. i italienskan, spanskan och i lantliga delar av Frankrike. Det låter ”bonnigt” i franska öron, och på teatrarna får därför lantliga rollfigurer ofta prata med tungspets-*r*. I Sverige får motsvarande rollgestalter prata ”teatersmåländska” med skorrande, bakre R och diftonger.

En del personer från det sydsvenska R-området lägger sig till med rullande tungspets-*r* samtidigt som de inte kan lägga av med de sydliga diftongerna och får problem med supradentalerna. De får på så sätt en blanddialekt. Många uppfattar en sådan blandning som tecken på att talaren gör sig märkvärdig och inte går att lita på.

Personer som talar renodlade småländska dialekter förknippas däremot med pålitlighet, ärlighet, strävsamhet och sparsamhet, ja ibland t.o.m. med snålhet. De är helt enkelt ”redia”. De kan t.ex. analysera ett ekonomiskt läge och dra slutsatsen: ”De gaur te lite pängar saunt”, d.v.s. ’det går till lite pengar sådant’. De kan ge raka råd i kniviga situationer: ”Nu ska vi inte krabba te at sa hiskelit, de e ingen nöttan me de”, d.v.s. ’nu ska vi inte krångla till det så förfärligt, det tjänar ingenting till’.

Budskapen vi gav

Jag ska inte gå närmare in på de uttalsdrag som skiljer småländska dialekter från den dialektlösa, neutrala språkliga variant som vi kallar *rikssvenska* eller *standardsvenska*, den som ligger nära det skrivna språket och som egentligen inte har geografisk, stark förankring någonstans. En person som talar standardsvenska avslöjar inte var hen har sin hembygd, så som dialektalare gör. Jag ska istället beskriva två drag som inte brukar behandlas i olika beskrivningar av dialekter. Det är två hembygdsförankrade drag som jag är särskilt fäst vid.

Först den eftertänksamma och beslutsamma betoningen, t. ex. ”Vi ska nock klara opp’at, *så vi ska*.” Jag hörde för en tid sedan i radion hur en yngling från Lantbruksgymnasiet i Ingelstad berättade om sin relation till jordbruksmaskiner. Han tog till starka ord för att uttrycka sina känslor, ovanligt starka för en pojke i hans ålder och från den här trakten. Han sa: ”Jag älskar traktorer, *så jag gör*”. Sådana eftertänksamma, upprepande förstärkningar av det redan sagda kan också ta sig andra former, *så de kan*. Men gemensamt för dem är att de brukar uttalas långsamt, liksom för att fylla ett tomrum i väntan på att det tidigare sagda ska sjunka in och ta plats i samtalspartnerns sinne.

Med det andra exemplet vill jag illustrera hur dialektens uttrycksfullhet kan nå bortom det vanliga talade och skrivna språkets uttrycksförmåga på ett annat och förunderligt sätt. (Och nu skulle jag egentligen behöva ha en älskads ansikte i mina händer, när jag kärleksfullt ska tala om för henne hur *go* hon är - inte bara *god*. Men jag får försöka en älskad goding förutan och ber om läsarens inlevelse.) Jag håller hennes ansikte i mina händer, skakar dem lite lätt, ser in i hennes ögon, vrider mitt eget huvud från sida till sida och börjar tala ömsint i ett långsamt tempo som ökar något efter hand. Jag säger: "Du e sssa goa, sssa goa sss'at+inandning+smackning+liten hostning".

Det här är ett allmänt förstärkande uttryck som kan användas också vid nedsättande utsagor:

"Du e sssa dumma, sssa dumma sss'att+inandning+smackning+liten hostning". För att uppnå ännu större tydlighet kan man vid alla tillfällen lägga till: "De e s'att en vell illhooja", dvs. 'Det är så att man vill gallskrika'.

Uttrycket kan också användas t.ex. vid samhällskritiska analyser som i exemplet:

"De e sa passens rottet sss'att+inandning+smackning+liten hostning", dvs. 'detta är så pass ruttet, så att det finns inga ord för det'.

Vårt småländska uttryckssätt går alltså utanför de vanliga ordens betydelsegränser. Det får en ordlös uttrycksfullhet som andra språk inte mäktar med. "Di tyar liksom inte me at".

Så är det, så det är så.

Litteratur

- Liljestrand, Jens (2018), *Mannen i skogen. En biografi över Vilhelm Moberg*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Moberg, Vilhelm (1970), *Min svenska historia. Berättad för folket. Från Oden till och med Dacke*. Stockholm: Norstedts Förlag AB.
- Moberg, Vilhelm (1973), *Otrons artiklar. Läsning i blandade ämnen*. Göteborg: Författarförlaget.
- Moberg, Vilhelm (1959 [första utgåva]), *Sista brevet till Sverige*. Albert Bonniers Klassiker.

Om korsord

I går, i dag och i morgon

Solveig Hammarbäck

Om man slår upp ordet korsord i *Svensk ordbok* får man veta att det är en ”typ av ordgåta i form av ett rutmönster som ska fyllas i med olika (korsande) ords bokstäver med hjälp av olika ledtrådar (nyckelord)” (2009). Det låter ju varken särskilt intressant eller svårt, och ändå lockas mängder av människor att ägna sin fritid åt de mystiska rutorna. Hur många är svårt att fastslå med dagens utbud av korsord både i papperstidningar och på nätet. Vi korsordslösare saknar ledning och formell organisation men betraktas ändå som en grupp med ”fler och mer aktiva anhängare än de flesta andra folkrörelser i Sverige” (Nygårdh 2002: 9). Andra har beskrivit oss som innehavare av ”en hemlig last” (Halldén 1999: 69), ”billigare och mer hygienisk” (1999: 74) än många andra. Den kräver endast en stunds avskärmning från omvärlden för att åstadkomma total uppmärksamhet och absolut koncentration. Orden vi försjuncker i förlorar sin vanliga funktion som redskap i den kommunikativa vardagen, ”[d]e blir mångtydiga och asociala – precis som leksaker” (Linde 1999: 164). Orden finns bara till för att tillfredsställa vår egoistiska nöjeslystnad och vårt pockande behov att lyckas få in rätt bokstäver på rätt plats i rutsystemet. Vi tävlar inte med någon annan än med oss själva, och precis som när vi gissar gåtor är det rätta svaret belöning nog.

Vad är det då som är så fängslande med korsord och hur gör konstruktörerna – eller ”kompositörerna” som Ruth Halldén (1999: 72) föredrar att kalla dem – för att få oss att i timmar ägna oss åt lösryckta ord utan de krav på mening och sammanhang som är vanliga i naturligt samspråk? Margareta Westman avslöjade det fascinerande förhållandet mellan nyckelord och lösenord, som kan gälla antingen det enskilda ordet eller dess möjlighet att ingå i en fras: ”Vilken sorts förhållande som avses i det enskilda fallet kan man inte vara säker på förrän gåtan är löst” (1979: 257). Dessutom pekade hon på substantivens viktiga roll i korsordsvärlden; de är inte bara vanligast utan kan också ge lösaren viss ledning i lösandet. Hennes resultat visade sig ha stora likheter med det material som jag samlade in tjugo år senare (Hammarbäck 2000), men jag lyfte också fram som en komplicerande faktor en av Westman inte nämnd användning av dubbeltydigheter i nyckelord och lösenord. I den här texten ska jag koncentrera mig på några av dagens korsord och jämföra dem med sina motsvarigheter tjugo år tillbaka. Har korsordskonstruktörerna ändrat sitt sätt att skapa svårigheter för lösarna och vad har användningen av datorer medfört för konstruktion och lösningar?

De korsord som varit aktuella i båda mina undersökningar är renodlade ordgåtor, där endast ord och inga bilder används som nycklar. Till skillnad från bildkorsorden har de nyckelorden samlade utanför rutsystemet, vilket ger utrymme för mer utarbetade nycklar. 1999 samlade jag in 20 *ordflätor* från Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet skapade av åtta konstruktörer som arbetade för båda tidningarna. Från DN hämtades dessutom 20 korsord, av tidningen kallade *bryderier*, som på den tiden konstruerades av en enda korsordmakare. Dessa två kategorier finns fortfarande kvar, men i dag finns ordflätor endast i SvD, och bryderierna i DN framställs av olika konstruktörer. Bryderierna har dock minskat i storlek, varför antalet lösningsord totalt vid min senaste insamling 2019 har stannat på cirka 500 ord vardera, att jämföra med cirka 600 ord 1999. Det nu aktuella materialet, 1018 lösenord med sina nycklar, är hämtat från 18 ordflätor från SvD och 29 bryderier från DN publicerade kring årsskiftet 2018–19. Tillsammans med materialet från 1999, 1276 lösenord med nycklar, öppnas här möjligheter att i två nedslag med tjugo års mellanrum se förändringar i korsordskonstruktörernas metoder att utmana sina lösares språkliga kapacitet och verbala medvetenhet.

Paradigmatiska och syntagmatiska relationer

Alla korsord bygger på att det finns en relation mellan en nyckelfras (i fortsättningen illustrerad med kursiva gemener) och dess lösenord (normala versaler). Utan att förstå sambandets natur går det inte att hitta ordet som ska föras in i rutsystemet. Relationen kan vara paradigmatiske, då lösenordet utgörs av ett synonymt uttryck (*ord som öppnar vägen* = LÖSEN), en hyponym (*släktingar* = AGNATER), en hypernym (*chaufför* = YRKE) eller en negerad antonym (*ingen självklar rättighet* = YNNEST). Sambandet kan också vara syntagmatiskt, och lösenordet är då ett ord som kan passa in i nyckelfrasens sats eller satsfragment (*inleds med skämt* = APRIL; *avger positiv* = JARÖST). Svårigheten för lösaren består i att förstå vilken relation det är frågan om och vid syntagmatiska samband avgöra vilken satsdelsfunktion det efterfrågade lösenordet kan ha i nyckelsatsen. Margareta Westman konstaterade dock att viss hjälp finns att få genom att studera nyckelordets ordklassstillhörighet, eftersom ”ett nominaluttryck som nyckelfras praktiskt taget aldrig kan leda till annat än ett substantiv, dvs. det används paradigmatiske” (1979: 261). Paradigmatiska relationer var vanligast i hennes material (10 dags- och veckotidningar) där det stora flertalet, 65–80 procent, av lösenorden utgjordes av substantiv.

De ordflätor och bryderier som samlades in 1999 (Hammarbäck 2000) hade precis som Westmans korsord en stor övervikt av substantiv som lösenord, men de uppvisade stora skillnader sinsemellan när det gällde relationen mellan nyckel- och lösenord, vilket framgår av följande tabell:

Tabell 1. Nyckelord och lösenord 1999 i procent av samtliga.

1999	Substantiv som lösenord	Syntagmatiska relationer	Paradigmatiska relationer	Nominalfraser som nyckelord
641 ordflätor	76	63	37	33
635 bryderier	80	30	70	57

I bryderierna, som av lösarna ofta betraktades som lättare än ordflätorna, dominerade de paradigmatiska relationerna stort, medan ordflätornas andel av dem bara var 37 procent. Likaså bestod nyckelorden i bryderierna till 57 procent av nominalfraser att jämföra med ordflätornas 33 procent. Det var tydligt att bryderi-konstruktören satsade på paradigmatiska samband med en stor andel substantiv som nyckelord. En annan skillnad mellan ordflätor och bryderier var att i cirka 22 procent av ordflätorna användes dubbeltydigheter för att försvåra för lösaren, medan de i bryderierna var mycket sällsynta. Men bryderierna kunde erbjuda andra svårigheter: förutom ovanliga och ålderdomliga substantiv förekom ett stort antal egennamn som lösenord (22 procent), medan motsvarande andel i ordflätorna bara var 8 procent. Bryderierna krävde alltså en gedigen allmänbildning hos lösarna eller tillgång till pålitliga uppslagsböcker för att komma åt de ovanliga substantiv eller egennamn som efterfrågades.

Tjugo år är en lång tid i korsordsvärlden, och många konstruktörer försvinner medan nya träder till. Endast en (Jerry Waldemarsson) av de tio korsordsmakare som lämnat bidrag till min undersökning 1999 är representerad även i det nu aktuella materialet, i båda fallen med fyra ordflätor. Det visar sig att hans ordflätor håller en enhetlig stil genom åren med 59 resp. 57 procent syntagmatiska relationer och cirka 35 procent nominalfraser som nyckelord. I mitt material från 2019 ingår han i en grupp av sju ordflätekonstruktörer som i jämförelse med fyra bryderikonstruktörer visar följande fördelning:

Tabell 2. Nyckelord och lösenord 2019 i procent av samtliga.

2019	Substantiv som lösenord	Syntagmatiska relationer	Paradigmatiska relationer	Nominalfraser som nyckelord
517 ordflätor	79	50	50	40
501 bryderier	78	45	55	42

Skillnaderna mellan ordflätor och bryderier har utjämnats betydligt sedan 1999, och fördelningen mellan syntagmatiska och paradigmatiska relationer är genomsnittligt sett ganska jämn. Spännvidden mellan de olika konstruktörerna kan dock vara ganska stor: 41–66 procent paradigmatiska relationer för ordflätorna och 31–65 procent för bryderierna. Även när det gäller andelen nominalfraser som nyckelord liknar ordflätorna och bryderierna varandra mer än vad som var fallet 1999, vilket antyder att de inte heller uppfattas stå så långt ifrån varandra i svårighetsgrad. Att lösarna i

både ordflåtor och bryderier möter cirka 60 procent nyckelord som inte är nominalfraser betyder att de för att finna rätt lösenord för dessa måste undersöka och laborera med flera olika sorters samband, vilket ställer krav på deras språkliga flexibilitet. Däremot har kraven på namnkunskap tonats ner både i bryderier och ordflåtor: bryderierna har nu bara 12 procent egennamn som lösenord mot tidigare 22, och i ordflåtorna har egennamnens andel av lösenorden minskat från 8 till 4,5 procent. Här kan man ana en effekt av datoriseringen i samhället. Alla kan i dag med lätthet söka sig fram till historiska, geografiska eller litterära egennamn med en enkel sökning på Google, och konstruktörerna har insett att det i längden inte är den sorts utmaning som korsordslösaren efterfrågar.

Vilka svårigheter möter dagens lösare?

”Det optimala korsordet bör innehålla många klurigheter och främmande ord så att man lär sig något”, konstaterar en korsordskonstruktör som Gunilla Byrman intervjuat (2006:20), och det kan stämma in på bryderierna från 1999. Men dagens bryderier och ordflåtor som har närmat sig varandra ligger mer i linje med en annan konstruktörs metod: Man gör ”inom de ramar som ändå finns, allt som står i ens makt för att föra lösaren bakom ljuset och leda tankarna åt fel håll” (Nygårdh 2002: 83). Korsordskonstruktörernas val av lösenord styrs till största delen av de krav som rutsystemet och möjligheterna till ordflätning ställer, och där har datorerna visat sig vara till god hjälp (Byrman 2006: 18). Det är i nyckelorden som konstruktörerna kan utföra sitt bedrägliga arbete som till största delen består i att så långt som möjligt utnyttja ordens dubbelydigheter. I materialet från 1999 hittade jag dubbelydigheter i cirka 22 procent av ordflåtorna jämnt fördelade på nyckelord och lösenord, medan det i bryderierna knappt fanns några alls. Ungefär samma andel dubbelydigheter hittar jag också i materialet från 2019, men eftersom de nu är lika vanliga i bryderier som i ordflåtor har det totala antalet ökat från 130 till 225. Användning av dubbelydigheter har alltså blivit ett normalt sätt att skapa svårigheter för både DN:s och SvD:s korsordslösare.

En viktig regel för konstruktionsarbetet är att lösenorden alltid ska vara vedertagna svenska ord som går att hitta i ordböcker och uppslagsverk. Avsteg från den principen kan bara förekomma vid metanycklar som *centralt i ventilgummi* = ILG. I nyckelorden kan det till skillnad från i lösenorden förekomma ord som inte är allmänt vedertagna utan konstruerade för att försvåra lösarens väg till lösenordet, av Nygårdh kallade ”neologismer” (2002:82). De kan till exempel utgöras av okonventionella sammansättningar, som *kodos* = GIVA, syfta på långsökta specifika företeelser, som i exemplet *filmfågel* = KALKON, eller vara fria omtolkningar av vanliga ord, som *peruknasare* = HÅRRESANDE. Neologismer förekommer inte alls i nyckelorden från 1999, och 2019 är de ganska ovanliga med ett tiotal exempel. Deras avsedda effekt, en aha-

upplevelse hos läsaren, bygger antagligen på att de inte förekommer alltför ofta utan smygs in bland andra nyckelord med mera uppenbara lösningsmöjligheter.

Något vanligare i både ordflätor och bryderier är det att i nyckelord använda homografer (10 respektive 13 exempel), det vill säga ord som skrivs likadant men har olika betydelse och uttal. Oftast är det nyckelordet som innehåller en homograf, som lösaren inte direkt observerar. Den kan förekomma både i syntagmatiska och paradigmatiska relationer, till exempel är *polarlik* = KAMRAT eller *polargrupp* = ABBA. Särskilt svårt är det att avslöja homografer med olika ordklassstillhörighet, varför man får förmoda att nyckelordet *kan fint trick* = ERSÄTTA orsakat lösarna visst huvudbry. Mest bekymmer vållar nog ändå de så kallade avstavningshomograferna som kan uppfattas som sammansatta ord och samtidigt vara helt andra ord med böjningsändelser. De kan förekomma både som lösenord, *kan det efter ett antal sådana* = VINGLAS, och som nyckelord, *syrisk* = NÅLSTICK, i en ordfläta resp. ett bryderi från 2019.

Allra vanligast är dock användningen av homonymer, ord med samma utseende och uttal men med olika betydelser. Ordflätorna från 2019 innehåller 84 och bryderierna 79 exempel där lösaren måste genomskåda ett ords dubbeltydighet för rätt svar. Här återfinns äkta homonymer såsom *har ständig medgång* = SLÄDE och *led med besked* = GRYM men också ord som blivit homonyma genom bildlig användning, till exempel *har garvad make* = LÄDERSKO eller *ofta ett gränsfall* = ASYLANSÖKAN. Särskilt vanlig vid paradigmatiska relationer är användningen av homonyma ord som tillhör olika ordklasser: *skottar ihop* = KLAN och *grund* = YTLIG. Man kan också se att konstruktörerna tycker om att luras med sammansatta nyckelord där den enstaviga förleden även kan syfta på ett flerstavigt ord på vokal som förkortats i sammansättningen, till exempel *vanligt årtal* = TVÅ och *maskform* = RÄTA.

Dubbeltydigheterna ligger i tre fall av fyra på nyckelordet i både bryderier och ordflätor, och i de fall det är lösenordet som är homonymt finns ibland hjälp för läsaren i form av språkliga signaler som frågetecken (*konditorers stråk?* = BAKGATA) eller bindeord av olika slag, till exempel *sen och oförskäm* = OTIDIG och *stickande men också med svåra följder* = GRAVERANDE. För läsaren mindre tydliga signaler ger ordet ”som”, ett ord som enligt Nygårdh är ”matnyttigt när man kort och kärnfullt vill göra nycklar som bygger på homonymer” (2002:91). I materialet från 2019 finns 14 exempel på som-kopplade homonymer, till exempel *leksaker som uttryck för skadeglädje* = JOJO, och fyra homografer, till exempel *pluggat som mall* = LÄST, de senare endast i ordflätorna.

Och framtiden?

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att DN:s bryderier och SvD:s ordflåtor 2019 har blivit mer lika varandra än de var 1999 när det gäller att motsvara lösarnas behov av utmaningar. Utjämningen har för bryderierna medfört att andelen paradigmatiska relationer mellan nyckelord och lösenord har minskat samtidigt som andelen nominalfraser som nyckelord sjunkit. Ordflåtorerna har gått den motsatta vägen genom att de paradigmatiska relationernas andel ökat mellan mätpunkterna liksom även andelen nominalfraser som nyckelord. Syntagmatiska relationer mellan nyckelord och lösenord är i dag ungefär lika vanliga som de enklare paradigmatiska, och antalet nominalfraser i nyckelorden håller sig kring 40 procent. I både bryderier och ordflåtor möter man färre egennamn som lösenord än man, särskilt i bryderierna, gjorde 1999.

En stor utmaning idag är konstruktörernas ambitioner att på olika sätt med hjälp av dubbeltydiga ord lura in lösarna i fällor som kräver möda och flexibilitet i språkarbetet. Men lösarna har också fått nya sätt att skaffa sig hjälp när svårigheterna blir oöverstigliga. Om uppslagsböcker eller Google inte längre kan ge svar på korsordsproblemen har i stället nya möjligheter öppnats genom särskilda forum på nätet, till exempel webbkryss.nu, där det alltid finns någon som tänkt ett steg längre och kan hjälpa till med svaret. Lösarnas tidigare ensamarbete har därmed fått en mer social prägel, och det är inte ovanligt att inläggen blir mer personliga och förses med uppgifter om aktuellt väder eller planerad middagsmat. Via korsorden kan alltså sociala kontakter skapas och konstruktörernas klurigheter föra människor närmare varandra även om det sker i den virtuella världen.

Men datorerna har samtidigt blivit ett hot mot alla korsord med anspråk på att utmana lösarna. I en artikel i DN den 29 maj 2018 slår en grupp korsordskonstruktörer larm om att ”datorgenererade kryss [...] snabbt håller på att ta över tidningarna och utradera korsordsmakarskrået” (Hotade kryss 2018). De förutspår att kvalitetskorsorden försvinner och att vi därmed kommer att få uppleva en ”kulturdödande utveckling” då ingen längre kan försörja sig som korsordskonstruktör. Då försvinner dubbeltydigheter och klurigheter i korsorden:

En dator kommer inte på att en studentlägenhet är en ’akademisk kvart’. Eller att en rodeoryttare ’lever på avkastningar’. I bästa fall kan en dator sampla (det vill säga stjäla) bra nycklar från en riktig korsordsmakare. Men då måste det finnas sådana. (Hotade kryss 2018)

Korsordslösarnas hjälpmedel kan alltså i förlängningen visa sig bli deras fiende. DN-artikeln avslutas med en uppmaning till alla läsare att hjälpa till i kampen för kvalitetskorsordens bevarande genom att uppmärksamma deras företräderna och locka fler att ta del av dem – något som också varit en av avsikterna med denna text.

Referenser

- Byrman, Gunilla (2006), "I högra hörnet behöver vi *ona*, *emu* och *nek*", i Sofia Ask & Gunilla Byrman (red.), *Stark kvinna på sju bokstäver: vänskrift till Solveig Hammarbäck 2006*. Växjö: Växjö University Press.
- Halldén, Ruth (1999), *Tankar om kultur*. Stockholm: Prisma.
- Hammarbäck, Solveig (2000), "Kors och tvärs i språket". i Magnus Nilsson, Gunilla Byrman & Anders Ringblom (red.), *Spader Dame. Texter till minne av Anne Marie Wieselgren*. Växjö: Univ.
- "Hotade kryss. Sveriges stolta korsordstradition snart i spillror", *Dagens Nyheter* 29 maj 2018.
- Linde, Ulf (1999), *Svar*. Stockholm: Bonnier.
- Nygårdh, Hans Christian (2002), *Galen i korsord: en korsordsmakares tankar, korsordshistoria, ordmagi, så gör man korsord, ordgåtor och ordflåtor*. Stockholm: Ordalaget.
- Svensk ordbok: utgiven av Svenska Akademien* (2009), 1. uppl. Stockholm: Norstedt.
- Westman, Margareta (1979), "Korsord och substantiv", i *Språkform och språknorm: en bok till Bertil Molde på 60-årsdagen den 16 september 1979*. Stockholm: Esselte studium.

Jämställt på ytan

Tre analyser av protokoll från universitetsstyrelser

Maria Lindgren

Universitetsstyrelser med externa ledamöter har fått ökad makt på bekostnad av kollegiala styrelser i de flesta länder i Europa som en följd av införandet av New Public Management (se Kretek m.fl. 2013: 41). En sådan utveckling har också skett i Sverige där universitetsstyrelser och högskolestyrelser har högsta beslutsrätt vid lärosätet medan de kollegiala styrelserna har en rådgivande funktion och delegerad beslutsrätt: ”Styrelsen för en högskola har inseende över högskolans alla angelägenheter och svarar för att dess uppgifter fullgörs (Högskolelagen, kap. 2 § 2). Eftersom Högskolelagen också har mål om att ”jämställdhet mellan kvinnor och män alltid iakttas och främjas” (kap. 1 § 5) i högskolornas verksamhet har styrelserna en avgörande roll för hur lärosätet arbetar med jämställdhet. Utöver Högskolelagens paragraf om att alltid iaktta och främja jämställdhet framgår strävan efter jämställdhet även i Högskoleförordningens kapitel om utseende av ledamöter till styrelser för universitet: ”I förslaget [---] ska en jämn könsfördelning beaktas” (kap. 2 § 7a), vilket har lett till att kvinnor respektive män ofta fördelas numerärt jämnt i styrelserna. Lika antal kvinnliga som manliga externa ledamöter säkerställer dock inte att mål om jämställdhet förverkligas eftersom ledamöter och andra aktörer i styrelserna kan ha olika roller, kompetenser och mandat. I detta bidrag redovisar och jämför jag tre sätt att bedöma jämställdhet mellan kvinnor och män utifrån protokoll som dokumenterar arbetet under ett år i styrelser vid tre lärosäten.

Tidigare forskning

Det finns en hel del forskning om jämställdhet vid svenska lärosäten från olika discipliner. På uppdrag av Delegationen för jämställdhet i högskolan har Dahlerup (2010) sammanfattat forskningen och kommit fram till följande:

Det finns ett antal forskningsarbeten som analyserar akademins överordnade/dominerande kultur och normer från ett kritiskt genusperspektiv. Fokus i denna forskning läggs på spänningen mellan å ena sidan akademins hierarkiska och mansdominerade kultur och å andra sidan föreställningen om akademien som ett könsneutralt rum där det råder objektivitet och meritokrati. [---] Det finns ett stort behov av mer forskning på övergripande nivå. (Dahlerup 2010: 10)

I Dahlerups sammanställning ingår forskning om akademins kultur och normer som visar sig som jämställdhet eller brist på jämställdhet i forskning och utbildning inom särskilda ämnesområden eller institutioner. Där ingår

dock ingen forskning om jämställdheten i universitets- och högskolestyrelser eller om de protokoll som dokumenterar styrelsernas arbete.

Den europeiska forskning jag funnit om jämställdhet i universitets- och högskolestyrelser handlar om könsfördelningen i styrelserna. En studie från Storbritannien visar en sned könsfördelning med endast 32 % kvinnor (Sherer & Zakaria 2018). I en italiensk studie visas att sammansättningen av ledamöter i universitetsstyrelser i Italien har betydelse för jämställdhetsarbetet så att styrelser som domineras av män oftare saknar genusperspektiv i universitetens strategiska planer (Nardo m.fl. 2019: 446). Att könsfördelningen i styrelserna har betydelse för verksamheten visas också i en amerikansk studie om amerikanska universitet och högskolor. Studien visar att på lärosäten med kvinnliga ordföranden och rektorer ökar andelen kvinnliga akademiker snabbare än på lärosäten som har män i ledningen (Ehrenberg m.fl. 2012: 9).

Det finns några svenska språkvetenskapliga studier som påvisar bristande jämställdhet mellan könen i andra verksamheter vid universiteten, till exempel i interaktion på seminarier och andra diskussioner vid universitet (se Gunnarsson 1995 och Schlyter 1986). Här vill jag lyfta fram Schlyters slutsats om att skillnaden beror på vilken status talaren har. Hon beskriver det som att statusskillnad sammanfaller med kön eftersom kvinnor oftast har lägre status än män. Vidare menar Schlyter ”att det inte är tillräckligt att många kvinnor sitter i styrelser [---] – de måste också ha reellt inflytande, och inte bli dominerade språkligt” (1986: 66). En annan verksamhet som granskats språkligt ur ett jämställdhetsperspektiv är sakkunnigutlåtanden. Grönberg Gunnarsdotter (2003) har funnit att kvinnor och män värderas olika till fördel för männen, vilket blir synligt i hur deras meriter bedöms. En tredje verksamhet som granskats språkligt och som vänder sig till akademien är forskningsfinansierars utlysningstexter som Byrman (2006) visat vara utformade för att mer gagna män än kvinnor. Gunnarssons, Grönberg Gunnarsdotters och Byrmans studier är inte lika gamla som Schlyters, men de är inte heller dagsaktuella. Frågan är om den bristande jämställdheten som forskningen visat kvarstår trots ett idogt jämställdhetsarbete på universiteten.

Syfte och forskningsfrågor

Denna studie är ett försök att studera akademins övergripande nivå genom att granska protokoll från tre lärosätens högsta beslutande organ. Syftet är att med tre metoder med olika djup studera styrelser för universitet och högskolor utifrån ett jämställdhetsperspektiv. Följande frågor besvaras i studien:

1. Hur är könsfördelningen bland ledamöter och andra deltagare i styrelsearbetet?
2. Hur betecknas ledamöter och andra deltagare i styrelserna i de ärenden som protokollförs?

3. Hur framträder kvinnliga respektive manliga ledamöter och andra deltagare som aktörer med ansvar i protokollen?

Genom att ställa tre olika frågor och analysera materialet med tre olika metoder vill jag också pröva och jämföra några sätt att granska jämställdhet så som den kan utrönas i texter.

Teori och metod

Som grund för denna studie ligger kritisk diskursanalys (Fairclough 1992, 2001) som förutsätter att texter speglar identiteter, relationer och världsbilder. Därmed utgår jag från att de protokoll som ligger till grund för den här studien kan påvisa vilken könsordning som råder i den sociala praktik som texterna produceras i. Den kritiska diskursanalysen bygger på systemisk funktionell grammatik som med beaktande av kontexten ger verktyg att analysera texter utifrån tre metafunktioner: textuell, ideationell och interpersonell (Halliday & Matthiessen 2004: 29f). För analyserna som redovisas i den här artikeln har jag granskat lexikala element som synliggörs i den textuella dimensionen och referenters semantiska roller som urskiljs i den ideationella dimensionen (se Halliday & Matthiessen 2004: 37f och 302). För att komma fram till kvantitativa mått som svar på forskningsfrågorna har jag identifierat och kategoriserat språkliga enheter. De tre olika analysmetoderna – en för vardera forskningsfråga – introduceras i detta avsnitt men beskrivs mer ingående med exempel i samband med att resultaten redovisas.

För att besvara de två första frågorna granskar jag lexikala enheter utifrån den textuella metafunktionen i protokollen. Fråga nummer ett handlar om vilka som deltagit i sammanträdena och besvaras genom att jag räknar kvinnonamn respektive mansnamn i de inledande delarna av protokollen där ledamöter och andra närvarande listas. Denna delstudie svarar mot Högskoleförordningens direktiv om att beakta en jämn könsfördelning mellan ledamöter i styrelserna (kap.2 § 7a), men eftersom de närvarande på styrelsesammanträdena också består av fackliga företrädare, studeranderepresentanter och anställda som föredrar ärenden inkluderas även dessa i studien. Fråga nummer två har till syfte att fördjupa analysen och visa hur ledamöter och andra deltagare framträder i protokollen med manliga, kvinnliga eller neutrala personbeteckningar.

För att besvara den tredje frågan om hur kvinnor respektive män framträder som aktörer med ansvar i protokollen identifierar jag semantiska roller i satserna, vilket innebär att jag studerar den ideationella metafunktionen (Halliday & Matthiessen 2004: 190f). Utgångspunkten för denna delstudie är att kvinnor liksom män som tilldelas en semantisk roll som *aktör* i en sats uppfattas som mer drivande och ansvarsfulla än kvinnor och män som tilldelas andra semantiska roller, till exempel semantiska roller

som *mål*, vilka utsätts för processer, eller *upplevare*, som tänker och känner utan att påverka processerna.

Eftersom de tre delanalyserna resulterar i kvantitativa mått med uppdelning på kvinnor och män eller kvinnligt, manligt och neutralt har jag beaktat en varning från Delegationen för jämställdhet i högskolan (SOU 2011) för att reducera jämställdhetsforskning till sifferexercis som cementerar föreställningar om skillnader mellan kvinnor och män:

För dem som arbetar praktiskt med jämställdhet innebär detta en utmaning. Å ena sidan är målet för jämställdhetsarbetet att kön inte ska spela någon roll. Å andra sidan bidrar samma arbete till att kön som kategori reproduceras. (2011: 87)

Jag är medveten om detta dilemma men har ändå valt att granska det insamlade materialet utifrån kön med förhoppningen att resultaten inte ska reproducera ojämställdhet utan visa på mönster som kan granskas kritiskt. Den första forskningsfrågan som får sitt svar genom att jag räknar förnamn skulle kunna innebära tre kategorier: kvinnonamn, mansnamn och könsneutrala namn. Jag har dock inte funnit något könsneutralt namn i något av protokollen, vilket gjort att jag endast redovisar andelen kvinnliga och manliga egennamn. Samma binära synsätt på kön ligger till grund för den tredje forskningsfrågan som utgår från att personerna som agerar på styrelsesammanträdena antingen är kvinnor eller män. Den andra forskningsfrågan som besvaras med data om antalet kvinnliga, manliga och neutrala personbeteckningar är dock inte lika polariserande eftersom indelningen görs i tre kategorier.

Material

Materialet består av 17 protokoll från år 2017 från universitetsstyrelsen vid Karlstads universitet (6 protokoll) och Linnéuniversitetet (5 protokoll) samt högskolestyrelsen vid Malmö högskola (6 protokoll). Att jag valt just dessa lärosäten beror på att jag började med mitt eget universitet, nämligen Linnéuniversitetet, och fyllde på med protokoll från andra lärosäten vars ledande positioner skiljde sig från Linnéuniversitetet med manlig ordförande och manlig rektor. Valet föll först på Malmö högskola med kvinnlig ordförande och kvinnlig rektor och därefter på Karlstads universitet med kvinnlig ordförande och flera personer som representerar rektorskapet, varav flest män. Att urvalet av protokoll är från år 2017 beror på att jag påbörjade studien 2018 och ville ha såväl aktuella protokoll som protokoll från ett helt verksamhetsår. Protokollen från Karlstads universitet har jag fått tillgång till från universitetets registrator medan övriga protokoll är hämtade direkt från respektive lärosätes webbplats. När jag ger exempel från protokollen förkortar jag Karlstads universitet till KAU, Linnéuniversitetet till LNU och Malmö högskola till MH.

Styrelserna

Antalet ledamöter i de tre styrelserna är 15, och dessa består av 8 externa ledamöter, 3 lärarrepresentanter, 3 studeranderepresentanter och rektor på respektive lärosäte. Regeringen utser rektorerna och de externa ledamöterna medan lärarrepresentanterna utses genom val på lärosätet och studeranderepresentanterna utses av studentkåren. Representanter från de fackliga organisationerna har närvaro- och yttranderätt, och dessutom deltar ett stort antal handläggare och chefer som föredragande i olika ärenden. Särskilda protokollföreläsare är också närvarande på sammanträdena, och samtliga protokoll som ingår i den här studien har skrivits av protokollföreläsare med kvinnliga förnamn.

På Karlstads universitet byttes flera ledamöter ut under 2017. Det gäller såväl externa ledamöter som lärar- och studeranderepresentanter. Bland ledamöterna fanns fler kvinnor än män, och en av de kvinnliga ledamöterna var ordförande för styrelsen. Under de två första sammanträdena under året representerades rektorsämbetet av den avgående kvinnliga rektorn, och vid det tredje och fjärde representerades det av två manliga ställföreträdare. En ny manlig rektor tillträdde under hösten och deltog i de två sista sammanträdena.

I Linnéuniversitetets universitetsstyrelse var de åtta externa ledamöter som utses av regeringen jämt fördelade med fyra kvinnor och fyra män före den nya utnämning som gjordes den 1 maj 2017. Därefter fördelades de externa platserna i styrelsen på fem kvinnor och tre män, och en av männen utsågs till ordförande. Under 2017 hade Linnéuniversitetet ett rektorsbyte, men både den avgående och den tillträdande var man.

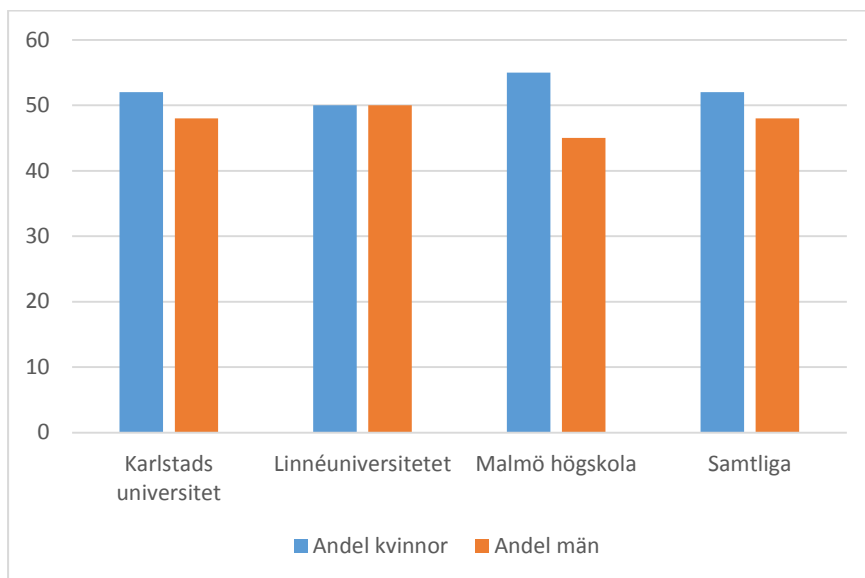
I styrelsen för Malmö högskola byttes en kvinnlig ordförande mot en annan kvinna under året medan den kvinnliga rektorn fortsatte på sin post. I övrigt var könsfördelningen relativt jämn bland ledamöterna. Totalt ingick 8 kvinnor och 7 män som ledamöter i högskolestyrelsen både före och efter det att några ledamöter hade bytts ut.

Styrelseprotokollen från de tre lärosätena har flera gemensamma drag. De har inledande sidor som i listform visar vilka som deltagit i respektive varit frånvarande från sammanträdena. Antalet paragrafer i protokollet är 12–19 bortsett från ett kortare protokoll med 3 paragrafer från ett e-postmöte vid Karlstads universitet och ett längre protokoll från Malmö högskola med 31 paragrafer. Protokollet från Karlstads universitet skrivs med paragrafrubriker och löptext under rubriken för varje ärende medan protokollet från Linnéuniversitetet och Malmö högskola skrivs i tre kolumner med ärendenummer, ärenderubriker och beskrivningar av hur ärendet hanteras i varsin kolumn. I den avslutande delen finns plats för underskrifter av såväl protokollföreläsare som justeringspersoner. I Linnéuniversitetets avslutande delar finns också uppgifter om att sammanträdet avslutats och tack till deltagarna medan dessa uppgifter finns i paragrafer i protokollet från Karlstads universitet och Malmö högskola. Samtliga

protokoll är kortfattade, och bara i undantagsfall framgår diskussioner eller enskilda ställningstaganden.

Könsfördelning bland ledamöter och andra deltagare

Den första delstudien ska besvara frågan om könsfördelningen i styrelserna och innebär att jag räknar kvinnliga respektive manliga egennamn på ledamöter och andra personer som har närvarorätt eller är föredragande på sammanträdena. Dessa framgår av de inledande delarna av protokollen där jag återfinner listor med namn på närvarande och frånvarande personer. Jag har utgått från att personer med kvinnonamn är kvinnor och personer med mansnamn är män, och jag har inte funnit några könsneutrala namn som krävt annan kategorisering. De sammanlagda siffrorna på de tre lärosätena visar att kvinnonamnen är något fler än mansnamnen, 227 mot 207, vilket motsvarar 52 % kvinnor och 48 % män. Se figur 1.

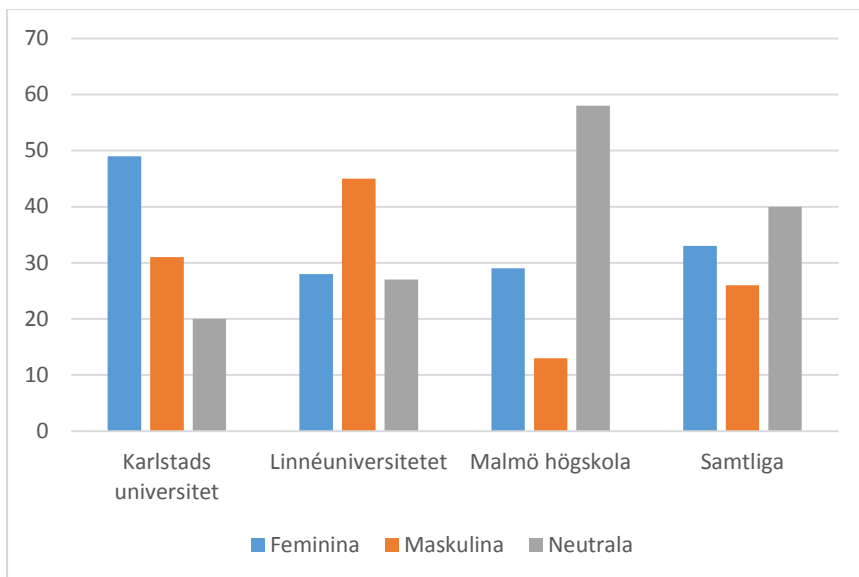
Figur 1. Procentuell fördelning av kvinnliga och manliga egennamn i protokollens inledande delar.

På Linnéuniversitetet nämns totalt 147 egennamn i de inledande delarna av protokollen, och könsfördelningen är jämn med 73 kvinnliga och 74 manliga namn. I protokollen från Karlstads universitet och Malmö högskola är könsfördelningen inte lika jämn. Karlstads universitet nämner totalt 138 egennamn i de inledande delarna i protokollen, och antalet kvinnliga namn är högre än antalet manliga: 72 mot 66. Malmö högskola nämner totalt 149 egennamn i de inledande delarna, och även här finns fler kvinnliga än manliga: 82 mot 67.

Den första frågan om könsfördelningen bland ledamöter och andra deltagare i styrelsearbetet kan besvaras med att fördelningen mellan kvinnor och män är relativt jämn. Sammansättningen vid Linnéuniversitet är så jämn den kan bli medan kvinnorna figurerar i något högre omfattning vid både Karlstads universitet och Malmö högskola.

Kvinnliga, manliga och neutrala personbeteckningar

I det andra steget granskar jag samtliga paragrafer och räknar personbeteckningar som refererar till ledamöter eller andra mötesdeltagare. Därefter fördelar jag dessa i tre kategorier: kvinnliga, manliga och neutrala personbeteckningar. I den första och andra kategorin återfinns framför allt kvinnliga och manliga namn. Även personliga pronomen ingår i kategorierna, men de är mycket sällsynta och finns endast i protokollet från ett e-postmöte vid Karlstads universitet där e-postkorrespondensen är infogad. Det finns inte heller personbetecknande ord som anger maskulinum, till exempel dekanus och justeringsman, eller femininum, till exempel emerita och lärarinna. I stället används neutrala former, till exempel rektor, dekan och ekonomichef, som står för personer som är verksamma i de olika ärendena utan att namnen anges, och dessa räknas till den tredje kategorin. Jag räknar *rektor* som ett neutralt personbetecknande ord i satsen ”Rektor informerar bland annat om [...] jämställdhetsintegrering” (LNU 2017-02-16 § 17). Eftersom jag söker personbetecknande ord som refererar till verkliga personer räknar jag däremot inte *rektor* i ”att fastställa process för rekrytering av rektor” (LNU 2017-02-16 § 11) som refererar till en funktion och inte till en person. De sammanlagda siffrorna för de tre lärosätena visar att de neutrala personbeteckningarna är vanligast och utgör 40 %, de manliga är ovanligast och står för 26 % medan de kvinnliga har platsen i mitten och står för 33 %. Se figur 2.

Figur 2. Procentuell fördelning av kvinnliga, manliga och neutrala personbeteckningar.

I protokollen från Karlstads universitetsstyrelse är kvinnonamnen mer frekventa än mansnamnen i de inledande delarna, och i paragraferna ökar skillnaden. De kvinnliga personbeteckningarna förekommer vid 61 tillfällen medan de manliga finns 38 gånger. Dessutom används de neutrala beteckningarna vid 25 tillfällen, oftast för ordförande som är kvinna men också för den kvinnliga universitetsdirektören.

I Linnéuniversitetets protokoll dominerar i stället de manliga personbeteckningarna i paragraferna trots att de kvinnliga och manliga egenamnen i protokollens inledande delar var jämnt fördelade. Neutrala beteckningar för ordförande och rektor används och refererar till manliga personer som innehar positionerna. Kvinnliga personbeteckningar är ungefär lika vanliga som de neutrala.

I protokollen från Malmö högskola är de neutrala personbeteckningarna i stor majoritet. De förekommer dubbelt så ofta som de feminina och är mer än fyra gånger vanligare än de maskulina.

Svaret på den andra frågan om hur ledamöter och andra deltagare framträder visar att styrelserna inte är så jämställda som framgår av den första delstudien. På Karlstads universitet dominerar kvinnliga personbeteckningar för dem som deltar på styrelsesammanträdena, på Linnéuniversitetet dominerar de manliga personbeteckningarna, och på Malmö högskola dominerar de neutrala. Med denna delanalys av protokollen kan man därför dra slutsatsen att Malmö högskolas styrelse är mest jämställd medan kvinnorna dominerar i styrelsen vid Karlstads universitet och männen i styrelsen på Linnéuniversitetet.

Kvinnor och män som aktörer med ansvar

I den tredje delstudien studerar jag hur språket skapar betydelser genom att ledamöter och andra deltagare tilldelas semantiska roller. Jag utgår från processer i satser eller andra satsvärdiga språkliga enheter i protokollen och identifierar semantiska roller som aktörer för kvinnorna respektive männen. I satsen ”Marie Eriksson och Cecilia Kjellgren informerar om uppdraget [...] med att ta fram en plan för jämställdhetsintegrering på Lnu” (LNU 2017-06-08 § 7) analyserar jag både Marie Eriksson och Cecilia Kjellgren som aktörer i processen att *informera*. Jag rekonstruerar passiva satser med stöd av såväl den språkliga kontexten som situationskontexten, till exempel analyseras ”De avgående ledamöterna avtackades” (LNU 2017-04-20) som att ’ordförande och rektor avtackade de avgående ledamöterna’, vilket innebär att två manliga ledamöter rekonstrueras som aktörer till processen att *avtacka*. Även när en person ingår som deltagare i mer än en process i sammandragna satser rekonstruerar jag satsen. I ”Bo Bergbäck ger en uppdatering [...] och visar bilder” (LNU 2017-02-16 § 4) har således Bo Bergbäck rollen som aktör både i processen att *ge* en uppdatering och att *visa* bilder. Ett tredje exempel på rekonstruktion är att lyfta fram utskrivna roller i satsförkortningar. I ”att utse Bengt Söderström att jämte ordförande justera dagens protokoll” (LNU 2017-04-20 § 1) har jag således tolkat Bengt Söderström som mål i processen att *utse* och som aktör i processen att *justera*. Jag har enbart räknat individuella deltagare och utesluter således kollektiva deltagare som kan vara både utskrivna, till exempel *styrelsen* i ”Styrelsen beslutar att fastställa årsredovisningen för 2016” (MH 2017-02-15 § 8), och underförstådda när de står i beslutskolumnen, till exempel ”att lägga protokollet till handlingarna” (LNU 2017-02-16 § 3) utan att styrelsen nämns.

Protokollen från styrelsen vid Karlstads universitet är särskilt kortfattade, och de flesta paragraferna skrivs enbart med rubrik, föredragande och beslut som i exemplet nedan (KAU 2017-02-21 § 10):

§ 10 Lägesrapport rektorsrekrytering, C2016/606

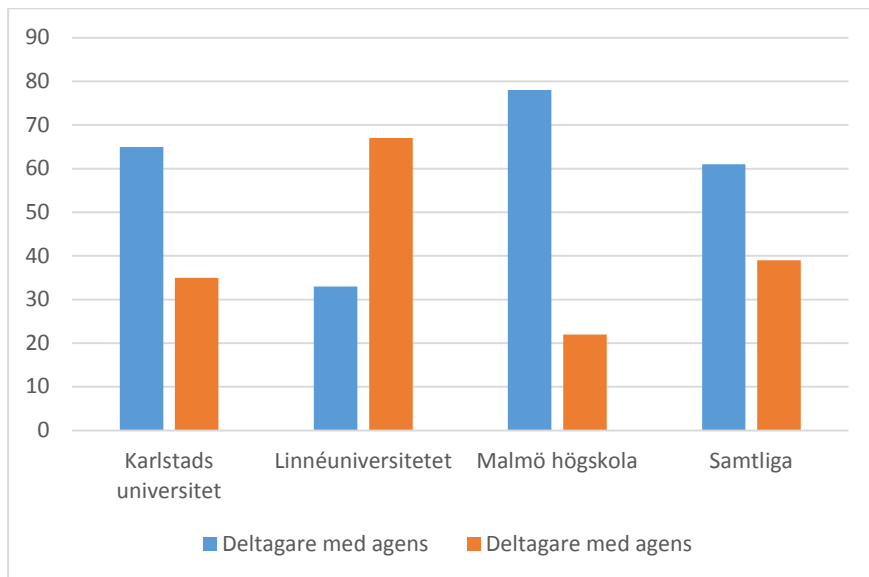
Föredragande: Karin Johansson

Föredragningen godkändes.

Eftersom paragrafen inte ingår i en sats har jag rekonstruerat ”Föredragande: Karin Johansson” till ’Karin Johansson föredrog ärendet’ med Karin Johansson som aktör i processen.

Vid några tillfällen har det inte framgått i protokollen vilken person som avses utan jag har fått identifiera personerna med stöd av andra protokoll, och vid något enstaka tillfälle med sökningar på webben. I Malmö högskolas protokoll (2017-04-21 § 21a) står till exempel att ”prorektor informerar” om ärendet, men det framgår inte på något ställe i protokollet vem som är prorektor. Jag har dock hittat uppgiften i den inledande delen i nästkommande protokoll (MH 2017-05-19).

Efter att jag har identifierat de semantiska rollerna som aktör i protokollen räknar jag dem för kvinnliga respektive manliga ledamöter och andra deltagare. Totalt är kvinnorna oftare förekommande som aktörer än männen. Kvinnornas andel av dessa semantiska roller är 61 %, och mänsens är 39 %. Se figur 3.

Figur 3. Procentuell fördelning av kvinnliga respektive manliga deltagare som aktörer i processer.

I linje med att Karlstads universitet har fler kvinnonamn än mansnamn i de inledande delarna av protokollen och fler kvinnliga personbeteckningar än manliga och neutrala inne i protokollen är det också kvinnor som upptar flest semantiska roller som aktörer. Dessa är betydligt vanligare bland kvinnorna än bland männen (65 % mot 35 %).

Linnéuniversitetets manliga dominans från analysen av personbeteckningar inne i protokollen blir också synlig i analysen av semantiska roller. De manliga deltagarna uppträder oftare i processerna än de kvinnliga deltagarna, och skillnaden är särskilt stor när det gäller deltagarroller som aktörer. Männen intar nämligen semantiska roller som aktörer dubbelt så ofta som kvinnorna (67 % mot 33 %).

Malmö högskolas kvinnliga dominans visar sig även i analysen av deltagarroller. Kvinnorna är i avsevärd majoritet när det gäller semantiska roller som aktörer (78 % mot 22 %).

Svaret på den tredje mer djupgående frågan om hur kvinnliga respektive manliga ledamöter och andra deltagare framträder som aktörer med ansvar i protokollen uppvisar således stora könsskillnader. På Karlstads universitet är

rollen som aktör nästan dubbelt så vanlig bland kvinnorna som bland männen, och på Malmö högskola är de nästan fyra gånger vanligare. På Linnéuniversitetet är det i stället männen som har störst andel roller som aktörer – rollerna är dubbelt så vanliga bland männen som bland kvinnorna. Med denna tredje delanalys kan man därför dra slutsatsen att ingen av styrelserna är jämställd utan fördelningen av de semantiska rollerna som aktörer överensstämmer med könsfördelningen på de personer som har framträdande positioner i styrelserna.

Slutsats och diskussion

Med stöd av de tre delstudier jag gjort om jämställdhet i högskolor och universitets styrelser drar jag två slutsatser. Den ena slutsatsen handlar om resultatet, och den andra handlar om metoderna för analyserna.

Trots att fördelningen mellan kvinnor och män är relativt jämn och neutrala personbeteckningar ofta används för externa ledamöter, lärarrepresentanter, studeranderepresentanter och övriga deltagare i de tre styrelserna vågar jag påstå att styrelserna inte var jämställda under det år som granskades. Den tredje mer ingående analysen utifrån kvinnors och mäns semantiska roller visar nämligen att kvinnorna dominerade på två lärosäten och männen på det tredje. Det är således inte självklart att en jämn könsfördelning bland ledamöter och andra deltagare eller könsneutrala personbeteckningar resulterar i jämställdhet i lärosätenas högst beslutande organ. Den här studien pekar i stället mot att det är könet på de mest framträdande deltagarna som avgör hur jämställt styrelsearbetet blir. På de tre lärosäten som ingår i den här studien har rektors och ordförandens kön haft stor betydelse för resultatet, men även könet på förvaltningschefen eller motsvarande har haft betydelse. Därmed sammanfaller resultatet med Schlyters studie (1985) om att det är personernas status som avgör identiteter och relationer i möten. När kvinnor liksom män får tillgång till makt agerar de utifrån sina befogenheter.

Jag har använt tre olika metoder för att granska jämställdheten i styrelser. Alla metoderna är kvantitativa och baserar sig på protokoll. I den första delstudien som är mest ytlig räknar jag kvinnliga respektive manliga egennamn på ledamöter och andra deltagare som är listade i protokollens inledande delar, och denna delstudie resulterar i att styrelsearbetet är relativt jämställt. I den andra delstudien går jag lite mer på djupet och räknar kvinnliga, manliga och neutrala personbeteckningar som refererar till ledamöter och andra mötesdeltagare som nämns i paragraferna, och denna delstudie visar att det är betydande skillnader mellan de olika lärosätenas styrelser – Malmö högskolas styrelse har flest neutrala personbeteckningar medan styrelsen för Karlstads universitet har flest kvinnliga och styrelsen för Linnéuniversitetet flest manliga. I den tredje delstudien fördjupar jag analysen och räknar de semantiska roller som aktörer för kvinnor respektive män, och denna delstudie påvisar stora skillnader mellan kvinnor och män –

kvinnorna dominerar i två styrelser och männen i den tredje. Slutsatsen jag kan dra av detta är att jämställdhet inte kan fastställas genom enkla kvantitativa studier och att metoder för att bedöma jämställdhet behöver förfinas. Den tredje metoden att studera jämställdhet med stöd av semantiska roller kräver en större arbetsinsats men synliggör styrelsearbetet på ett djupare plan.

Referenser

- Byrman, Gunilla (2006), *Det förbisedda jämställdhetsdirektivet. Text- och genusanalys av tre utlysningstexter från VINNOVA*. Stockholm: VINNOVA.
- Dahlerup, Drude (2010), *Jämställdhet i akademien – en forskningsöversikt*. Delegationen för jämställdhet i högskolan.
- Ehrenberg, Ronald G., Jakubson, George H., Martin, Mirinda L., Main, Joyce B. och Eisenberg, Thomas (2012), ”Diversifying the faculty across gender lines: Do trustees and administrators matter?”, *Economics of Education Review*, February 2012: 9–18.
- Fairclough, Norman (1992), *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Fairclough, Norman (2001), *Language and Power*. Andra upplagan. Harlow: Longman.
- Grönberg Gunnarsdotter, Anna (2003), *Meritvärdering ur jämställdhetsperspektiv: Språket i sakkunnigutlåtanden*. Jämställdhetskommittén skriftserie 8, Göteborgs universitet.
- Gunnarsson, Britt-Louise (1995), ”Academic leadership and gender. The case of the seminar chair”, i Broch, T. Bull & T. Swan (red.), *Proceedings of the 2nd Nordic conference of language and gender*, s. 174–193.
- Halliday, M.A.K. och Matthiessen, Christian M.I.M. (2004), *An introduction to functional grammar*. Tredje upplagan. London: Arnold.
- Högskoleförordningen (SFS 1993: 100), Utbildningsdepartementet. Hämtad 2019-02-04 på https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/hogskoleforordning-1993100_sfs-1993-100
- Högskolelagen (SFS 1992: 1434), Utbildningsdepartementet. Hämtad 2019-02-04 på https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/hogskolelag-19921434_sfs-1992-1434
- Kretek, Peter M, Dragšić, Žarko och Kehm, Barbara M. (2013), ”Transformation of university governance: on the role of university board members”, *Higher Education*, 65: 39–58.
- Nardo, Maria Teresa, Mazzotta, Romilda & Vingelli, Giovanna (2019), *ICGR 2019 2nd International Conference on Gender Research* (Roma Tre, Università degli studi. Paola Paoloni, Mauro Paoloni, Simona Arduini red.)
- Sherer, Michael J. & Zakaria, Idlan (2018), ”Mind that gap! An investigation of gender imbalance on the governing bodies of UK universities”, *Studies in Higher Education*, 43.4: 719–736.
- SOU 2011:1 (2011), *Svart på vitt – om jämställdhet i akademien*. Delegationen för jämställdhet i högskolan. Fritzes Offentliga publikationer, Stockholm.

Schlyter, Suzanne (1986), "Makt och kön i språklig interaktion", i *Makt och kön. Rapport från ett seminarium 17–18 oktober 1985*. JÄMFO. Delegationen för jämställdhetsforskning, s. 51–68.

Seamus Heaney och familjen

Tommy Olofsson

Den irländske poeten Seamus Heaney (1939–2013) tilldelades Nobelpriset i litteratur 1995. Det var inget kontroversiellt val. I den engelskspråkiga delen av världen, både i den europeiska och den nordamerikanska, hade Heaney ett grundmurat gott rykte.

Hans rykte på andra sidan Atlanten växte stadigt under de fjorton år (1982–1995) han var lärare vid Harvard och fick många nya läsare i USA. Och att han, katoliken från Nordirland, omsider blev omhuldad inte bara hemma på Guds gröna ö och i Nordamerika utan även i Storbritannien visar sig i att han till sist blev kallad till en professur i poetik vid Oxfords universitet.

Intresset för irländsk litteratur och folkmusik har sedan flera decennier varit stort i vårt land, så naturligtvis har Heaney flitigt översatts till svenska. Det började redan före nobelpriset med tolkningar av Roy Isaksson, Göran Printz-Påhlson, Lasse Söderberg och Lars-Håkan Svensson. I slutet av 90-talet, efter Nobelpriset, tillkom två tolkningsvolym, gjorda av Lars Gustafsson respektive Ole Hessler. Sedan upphörde det.

På engelska kom det första urvalet av Heaneys dikter redan 1980. *Selected Poems 1965–1975* heter den volymen, utgiven på Faber & Faber. Den som har gjort urvalet är poeten själv. Ett större urval, *Selected Poems 1966–1987*, publicerades i USA tio år senare, 1990, även denna gång med Heaney som ansvarig för urvalet.

Den amerikanska urvalsvolymen från 1990 har kommit att utgöra grunden för senare utgåvor och presentationer av Heaneys tidiga diktning. För hans produktion efter 1990 dröjde det länge innan något urval kom till stånd. Trots Nobelpriset 1995 fick läsarna hålla tillgodo med de originaldiktsamlingar som kom. Först 2013, samma år som Seamus Heaney dog vid 74 års ålder, sammanställdes en ny urvalsvolym, *New Selected Poems 1988–2013*. Av titeln framgår att denna helt enkelt tar vid där föregångaren slutar. Att en del av det nya urvalet bygger på Heaneys egna prioriteringar framgår av en redaktionell not, men annat, av allt att döma merparten, har valts av medlemmar i Heaneys familj i samråd med åtminstone en utomstående rådgivare, Marco Sonzogni.

Den som har velat komma åt ett urval av Heaneys samlade produktion har alltså varit tvungen att skaffa sig två volymer, en som utgavs 1990 och innefattar smakprov ur hans tidiga diktning, en annan från 2013 med hans senare diktning. För att råda bot på denna olägenhet har nu Heaneys efterlevande, hustrun Marie och de tre barnen, sammanställt en enda sammanhållen urvalsvolym med titeln *100 Poems* (Faber & Faber, 2018).

Det är ett lovvärt initiativ. Den nya urvalsvolymen har hunnit få ett varmt, för att inte säga tacksamt mottagande i Irland, Storbritannien och USA, vid det här laget även i Sverige.

Det framgår inte hur man har räknat, försäljning eller annat, men på flera ställen finner jag påståendet att Seamus Heaney är en av samtidens mest lästa engelskspråkiga poeter. Ja, kanske det, och då tror jag att *100 Poems* för årtal framöver kommer att bidra till att locka ännu fler läsare till hans verk.

Att denna nya antologi kommer att få betydelse är jag övertygad om. Att den innefattar en handfull dikter som rör Seamus Heaneys närmaste familj förstärker i mina ögon den irländska förankring som denne poet från en bondgård vid namn Mossbawn, i utkanten av byn Bellaghy i grevskapet Londonderry, alltid varit noga med att betona. Han är begravd i sin forna hemby och där har även inrättats ett museum för att hedra hans minne, *Seamus Heaney HomePlace*, ett museum som året runt driver en imponerande programverksamhet med seminarier, diktuppläsningar och konserter som på ett eller annat sätt, direkt eller indirekt, anknyter till mästaren själv. Även denna livaktiga och internationellt uppmärksammade verksamhet bidrar naturligtvis till att befästa och säkert även förstärka Seamus Heaneys ställning som en av 1900-talets mest betydande engelskspråkiga poeter. *Seamus Heaney HomePlace* har på kort tid etablerats som ett nytt turistmål i Nordirland. Så sent som våren 2018 hade dagstidningen *The Boston Globe* ett reportage med rubriken "Honoring the poet and his roots" om muséet och dess livliga kulturella verksamhet, ett reportage som ingick i söndagstidningens resebilaga och som fastslår att ett besök på *Heaney HomePlace* är värt att göra för den som åker iväg "on a holiday in Northern Ireland".

Heaneys barndomstrakter ligger nära den stora insjön Lough Neagh och ungefär fem mil väster om Belfast. Bellaghy har ett knappt tusental invånare. På gården Mossbawn växte Seamus Heaney upp med sina föräldrar och åtta yngre syskon. Om livet på gården har Heaney skrivit i några av sina mest kända dikter. Även hans lysande Nobelföreläsning tog sin utgångspunkt från hans bakgrund som bondgrabb och från barnkammaren vägg i vägg med stallet. Han har också skrivit en lång rad dikter om sin far och sin mor, även några om sina syskon. Familjen är ofta med i hans diktning.

Den familj han växte upp med förekommer mest, men även den familj Seamus Heaney skaffade sig själv dyker upp här och var. Exempelvis förekommer kärleksdikter till hans hustru Marie Heaney, född Devlin och uppvuxen bara ett par tre mil från sin make. De träffades på universitetet i Belfast och började vara tillsammans 1962, gifte sig tre år senare och fick det första av sina tre barn året därpå, 1966. I mitten av 1970-talet köpte de ett hus i Sandymount strax söder om Dublin, där familjen sedan har bott i

alla år, även då familjefadern i långa perioder har vistats i USA eller England för sin tjänstgöring som professor.

Marie Heaney, född 1940, är själv författare med kulturhistorisk inriktning. Hon har översatts till svenska med volymen *Över de nio vågorna*, som återger och kommenterar gamla iriska legender. Flera kärleksdikter till och om henne ingår i *100 Poems* och har sådan lyskraft att de skulle få sin plats i vilket sparsmakat Heaney-urval som helst. Något mer tveksam kan man möjligen vara över om samma gäller för en dikt om dottern Catherine Ann och en annan tillägnad de båda sönerna Michael och Christopher. Hur som helst har den närmaste familjen valt att förse detta dikturval med sitt bomärke på detta diskreta sätt. Det är inte störande, bara rörande.

Jag har nu översatt fem av de dikter som direkt berör medlemmar av Heaneys egen familj. Att jag i detta sammanhang har valt att skriva om en diktare från Nordirland har sin förklaring, men den tänker jag inte ge. Att jag tar upp familjedikter har också sin förklaring, men inte heller den tänker jag ge.

*

Den första av de dikter jag har översatt heter i original "Night Drive" och är en diskret men ändå uttrycksfull kärleksdikt till hustrun Marie, första gången publicerad i Heaneys andra diktsamling *Door into the Dark* (1969). Det är en dikt som handlar om en tidig semesterresa med hustrun Marie. Tillsammans sitter de i en bil och kör genom Frankrike, på väg hemåt efter vad som främst verkar ha varit en vistelse i Italien. Läsaren förstår att resan har fört dem samman, att kärlek som legat i träda åter har blommat upp. "Your ordinariness was renewed there", lyder sista raden i det engelska originalet. Det har i all enkelhet fått bli: "Din vanlighet förnyades där." Det är en dämpad kärleksdikt, som faktiskt mest handlar om själva bilresans glädje, men alltså avslutas med en strof som visar ömhet och sätter den kära medresenären i fokus.

Nattkörning

Vanlighetens alla dofter
var nya under nattkörningen genom Frankrike:
lukter av regn och hö och skogar hängde i luften
och fyllde den öppna bilen med en ljummen brygd.

Vägs skyltar bleknade obevekligt bort.
Montreuil, Abbeville, Beauvais
utlovades, utlovades igen, kom och försvann,
varje ort en garanti för sitt namns fullbordan.

En skördetröska stönade fram sent

och blödde boss i strålkastarskenet.
En skogsbrand låg och pyrde.
Ett efter ett stängde de små kaféerna.

Jag tänkte på dig hela tiden
hundra mil söderöver, där Italien
tryckte sin ena länd mot Frankrike.
Din vanlighet förnyades där.

*

Även den andra dikten jag har valt utspelas under en semesterresa. Dikten ingår i samlingen *Field Work* (1979) och heter i original ”The Otter”. Denna gång befinner sig de älskande i italienska Toscana. Mannen betraktar sin kvinna när hon tar ett dopp i en bassäng. Han liknar henne vid en utter, en djurmetafor som löper genom hela dikten och ger den dess karaktär av bildmässig dubbelprojektion. Dikten är lustfylld och har humoristiska drag, samtidigt som den stegvis växer i erotisk innerlighet. I den fjärde strofen håller poeten uttern i sin famn. I de två avslutande stroforna följer ytterligare en dubbelprojektion: den utterliknande kvinnans ryggsim antyder samlagsrörelser.

Uttern

När du dök,
darrade ljuset i Toscana till,
det gick en skälvning genom bassängen,
från ytan ända ner till botten.

Jag älskade ditt blöta huvud och ditt fantastiska frisim.
Din starka simmarrygg och skuldrorna
sköt upp över ytan gång på gång,
både detta år och alla år som komma skulle.

Torr i strupen satt jag på de varma stenarna.
Du var bortom min fattningsförmåga.
Den fullmogna klarheten och luften, mättad av frukters doft,
allt sådant tunnades ut och bleknade i jämförelse med dig.

Jag tackar Gud för den långsamma uppladdningen.
När jag håller om dig nu
är vi nära och djupt förtroliga
som luft vilande på vattenytan.

Mina händer är rinnande vatten.

Jag kan ta på minnet av dig
som smidig utter
i ögonblickets bassäng,

känna hur du vänder dig om och simmar på rygg,
hur dina höfter mjukt rycker till varje gång du sparkar ifrån
och på så vis rör om i ljusflödet,
och svagt höra hur du kippar efter sval luft intill din hals.

Och plötsligt dyker du upp igen
och kommer tillbaka, livfull som alltid,
tung och kvick i din uppfriskade päls,
som blött avtecknar sig mot stenarna.

*

En tredje kärleksdikt om hustrun, även denna hämtad ur diktsamlingen *Field Work* (1979), är nära besläktad med ”The Otter”, såtillvida att den älskade här associeras med ett djur, rent av med något så oromantiskt som en skunk, men här är det inte alls fråga om en metafor utan om något alldeles bokstavligt. Under en vistelse i USA, i ett hus någonstans i Kalifornien, känner sig poeten ensam och får i hustruns frånvaro nöja sig med att varje kväll få besök av en skunk som stryker förbi i trädgården och tydligt syns i skenet från en skrivbordslampa. Heaney erkänner att han på ett underligt sätt ser fram emot att skunken kommer på besök och väntar på att den ska dyka upp, ”tense as a voyeur”. Att han samtidigt är uppfylld av längtan efter hustrun framgår av den fjärde strofen, där han bekänner att han efter elva år på nytt har börjat skriva kärleksbrev till sin fru. Först i den sista strofen blir poetens uppmärksamma väntan på skunken förklarad. Då har han nämligen återförenats med sin hustru, endera för att hon har kommit för att hälsa på honom i Kalifornien eller för att han själv har åkt hem till Dublin, och han inser att han i sin ensamhet har varit så upptagen av att få syn på skunken därför att denna på ett förut omedvetet plan har väckt associationer till hans hustrus bestyr före sänggåendet.

Skunken

Med svansen rakt upp, svartrandig och mönstrad som
mässhaken på en begravning, paraderade skunken
förbi här ute. Kväll efter kväll
kom hon och gjorde sin visit.

Kylskåpet gnäggade en stund men tystnade sedan.
Ljuset från min skrivbordslampa nådde en liten bit ut
från verandan. Små apelsiner skymtade i apelsinträdet.

Jag var på helspänn, som en voyeur.

Efter elva år hade jag på nytt börjat skriva kärleksbrev.
Som ur ett gammalt fat hällde jag upp det länge lagrade
ordet ”fru” och smakade på den underbara vokalen
som om den vore den kaliforniska kvällens själva

jordmån och luft. Den ljuvliga och meningslösa
doften av eukalyptus försökte ersätta dig i din frånvaro.
Eftersmaken av ett glas vin var som
doften av dig mot en sval kudde.

Och där kom hon nu, kvick och intagande,
den alldagliga men ändå mystiska skunken!
Både mytologiserad och avmytologiserad!
Hon luktar på brädorna ett par meter från mig.

Jag förstod alltihop i går kväll, då jag åter fick se
hur det kan vara när du klär av dig vid läggdags,
du framåtböjd och med stjärten i vädret för att leta
i nedersta byrålådan efter det urringade svarta nattlinnet.

*

Dikten ”A Kite for Michael and Christopher” ingår i *Station Island* (1984) och är riktad till de båda sönerna, inom familjen vanligen kallade Mick och Chris. Michael, sedan många år verksam som radiokritiker i *The Irish Times*, är född 1966. Christopher är född 1968 och har spelat en viktig roll i samband med etableringen av muséet i Bellaghy, *Seamus Heaney HomePlace*. Christopher har fått sitt dopnamn efter den lillebror till fadern som vid fyra års ålder dog efter att nära hemmet ha blivit påkörd av en bil. Om denna tragiska familjehändelse 1953 har Heaney skrivit en av sina mest kända dikter, ”Mid-Term Break”. Broderns död är även huvudmotiv i dikten ”The Blackbird of Glanmore”. Seamus Heaney dog sextio år efter sin lillebror, 2013, och är jordfäst i graven intill hans.

Dikten om drakflygning en ledig söndag tillsammans med sönerna Michael och Christopher andas frihet och lekfullhet, men den har en slutpoäng som ligger i linje med ett stort och viktigt tema i Heaneys diktning över huvud taget, nämligen detta att stafetten mellan generationer är den enda livsuppehållande kraft som finns och att det är angeläget att bära med sig sitt personliga ursprung och att lära sig av sina förfäder. I fjärde strofen hänvisar poeten till en vän som har sagt att en människas själ väger ungefär lika mycket som en snäppa. Vännen är litteraturprofessorn och Yeats-experten T.E. Henn.

En drake till Michael och Christopher

Hela den söndagseftermiddagen
flög en drake över vilodagen,
ett spänt trumskinn och en sky av boss.

Den såg så grå och hal ut när jag gjorde den,
men torkad blev den styv och gick att trumma på.
Jag knöt rosetter av tidningspapper
längs tvåmeterssvansen.

Än var den högt uppe som en liten svartlärka,
än draggade den som om den buktade linan
vore ett vått rep som halades in
för att dra upp ett fiskstim.

Min vän säger att människans själ
väger ungefär lika mycket som en snäppa,
men den själ som är förankrad här,
i linan som växelvis sjunker och lyfter,
väger lika mycket som en inbillad plogfåra
på himlavalvet.

Innan draken störtar ner i skogen
och linan blir obrukbar,
får ni ta över, pojkar, så att ni med båda händerna
känner förankringen och lär er stämma av smärtans ryck
i den långa svansen.
Ni är födda till detta.
Ställ er här framför mig
och ta över linan.

*

Den femte dikten är tillägnad dottern Catherine Ann, född 1973, och heter "A Hazel Stick for Catherine Ann". Den trycktes första gången 1983 i ett lika luxuöst som älskligt utformat privattryck i hundra nummerade exemplar, en fin rosafärgad folder omfattande ett enda blad. Catherine Ann fick exemplar nummer ett i julklapp det året. Liksom "A Kite for Michael and Christopher" kom "A Hazel Stick for Catherine Ann" senare att ingå i *Station Island*, Heaneys sjätte diktsamling. Catherine Ann är den inom familjen som tog initiativ till antologin *100 Poems*. Hon utgick då från faderns plan att inför sin 75-årsdag själv göra en antologi med sina i hans eget tycke bästa och mest representativa dikter. Den volymen skulle enligt

planen omfatta just 75 dikter, men Seamus Heaney nådde aldrig fram till sin 75-årsdag och hann inte färdigställa sitt urval. Catherine Ann tog vid där fadern hade slutat och involverade mycket snart även de övriga familjemedlemmarna i arbetet. Faderns dikt om henne har, fastän här mer elaborerat, nästan samma budskap som dikten han riktade till sina söner, nämligen att man ödmjukt bör vörda sin bakgrund och vinnlägga sig om att aldrig fjärma sig från sitt ursprung. Dottern får ta över ett slags stafettpinne i form av gammal spatserkäpp gjord av hassel. Käppen är skuren ur hennes eget släkträd.

En käpp av hassel till Catherine Ann

Laxens levande pärlemor
just ovanför vattenytan

försvinner fort, men din käpp
förblir laxblänkande.

Härdad och böjlig
övertygar den handen om

att den har vad den håller.
Du kan leka och stoltsera med den

eller slå vilt omkring dig.
Men den kan också erinra om boskap,

på att vara något att skvätta med
eller dra längs stängerna på en grind –

just den käpp vi kan skära ut
ur ditt eget släkträd.

På eftermiddagen var det en koboltblå
trollslända som öppnade mina ögon

och kvällen jag gjorde käppen i ordning åt dig
fick du för första gången syn på en lysmask –

alla vi andra stod tysta i en ring, även du
tillräckligt stor för att förmörka himlen

för en lysmask.
Och när jag petade undan gräset

tände det glimmande lysmasknästet
ett öga i den trubbiga änden av din käpp.

Litteratur

- Heaney, Marie (2004), *Över de nio vågorna: [irländska legender]*. Stockholm: Norstedt
- Heaney, Seamus (1969), *Door into the dark*. Repr. London: Faber
- Heaney, Seamus (1979), *Field work*. London: Faber and Faber
- Heaney, Seamus (1980), *Selected poems, 1965-1975*. London: Faber & Faber
- Heaney, Seamus (1984), *Station Island*. London: Faber and Faber
- Heaney, Seamus (1990), *Selected poems: 1966-1987*. 1. American ed. New York: Farrar, Straus and Giroux
- Heaney, Seamus (2014), *New Selected Poems 1988-2013*. London: Faber & Faber
- Heaney, Seamus (2018), *100 poems*. Faber & Faber

Berättelser från 1900-talets Eskilstuna

Eva Sundgren

Vardagliga berättelser ger information både om den som berättar och det samhälle som berättelserna utspelar sig i. Jag har fascinerats av många intressanta berättelser i de inspelningar jag gjort i Eskilstuna och vill i den här artikeln dela med mig av några av dem.

Inspelningarna gjordes för projektet *Kontinuitet och förändring i nutida talspråk. Återbesök i Eskilstuna*, då jag upprepade Bengt Nordbergs undersökning av den språksociala variationen i Eskilstuna och därigenom kunde se pågående språkförändringar i verklig tid (Sundgren 2002). Jag spelade 1996 in dels de 13 talare som jag lyckades spåra av de 83 som Nordberg spelade in 1967, dels 72 nya informanter. Informanterna i båda inspelningsserierna är infödda Eskilstunabor. I panelstudien jämförs de 13 informanternas tal med hur de talade 29 år tidigare, och i trendsamplet jämförs de 72 nya talarna med hela 60-talssamplet. Under 2018 har jag spelat in sex av de 13 så kallade paneltalarna en tredje gång.

I den här artikeln fokuserar jag mest på innehållet i berättelserna och ger glimtar från livet i 1900-talets Eskilstuna. Tidigare har jag analyserat hur de 13 paneltalarna berättar om samma händelser i livet med 30 års mellanrum (Sundgren 2003) och äldre personers samtalsstil med exempel på hur min äldsta informant 1996 berättar med inlevelse (Sundgren 2012), och i den här artikeln ges också en sammanfattning av de två tidigare artiklarna med exempel från hur två paneltalare berättar om samma händelser i livet och transkriptionen av en berättelse framförd av den äldsta informanten.

Inspelningarna – situation och stil

Som betonas i CA¹ är enskilda samtalsbidrag kollektiva produkter som gemensamt konstrueras av talare och lyssnare. Det gäller också, anser jag, berättelser i en sociolingvistisk intervju. Bland andra Natalie Schilling-Estes (2002, 2008) har diskuterat stil och William Labovs *vernacular*² som ”bästa” typen av data, och som hon påpekar innehåller alla stilar någon slags performativitet. Det måste också framhållas att Eskilstunainspelningarna är mer informella jämfört med hur den sociolingvistiska intervjun brukar

1 **CA=Conversation Analysis:** forskning som fokuserar hur interaktion går till och hur människor organiserar samtal i samspel med varandra. Man studerar naturligt förekommande samtal, och man har ett *deltagarperspektiv*, d.v.s. sätter sig in i de samtalandes situation för att förstå och förklara vad som sker i samtalet. Man går in i analysarbetet så förutsättningslöst som möjligt och tar bara hänsyn till det som faktiskt avspeglas i själva samtalet (Sundgren 2013: 354).

2 Ung. 'vardagsspråk', det informella språk man talar spontant i vardagliga situationer som i samtal med familjemedlemmar och nära vänner (Sundgren 2013: 368).

beskrivas. Wolfson (1976) hävdar exempelvis att berättelser som framkallats i en intervjusituation saknar belägg på historiskt presens, och Mats Eriksson (1997) att de spelas in på plats vald av undersökaren. Ingen av dessa beskrivningar stämmer på våra inspelningar. Målsättningen var att spela in ett så naturligt vardagsspråk som möjligt. Stilen är informellt, vardagligt talspråk och vi har kallat dem ”samtalsliknande intervjuer”, men de flesta inspelningarna har mer prägel av samtal än intervju. Samma typ av ämnen återkommer i flertalet intervjuer: skolgång, arbete, bostad, familj, intressen och staden Eskilstuna. För de yngre informanterna tillkommer framtidsplaner. För de äldre informanterna tillkommer i regel hur staden och samhället har förändrat sig sedan de växte upp. Det är allmänna ämnen med klar personlig anknytning.

När man utgår från ett interaktionellt perspektiv och inte ser berättelser i samtal som färdiga produkter som levereras oberoende av samtalskontexten och den som lyssnar blir det viktigt att diskutera vilket inflytande intervjuaren har på både vad som berättas och hur det berättas. Samtalet konstrueras gemensamt av alla involverade parter. I en sociolingvistisk intervju blir det emellertid knappast fråga om att det är svårt för den som berättar att behålla ordet. Däremot spelar t.ex. mina värderande omdömen roll för hur berättelserna konstrueras.

Jag ville få samtalen att bli spontana och övervinna svårigheterna som ligger i ”the observer’s paradox”, nämligen att talspråksforskarens mål är att ”observe the way people use language when they are not being observed” (Labov 1972a: 61). Jag uppmuntrade informanterna att inte dölja personliga känslor och visade stort intresse för vad de berättade för mig och bidrog själv med personliga erfarenheter och upplevelser och visade på det sättet att det var tillåtet att prata om personliga saker. Jag tog fasta på Nordbergs råd (1982: 108) att man bör se samtalet som en byteshandel och att man som bytesvara mot talarens prestation kan ge ”visat intresse, sympati, beröm, smicker, skämt, artighet, skvaller”. Mitt intryck är att jag, för det mesta i alla fall, lyckades vinna informanternas förtroende och att de glömde inspelningssituationen när de blev engagerade i ett samtal.

Alla inspelningar 1996 gjordes med hjälp av en bandspelare och två mikrofoner, så kallade ”myggor”, den ena för informanten och den andra för mig. Jag spelade in minst 45 minuter med varje informant. När samtalet flöt bra och informanten gärna pratade mer satte jag i ett nytt band och som mest spelade jag in 90 minuter. Den genomsnittliga inspelningstiden per informant blev 55 minuter. För de sex paneltalare som spelades in en tredje gång 2018 lade jag min mobiltelefon på bordet och spelade in på röstmemon, också denna gång minst 45 minuter; inspelningstiden 2018 blev i genomsnitt 50 minuter per informant.

Vad är en berättelse?

Vad som ska räknas som en berättelse är inte självklart. Det finns olika definitioner också inom sociolingvistisk forskning. Många har använt sig av eller utgått från den modell över den muntliga berättelsens struktur som William Labov konstruerade på 1960-talet (Labov & Waletzky 1967; Labov 1972b). De två primära funktionerna är enligt Labov den *referentiella* och den *evaluerande*. En berättelse återger händelser och samtidigt använder man olika evaluerande medel för att visa att händelsen är intressant och värd att framföras. Enligt Labovs modell innehåller en berättelse fyra obligatoriska element, nämligen *orienteringen* som placerar händelsen i tid och rum och talar om vilka personer som var inblandade och typen av situation eller aktivitet, *handlingen*, *evalueringen* och *upplösningen* eller *resultatet*. En berättelse kan också innehålla ett *abstrakt*, en slags introduktion till berättelsen, och en *koda* som signalerar att berättelsen är över. Bland andra Schegloff (1997) har emellertid kritiserat att Labovs modell beskriver berättelsen bara som en produkt, inte själv processen i interaktion med lyssnaren (i omtryck 2003: 107):

In short, there is nothing interactional in the data at all other than the eliciting question, which takes on a role much like that of an experimental stimulus to occasion the production of the already formed story to be told.

Labovs modell fokuserar de strukturella elementen i berättelsen, medan Livia Polanyi (1989) sätter in samtalet och berättandet i ett sociokulturellt sammanhang och fokuserar det semantiska.

Erikssons villkor (1997) för att exciperera berättelser är innehållsliga, nämligen att en berättelse måste skildra en specifik händelse som har inträffat i verkligheten vid en tidpunkt som ligger i det förflutna i förhållande till det tillfälle då berättelsen framförs, funktionellt, nämligen att berättelsen ska ha en poäng, och interaktionellt, nämligen att berättandet ska vara etablerat i samtalet. Catrin Norrby (1998) exciperar ”berättelsekandidater” i vardagliga och informella samtal mellan vänner, och hon ger en semantiskt formulerad definition på berättelsekandidat (sid. 58):

En berättelsekandidat återskapar ett från talögonblicket skilt och i tid och rum avgränsat händelseförlopp.*

Händelseförloppet ges antingen explicit uttryck i ytstrukturen eller tolkas genom inferens.

(*Med händelseförlopp förstås minst två händelser som har inbördes samband och alltså kan tolkas som att de hör ihop, men där ingen är underordnad den andra.)

I den här artikeln ger jag ingen egen definition av berättelse. Mitt huvudfokus är att ge glimtar från hur det var att leva i Eskilstuna under förra seklet, men jag återger inte bara vad informanterna berättar om olika

händelser i livet, utan jag ger också några exempel på positiva attityder till staden Eskilstuna.

Genom att konstruera berättelser formar man sin identitet och presenterar sig själv. Erving Goffman (1959) är intresserad av den självbild vi ger genom vår vardagliga kommunikation, och Deborah Schiffrin (1996) beskriver berättelsen som ett självporträtt. Jerome Bruner (1987: 15) hävdar till och med att vi till slut ”become the autobiographical narratives by which we ’tell about’ our lives”. Charlotte Linde (1993) demonstrerar – med berättelser om yrkesval som exempel – hur människor i sina levnadsberättelser (*life stories*) skapar sammanhang (*coherence*) i sina liv. Berättaren kan se sig själv på distans, reflektera över sina val och handlingar i efterskott, ge en evaluering (*evaluation*) och därigenom presentera sig själv som en moraliskt handlande person. Linde (1993: 31) framhåller också att vi ändrar berättelsen om vårt liv efter mottagare, situation och hur vi själva förändras.

Peter Öberg (1997) beskriver hur det levda livet återspeglas i ålderdomen. Verkligheten inte bara återspeglas i berättelser om livet, utan den skapas också. Människor skapar en berättelse av sina liv, och i gerontologisk forskning har man urskilt två huvudperspektiv, nämligen det ”framgångsrika” och det ”problemfyllda” åldrandet. Livshistorien rekonstruerar mening åt det förflutna utifrån nuets perspektiv (Öberg 1997: 48).

Transkriptionsnyckel

Transkriptionerna är gjorda med delvis talspråksanpassad ortografi. Det är svårt att återge i tal i skrift och jag har valt en nivå med flera tecken som ska återge det man hör, men samtidigt inte en sådan detaljnivå att det blir svårläst. Till exempel återger jag inte i denna artikel var samtidigt tal förekommer, dvs. när informanten och jag säger något samtidigt, eller hur långa pauserna är. Den som inte är van att läsa transkriberat tal kan ändå uppleva texten som konstig. De tecken som används i den här artikeln är:

I	intervjuare
[]	omsluter det intervjuaren eller informanten säger under den andras pågående tur
/	kort paus
//	längre paus
-	avbrott
<u>u</u>	understrykning (av vokalen i stavelsen): satsbetoning
:	förlängt ljud
vv	dubbel vokal: tvåstavigt uttal
.hh	hörbar inandning
.ord	tal under inandning
()	tom parentes: ohörbart avsnitt med tal
(ord)	ord inom parentes: osäker tolkning

- (()) kommentar eller tolkning av ljud
^ord^ ord mellan cirkumflex: tal under skratt/fniss
ord ord mellan asterisker: framställs med förställd röst
Alla personnamn är fingerade.

Hur samma händelser skildras med 30 års mellanrum

Det finns händelser i livet som man upplever som så viktiga eller centrala att man berättar dem gång på gång, och jag tror att man har en tendens att forma ”stående berättelser” som man till slut minns bättre än själva händelsen. I Mats Erikssons minnesskrift (2003) beskrev jag hur två paneltalare berättar om samma händelser i livet med 30 års mellanrum. Båda kan ses som exempel på det framgångsrika åldrandet (jfr Öberg 1997). Trots att så lång tid hade gått mellan de två inspelningarna kan man se många likheter mellan de två versionerna. Det finns en tendens att ha med olika detaljer i orienteringen. Man fäster en berättelse i tid och rum, och det spelar ibland inte så stor roll till exempel vilken tidpunkt man uppper. Sådana upplysningar ger färg åt berättelsen och kan också skapa en känsla av närvaro (jfr Norrick 2000: 202). Betydelsefulla strategier för berättandet är att använda dialog, evaluering och repetition, och en del fraser i dialogen är nästan ordagrant desamma vid båda tillfällena. Evalueringen ger 1996 i ännu högre grad än 30 år tidigare en positiv bild av informanternas liv. Mitt huvudintryck av de äldre informanternas berättelser 1996, både de i trendundersökningen och de i panelen, är att de ger en positiv bild av sina liv och verkar nöjda, trots att det finns många exempel på berättelser om stora svårigheter. Flera av paneltalarna ger till och med en mer positiv bild av sina liv än de gjorde 30 år tidigare.

I det följande ger jag exempel på hur E73 och E62 berättar om samma händelser.³ E73 (född 1919) hade varit lantbrukare på en gård som ligger i utkanten av Eskilstuna och var hela tiden mycket engagerad i stadens idrottsliv. E62 (född 1927) arbetade sig upp inom banken, hade många förtroendeuppdrag och var fackligt aktiv. Han visade mycket stolthet över att han, ”en vanlig arbetargrabb från Norr”, hade lyckats så bra.

I det första exemplet skildrar E73 de omständigheter som fick honom att sluta ha djur på gården. Först återges hur han berättade för Nordberg och sedan hur han berättade för mig. Jag började min inspelningsserie med att spela in paneltalarna, och den allra första inspelning jag gjorde var med E73.

3 Paneltalarna, dvs. de 13 informanter som spelades in en andra gång 1996, varav sex spelades in en tredje gång 2018, fick samma kod som vid första undersökningen 1967. E1–50 tillhörde socialgrupp 1, enligt den tidens kategorisering i tre socialgrupper, E51–100 socialgrupp 2 och E101–E150 socialgrupp 3.

E73, inspelad 1967-04-01

- I jaa / hur mycke eh du har djur också
- E73 ja har inga djur seru / för dä där går inte /
 för eh förr i tidn då gick dä ju bra här men nu
 fick man ju sitta hemma varenda sönda å titta
 om folk stängde grindar / [jaa] dä har ju bivi
 den / den orningen på folk å särskilt nu / dom
 här mopedernas intåg vet du då har dom ju
 hoftång i fickan å klipper av trådarna / [hmhm
 / mm] så fick man gå eh varje kväll å laga /
 all trå [mm] / för annars rink- ringde dom här
 om nätterna å sa nu ä konna i Nyfors / nu ä lom
 i Grangärde [((skratt)) / mm] så dä va ente så
 rolit / [mm] man fick inte hat i fre nånting
 helt
- I näe nä de måste ju va problem när de ligger så
 nära
- E73 jaa / förr då va ju folk eh / fostrade te dä
 att eh s- / ä lä en grinn så ska len stängas /
 [mm] men du vet dä ä sjlut på dä /

E73, inspelad 1995-12-14

- I va hade ni för jordbruk här / hade ni nå djur
 nån gång eller
- E73 oj ja / här ja / [ja] / här (ha vi) hästar å
 grisar å kor å / allting men sen sjluta vi mä
 kor / nittonhundrasexti / för då kan man gott
 säga så här att / mopedens / infarande här i
 samhälle då gick dä inte / för då stängde inte
 människor grindar / å då / dom klippte av
 taggtrådar å / då gick dä inte å hålla på
 längre / [nää] för dä fanns ett tillstånd här
 när polisen stog här å lyste (dom) sa så här nu
 får ni gå efter konna för dom är vi Tunavallen
 / (på en nå mornar) / för då stängde int- då
 var dä sjlut mä dä där m- när mopederna kom /
 dom stängde ju aldri nära grindar / ungdomar
- I orka inte gå av å s-
- E73 ja å sen klippte dom av trådar å dom / vet /
 [jaha] så då gick dä inte längre

När jag hör de två versionerna av berättelsen tycker jag det är fascinerande att de låter så lika. Tonfall och uttal bidrar till att det är svårt att tänka sig att det har gått så lång tid mellan inspelningarna. E73 använder liknande ord

och uttryck vid båda tillfällena, t. ex. *mopedernas intåg/mopedernas infarande*, och det förekommer repetition av viktig information.

Det är samma huvudsakliga orsaker som anges till att det inte gick att ha kor längre, nämligen att när mopederna kom slutade folk att stänga grindar och klippte av taggtrådar och då försvann korna ut. Vid den första inspelningen berättar E73 att *konna* hittades i Nyfors och i Grangärdet, men vid den andra inspelningen säger han Tunavallen, som ligger mellan Grangärdet och Nyfors. Som nämnts anges i en berättelse ofta namn och tidpunkter som en orientering till var och när något händer, och det spelar inte någon större roll för själva händelseförloppet vilka namn och klockslag som uppges.

I det andra exemplet berättar E62 hur det gick till när han som 16-åring fick jobb i banken. Utmärkande för hans sätt att berätta är att han ger många detaljer i orienteringen som bakgrundsinformation och att det förekommer mycket dialog.

E62, inspelad 1967-09-20

I varä din första / plass du börja på
 E62 nä ja har vari på m / ett ställe till / ja va
 på Bolinders / [jaha] / på eh
verktysavdelningen först på lärlinj- på
verksavdelningen å sen kom då då nån / en
räddning vetu / att ja kom in på bank [ja] å då
 va strejken förtifem / [jaharu] / strejken
förtifem / då jag eh // va på Bolinders å då
 kanske / då va no inte / då rätta jobbe för mej
 / [mm] då ville dom inte hemma / men då passa
 ja på / å gick igenom n handelsskola / [jaha] /
under den där tiden [jaharu] för man va ju
 farli ålder där där dom sa hemma att du måste ha nå
 å göra / [mm] / man va ju sjutton år då sku
 fylla sjutton va / åck då stog då en eh
 kontorsbudsplats där åck eh / då va ju min
pappa tjenis så att säja mä Ingvar Olovsson där
 [mm] / to å ringde opp honom / jaa skicka hit
 grabben ja trodde du hade en flicka sa (n)
 Jonas å så å så / å / nä ja har en grabba då
 hade / arton stycken vari å sökt före mej [mm
 hm]/ men ja va den nittonde å -n sista han ha
 kalla dit mä halv tolv dom andra skulle vara
 mellan halv elva å halv tolv [mm hm] ja kom väl
 precis halv¹²tolv glömmet ja aldri / å ha ja fick
 sitta ner där i Ingvar Olovssons // e:h / i s-
rum där å / präta en stunn skrev mitt namn å

sen sa han kom vi igen / hant inte mer än hem /
 så ringde dä / å då sa an / a: dä ä Ingvar
 Olovsson / godda fru Bengtsson dä va längesen å
 så å så för / han ä infödd Eskestunabo likväl
 som minna föräldrar [mm] / börja prata lite å
 sa att / sonen har fått platsen å vi vill han
 ska börja direkt / så ja gick dit å börja
 direkt te klockan ett / [jaha ((skratt))] jag
 eh / å där ä ja / än ida nu har ja vari i
 tjutvå år i banken [jaha] stortrivs mä dä [ja]
 för dä / passar no mä rätt bra //

E62, inspelad 1996-01-04

E62 banken nittonhundraförtifem / [jaa] / då börja
 ja i banken ja va verktysarbetare på Bolinders
 men ja va mä på den stora metallstrejken /
 nittonhundraförtifem

I ja dä va förtifem

E62 dä va i s- i sju månar sex sju månar

I höll dä på så länge

E62 jaa / dä ä den längsta strejk som har vare / då
 / va / eh strejkmötena i Bygget där /
idrottsbyggnad som låg här nere [jah-]
 Bolinders måste ha dä dä va sexton
 sjuttonhundra människer måste komma in / å dä
 va ja men / då stog dä en annons / kontorsbud /
söks till essebang- ti Skandinaviska banken som
 dä hette dä / åck eh min pappa va skolkamrat mä
 Ingvar Olovsson här / dom va skolkamra- å
Eskilstunabor / eh gamla Esktunakompisar [ja /
 ja] / å han ringde honom å sa kan inte d
 anställa min son / för han måste ha ett jobb
 han kan inte gå här då hade ja börja på
Handelsskolan / då gick ja å lärde mä bokföring
 / läste engelska / åck matte / å körde dä / på
dagarna / [ja] när man gick i / man måste ju
göra nånting / tyckte dom / [ja] bir förstörda
 / åh då sa han så här Ingvar Olovsson ja dä va
 ju konstit min pappa hette Jonas / dä / va
många år sen vi prata så här trodde du hade
dotter som ja nä ja har en grabb sa han /
 ((harkling)) han ä sexton år / skicka opp en
 men dä ä många om dä sa han / dä ä sjutt- eh n

sjutt- arton sökande han bir den nittonde / i
morrn / han får komma tie ti mej te banken / å
eh // klockan tjuge i tolv / när ja kom hem när
hon va efter elva / tjuge i tolv då ringde
Ingvar Olovsson då svara min mamma Gustav får
börja eftermiddan / för Andersson ska i
militära / å på den vägen vart dä /

Flera uppgifter i händelseförloppet och i bakgrundsinformationen finns med och är desamma vid båda tillfällena. Vi får veta att det hände under strejken 1945, att det fanns en annons om en kontorsbudsplats, att pappan kände chefen och ringde upp honom och att chefen efter att E62 varit på en anställningsintervju genast ringde upp, pratade med mamman och sade att E62 fick börja på en gång. I dialogen finns påtagliga likheter, som *skicka hit grabben ja trodde du hade en flicka ... nä ja har en grabb/trodde du hade en dotter som ja nä ja har en grabb ... skicka opp en.*

Det finns uppgifter i orienteringen som har ändrats från 1967 till 1996. E62 uppger flera precisa klockslag, men han uppger olika tidpunkter i de två versionerna. 1967 blev han kallad till anställningsintervju halvtolv och 1996 tio. Precis vilken tidpunkt han kom till banken spelar ingen roll för själva händelseförloppet, men de olika tidsangivelserna är intressanta i relation till varandra, eftersom de visar hur kort tid det gick tills chefen ringde upp och därefter tills E62 började arbetet samma dag. Antalet sökande är dock detsamma i båda versionerna, även om E62 korrigerar sig själv två gånger 1996, innan han kommer ihåg siffran.

Den äldsta informanten

I de inspelningar jag gjorde med informanter i olika åldrar 1996 (paneltalarna födda 1913–1950 och trendtalarna födda 1904–1980) var mitt intryck att särskilt de äldre berättade väldigt mycket. Diskursen om äldres samtalsstil har i alltför hög grad kommit att präglas av ett bristperspektiv. I Eskilstunainspelningarna bidrar de äldre i hög grad till innehållsrika samtal, och det är fascinerande att ta del av deras berättelser och erfarenheter. I det följande återger jag en av den äldsta informantens berättelser 1996. 4K42⁴ satt i rullstol och spelades in i maj 1996 i sin lägenhet på ett äldreboende, och hon skulle fylla 92 i juli. Hon var vital och pratade och berättade mycket. När hon inte hör säger hon oftast ”förlåt”, och jag upprepar eller uttrycker på lite annat sätt. Berättelsen börjar med att hon ger en bakgrund där hon berättar att hon träffade sin man när han kom och köpte en tidning när hon arbetade på pressbyråns tidningskiosk vid stationen i Eskilstuna.

4 I det nya trendsamplet 1996 ingår 72 talare, 36 män och 36 kvinnor. Varje informant fick en kod där den första siffran anger socioekonomisk grupp. Därefter står M för man eller K för kvinna. Nästa siffra anger åldersgrupp, och den sista siffran talar om informantens nummer i cellen.

Där arbetade hon 1925–1930, innan hon gifte sig, och sålde tidningar till ”både kreti och pleti”:

4K42, inspelad 1996-05-07

4K42 m- ja har ett särskilt minne av / de va en / en herre som kom å köpte ett / vykort / å så ett frimärke // å ko- vykortet kosta femton öre kommer j- ja kommer så väl ihåg då .hh å frimärket kosta tie öre / men vi fick lov å lägga till ett öre på frimärket / så de blev elva öre / så de där blev tjugusex öre / så lämna han en krona / å så gav ja honom tebaka då / ja tog betalt tjugusex öre .hh så titta han på pengarna .hh å så säger han så här / nej ja har fått för lite sa han / väldi barsk ton / men arti som man får lov å vara bakom en disk / så sa ja neej så förklara för honom // *jaha då får de vara då* sa han / å så slängde han / i väg de där kuväret så de föll ända bort över .hh hela kiosken ända under skrivbordet // men äh ja gav honom / natutvis / tibaka sin krona // å: så gick han // sen andra dan när ja börja / på eftermiddan klockan två / va mitt pass då .hh säger min kamrat i kiosken *hörrudu* sa hon // de har vart en herre här .hh en / de en liten herre han hade pipskägg å de va ju inte modernt precis på den tiden / så de va nånting [(svagt skratt)] som man gav öh märke till / .hm / å han fråga efter / han fråga efter / den andra damen som va i kiosken .hh då sa ja att du skulle komma vi den å den tiden i dag .hm *jaha* sa ja å så berätta ja för min kamrat hur han bar sej åt / .hh men du vet sa ja man får ju vara arti i alla fall // sen rätt som de va på eftermiddan så kom han // å så säger han så här / jaa / ja vill / ja s- kommer sa han / å vill överlämna den här kartong- de här lilla / den här lilla / kartongen sa han .hh då va de en stor chokladkartong / väldit vacker kartong .hh mä all möjli choklad i / å mä den ber ja om ursäkt för ja ba- b- betedde mej så tölpaktit åt / men ni va ju väldit fin emot mej för man märkte inte på er sa hon / sa han att ja vart /

- ja vart ju förmä^umad för ja visste ju att ja
hade rä^utt /
I ja //
4K42 å: / men ja tackade honom fö^u vänliheten å så
där å tog emot den där kartong^uen / å sen om du
mej vill tro^u eller inte .hh så varje å^u kom
denna man tebaka / han va han va arkite^ukt .hh
han kom tebaka te eskistuna .hh varje å^u så kom
han te kiosken / å gav mej en kartong // mä
choklad /
I de va ju otrolit
4K42 ja de va otrolit / så när ja sen slutade / då
hade ja sju^u tomma såna där vackra kartonger /
I nä^ue /
4K42 ja / å ja gömde dom för dom va så vackra å de
va ju ovanlit på den tiden /
I jaa
4K42 .m

4K42 berättade med inlevelse. Man kan se att hon vet hur en berättelse ska byggas för att skapa intresse och spänning. Det går bra att applicera Labovs modell över den muntliga berättelsen på den här berättelsen, vilket jag gör i Sundgren 2012.⁵

Några berättelser från 1900-talets första decennier

Flera informanter i mitt material ger en positiv bild av sina liv när de blickar tillbaka, trots att de kan berätta om svåra uppväxtförhållanden; många växte upp i stora familjer i små omoderna lägenheter med fabriksarbetande fäder och kan berätta hur man rökte mot löss eller slet i de tunga industrierna.

4M41 föddes 1905 och var 91 år när jag spelade in honom 1996. Han berättar om hur slitsamt det blev när fadern lämnade mamman och de sex barnen:

4M41, inspelad 1996-05-31

- 4M41 vi va sex syskon då / den yngsta va // den
yngsta va två mån^uar å / å ja va / ja va tie år
/ [oj] hade fyllt
I va du äldst
4M41 ja va äldst ja

5 I Sundgren 2012 återges också fler av 4K42:s berättelser och transkriptionen i den artikeln är gjord så att överlappande tal och pauslängder finns med.

- I å han lämnade bara din mamma mä / mä alla barnen
- 4M41 ja // ja: han orka inte mä / [nä:] / de va väl andra intressen som / som gjorde de också att han // ville komma / (å va) / va egentlia orsakerna va de ä kan de ä svårt å säga ja / [ja] / de va
- I men de måste ju ha blivit väldigt jobbit för er / [ja] / din mamma
- 4M41 de blev de ju / de blev ju / de blev jobbit för henne å de blev jobbit för oss barn mä / de va ju inte den / den eh så kallade socialvården då som de ä nu inte [näe] / de / de va jämnt ingenting dä / helst ville väl kommun / ta hann om oss barn de kommer ja ihåg att de va / prat om de / att kommun skulle / ta hann om oss å // å: / å: / de va va ju d- så på den tiden att / de va ju mest / s- bönder å så vidare som / (för) barna skickades / omkring till då / som to ha- // å va man då så man till exempel va // någotsånär så man kunde börja på å arbeta hjälpa till så drog dom ju nytta av de å // de va ju // men mamma ville inte släppa oss / helt enkelt (utan) hon ville / ta hann om / hon fick ju lite / lite / hjälp de / kommer ja ihåg / tror de va // efter mycke om å men å å / å å så där å å // spekulerande på alla möjliga vis så fick hon / tie kronor i veckan / [oj] / att jaa / å de / tie kronor va ju mycke pengar då på sätt å vis men de va ju ingenting att / att försörja / en familj å å de va under / under första världskrige då också som / [ja] de va ganska svårt för // inte bara de va mycke svårt för // folk i våran / socialgrupp kan man säga // som inte hade pengar / att / att köpa / för / för de va // då va de / mycke / såna här // svarta / svarta börshandel / mä matvarer / [ja] å allting //
- I å så många barn som hon hade
- 4M42 ja / jo de va / de v- / de: / de de va / de va väldigt / slitsamt å hårt
- I kommer du bra ihåg de här
- 4M42 ja ja kommer väldigt bra ihåg hurdant / hurdant de va för att ja / ja fick ju själv lov å hjälpa till så väldigt t- ja va ju bara tie år

då / å ja va väl inte så stor å stark heller //
fast eh / styrkan / kanske // sitter på ett
annat vis / [ja:] / hos både mej å mamma /
mamma va ju också liten å / inte så stark men /
I men klarade ändå av de här
4M42 de / de gjorde hon

2M42 berättar om att hans mamma dog när han var 10 år och att fadern lämnade de fem barnen ensamma efter några år. I följande utdrag berättar han om bostadsförhållandena i sin barndom. Han var född 1910, dvs. 86 år vid inspelningsstillfället 1996:

2M42, inspelad 1996-05-21

2M42 men rummena va ju små / ja vet att ja va där å
titta på dom där rummena / långt efteråt / just
när dom skulle börja riva de där / [mm] / å man
kunde inte fatta att man kunde bo i ett sånt
där // de va ju inte på långt när så stort som
de här köket

I va de inte [nej] / oj va de kallt då

2M42 ja visst va de kallt / de va ju bara en
kakelugn / å trägolv vet du // [ja] där sprang
rätterna fram [gjorde dom] ja dom grävde hål på
på / på på / golvena vet du å kunde gna- knaga
opp där / så då fick man stoppa i glasbitar å
så där för dom ^s- skulle^

I va inte de otäckt mä rättorna

2M42 jo va otäck- / men de de de vi va inte ensamma
de va ju överallt

I ja de förstår ja ju / de vet ja

2M42 ja / å dessutom / de som ja tyckte va värst de
va (ju) vägglöss /

I va de värre

2M42 de har inte du vari mä om

I nej inte vägglöss

2M42 nä / nä / men du har hört talas om de

I jo / ja men berätta

2M42 ja / ja de va ju vägglöss som dom / kröp ju här
e- / efter väggarna / natutvis // åck // då då
när när dom kröp i take då kröp dom opp i take
så här sen släppte dom sej ner till / till där
där vi låg å sov / å så / så bet dom // på bena
på på oss ungar så där man fick ett nyp där å
tog //

I då fick man loppbett
 2M42 ja då då de va inte lopp de va lus / vägglöss
 I vägglöss ja heter de
 2M42 ja vägglöss / å lukta illa av et
 I lukta de också
 2M42 ja de lukta
 I va de alltså så mycke löss så man direkt såg
 dom vandra efter väggarna
 2M42 ja ja de de lukta av dom när dom kom ner för
 att man / kröp ner / dom kröp ner då

E72 föddes 1913 och spelades in andra gången när han var 83 år. Här berättar han om hur hans mamma och han plockade bark för att ha till att elda och om hur hans pappa skaffade mat under första världskriget:

E72, inspelad 1996-01-16

I då hade ni inte så så / fett precis
 E72 nä: nä: / de låg en stor vegård / där / Obs /
 vet du var dom hade [ja oh ja] E V Nilsson hade
 en stor vegård där brägård vegård / å ja kommer
 ihåg / mamma å ja gick dit å / plocka bark //
 de va ju så jädra stora vestaplar dom lasta av
 där [ja] / å / bark föll ju dän mycke / utav
 träna // å då fick vi lov å plocka opp barken /
 om vi / ville / så mamma ^hon hade sköttkärra
 gick å å sköt^ [oj] vi bodde ve / ve
 Skarpskytten då de ligger på den här sidan
 järnvägen / fick vi dra ner till Kyrkbron å /
 opp gatan där ((hostar)) / jodå
 I skulle ni elda me de eller
 E72 ja mamma skulle ha ti tvätten ti tvättved /
 [ja] eller ja te elda mä // så ((skratt)) när
 man tänker efter / hur mamma / dom där långa
 kjolarna å de där / [ja] / å huckle på huve //
 ja / jodå så / nog fick dom väl göra skäl för
 sej allt
 I de va andra tider ändå de [jaa] (var) maten då
 hade ni bra mä mat
 E72 jo vars ma- pappa va dukti å skaffa mä mat //
 över krigsårena då när de va // svårt å // han
 / satt han å cykla neråt Västermo å / Julita
 [mm] / på lörda å sönda
 I Julita [ja] de ä långt

- E72 ja visst / satt han å cykla å köpte opp potatis
[jahā] utav en del bönder
I för bönderna hade väl mat / hela tiden så dom
klara sej bra
E72 bön- bönderna dom hade ju
I jo / ett överflöd på ett sätt
E72 dom skulle ju tjäna pengar då på den tiden / så
de va många som inte sålde heller / men eh /
sen fanns de dom som sålde både potatis å smör
[jahā] / de gällde bara å komma åt dom /
I ja ha rätt kontakter så att han fick kom på
rätt ställe
E72 ja / han // pappa hade / sprit å bytte bort mä
/ [jahā] för pappa va brandsoldat / å
brandstation den låg / ihop mä / systembolaget
/ [jahā] så / systembolage dom tog hem såna här
stora träfat mä sprit / å så tappa dom opp de
här / å sen när dom hade tappa ur de där / så /
fick brandsoldaterna ta rätt på dom där fatena
som va tomma då / men dom slog i vatten i de
där fatena / dom där ekfatena dom hade sugi åt
så så mycke sprit så att ((skratt)) [nähä]
gubbarna fick flera litrar / varenda gång dom
tappa så / opp så där

3M43 var den fjärde generationen som arbetade på Bolinder Munktell. Farfadern och fadern arbetade som metallgjutare och efter att ha arbetat som eldare och maskinassistent på olika båtar fick 3M43 arbete som reparatör på Bolinder Munktell. Han gick till sjöss när han skulle fylla 16 år och han berättar hur det gick till när han fick det första jobbet. Pappan skrev på intyget, eftersom han själv arbetade i gjuteri och inte ville att sonen skulle få ett så slitsamt arbete. Åren till sjöss satte emellertid sina spår, och före det här utdraget sade han att trodde att de gjort att han nu var så darrig. 3M43 föddes 1915 och var alltså 81 år när jag spelade in honom:

3M43, inspelad 1996-05-28

- I men du tror på allvar kanske / att de kan ha å
göra mä //att du va till sjöss
3M43 ja ja tror de // ja förstörde syn då också dä /
brände opp ögonen nästan [hurå] / ja / stirra
in när man e- ja va eldare börja som då / kunde
man inte ha glasögon på så dä vart för varmt
(detta)

- I oj så hemskt hu- hur gammal var du när du gick till sjöss
- 3M43 ja ja va väl // ja hade inte fyllt sexton år när ja / för ja fick lov å ha påskrivet utav / min far / intyget / de gick fort de där / ja fick reda på // nere ve eh / eh stan att dom hade gott om jobb ve Oxelösund / där ve hamn å // å ja hade en racercykel ja höll på å åkte lite å kladda / åh / ja åkte ner dit en morron å / träffa den där chefen ve hamn där // han t- ja du ä no lite för ung sa han du skulle ha ett par år till på dej sa han då sto de en gubbe brevi å hörde där / sa han / vill du ha jobb sa han / ja: sa ja / ja du kan få jobb hos mej på den här båten sa han ja ska ha en lämpare sa han / ja spetsa örona ja vart ju intresserad // å så sa han / ä rä så du vill ha de så ska vi mönstra folk i morron / i / Nyköping / å de va ett klockslag på förmiddan om de va elva eller nå // ja sa ja men du måste ha / intyg utav dina föräldrar å åldersbetyg å grejer sa han / å de gick ju bra på den tiden för då va pastorexpedition öppen på kvällarna / så ja cykla hem mä en jåkla fart å // morsan hon grät ((skratt))
- I ja de förstår ja
- 3M43 ja / å då då han sa du får göra va fan du vill bara du inte börjar i gjuteri sa han så
- I va de då han sa de
- 3M43 ja han skrev på de där / [oj] de fanns ju inga jobb / [nä:] de va ju ingenting / de fanns inte ett dugg / å välja på
- I va de nitton- i början av trettitalet ja
- 3M43 ja tjunie tretti va de [ja: / oj oj oj] ja hade I vadå cyklade hem de va väl långt
- 3M43 ja de ä väl en // nie tie mil [((skratt))] å ja cykla tebaks dan efter också /
- I cyklade
- 3M43 ^jaha ^ visst [((skratt))] å ja va där nere klockan elva å mönstra / [oj] men då kom ja underfund mä va de va men de va efteråt de va en så jäla dåli båt de där /

Tre kvinnor födda på 1930-talet

E67 föddes 1928 och var alltså 68 år när jag spelade in henne 1996. Hon var nummer tre i en syskonskara på sju, och de första tio åren av hennes liv bodde hela familjen i ett rum och kök. Därefter flyttade de till en modern lägenhet med två rum och kök i ett barnrikehus. Mamman fick åtta barn på tolv år, men en flicka dog vid sju månaders ålder. E67 berättade om att hon började arbeta efter sjunde klass, medan de två yngre bröderna kunde studera och få bra jobb:

E67, inspelad 1995-12-27

E67 du vet dom fick kunde studera / då hade vi / då hade mamma å pappa fått de mycke bättre ställt // i å mä att vi jobbade å kunde lämna matpengar hemma

I de va ejentlien er förtjänst att dom kunde studera

E67 ja sen deras egen också för [ja förståss] dom studera inte samtidit för att dom gick på kvällarna å jobba på dan / [ja] läste på kvällarna / sista året / då läste dom / hela // hela dagarna

I men för er fanns ju inte den möjligheten kan man säga

E67 nej nej nej nej oh nej oh nej de fanns de inte / [nä] de va ingen tanke på de utan de va ju bara att börja arbeta

I de förstår ja

E67 men de har ju gått bra i alla fall

I ja verkligen

E67 berättade också om hur mamman satt uppe på nätterna och sydde kläder till barnen:

E67 hon sydde ju alla våra kläder vi hade ju / dålit ställt fattit va de [ja] // allti men / de satt hon oppe på nätterna å sydde våra kläder

I de gjorde hon /

E67 .ja:

I ha- hade

E67 allti nya kläder te examen å

I hade ni de

E67 ja oh ja // ja sen sydde hon om mycke av gammalt också

I sydde hon klänningar till er flickor då
 E67 jaa
 I va de både flickor å pojkar
 E67 mm // de va de
 I sydde hon fina klänningar
 E67 ja // ja kommer ihåg vi har nå gammalt ko:rt /
 fast ja vet inte var ja har de nu/ men då hade
 vi flicker vi va ju / ja äldst / min äldsta
 bror hade / inte de // han som ä äldst utav oss
 allihopa / men vi flicker hade i alla fall såna
 här sjömansklänningar / randit kadettyg blått å
 rött å vitt smalrandit [ja] / mä såna här /
 sjömanskragar på
 I va fint
 E67 å pojarna då dom y- yngsta pojarna dom hade /
 kortbyxer å // å skjorter i samma så vi va lika
 klädd
 I oj va fint
 E67 de kommer ja ihåg väldigt tydligt

I mitt slumpmässiga urval till trendstudien visade det sig att en av informanterna, 4K41, var yngre syster till E67. Båda berättade om att E67 när hon fick sin första lön köpte en docka till sin lillasyster. I det följande berättar 4K41 om hur trångt det var i bostaden med ett rum och kök. När jag spelade in 4K41 1996 bodde hon och hennes man i sju rum och kök. Hon var född 1933 och var alltså 63 år när jag spelade in henne:

4K41, inspelad 1996-04-09

4K41 så vi måste ju ha vart eh / sju // sju barn / i
 ett rum
 I men hur fick ni plats
 4K41 ja de vet ja inte / ja prata mä en gammal
 farbror en gång / som hade / de fanns enkelrum
 oppepå / [mm] / å / Skog hette han / kommer
 inte ihå va han hette i förnamn / prata mä n
 ofta nere på / ve Åhlens där när eh då på den
 tiden ja jobba för han gick å åt frukost på
 Åhlens [ja] å han tala om att / Johan / som ä
 född // eh trettifem // han låg på diskbänken
 //
 I låg han p-
 4K41 men de ko- de har inte ja nå / jaa de de sa han
 att han låg på diskbänken /
 I kom den där farbrorn ihåg de

4K41 att dom hade bädd- ja att dom hade bädda på diskbänken men de de ä ju nånting som inte ja / de kan ja ju inte / säga att de ä sant heller ^för de vet ja inte ^

I ((skratt)) han ramla inte ner i alla fall

4K41 nä vi hade väl nån sån där utdragssoffa där låg man väl flera stycken antar ja

Det fanns inget vatten inne i lägenheten, utan en pump på gården. 4K41 var 5 år när de flyttade till barnrikehuset. Det fanns många barnrikehus i Eskilstuna och de ansågs ha hög standard. De byggdes med två rum och kök. Det hus som E67 och 4K41 flyttade till byggdes 1935-36 och alla lägenheter hade två rum och kök. Där bodde åtta familjer med sammanlagt 60 barn.

Liksom sin syster berättade 4K41 om att mamman såg till att barnen var fint klädda. Bland annat vände hon på gamla kläder och sydde om till nya fina plagg.

2K43 var också född 1933. Här berättar hon om hur hon 1948, när hon hade börjat arbeta, blev skickad till EPA för att köpa nylonstrumpor till chefen:

2K43, inspelad 1996-08-29

2K43 där va Centralföreningens kontor när ja börja jobba nittonhundraförtyåtta / [jaha oj] tänk / ja där börja ja jobba då / å då då fanns de inte nylonstrumper de tycker ja ä så roligt de brukar ja berätta / då fanns de inte nylonstrumper / utan / dom hade ju börja på å kommi då / [ja] / å / men Epa / dom hade fick ju in nylonstrumper iblann / de va ju strumper strumpbyxer fanns ju inte då / [nääj] nä / utan / då va de ju strump- / du då fick ja ledit å gå å stå i kö på Epa å köpa nylonstrumper / [nähä] för chefen / mm [nähä] joo (((skratt))) å då fick man väl inte köpa så många så ja köpte väl så många ja fick då för att då va vi ju fler då / tjejer eller så där då så att ja vi va väl en sju / ja fem sex stycken i alla fall så / .mm / de ä de ä en sån där grej som ja kommer ihåg när ja stog där / då va de ju såna här / diskar också vet du de va ju i- inte självbetjäning då utan de va ju / expediter () ja /

I men va festlit köpte du strumpor åt alla då

- 2K43 ja då köpte ja då fick ja gå / då fick ja ledit
för att ja skulle få gå å köpa strumper
- I men hu- hur visste du de va väl olika storlekar
[ja ((skratt))] å fy så svårt
- 2K43 ^de hade ja väl uppskrivet eller om de bara va
en storlek ja vet inte ^ [å fy så svårt] å så va
de ju s^öm på dom också vet du
- I ja de va sö- va dom dyra tror du
- 2K43 de kommer ja inte däremot inte ihåg
- I men de va väl som man knäppte mä såna här [jaa]
på [ja] höfthållare eller [jaa] /
- 2K43 men du vet de va ju så / åh / å gud alltså /
första nylonstrumperna ja / hade / de dom dom /
fick vi tag i när ja konfirmeras de kommer ja
ihåg [nähä]/ de va ju när gjorde ja de ja de va
ju nära ja de va ju ungefär samt-
- I före de där ungefär [.ja mm] eller va de då
- 2K43 ja de va de ju förstås / ja kanske åre före då
- I men före de då hade man såna här
- 2K43 jaa hade man ju ja såna här andra /
silkestrumper hette re ju [ja] du vet såna lite
tjocka de finns ju dom tanter som har
fortfarande / lite /

En av de yngsta paneltalarna inspelad en tredje gång

De två yngsta paneltalarna föddes 1950, samma år som jag. När jag spelade in E101 första gången 1996 hade han varit socialt mobil sedan 1967 och blivit bankdirektör. Jag spelade in honom en tredje gång 2018, det år då vi båda skulle fylla 68. Här berättar han om hur han 1971 gick in på en bank och frågade om det fanns något jobb:

E101 inspelad 2018-02

- E101 sen eh // när ja mucka från lumpen // tog tåge
hem från Linköping å / hade mucka / å / då hade
ju farsan förstås vari på en också att nu / ser
du till å skaffar dej ett jobb de första du gör
/ när du när du kommer hem nu de ä å gå till
arbetsförmedlingen // eller nån annan / de
första du gör / som / du måste ha ett jobb nu /
de va inte så lätt mä jobb heller då
- I va de inte de
- E101 nej inte va ja kommer ihåg / inte så där / eh
ja hade vari på CE Johansson då emellan å jobba
där lite grann / mä efterkalkyler å va dä va /

- å de va inte så rolit // men sen eh / tänkte ja / ja klev av / på station / kom från Linköping å / de fanns som hette Göteborgs bank där nere mitt emot högskolan [jaha] på Drottninggatan där nere / å där är / nu är de nån res- nu har väl hotelle de å sen ä de nån godisbutik där
- I ja just de där [ja] de ä snett mitt emot där ja jobbar ju
- E101 å där hade Göteborgs bank ett kontor / [mm] å ja hade ju läst eh // jo sen hade ja ju läst också sen läste ja ju in gymnasiekompetens i dom viktigaste ämnena företagsekonomi å sånt
- I de va ju bra gjort
- E101 ja / å men ja koncentrera mej på vissa ämnena så ja hade ju gymnasiebetyg i / i dom här ämnena som behövdes så att säga / så ja tänkte ja går in ja gick ner för Drottninggatan // tänkte ja går in å frågar om de finns nå jobb här [mm] / på Göteborgs bank då [(skratt)] ((skratt)) å ja vet bankdirektörn / ja kom ju in där långhåri ((skratt)) å han sa / jaha ja no behöver vi folk allt han va ganska dominant å [ja] auktoritär å / va / högröstad å sen titta han på mej å så sa han / upp å ner så där / glasögona/ å du ska / du vill bli bankman sa han / ja ja hade tänkt de / åh fy fan bevara mej väl ((skratt))
- I sa han de
- E101 ja vi får se / ja ringer i mornn / får vi se hur de går / dan därpå då ringde han / när kan du börja [näå] / joo / å han väldit högröstad va / ja ja kan börja i mornn sa ja / ja håre får du väl ha kvar för de ligger ju i tiden / skrek h- han skrek alltså
- I ^sa han så^
- E101 håre kan du ha kvar men / men se till å sätt på dej nån tåt runt halsen / när du kommer för då skulle man ju ha kostym å sjlips å grejer / å sen dan därpå då hade ja börja där /
- I men va festlit
- E101 ja å de va de va ju inga inga större merkuri urval på den tiden
- I men du gick ju bara in där
- E101 ja gick in där å / å två dar tre dar efter hade ja va ja nere å hade börja jobba

- I han tyckte väl du va framåt ändå rå
 E101 ja ja vet inte dom behövde väl folk / [jaa men]
 / för dom va alltså dom expandera å dom va i
 ett skriande behov av folk å de va
 I han acceptera till å mä att du hade långt hår
 E101 ja ja de där ligger ju i tiden ja tänkte de /
 ja sa åt farsan kanske (ja skulle) gå å klippa
 mej då innan / ja de gör du som du vill sa han
 / ja tänkte ja chansar
 I men vicket år va de här tror du
 E101 eh nitton hundra / eh / sjutti ett
 I ja ja tänkte de / [ja] de ä klart du va ju /
 Beatles / började ju me långt hår då [ja] de va
 ju fint tyckte ja
 E101 jaa / å de va de dom hade ju börja redan innan
 I å när man tittar på korten av dom dom hade inte
 så långt hår [nää] från början
 E101 nä men de hade dom inte på den tiden [nä] va de
 ju revolutionerande
 I de va de ju verkligen
 E101 jaa / så att / men eh / men sen nå håre de gör
 ingenting men se bara till att du ä någorlunda
 hyfsat klädd / å sen på den vägen blev de / de
 va förty år i bank

Positiva röster om staden Eskilstuna

Flera informanter uttrycker att de tycker om Eskilstuna och trivs i staden., och jag ger i det följande några exempel på det. Först talar 1M41, född 1923, bland annat om den breda, fina ån i Eskilstuna:

1M41, inspelad 1996 03 20

- 1M41 man byggde ju / rätt hemska / hus på sina /
 ställen / [ja] Eskilstuna stad kanske kanske
 mer i andra städer än i Eskilstuna
 I ja tycker du att eh / de ä ganska fint ändå i
 Eskilstuna stad
 1M41 ja ja tycker de / ja ja tycker faktist de
 I du tycker om stan
 1M41 ja / ja tycker om stan [((skratt))] / jo men /
 om du har ån vi vi har ju en [ja den ä fin]
 stor öppen [mm] å / den ä ju bred å fin / eh /
 den ä ju // verkligen / ja du tala om Västerås
 förut den ä ju / va heter den nu å- ä de
 [Svartån] Svartån ja den ä // den märker man

- inte mycke av [nä den ä bara l-] men men här
med med / fallen ifrån Tunafors å även om man
går ännu högre opp [mm] Snopptorp där uppe [mm]
å bort mot / Skjulsta å Vilsta
- I ja de ä jättefint
- 1M41 å sen går vägen ner här / Stadsparken ä ju en
väldit fin oas med de gröna på ena sidan å sen
/ den den rätt fina vattenspegeln där / å så
kommer du över mot Strömsholmen / som ja skulle
önska att man kunde göra nånting mera av / [ja]
att ha nånting på / nån verksamhet på på nåt
vis
- I för där är de ju inte mycke
- 1M41 för där är de väldit lite / människor men de de
ä en väldit fin plats / när ja va när ja va när
ja va barn så / fanns de ju en / servering där
/ [jaså] trä- träslott ^kan man nog kalla de
för^ [jaha] / eh som / mä servering men de de
revs sen
- I va va de / en restaurang
- 1M41 de va en restaurang / ja
- I va hette den / kommer du ihåg de
- 1M41 nja / Strömsholmen / hette den
- I ja Strömsholmen kanske den hette
- 1M41 den hette no Strömsholmens restaurang
- I du pratar så vackert om Eskilstuna så ja börjar
tycka att de ä riktigt
- 1M41 ((skratt)) att de ä fint här / ja många talar
ju lite negativt om Eskilstuna / men / eh /
tycker de ä fel / [mm] / att de ä en / den
ligger fint till här / den ligger vackert till
å sen / om man tänker på Mälaren / de ä ju
- I ja naturen finns ju inpå
- 1M41 naturen finns på / å Hjälmarens å sen har du
[ja] / annan natur som också ä / historisk åck
vacker på sitt sätt
- I ja i Sörmland runt omkring ä ju fint också
- 1M41 de ä mycke fint

Slutligen återges ytterligare ett par positiva omdömen. E67 har presenterats tidigare i den här artikeln. E27 föddes 1919 och 2M41 1930. När jag spelade in E27 bodde hon högst upp, på sjätte våningen, i en lägenhet med bra utsikt över omgivningen.

E67

E67 ja tycker Eskilstuna ä bra // ja har aldri haft nå problem mä att eh / bo här eller / ens drömt om att / flytta nån annanstans / [nääj] // ja har trivas i alla fall hela tiden //

E27, inspelad 1996-01-29

E27 mycke grönt Konstmuseet rakt över ån å [jaa] / ja å // å nära läroverket ser ja / härifrån / ja

I fin utsikt

E27 ja de ä dä verklien

I men de ä ju också Fors kyrka

E27 ja de ä de den ä så vacker nu när den är upptänd så ja ser / Klosters kyrka också på kvällen när den ä upptänd / .ja [fantast-] den ä fin ja har verklien b- blivit belönad mä utsikt / .ja

I de ä väldigt rolit å komma upp här å se / tycker ja

E27 jaa / va som / va som va väldigt fint här i jul då när vi hade a- till advent å så ja tänker på / på läroverket / [jaa] att eh då har dom allra högst så har dom ju de ä ju som ett torn / [mm] högst upp

I de vet ja

E27 å där hade dom / satt / en adventsstake // å den lyste så fint där uppe högst upp / hela tiden

2M41, inspelad 1996-04-22

2M41 om man tar vara på tillfällena / [mm] å / har ögonen öppna så / ä dä en jäkla / fin stad

Några avslutande reflektioner

Efter mina inspelningar med Eskilstunabor 1996 fick jag en helt annan känsla för staden än jag tidigare hade. Jag är inte född i Eskilstuna utan kom hit 1978 för att arbeta på ett gymnasium. Eskilstunainformanterna bidrog både med sitt språk och sina livserfarenheter, och efter att ha intervjuat så många Eskilstunabor och tagit del av deras berättelser kändes Eskilstuna också som min hemstad.

När jag hade valt berättelser till den här artikeln visade det sig att de flesta utspelar sig under 1900-talets första hälft. Eskilstuna hade förändrat sig mycket från den tiden till 1996, då jag gjorde inspelningarna. Många

hade växt upp under fattiga och slitsamma förhållanden och hade varit med om stora förändringar.

Jag hoppas att jag också har lyckats förmedla hur givande det kan vara att samtala med äldre och lyssna på deras berättelser, eller i dag borde jag kanske inkludera mig själv och skriva *våra* i stället för *deras* berättelser.

Litteratur

- Bruner, Jerome (1987), "Life as narrative", *Social Research* 54: 11–32.
- Eriksson, Mats (1997), *Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 43.) Uppsala.
- Goffman, Erving, (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Anchor Books.
- Labov, William (1972a), *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William (1972b), "The transformation of experience", i W. Labov, *Language in the Inner city*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 354–396.
- Labov, William & Waletzky, Joshua (1967) "Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience", i June Helm (red.), *Essays on the Verbal and Visual Arts: Proceedings of the 1966 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*. Seattle: University of Washington Press, s. 12–44. Omtryckt i Christina Bratt Paulston & G. Rickard Tucker (red.), 2003: *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Malden, MA: Blackwell, s. 74–104.
- Linde, Charlotte (1993), *Life Stories. The Creation of Coherence*. New York: Oxford University Press.
- Nordberg, Bengt (1982), "Sociolinguistisk datainsamling", i M. Thelander (red.), *Talspråksforskning i Norden. Mål – material – metoder*. Lund: Studentlitteratur, s. 92–119.
- Norrby, Catrin (1998) *Vardagligt berättande. Form, funktion och förekomst*. (Nordistica Gothoburgensia 21.) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Norrick, Neal R. (2000), *Conversational Narrative. Storytelling in Everyday Talk*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Polanyi, Livia (1989), *Telling the American Story. A Structural and Cultural Analysis of Conversational Storytelling*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Schegloff, Emanuel A. (1997), "'Narrative Analysis' Thirty Years Later", *The Journal of Narrative and Life History* 7:1–4: 97–106. Omtryckt i Christina Bratt Paulston & G. Richard Tucker (red.), 2003: *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Malden, MA: Blackwell, s. 105–113.
- Schiffrin, Deborah (1996), "Narrative as self-portrait. Sociolinguistic constructions of identity", *Language in Society* 25, s. 167–203.

- Schilling-Estes, Natalie (2002), "Investigating stylistic variation", i J.K. Chambers, Peter Trudgill & N. Schilling-Estes (red.), *The Handbook of Language Variation and Change*. Malden/Oxford: Blackwell, s. 375–401.
- Schilling-Estes, Natalie (2008), "Stylistic variation and the sociolinguistic interview: A reconsideration", i R. Monroy & A. Sánchez (red.), *25 years of Applied Linguistics in Spain: Milestones and Challenges. Proceedings of the 25th AESLA Applied Linguistics Conference*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, s. 971–986.
- Sundgren, Eva (2002), *Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 56.) Uppsala.
- Sundgren, Eva (2003), "Händelser i livet blir till berättelser. Hur samma händelser skildras med 30 års mellanrum", i Bengt Nordberg, Leelo Keevallik Eriksson, Kerstin Thelander, & Mats Thelander, *Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) Uppsala, s. 249–258.
- Sundgren, Eva (2012), "'dä blir minnen av allting' – Äldres samtalsstil med fokus på berättelser", i Sture Packalén (red.), *Litteratur och språk*, Nr: 7 (2011). Akademin för utbildning, kultur och kommunikation, Mälardalens högskola, s. 127–141.
- Sundgren, Eva (red.) (2013), *Sociolingvistik*. 2 uppl. Stockholm: Liber.
- Wolfson, Nessa (1976), "Speech events and natural speech: some implications for sociolinguistic methodology", *Language in Society* 5, s. 189–209.
- Öberg, Peter (1997), *Livet som berättelse. Om biografi och åldrande*. (Comprehensive summaries of Uppsala dissertations from the Faculty of social sciences 62.)

Medverkande i detta nummer

Kristina Danielsson är professor i svenska språket vid Linnéuniversitetet

Ann-Catrine Edlund är professor i svenska språket vid Mittuniversitetet

Lars-Erik Edlund är professor i nordiska språk vid Umeå universitet

Thorstein Fretheim är professor i lingvistik och har arbetat vid Norges Teknisk-naturvitenskapelige Universitet, Trondheim

Ewa Bergh Nestlog är lektor i svenska språket med didaktisk inriktning vid Linnéuniversitetet

Jan Einarsson professor emeritus och har arbetat vid Lunds universitet och Växjö universitet

Peter Forsgren är professor i litteraturvetenskap vid Linnéuniversitetet

Solveig Hammarbäck adjunkt i svenska språket vid Linnéuniversitetet

Jana Holsanova är docent i kognitionsvetenskap vid Lunds universitet

David Håkansson är professor i nordiska språk vid Uppsala universitet

Karl G. Johansson är professor i nordiska studier vid Universitetet i Oslo

Susanna Karlsson är lektor i svenska vid Göteborgs universitet

Ellen Krogh är professor emerita och har arbetat vid Syddansk Universitet

Maria Lindgren är lektor i svenska språket vid Linnéuniversitetet

Lena Lind Palicki är lektor i svenska vid Stockholms universitet

Catharina Nyström Höög är professor i svenska vid Högskolan i Dalarna

Shirley Näslund är docent i svenska språket vid Linnéuniversitetet

Tommy Olofsson är professor emeritus i kreativt skrivande och har arbetat vid Linnéuniversitetet

Astrid Skoglund är lektor i svenska språket vid Linnéuniversitetet

Per Stille är f.d. docent i nordiska språk vid Linnéuniversitetet

Peter Ström är lektor i svenska vid Umeå universitet

Eva Sundgren är professor emerita i svenska och har arbetat på Mälardalens högskola

Gudrun Svensson är docent i svenska som andraspråk vid Linnéuniversitetet

Bo-A. Wendt är docent i nordiska språk vid Linnéuniversitetet

Tidigare nummer av HumaNetten hittar du på
<https://open.lnu.se/index.php/hn>

- Höstnumret 2019 är en festskrift tillägnad Maria Lindgren och innehåller en blandad samling studier om språkvetenskap och didaktik
- Vårnumret 2019 har temat ämnesspråk och ämneslitteracitet, samt tar en titt på 70-talets kulturdebatt
- Höstnumret 2018 handlar bland annat om pirat- likväl som demonbekämpning
- Vårnumret 2018 granskar posthumanistisk litteratur och publicerar några nyblivna professorers installationsföreläsningar
- Höstnumret 2017 är ett jubileumsnummer tillägnat 10 år av litteraturvetenskapliga sommarkurser som bland annat innehåller artiklar om så skilda ämnen som vampyrer, bilderbokshajar, Harry Potter och Astrid Lindgren
- Vårnumret 2017 granskar olika aspekter av språk och kön och tar en titt på behovet av ordentliga språkkunskaper på exportföretag
- Höstnumret 2016 diskuterar staters historiska utveckling i en rad länder från Afrika till Asien, lyssnar på röster från Umeå och kollar in läromedel
- Vårnumret 2016 tar oss från postkoloniala studier till litteratur och svenskt språkbruk
- Höstnumret 2015 befinner sig på resande fot, i Belarus (Vitryssland), i Indien och på Östtimor
- Vårnumret 2015 reflekterar över 2014 års valresultat, sakprosa som begrepp och språkets böjningar samt tänker på tankesmedjan Humtank
- Höstnumret 2014 firar förläggaren m.m. Peter Luthersons födelsedag, följer normmannen Peter Hauffs äventyr i (förra) sekelskiftets Indokina samt tar en djupare

titt på en serie kopparstick från 1700-talet

- Vårnumret 2014 är en festskrift till nordisten Per Stille som under året håller på att gå i pension, varför innehållet till stor del kretsar kring runor
- Höstnumret 2013 sysslar med makt, kritik och subjektivering i Foucaults anda, fortsätter att fundera över arbetets eventuella mening samt firar 100-årsminnet av Martha Sandwall-Bergströms födelse
- Vårnumret 2013 funderar över arbetets mening, bytandet av livsstil under stenåldern samt förekomsten av varumärken och andra tidsdetaljer i modern litteratur
- Höstnumret 2012 intresserar sig för det aldrig sinande intresset för Hitler, modernitet och genus hos Wägner och Nordström, undervisning i franska samt åldrandet och språket
- Vårnumret 2012 är en festskrift till litteraturvetaren Ulf Carlsson, och innehåller texter om såväl verkliga författarskap som gojor och musicerande vildsvin
- Höstnumret 2011 ser tillbaka på efterkrigsdeckaren, studerar våldets filmiska ansikten, fortsätter i spåren efter holländaren Van Galen samt betraktar en småländsk kulturrevolution
- Höst 2010 – Vår 2011 funderar över bibliotekets idé och Ryszard Kapuściński oefterhärmliga sätt att skriva reportage
- Vårnumret 2010 handlar bland annat om deckaren som spegling av verkligheten, individuella studieplaner och Van Galens memorandum
- Höstnumret 2009 behandlar bl a våra polisstudenters språkbehandling, Nina Södergrens poesi och berättelserna om den danska ockupationstiden
- Vårnumret 2009 minns särskilt en av ”de fyra stora” svenska deckarförfattarna, H. K. Rönlom, samt tar upp ”Kampen om historien”

- Höstnumret 2008 ställer frågan om samerna tillhör den svenska historien samt försöker höra den Andres röst bakom kolonialismens slöjor
- Vårnumret 2008 behandlar såväl dagens miljöaktivism som (förra) sekelskiftets intellektuella ideal och en ny läsning av Beckett's Tystnaden
- Vår och Höst 2007 är ett dubbelnummer som spänner mellan Carl von Linné och Vic Suneson, mellan intermedialitet och historiemedvetande
- Höstnumret 2006 handlar bl.a. om vägarna till ett akademiskt skriftspråk och om slavarna på Timor
- Vårnumret 2006 tar upp den diskursiva konstruktionen av "folkbiblioteket", kvinnors deltidarbete, Maria Langs författarskap samt funderar över muntlig historiskrivning
- Höstnumret 2005 gör nedslag i vietnamesisk historia, i indisk och sydafrikansk litteratur samt ger en posthum hyllning till Jacques Derrida
- Vårnumret 2005 behandlar bl.a. intertextualitet i poplyriken, Stieg Trenter och ett yrke i förändring
- Höstnumret 2004 tar en titt på tidningarnas familjesidor, den kanske gamla texten Ynglingatal och den nya användningen av verbet äga
- Vårnumret 2004 för oss på spännande litterära vägar
- Höstnumret 2003 rör sig fritt över horisonten, från Färöarna till Lund, från tingsrätter till tautologier
- Vårnumret 2003 är ett blandat nummer där vi bl.a. bevistar en internationell konferens om sexualitet som klassfråga och möter idrottshjälten Gunder Hägg
- Höstnumret 2002 behandlar etniska relationer
- Vårnumret 2002 ägnas helt och hållet åt temat genus
- Höstnumret 2001 domineras av texter från årets Humanistdagar och från ett seminarium om historieämnets legitimitet

- Vårnumret 2001 försöker svara på frågan: "Where did all the flowers go?"
- Höstnumret 2000 gör oss bekanta med en filosof, en överrabbin och en sagoberätterska
- Vårnumret 2000 diskuterar frågor kring historiens slut, litteraturvetenskapens mening, översättningar och den moderna irländska romanen
- Höstnumret 1999 speglar årets Humanistdagar vid Växjö universitet
- Vårnumret 1999 rör sig såsom på vingar och berättar om nyss timade konferenser i Paris och Växjö
- Höstnumret 1998 Här går det utför! Såväl med svenskan i Amerika och den tyska litteraturen i Sverige som med Vilhelm Mobergs sedebetyg
- Vårnumret 1998 bjuder på en 'lycklig humanistisk röra' av europeiska författare, svenska lingon i fransk tappning och stavfel(!)
- Höstnumret 1997 speglar årets Humanistdagar som hade temat Möten Mellan Människor